

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

"ЛИБІДЬ"

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ВИДАНИЯ
ІВАНА ТИКТОРА

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

У трьох книгах

книга 2

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
І НОВІ ЧАСИ

Київ
"ЛИБІДЬ"
1995

ББК 63.3(0)
К82

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено

Упорядкування Романа Крип'якевича

Головна редакція літератури з духовного відродження
України та історично-філософських наук

Головний редактор Світлана Головка

Редактор Юрій Медюк

Рекомендовано Міністерством освіти України
для використання у навчальному процесі
студентами вищих навчальних закладів

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

К 0503010000-086 Без оголошення
224-95

ISBN 5-325-00459-X (кн. 2)

ISBN 5-325-00567-7

© Роман Крип'якевич,
упорядкування,
1995

СЕРЕДНІ ВІКИ

1. ВІЗАНТІЙСЬКА ДЕРЖАВА

Середньовіччя. Занепад західноримської держави був подією незвичайної ваги для розвитку Європи. Перестала існувати держава, що впродовж тисячоліття була осередком політичного розвитку євразійського світу й огнищем культури для далеких країн та народів. Італію і всі зроманізовані провінції захопили північні варвари. Рим і всі великі міста були спалені, знищені й лягли в руїнах, обезлюднили давні густі села, занепали хліборобство, промисловість і торгівля, по давній високій культурі полишилися тільки сумні останки. Це була страшна історична катастрофа.

Давнє життя занедало, але почалося нове життя на нових основах, в нових центрах, у змінених формах. Нову епоху історії, що наступила по стародавніх віках, називаємо **середньовіччям**. Цю добу числимо від занепаду західноримської держави в 476 р. до відкриття Америки в 1492 р., отже разом понад десять століть.

Середньовіччя від стародавніх віків відрізняється передусім тим, що історичні події відбуваються в усій Європі, а не тільки над Середземним морем, як це було в старовині. Середземноморський світ у середньовіччі мав далі своє велике значення, але не таке необмежене, як до того часу. Осередок римської держави — Італія — на пару століть втратила цілком своє значення. Вона стала тереном, по якому переміщувалися хвилі переселення народів, і довго не могла прийти до рівноваги. Лише зріст могутності папства підняв значення нового Риму. Потім в Італії розвинулися багаті торгові міста, і серед добробуту почала наново творитися культура гуманізму,

Крісло епохи раннього
середньовіччя

якої. впливи охопили всю Європу. Але це прийшло лише по кількох століттях, а поки що, на початку середньовіччя, Рим тільки поволі стався відзискати своє передове місце.

У щасливому становищі знайшлася східноримська, або візантійська, держава зі столицею у Константинополі. Вона зуміла охоронитися від заливу варварів, заховала непорушену давню організацію і культуру та продовжувала імперіалістичні змагання давнього римського цїсарства. Під проводом Візантії довгий час утримувалися Західна Азія, Північна Африка і навіть частина Італії, а під культурним її впливом були всі Балкани і

Східна Європа. Але пізніше в боротьбі з арабами візантійське цїсарство втратило східні провінції, обмежилося до самого Балканського півострова і закрістило в своїм розвитку.

Орієнтальний світ іще раз проявив свої творчі сили, видаючи з себе арабську культуру, що захопила своїми впливами значну частину Середземноморського побережжя. Це було третє південне вогнище культури, що доповнювало римську і візантійську цивілізацію.

Хоч середземноморські народи мали провідне значення в культурі, проте їхні політичні впливи не мали вже такої монополії, як у старовинних віках. Вони не мали вже такої сили, щоб повторити завоювання Александра Великого або золотого віку римської держави. До голосу приходили народи Півночі. На історичній арені появляються все нові народи, що будують свої держави й організують своє життя. Найперше до значення дійшли германи, ті, що своїм наступом зруйнували римську державу. Різномірні племена під проводом воєвничих ватажків займають нові землі й на них поширюють свою владу. Їхні держави спочатку були нетривкі, легко розпадалися і завмирили, але пізніше варварські володарі дійшли до вищої культури, набралися державницького досвіду й утвердили життя своїх країн. Найбільші границі й найбільшу силу добула франкська держава, з якої постали пізніше королівства Франції й Німеччини. Германські племена заснували свої

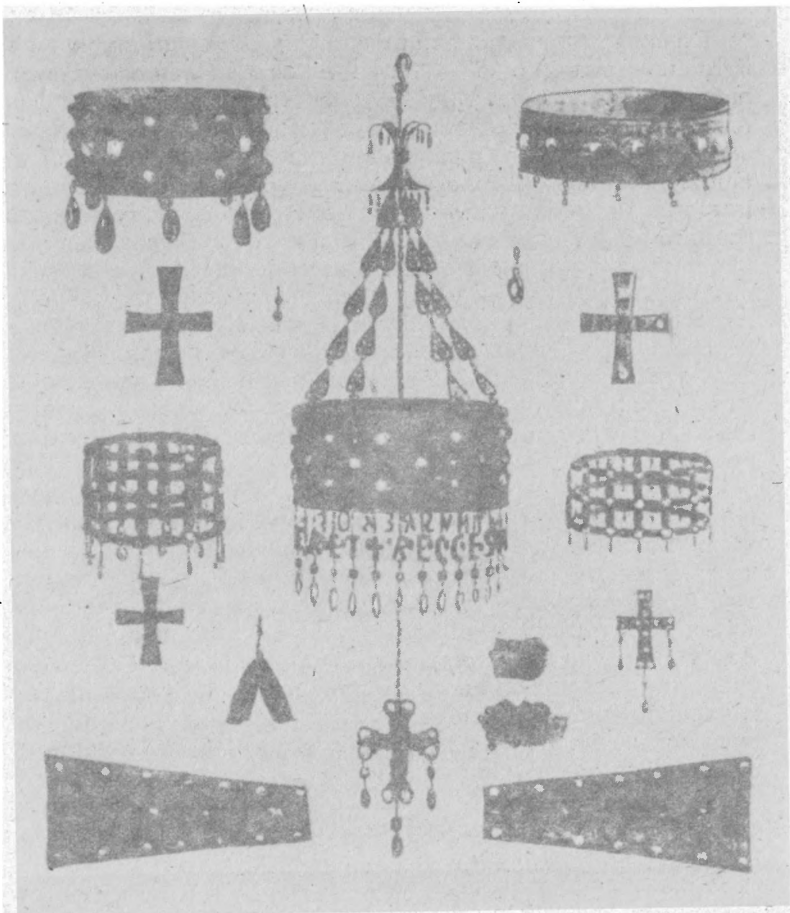
держави також в Англії й на Скандинавському півострові, а мандрівні нормани дали почини державного життя на різних далеких побережжях. За германами з черги пішли слов'яни. У Середній Європі постала держава Самона, а потім великоморавська держава. Пізніше заснували свої державні осередки чехи, поляки, полудневі слов'яни. Але найбільша і найсильніша була київська держава, що обхопила Східну Європу і запанувала над Чорним морем. Свої окремі держави заснували також азійські пришельці — авари, болгари, мадяри. Нові державні організації своєю мережею обняли всю Європу аж до далеких північних країн.

Нові народи принесли свій власний устрій і побут. Давня висока державна організація Риму з універсальним законодавством і незрівнянною адміністрацією пішла в забуття. Нові володарі для своїх держав творили власну організацію, спочатку по-варварськи примітивну, але приспособлену до місцевих відносин. З малих початків пізніше вирости цілі організаційні системи, закінчені і всесторонні, що довгими століттями служили потребам нового громадянства, як, наприклад, феодалний порядок на Заході або лицарська дружина в українській державі.

Культура початків середньовіччя в Європі відрізняється від старовини своїм релігійним характером. Християнство опанувало молоді народи і витиснуло на їхнім житті незвичайне тавро. Європа поділилася на дві частини: східну, що прийняла з Візантії східний обряд, і західну, що стояла в сполучі з Римом. Релігія сягала дуже глибоко в побут та обичаї народів і стала основою розвитку їхньої духовної культури.

Візантійська держава. Константинополь, побудований Константином Великим на місці старовинного Візантію, лежав на перехресті торговельних шляхів з Європи до Азії і з Егейського моря до Чорного і в короткому часі дійшов до незвичайного розвитку й добробуту. Коли ж після смерті цесаря Феодосія в 395 р. прийшло до поділу римської держави, Константинополь став столицею східно римського, або візантійського, цесарства. Тоді настали часи його світлості й величчя. Щоб охоронити столицю від наїзду варварів, цесарі укріпили Константинополь могутніми мурами та розбудували і прикрасили місто величавими будовами й пам'ятниками, намагаючися перевищити старий Рим, — і свою мету досягнули, тим більше що давня столиця занепала серед хуртовини переселення народів. «Новий Рим» став спадкоємцем старого.

Східноримська держава спочатку обіймала всі східні провінції Риму, отже Балканський півострів, Малу Азію, чорноморські колонії, Сирію, Месопотамію, Єгипет. Це були країни

Ювелірні вироби раннього середньовіччя

грецькі або такі, що від часів Александра Великого пересяклися еллінською культурою. Греки мали всюди свої оселі, а грецька мова була головною мовою, якою порозумівалися різномірні народи Сходу. Тому східноримська держава прийняла грецький характер. На царському дворі, у законодавстві, в адміністрації уживали за традицією латинську мову, але в церкві, письменстві, науці, а передусім у щоденному житті, в промислі, торгівлі панувала тільки грецька мова. Тим-то візантійська культура в короткому часі почала відокремлюватися від римської і прийняла окремий, самостійний характер, що був синтезом західних і східних елементів.

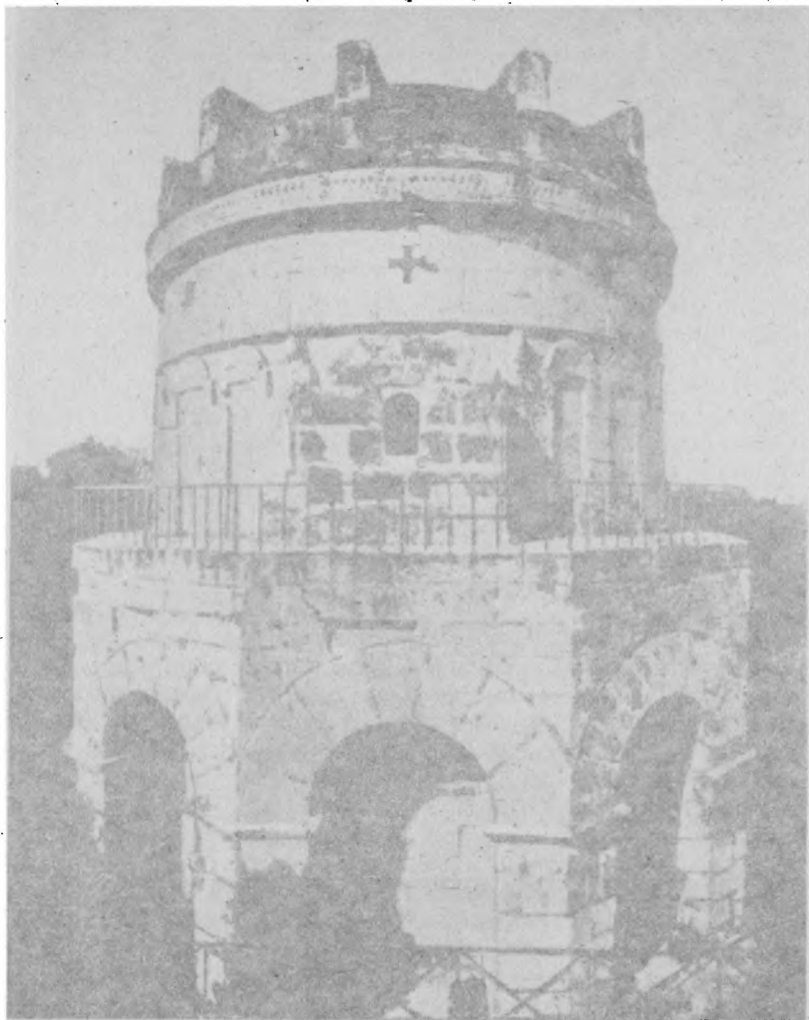
По смерті Феодосія східну частину римської держави взяв його син Аркадій (395—408); він не визначався особливим талантом, і в його імені рядили могутні міністри Руф, Євтропій і Антемій, а також амбітна цісарева Євсебія. На самім початку володіння Аркадія держава знайшлася у великій небезпеці, бо над Дунаєм появилася орда гунів. З трудом тільки пощастило їх відперти, і вони пішли на захід. Невдовзі знову виросла на границі нова грізна сила, а саме вестготи об'єдналися в одну державу під проводом талановитого князя Аларіха. Аркадій мусив укласти з ними угоду й осадив їх в Іллірії. Але наплив германів викликав реакцію серед грецько-римського населення, у Константинополі прийшло до розрухів, і розбурхана юрба вирізала 7000 готів. Під впливом цих подій уряд Аркадія почав очищувати армію від германських вояків, а головні вищі становища обсадив римськими офіцерами. Це значно скріпило суцільність війська.

Наслідником Аркадія став його малолітній син Феодосій II (408—450), іменем якого рядила спочатку його сестра Пульхерія, потім жінка Євдокія. Над державою висіла все небезпека з боку гунів, що зорганізувалися у велику силу під проводом Аттіли. Уряд Феодосія всіма силами намагався утримати мир із варварами і погодився платити Аттілі щорічну данину. Але рівночасно дбав про реорганізацію війська і будову нових твердинь. Саму столицю, Константинополь, було поширено й обведено новими сильними мурами, валами й ровами, так що вона могла ставити опір найгрізнішому ворогові. Ці укріплення протривали аж до кінця візантійської держави, й останки їх залишилися дотепер. Завдяки цим оборонним заходам східноримська держава скріпилася внутрішньо і могла опертися заливові варварів.

В організації держави важливою подією був кодекс Феодосія — збірка давніх цісарських едиктів. Він став основою пізнього славного кодексу Юстиніана. Єдності держави поважно загрожували внутрішні релігійні спори. Тоді постали ересі несторіян і монофізитів, що різним способом толкували єство Христової натури. Цими справами займалися два Собори — третій Ефеський в 431 р. і четвертий Халкедонський в 451 р.

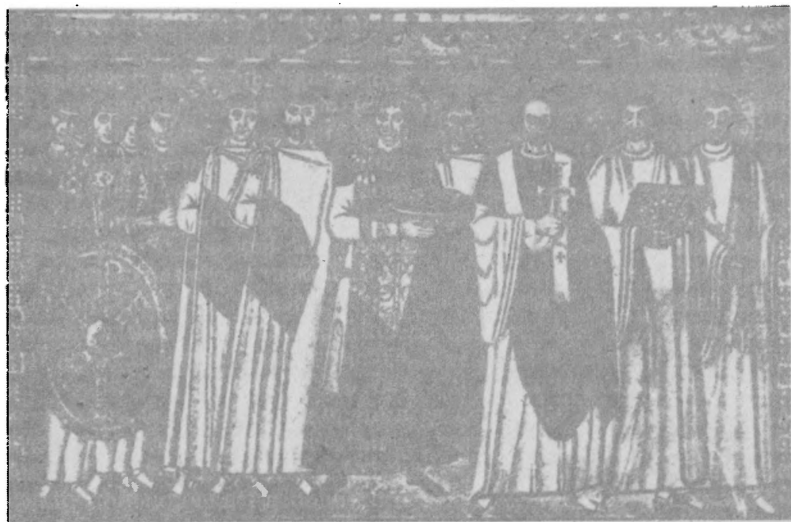
По Феодосії II східноримським цісарем було проголошено офіцера гвардії Марціана (450—457), що взяв за жінку сестру цісаря Пульхерію. Він почав гострий курс супроти гунів і відмовив Аттілі гарачу*. Невдача гунів у Галлії у боротьбі з західною державою визволила і східне цісарство від цього во-

* Відмовився сплачувати данину.

Гробниця Теодоріха Великого в Равенні

рога. Дальший східноримський цісар Лев (457—474) походив з фракійського племені бесів, а добув собі ім'я як полководець. Його помічником був начальний вождь Аспар з аланського племені. Східна держава за його влади забезпечила собі границю над Дунаєм, а також скріпила своє становище на сході супроти Персії. Серед миру поволі почав вертатися у східних провінціях давній добробут.

Цісар Юстиніан Великий із почтом

Цісар Зенон (474—491) прислужився для своєї держави тим, що затримав похід германських ватаг на Балканський півострів. У 487 р. король остготів Теодоріх Великий рушив на Константинополь, але Зенон зумів приєднати його до себе, назначив його намісником Італії і спонукав до того, щоб він із своїм військом пішов на захід. Цісар Анастасій (491—518) також головну увагу звертав на північну границю й успішно відпирив ватаги слов'ян і турецьких болгар, що безнастанно нападали на Фракію, Македонію і Фессалію. Також на сході він вів боротьбу з персами. Обидва цісарі мали багато клопоту з церковними справами, особливо з ересю монофізитів, що добула собі багато прихильників.

Юстиніан Великий. Після недовгого володіння Юстіна I (518—527) володарем візантійської держави став Юстиніан (527—565), якого пізніше назвали Великим. Це був найвизначніший володар не тільки у Візантії, але й в усій Європі того часу. Він не вдовольнявся східним цісарством, а поставив собі ширшу мету — обновити давню римську державу в її границях аж по Атлантичний океан. Мала постати одна велика імперія під одним цісарем. До цієї мети Юстиніан змагав уперто й консеквентно. Цісарський маєстат він намагався підняти до такої величі, як він був за золотого віку римського цісарства. Він завів на своєму дворі новий пишній церемоніал на зразок орієнтальних володарів: цісар і його родина висту-

Проповідь св. Єроніма в Єрусалимі

пали у величавих, вишиваних золотом одягах, у діадемах та з усякими відзнаками високої влади. Цісар був джерелом і осередком усієї влади; він назначав й усував усіх урядовців, сам визначав їм обов'язки і завдання і сам притягав їх до відповідальності. Вірною помічницею Юстиніана була його дружина Феодора, колишня акторка, що визначалася великою красою і незвичайним державницьким хистом. Вона підтримувала цісаря у всіх трудних хвилинах, а під час народного бунту 532 р. своєю відвагою врятувала йому корону. Повстання вибухло під час перегонів у цирку. Це були улюблені народні ігрища, і навіть політичні партії приймали краски спортових об'єднань. Також був звичай, що у цирку юрба викликувала свої бажання цісареві. Під час такої святочної вистави одна з партій зажадала, щоб цісар звільнив зненавиджених міністрів. Юстиніан погодився на це, але юрба з окликами «Ніка!» («Перемагай») кинулася на цісарську палату й почала її руйнувати. Переляканий Юстиніан хотів уже залишити столицю, але Феодора заявила, що цісарі не втікають, і за її наказом полководець Велізарій з військом увійшов у гіподром і безоглядно винищив бунтівників. Від того часу остаточно народ втратив право вносити петиції до цісаря, політичні клуби було розпущено, й Юстиніан утвердив свою необмежену владу.

Свої змагання до об'єднання держави Юстиніан розпочав від Африки. В 533 р. він вислав воєнний флот з 20000 війська під проводом Велізарія проти вандалів, що опанували околиці Карфагена. Цісарський полководець виконав блискуче своє завдання, переміг війська вандальського короля Галімера, добув Карфаген й осадив тут візантійську залогоу. Вандальська держава перестала існувати.

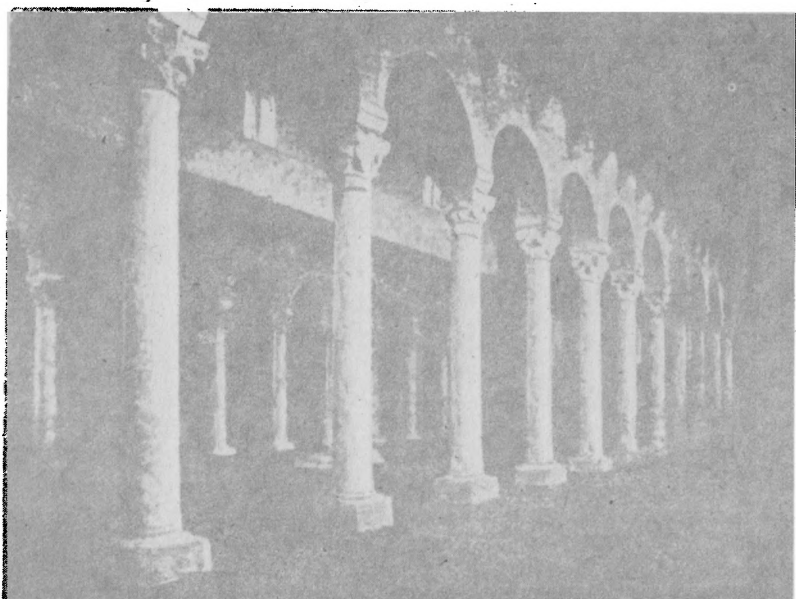

Цісар Іраклій. Медаль

В 535 р. Велізарій рушив на Сицилію, а звідти до Італії проти остготів. Він захопив Неаполь, але не міг добути Рима, в якому боровився король Вітігіс. Зате повелось йому здобути Равенну, де була столиця остготів. Налякані остготи жертвували йому королівську корону, щоб він тільки відступив від Юстиніана. Велізарій ніби погодився на це, але як тільки дістав у свої руки остготський скарб, проголосив Равенну власністю Візантії. Невдовзі остготи знову розпочали боротьбу. Цісарські сили були ослабі, щоб їм опертися, і війна протягалася довгі роки. Врешті другий візантійський полководець, Нарсес, у 552 р. у новому поході розгромив остготів під Тадіне й опанував Рим. У 554 р. візантійський флот захопив також частину Іспанії. Юстиніан осягнув свою мету. Італія і західні провінції перейшли під владу Візантії. Але ці завоювання не були тривкі, бо невдовзі Італію опанував новий германський нарід — лангобарди. Тільки Равенна з округою залишилася довше під візантійською владою.

Юстиніан не міг ужити на заході усіх своїх сил, бо рівночасно мусив обороняти північні й східні границі. В 540 р. дика орда болгар переправилася через Дунай, знищила Фракію і загнала аж до Корінфа. В 559 р. під Константинополем явилися гуни і слов'яни. Старий Велізарій ледве зміг їх відігнати. На сході до чимраз більшої сили приходила перська держава. Король Хосров зайняв Вірменію та Сирію, і Юстиніан мусив знов'язатися платити йому данину.

У внутрішній управі держави найважливішим ділом Юстиніана була кодифікація римського права. Вже давніші цісарі не раз намагалися зібрати разом правні едикти, але ніколи ця праця не була покинчена. Юстиніан установив окрему

Церква св. Аполінарія поблизу Равенни

комісію під проводом знаменитого юриста Трібонія, і вона списала головні закони від часів цесаря Адріана в один кодекс Юстиніана у 529 р. (доповнений у 534 р.). На цій основі складено підручники римського права, які заведено у правничих школах. Кодекс Юстиніана став основою і зразком законодавства на довгі століття.

Юстиніан займався багато церковними справами. Царгородський патріархат доходив до все більшого значення, але церква в усьому мусила триматися декретів цесаря. Юстиніан винищував останки поганства і в 529 р. закрив Платонівську академію в Афінах. Прихильники неоплатонізму переселилися на двір перського короля. Поширилися тоді християнські місії, що сягали в далекі країни — до Африки, Аравії, за Кавказ, у Чорноморщину. Свою столицю Юстиніан прикрасив величавою церквою св. Софії — Божої Премудрості, що була найбільшою святинею в усім християнським світі.

Боротьба з персами й арабами. Після смерті Юстиніана візантійська держава втратила розмах і гін до експансії. Наслідники великого володаря мусили зосередити всю увагу на охороні границь. Юстин II (565—578) забезпечив наддунайську смугу від аварів — нового турецько-монгольського

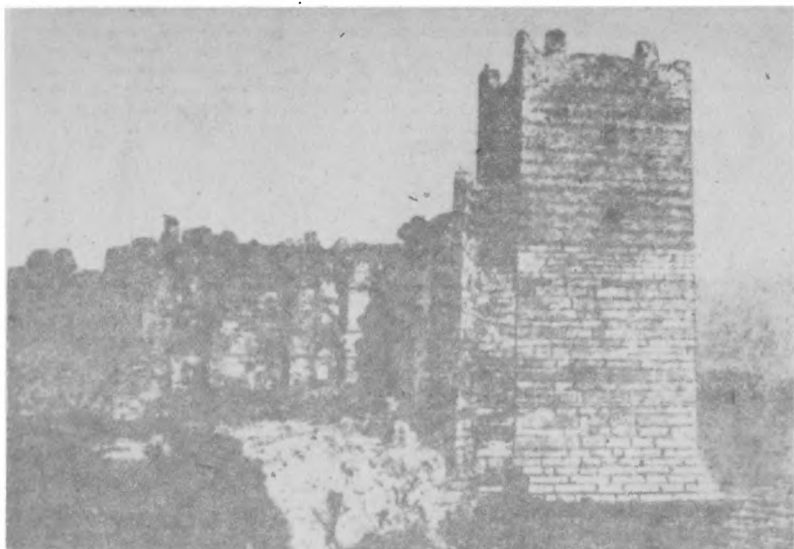
народу, що осів над Тисою. Тіберій II (578—582) і Маврій (582—602) вели боротьбу з персами, що покінчилася значним успіхом: Вірменія перейшла під протекторат Візантії. Але рівночасно авари й слов'яни перейшли Дунай і появилися під мурами Константинополя. Слов'янські племена залишилися над Дунаєм, і невдовзі Балканський півострів у північній частині прийняв слов'янський характер. Маврій поляг у ворохобні, а престіл добув вояк низького походження Фока (602—610). Але і він згинув серед розрухів.

Нову династію заснував цар І р а к л і й (610—641). Це був талановитий й енергійний володар, що зумів утримати державу серед надзвичайно важких відносин. Перси з незвичайною нагальністю кинулися на візантійські землі, зайняли Сирію, добули Єрусалим 614 р. і з тріумфом вивезли дерево св. Хреста як здобич до своєї країни. В 619 р. у перські руки дістався Єгипет, а в 626 р. авари й перси спільно облягли Константинополь. Іраклій не упав на душі серед тих катастроф, а виступив проти ворога з великим військом і погромив персів під Ніневією у 627 р. Умер тоді король Хосров, у Персії настали внутрішні розрухи, і Візантія відзискала всі утрачені землі. Але ледве покінчилася ця затяжна війна, над візантійською державою нависла нова небезпека: араби, зорганізовані наукою Магомета, кинулися до боротьби з християнством. Каліф Омар в 634 р. рушив на Сирію і захопив головні твердині. Святе місто Єрусалим в 637 р. дісталось в руки магометан і під владою ісламу залишилося аж до хрестоносних походів. Невдовзі арабські війська вдерлися до Єгипту.

Константин II (641—688) упродовж усього свого життя вів боротьбу з арабами. Але не зміг затримати розгону фанатичних орд. Арабські війська зайняли цілу Північну Африку, а арабський флот погромив візантійців на морі й опанував Кіпр, Родос та інші острови. Щоб скріпити оборонність земель, які ще залишилися при Візантії, цар перевів важні реформи в

Нарада візантійських будівничих

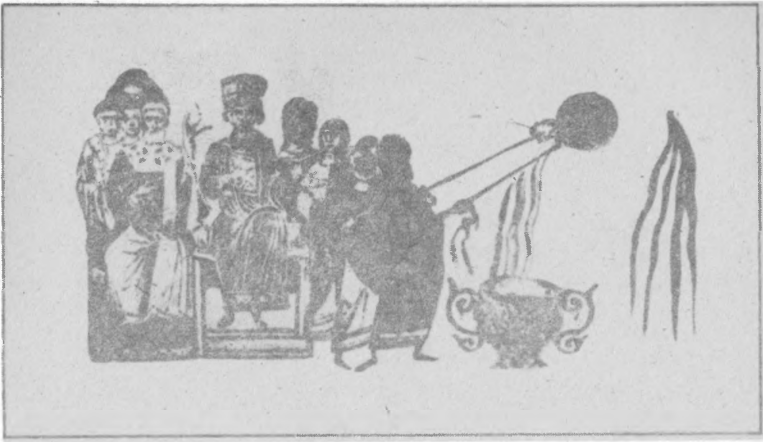

Мури Константинополя

адміністрації, а саме: всю владу зосередив у руках військових командантів — стратегів, так що цивільні уряди підлягали військовим; на випадок небезпеки стратег міг покликати до оборони все населення і всі господарські сили своєї округи.

За цесаря Константина IV (668—685) арабський воєнний флот двічі облягав Константинополь. Але могутні мури оборонили столицю, а «грецьким вогнем» (рід стрільного пороху) візантійці знищили багато арабських кораблів. У 677 р. коло побережжя Памфілії візантійський флот так погромив арабські воєнні сили, що каліф Моавія мусив просити миру й навіть зобов'язався платити данину цесареві. Завзяття візантійців врятувало Європу від арабського поневолення. Сирія і Єгипет уже не вернулися під християнську владу, але араби далі на північ уже не посунулися. Серед війни з арабами Візантія понесла деякі втрати над Дунаєм. Тут появилася нова турецька орда — болгари. Вони завоювали наддунайських слов'ян і заснували між ними свою державу. Лінія візантійських укріплень уступила на Балканські гори. В тому часі відбувся у Константинополі четвертий Собор (680—681 рр.), на якому було осуджено остаточно монофізитизм, а римському папі признано верховну владу над усією церквою.

За наслідника Іраклія — Юстиніана II (685—711) прийшло до внутрішніх роздорів у державі, і цесар мусив був утікати на Крим. У Константинополі один по другому змінюлися різні

Собор іконоборців

претенденти на цісарську корону (Леонтій — 695—698, Тіберій — 698—705, Филіпін — 711—713, Анастасій II — 713—715, Феодосій III — 715—717). Увесь час велася боротьба з арабами і болгарами.

Іконоборство і занепад держави. Лад у державі завів цісар Лев III (717—741), засновник Ісаврійської династії, родом з Малої Азії. Він добув собі ім'я як стратег тим, що розбив арабів і визволив Константинополь від їх облоги. Перемога під Акроїнос у 739 р. дала Візантії на довгий час мир. Цісар Лев перевів реорганізацію адміністрації, великі провінції (теми) поділив на менші округи і віддав їх в управу військових командантів. Ці намісники були залежні прямо від цісаря. Лев зайнявся також соціальними відносинами й урегулював відносини малих землевласників, на яких спиралося хліборобство. Як усі візантійські цісарі, втручався в церковні справи і викликав довголітню внутрішню боротьбу за почитання ікон. У 726 р. він видав едикт, яким забороняв почитати образи святих. Цей цісарський наказ ішов назустріч орієнтальним ригористам, що пошану ікон уважали за ідолопоклонство. Але проти цісаря вистали численні монастирі, в яких особливо почитали ікони й реліквії святих. Римські папи також осудили виступ цісаря. Але Лев був неуступливий і безоглядно нищив ікони, як також тих, що їх почитали. Всякі кари, в'язниці, торттури, прогнання, навіть кара смертю — це були засоби, якими цісар добував собі послух. Ту саму політику вели цісарі Константин V (741—775) і Лев IV

(775—780). Ці переслідування покінчила щойно цісарева Ірина (780—802), що на основі постанов Собору в Нікеї 787 р. привернула почитання ікон. За пізніших цісарів (Никифор — 802—811, Михаїл I — 811—813, Лев V — 813—820, Михаїл II — 820—829, засновник Фрїгійської династії, Теофіл — 829—842) раз перемагала партія іконоборців, раз прихильники ікон. Врешті цісарева Феодора, що правила в імені малолітнього сина Михаїла III (842—867), в 843 р. святочно обновила культ ікон.

Серед цих внутрішніх роздорів Візантія втратила багато на своєму великодержавному становищі. Візантійські намісники з трудом обороняли Малу Азію від наїздів арабських ватаг, і не раз оплатою гарачу треба було купувати мир. На морі арабський флот блокував грецькі міста, а арабські пірати зі свого пристановища на Криті запускалися часто під Константинополь. На Чорному морі появилася нова грізна сила — русь — збройні флотилії варягів і слов'ян, що своїми швидкими набігами нищили все побережжя. В 860 р. уперше вони облягли Константинополь. Через ці напади упала морська торгівля, і тільки могутні мури боронили столицю від знищення. Великим ударом для візантійського імперіалізму було те, що Італія дісталася під вплив франкської держави та що у 800 р. Карл Великий обновив західноримське цісарство. Візантійські імператори ніколи не признавали західних цісарів, але фактично мусили ділитися владою з західними претендентами. Зате Візантія могла виказатися успіхами своїх впливів на півночі: грецька віра добувала все нових визначців серед болгар і слов'ян, а разом із тим поширювалася візантійська культура. В 864 р. охрестився болгарський цар Борис, а 863 р. великоморавський князь Святополк визнав до себе як місіонерів братів Константина і Мефодія з Солуня. Християнство проникало вже і в Україну.

Македонська династія. В 867 р. розпочала володіння Македонська династія. Її засновник В а с і л і й I (867—886) походив із військової колонії в Македонії, звернув на себе увагу незвичайною силою і хоробрістю, визначився як полководець і в палатній революції добув цісарську владу. Його рід княжив два століття, і це були часи великого господарського та культурного розвитку Візантії. В 866 р. вперше прийшло до розриву між грецькою та римською церквою. Царгородський патріарх Фотій не хотів признати першєнства римського папи. Але цісар Василій усунув його з престолу й наладнав зв'язки з Римом. Л е в VI Ф і л о с о ф (886—912) був ученим і письменником, залишив багато наукових творів, між іншим про воєнне мистецтво, й продовжував кодифікацію римського пра-

Цісар Алексій III із дружиною та матір'ю

ва. За його часів дійшла до повного розквіту київська держава. Князь Олег облягав Константинополь і присилував цесаря дати окремі права українським купцям. Лев вів також війни з Болгарією. **Константин Порфирородний** (913—959) був ще дитиною, коли вмер батько, і в його імені рядили по черзі державою його дядько **Александр**, мати **Зоя** і врешті адмірал **Роман Лакапен**. В 920—942 рр. Візантія вела успішну війну з арабами і поширила свою границю аж по Євфрат і Тігр. Вірменія увійшла у тісний зв'язок з Царгородом, й у цісарській службі визначилося багато талановитих вірменів. Потім **Константин** перебрав владу в свої руки й визначився як володар мудрий й обережний. Досвід свого життя він залишив у книгах «Про управу держави» і «Про церемоніал римського двору». У цих його творах стрічаємо також опис Східної Європи, слов'янських племен, плавби Дніпром через пороги та ін. Візантія цікавилася українськими землями, бо Київ усе загрожував грецькій владі на Чорному морі. В 941 р. князь **Ігор** знову облягав Константинополь, а в 957 р. княгиня **Ольга** вела з цесарем переговори.

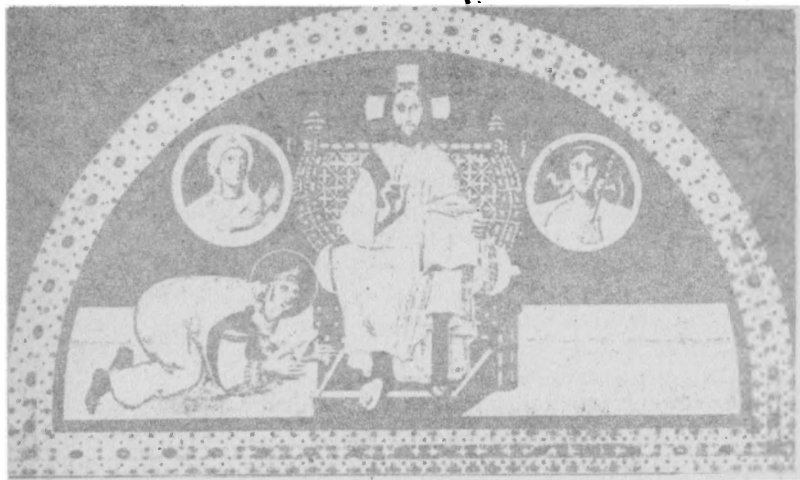
Син **Константина Роман II** (959—963) помер у молодому віці, отруєний своєю жінкою **Феофаною**. Вона походила з селянської родини зі **Спарти** і визначалася такою твердістю та безоглядністю, як давні спартанки. Вона взяла собі за чоловіка хороброго полководця **Никифора Фоку** і віддала йому цісарську владу (963—969). **Никифор** підняв енергійну війну з

арабами, в 960 р. добув Крит, де гніздилися здавна пірати, в Сирії захопив головні твердині, між іншими Алеппо й Антіохію. Цісар Іоанн Цимісхій (969—976), також визначний полковдець, ходив походом на Месопотамію й Вірменію. Його перемогу святкували у Константинополі величавим святом. Він вів також війну з болгарами і відпер наїзд київського князя Святослава Хороброго, що зі своїм військом доходив уже до передмість Царгорода. Пізніше дійшли до влади сини Романа II і Феофани: Василій II (976—1025) і Константин VIII (1025—1028). Василій завоював остаточно Болгарію і прилучив її до візантійської держави. Війну вів з незвичайною жорстокістю: переказ оповідає, що він наказав 50000 бранців осліпити і тільки щосогому залишав одне око, щоб він міг своїх осліплених братів довести додому. За це цісар дістав прізвище Болгаробойця. Дві сестри цісарів стали жінками двох могутніх сусідів Візантії: Феофана віддалася за римсько-німецького цісаря Оттона II, а Анна стала жінкою Володимира Великого. Через ці подружжя політичні й культурні впливи Візантії поширилися далеко на північ і захід.

Дальші цісарі, посвячені з Македонською династією, не мали більшого значення (Роман III — 1025—1034, Михаїл IV — 1034—1041, Михаїл V — 1041—1042, Константин IX Мономах — 1042—1055, Феодора — 1055—1056). У 1054 р. царгородський патріарх Михаїл Керуларій зірвав зв'язки з Римом, і з цього часу настав церковний роздор, або схизма.

На цісаревій Феодорі покінчилася Македонська династія. Потім іде ряд цісарів без значення (Ісаак Комнін — 1057—1059, Константин X Дука — 1059—1067, Роман Діоген — 1067—1071, Михаїл VII — 1071—1078, Никифор III — 1078—1081). На цісарському дворі головний вплив мала двірська шляхта, що більше займалася культурою, ніж державними справами. Візантія почала слабшати. Турки-сельджуки опанували арабську державу і почали наступати на Малу Азію. В Італії Візантія втратила останки давніх володінь на користь норманської держави. На наддунайські землі набігали печеніги й кумани-половці.

Комніни. Новий розквіт Візантії настав із володарюванням нової династії Комнінів. Її засновником був генерал А л е к с і й К о м н і н (1081—1118). Він опирав свою владу на найвизначніших родах візантійської шляхти, яку зв'язав з династією двірськими урядами, титулами і маєтностями. Хоч сам найохотніше перебував у воєнному таборі, але на цісарському дворі обнови давній церемоніал, щоб тим підняти авторитет цісарської влади. Впорядкував фінанси так уміло, що мав доволі засобів на утримання найманого війська. Мав також зро-

Цісар перед Христом. Візантійська мозаїка

зуміння до культури, а його донька Анна вславилася як письменниця, у великому творі описавши життя свого батька.

Алексій намагався добувати для Візантії землі, що їх держава втратила за слабих володарів. На півночі намагався утримати під своєю владою Болгарію, в якій проти нього виступала секта богумилів. Під Доростолом 1087 р. болгарські повстанці разом із печенігами і половцями сильно його погромили. Але потім цісар приєднав до себе половців і помстив свою поразку. На Адріатичне побережжя напав норманський князь Роберт Гіскар, що перед тим опанував Південну Італію. У перших боях нормани перемогли, але згодом Алексій за допомогою найманих сельджуків розбив їхнє військо і знищив флот. Тим часом майже вся Мала Азія дісталася в руки турків. Але Візантії в допомогу прийшло західне лицарство, що в 1095 р. виправилося у перший хрестоносний похід проти невірних. Завдяки перемогам хрестоносців цісарство відзискало утрачені країни. Алексій пильнував інтереси своєї держави і застеріг собі, що над усіма добугими землями Візантія матиме зверхність. Хрестоносні походи оживили торгівлю у візантійських портах. Цісар дав окремі привілеї західним містам, причому протегував особливо Пізу проти Венеції, що як ближчий сусід була небезпечна для інтересів Візантії.

Політику Алексія продовжував його син Іоанн Комнін (1118—1143). Він вів далі війну з сельджуками, над Дунаєм розбив остаточно орду печенігів (1122 р.) і добув корисні

границі від нового королівства Угорщини. Проти мадярів Візантія нав'язала зв'язки з Галицьким князівством. Ця приязнь між обома державами утримувалася й пізніше. Третій з Комнінів, Мануїл (1143—1180), славився в усій Європі як хоробрий лицар і войовник. На його дворі перебувало багато гостей із Заходу і Сходу — французи, німці, італійці, нормани, українці, турки. До всіх він був ласкавий і толерантний, так що суворі ригористи закидали йому рівнодушність до правовірної церкви. Мануїл використав для інтересів Візантії Другий хрестоносний похід, поширив свої землі в Азії, уміло вів середземноморську політику, пильнував наддунайські справи. Він був безперечно наймогутнішим володарем Європи, а візантійська культура поширилася при ньому на весь християнський світ.

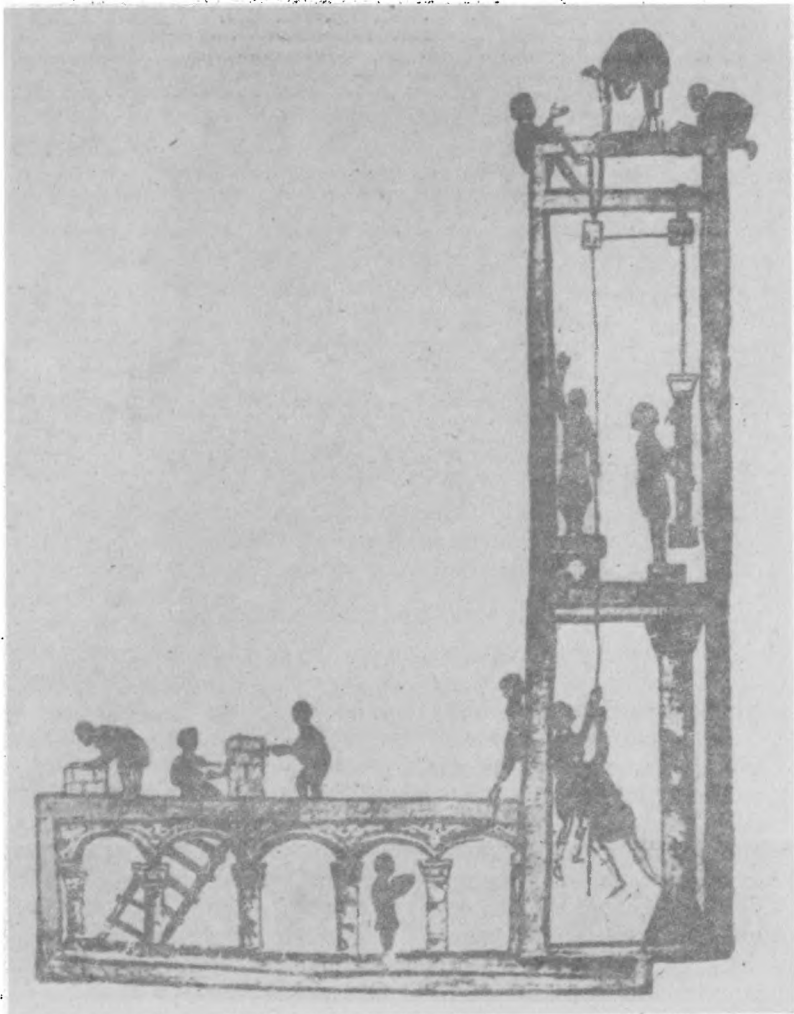
Син Мануїла, Алексій (1180—1183), правив недовго. Усунув його від влади Андронік Комнін (1183—1185), амбітний князь, що спершу жив на засланні і перебував при дворі Ярослава Осмомисла. Але він упав жертвою народного повстання. По світлім пануванні Комнінів візантійська держава почала занепадати. Новий цісар із шляхетського роду Ангелів, Ісаак (1185—1195), та його брат Алексій (1195—1203) мали замало енергії і таланту, щоб протиставитися внутрішньому розладу, що все більше поширювався, і утримати авторитет цісарської влади. Зростала непокірність намісників провінцій, настала фінансова криза, торгівля перейшла в руки чужинців. Сельджуки почали напирати наново на Малу Азію, а Болгарія в 1188 р. добула собі незалежність.

Господарство. Візантійське цісарство з-поміж усіх середньовічних держав Європи мало найвищу культуру. Це річ зрозуміла, бо на території візантійської держави залишилися здобутки старих цивілізацій — грецької, римської, орієнтальної, і ці культурні засоби щасливо охоронилися перед знищенням варварів. І хоч форми життя змінилися і змінилося навіть населення, проте основи культури лишилися непорушені, і нові покоління могли нав'язувати до надбань своїх предків. Це слідно передусім у матеріальній культурі. Хоч Візантія не мала доброї землі, все ж таки населення здавна звикло до хліборобства, і кожний кусень ґрунту, здатний під управу, був там використаний. Сільське господарство розвинулося особливо від часу, коли Візантія втратила Єгипет, свій збіжжевий шпихлір, і ціни на хліб усюди піднялися. Високо стояли також городництво і садівництво, особливо традиційна управа оливи і вина, що служили для щоденного споживання. Під впливом арабів поширилося також плекання різних родів південних плодкових дерев. Населення гір займа-

лося скотарством, причому особливу ціну мали вівці, що доставляли вовну для ткацької промисловості. Розвиток сільського господарства підняв значення малих землевласників, і визначніші цісарі, від Льва III починаючи, старалися забезпечити і скріпити цю середню верству. Але розвиток соціальних відносин пішов іншими шляхами. Почала наростати велика власність, і могутні пани творили свої латифундії, скуповуючи селянські ґрунти. Для держави це було небезпечно: поменшувалися скарбові доходи і зменшилося число війська, бо селяни були обов'язані до військової служби. Повторилося те саме, що потрясло Рим в епоху Гракхів. Цісарі старалися стримати цей хід подій і видавали спеціальні едикти, якими було обмежовано зріст латифундій, але даремно. Вільне селянство занепало і перемінилося у панщизняних робітників, з яких держава не мала ніякої користі.

Високого рівня досягла візантійська промисловість. Вона розвивалася на давніх грецько-римських традиціях, у тісних зв'язках зі Сходом. На першому місці стояло ткацтво, дуже різнорідне і розвинене, що давало всякі роди матерій, від лляних і вовняних починаючи, аж до дорогоцінних брокатів, золотоглавів, павловок і т. п. Візантія перейняла також шовківництво з Китаю (перші яєчка шовковиків мали принести якісь ченці у видовбаних палицях). Воно розвинулося найширше в Корінфі та Фівах. Візантія вважала цю промисловість за свою монополію і пильно дбала про те, щоб вона не перейшла до західних країн. Але в 1148 р. норманський князь Роджер напав на Грецію і вивіз із Корінфа майстрів-шовківників та все потрібне приладдя до Сицилії, де й постали нові осередки шовківництва. Але візантійські дорогоцінні матерії ще довгі часи не знаходили собі рівних в Європі, і тільки королівські двори могли дозволити собі купувати таку розкіш. З інших родів промисловості у Візантії стояла високо металургія, особливо виріб зброї, а також золотарство, ювелірство, мистецтво кераміки та ін. Візантійських майстрів і ремісників радо вітали в усіх західних і північних країнах, і вони поволі поширювали візантійські технічні здобутки.

Візантійське цісарство стояло в живих торгових зв'язках зі Сходом і Заходом. До Константинополя напливали купці так само зі старих культурних осередків Азії й Африки, як і з Західної Європи, що поволі звільнялася від оков варварства. Старі римські дороги і нові шляхи вели в глибину азійських країн Егейського і Середземного морів та попри Дунай у Середню і Західну Європу. Купецькі каравани і торгові кораблі вели широкий торговий обмін. Візантійські цісарі немало поклали заходів, щоб забезпечити торгові шляхи та винищити

Будівництво церкви. Візантійська мініатюра

піратів, що непокоїли моря. Під час хрестоносних походів торгівля на Сході все більше почала переходити до великих італійських міст — Венеції, Генуї, Пізи. Цісарі спочатку підпомагали чужих купців щедрими привілеями, щоб тільки збільшити торгівлю, але пізніше побачили, що чужинці захоплюють всі господарські користі, і безуспішно намагалися їх

Церква св. Софії у Константинополі

усунути. Приходило навіть до збройних поражень, особливо з Венецією. Але італійці так сильно всюди всадовилися, що ніяк не можна було їх виперти з торгівлі.

Господарський розвиток держави причинився до зросту великих міст. Найпершу роль відігравав Константинополь — головний ринок східної торгівлі, найславніша пристань і найбільше місто у тодішній Європі. Він був символом могутності й культури держави. На Балканському півострові найбільшим містом були Фессалоніки, або Солунь, що славилися як місце почитання св. Димитрія, потім старий Корінф, центр шовківництва. Натомість Афіни підупали, так що стали майже селом. У Малій Азії найвизначніші були Нікея, Сіноп і Трапезунд. У Криму, що був візантійською колонією, головним осередком був Херсонес, або Корсунь. Він вів торгівлю з Україною, що доставляла Візантії шкуру, мед, віск, пізніше також збіжжя, але чорноморську торгівлю взяла в свої руки київська держава.

Розріст господарства дав основу могутності верхніх класів візантійського суспільства — всяким землевласникам, міським патриціям та урядництву. Могутні роди Дуків, Ангелів, Комнінів не раз сягали по владу і доказали, що вміють

рядити державою. Незмірні багатства дозволяли їм пишне життя, що проявлялося у величавих будовах, розкішній обстановці, вибагливім побуті та культурі щоденного життя. Візантія для інших народів була казковою країною багатства, розкоші та краси, і різні чужосторонні гості, що її відвідували, не могли надивуватися її чарам.

Культура. Окремий характер візантійській культурі надавало передусім християнство грецького обряду. Зовнішніми прикметами його були, з одного боку, глибока філософія грецьких отців церкви, з другого — багатство обрядових форм. Василій Великий (ум. 379 р.), Григорій Богослов (ум. бл. 370 р.), Іоанн Золотоуст (ум. 407 р.) — це були ті «стовпи» грецької церкви, на чій науку оперлися організація та дух візантійської церкви. Виховані на класичній старовині, перейняті до глибини Христовою наукою, вони простували шляхи новому світові. Пишні форми грецького богослуження захоплювали всіх. Після Володимира Великого, вислані до Царгорода, оповідали князеві: «Прийшли ми до греків, і повели вони нас туди, де служать своєму богові. І не знали ми, чи на небі були, чи на землі, бо нема на землі такого виду і такої краси, — не вміємо тобі того описати». Високо розвинулося у Візантії чернецтво, що свої початки принесло з Єгипту. Воно визначалося суворим аскетизмом, і численні монастирі мали величезний вплив на духовний розвиток народу. Замилування у релігійних диспутах давало підходящий ґрунт до творення релігійних сект і ересей (аріяни, несторіяни, монофізити, іконоборці), що викликали навіть криваві війни.

Під опікою церкви й цісарського двору розвивалося письменство. Візантія не перейшла такого знищення, як Захід, і її культура процвітала у неперервній лучності зі старовинним світом. Візантійські письменники були свідомі того, з гордістю вважали себе учнями класичного світу й старанно збирали та переховували пам'ятники давніх часів. Візантійські бібліотеки містили в собі неоціненні скарби давніх рукописів, а сотні вчених присвячували весь свій труд на те, щоб давню традицію списати й освітити. Так постало безліч літературних збірників, коментарів, граматичних і мовних пояснень, витягів, перекладів, усяких підручників і причинків. Одним із найголовніших візантійських філологів був патріарх Фотій (820—891), що залишив опис 280 почасти затрачених старовинних писань і словник грецьких істориків і промовців. Михайл Пселл (1018—1079) склав енциклопедію всього людського знання, догматикою починаючи і кухарством кінчаючи. Тодішні філософи пильно займалися студіями над давніми грецькими письменниками, збирали їхні твори, списували учені коментарі, між іншим багато займаючись Гомером.

Багато представників мала історіографія. Ряд їх розпочинає Євсебій із Кесарії (ум. 340 р.), званий батьком церковної історії. Він перший дав хроніку церковних подій від заведення християнства, склав також всесвітню історію. Багато хроністів й анналістів займалися історією візантійської держави: вони працювали цілими десятиліттями, й один продовжував працю другого. Найвизначніші з них — Євнапій (бл. 400 р.) і його учень Зосіма (бл. 450 р.). В VI ст. найвизначніший був Прокопій із Кесарії, секретар Велізарія. Він брав собі за зразок історію Геродота і взагалі користувався старовинною літературою. У пізніших часах широко розвинулася історична біографія. На першому місці стоять тут цісар Константин Порфирогенет та Анна Комнін. Граматик Ієрокл склав опис 64 провінцій Риму з 935 містами.

У красній літературі перших століть бачимо наслідування класичних зразків. Тодішні поети залюбки брали собі теми з Гомера й розробляли різні епізоди «Іліади». Ще в XII в. Іоанн Цесес склав поему «Іліака», в якій доповнював старовинний епос. З інших родів поезії особливо люблені були епіграми, якими поети реагували на події щоденного життя. В епіграмічній формі складений також опис церкви св. Софії Павла Сіленціарія. Візантійський роман користувався радо міфологічними образами. В такому жанрі складений буколічний роман Лонга «Дафніс і Хлоя». Своєю літературною всесторонністю був відомий чернець Теодор Продром в XII в., що складав сатири, листи, гімни, епіграми і між іншим віршований роман «Роданта і Досікл». Дуже високо стояла церковна поезія, як на це вказує мистецький Акафіст.

До незвичайного рівня дійшла візантійська архітектура. Вона була синтезом римського і елліністично-орієнтального будівництва, злучуючи в собі базилику з центральною будовою. Її архітектур — це св. Софія у Константинополі, яку побудували архітектори Ісидор з Мілета й Антемій з Тралл на доручення Юстиніана Великого.

Це — найвеличніший храм у цілому світі, символ могутності Візантії та її стародавньої культури. Посередині церкви стоять чотири величезні філяри*, що лучаться з собою луками, а на луки спирається могутня копула**, висока на 15 м, широка на 33 м. Церква має план рівнораменного хреста, замкненого у квадрат, бічні рамена мають бочкуваті склепіння, а назверх покривають їх півкопули. Внутрішні стіни опираються на двох рядах колон, що відкривають бічні переходи і галереї. Церква св. Софії вражає передусім вели-

* Стовпи.

** Купол.

чезними розмірами і монументальністю заложення. Не менш багаті були внутрішня орнаментация, колони, різьби, мозаїка, інкрустация, стінопис.

Найбільш оригінальні твори Візантія дала в церковному малярстві. В образах святих мистці не зображували реальних постатей, а старалися викликати релігійно-містичний настрій. З технічного боку візантійське мистецтво використовувало всі умілости Сходу і Заходу і лучило їх у високі артистичні цілості. Візантійський стиль поширився на цілому Балканському півострові, в Малій Азії і дальших східних провінціях держави, в Італії, а потім також у Східній Європі. Візантійська культура визначалася консерватизмом і середньовічній Європі передала цінності старовинного світу в новій християнській формі.

2. ДЕРЖАВА І КУЛЬТУРА АРАБІВ

Магомет. Араби належали до семітських народів. Замешкували великий напівпустинний півострів і довго не виходили з примітивного рівня життя. Зі своїми чередами овець і табунами коней кочували з місця на місце, шукаючи прожитку для себе й води та трави для своєї худоби. Організація їх мала за основу рід і плем'я. Люди, приналежні до кровного зв'язку, були обов'язані до спільного життя, взаємної допомоги й солідарності. До інших племен відносилися байдуже, а то й вороже. Усюди панувало право помсти, і за пролиту кров одного зі своїх членів плем'я мстилося на цілому роді винувника. Через те між арабськими племенами ніколи не вгавала внутрішня боротьба. Араби були сміливим і хоробрим народом й охоче виправлялися у воєнні походи. За зброю служили їм списи й мечі, а швидкі коні високої раси давали їм перевагу над противником. Осіле життя й торгівля розвинулися тільки на західному побережжі Аравії, де була краща земля і густіше населення.

Єдиним проявом вищої культури серед цих напівдиких племен була народна поезія. Араби визначалися буйною фантазією й барвним, образним способом уміли змальовувати звичайні життєві події; славні були їх короткі приповідки, що містили в собі бистру народну філософію. Арабська мова, хоч і не списана на письмі, визначалася незвичайною тонкістю вислову.

Релігійні вірування арабів обмежувалися до примітивного політеїзму — почитання небесних тіл, явищ природи, навіть звірів. Найбільшою святістю вважали «Чорний камінь» (метеор) у Каабі — святині племені корайшитів у Мецці. До цієї святині йшли звідусіль численні прощі, а місцеві купці розвинули

Група арабів. Мініатюра XIII ст.

у своєму місті живий торговий центр. Під час річних свят арабські племена оповіщували загальний мир, і тоді прочани могли безпечно відвідувати святі місця.

Нову віру проголосив арабам пророк Могомед, або Магомет, як його у нас назвали. Він був купцем, об'їздив різні країни, пізнав всякі вірування і віддавався роздумуванню над релігійними питаннями. Непокоїла його думка, що інші народи мають своїх пророків, що ведуть їх до спасіння, а арабський народ залишився без Божого проводу. Щорічно він виїздив зі своєю родиною на один місяць до святого міста Гіра і там перебував час на покуті. У своїх молитвах дійшов до такої екзальтації, що у привидах бачив архангела Гавриїла, що доручав йому ширити віру в одного Бога. Магомет довго вагався, заки рішився прийняти своє посланництво. У давньому життєписі його читаємо: «Пророцтво несе з собою прикrostі і тягари, що їх можуть перенести тільки витривалі й сильні серед посланців за допомогою і силою Бога; бо вони мусять витерпіти багато від людей, що поборюють те, що вони в імені Бога оповіщують. Але Магомет поступав за наказом Бога, хоч його народ противився йому і кривдив його».

Свою науку Магомет укладав у староарабські приповідки, у барвних образах малюючи Божий суд і накликуючи вірних до і с л а м у — піддання Божій волі. Він виступав проти багатіїв, їхнього твердого й немилосердного серця, жадав опіки й допомоги для слабих, милосердя ставив за першу чесноту вірних.

Але в Мецці пророк добув небагато прихильників. Тільки невеличкий гурток його рідні й близьких знайомих приєднався

Кааба, арабська святиня
в Мецці

до нової віри, разом із Магометом сходився до молитви і виконував діла милосердя. Коли ж Магомет почав явно виступати проти меккських святощів, місцеві вельможі занепокоїлися тим, що Мекка може втратити свій провід і добробут, і рішуче спротивилися його науді. Тоді Магомет був примушений покинути рідне місто і перенісся до Медіни. Ця його мандрівка, гідж р а (622 р.), пізніше стала першим роком арабської ери — нового арабського календаря. В Медіні Магомет заснував свою державу, завоював сусідні землі і врешті в 630 р. добув Мекку. Тут він зруйнував усі ідоли богів і заборонив поганам відвідувати святе місто. Сам він проживав далі в Медіні, але до Мекки щорічно

уладжував святочні проці, і в тому пізніше наслідували його вірні. Він умер в 632 р.

Свою науку Магомет залишив у притчах, що їх списували його найближчі товариші; з них постала книга нової віри: Коран, поділена на 114 розділів, або сур. Головний зміст науки Магомета — це віра в одного Бога, Аллаха, що свою волю передає людям через пророків. За останнього і найбільш освідомленого Магомет уважав сам себе. Він проповідував також безсмертність душі, а майбутнє життя змальовував як перебування в раю, повному всякого добра. Головний обов'язок вірних є в тому, щоби правдиву віру поширювати всякими засобами, навіть силою і мечем. Кров, пролита на полі бою, запевняє спасіння. Магомет наказував також різні молитви, пости і видавав багато приписів, що торкалися суспільного й правного життя.

Абу Бекр і Омар. Магомет не визначив свого наслідника, і по його смерті почалися спори між різними кандидатами, що уважали себе покликаними зайняти місце пророка. Зараз також обновилося ворогування між арабськими номадами і хліборобським населенням, між утікачами в Медіні та давніми верховодами Мекки, між гарячими фанатиками нової віри та

Арабський караван. Малюнок XIV ст.

поміркованими багаттями, що думали передусім про корисні умови для торгівлі. Аравії загрожувало знову давнє розбиття. Що все-таки наука пророка не занепала й утворена ним організація почала швидко розвиватися, в тому була заслуга нової арабської еліти, найближчих товаришів і учнів Магомета, що зуміли поладнати домашні спори, об'єднали наново весь народ і повернули його до великих творчих цілей. Вони віддали владу к а л і ф а, тобто наслідника пророка, А б у Б е к р у (632—634), тестеві Магомета, батькові його улюбленої жінки Айші, що від початку був вірним прихильником нової науки. Абу Бекр тільки два роки проводив над арабами, але своїм особистим авторитетом зумів опанувати відосередні сили, усунув інших кандидатів і всі змагання арабів звернув до одної мети — завоювати світ для ісламу. Він скермував арабські племена в двох напрямках: на Сирію і на Месопотамію. У своїм поході араби використовували семітських номадів, що кочували по сусідніх країнах, наvertsали їх на нову віру і, спираючися на них, поширювали свою територію. Як перший талановитий полководець, визначився Халід ібн аль Валід. У боротьбі з персами він добув частину месопотамського Іраку, а в Палестині, під Ярмуком, розбив візантійське військо.

Абу Бекр назначив своїм наслідником, каліфом, найенергійнішого з давніх товаришів Магомета — О м а р а (634—644), що з-поміж інших старшин визначався буйною вдачею і рішучістю. В ролі каліфа він виявився як могутній володар і політик. Обіймаючи владу, він сказав до своїх найближчих: «Найслабший із вас буде сильний, якщо я йому дам право до цього, але найсильнішого зроблю слабим, якщо він не скориться перед владою». Він безоглядно вимагав, щоб усі піддавалися його наказам, але рівночасно вмів зберегти демократичні риси, якими визначалося давнє арабське життя.

Своїм намісникам він не дозволяв приймати виставного життя на взір східних володарів. До одного старшини він писав: «Я чув, що ти хочеш побудувати палату на зразок замку Хосровів (перських королів) і навіть ужити до того їхні ворота. Чи ти також бажася обсадити її сторожами і дверниками, які заборонять доступити до тебе людям, що мають справи? Чи ти хочеш відступити від звичаїв нашого пророка та йти слідами перських королів, що пішли до пекла, хоч мали пишні будинки?»

Омар вів далі війни, розпочаті Абу Бекром. Він проголосив святу війну проти персів, і мусульманські проповідники по всіх племенах зазивали вірних до походу. Деякі орди рушили, перейняті релігійним фанатизмом, інші — в надії на здобич. Перші стрічі арабам не повелися: над Євфратом їхнє військо понесло великі втрати. Але Омара це не зупинило — він вислав усе нові полки у бій і врешті осягнув своє. В 636 р. в околиці пізнішого Багдада прийшло до вирішної битви, що тривала три дні, а в четверту ніч, що її літописці назвали «нічю ревіння», поляг перський полководець Рустем, і араби добули королівський прапор та розбили цілком перське військо. Тоді переможці пішли далі на схід, здобули столицю Сасанідів Ктесіфон (Селевкію) і заволоділи там нечуваними багатствами. Перський король Єздегерд III мусив уступити в гори, ще раз зібрав великі сили іранців, що йшли боронити свою віру і землі від наїзників, але в новім бою 641 р. знову поніс поразку. Він далі боронився хоробро, навіть вислав прохання до Китаю за допомогою, але не міг вже оборонити своєї держави і в 651 р. поляг з руки насланого вбивника. Араби опанували значну частину Ірану.

Так само щасливо йшла боротьба в Сирії. Сирійські міста за допомогою Візантії уперто боронили свою незалежність, але не могли опертися завзяттю арабів. У 635 р. впав сильний Дамаск. Цісар Іраклій сам приїхав до Сирії і кермував обороною провінції, але безуспішно. Врешті був примушений розпочати відворот і тоді з Єрусалима забрав найбільший скарб християнства — дерево св. Хреста — й вивіз його до Візантії. Арабські війська захопили Єрусалим, і Омар величавим тріумфом святкував перемогу над святим містом.

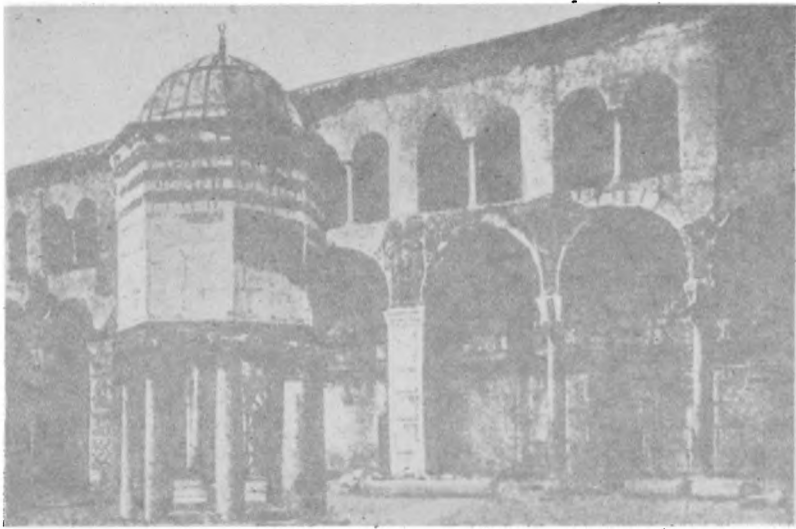
Потім прийшла черга Єгипту. Країна, відрізана арабами від інших візантійських провінцій, жила в безнастанній тривозі, й багаті мешканці задалегідь вивозили своє майно на єгейські острови або до Візантії. Александрійський патріарх, що презентував візантійську владу, розпочав переговори з ворогом, щоб врятувати край від знищення. В 642 р. араби взяли Александрію і досить лагідно поводитися з населенням. Але Александрія перестала бути столицею Єгипту, й у недовгому часі постало нове арабське місто Каїр, що почало відігравати провідну роль.

Під час цих воєнних походів Омар перебував, з недовгими перервами, постійно в Медіні. Він зрозумів, що для нової держави потрібний один головний центр, що кермував би всією арабською політикою. Сюди до столиці напливали всякі багатства з воєнної добычі й данин завойованих земель, і звідси виходили війська в нові походи. Зате у здобутих країнах каліф не дозволив арабам засновувати постійних осель, а військо перебувало в оборонних таборах. Араби мусили пам'ятати, що вони є все у поході й що їх мета — завоювати всі народи.

Династія Омеядів. Омар помер від рани, яку завдав йому якийсь ремісник, невдоволений тим, що на нього наложено завеликий податок. Каліф перед смертю встиг ще визначити колегю, що мала вибрати його наслідника. Новим каліфом став 70-літній **О т м а н** (644—656), людина слабовита, без енергії. Але арабські завоювання йшли давнім розгоном: в Африці добуто Триполі, а арабський флот, утворений в Сирії, завоював Кіпр і Родос. Отман перевів ревізію Корану і хотів її накинути всім мусульманам. Але проти нього повстала родина Магомета під проводом Айші, Магометової жінки, і каліфа убито.

Короткий час каліфом був **А л і** (656—661), братанич Магомета, але він не зумів опанувати опозиції різних партій і також загинув від руки вбивника. Тоді владу перебрав талановитий **М о а в і я** (661—680) з визначного меккського роду Омея. Його мати була відома з того, що у перших боях меккців з Магометом кинулася на тіло одного з Магометових поклонників і зубами вигризла йому печінку, — тому деякі фанатики з огидою відверталися від Моавії. Але він мав за собою консервативну олігархію Мекки і за її допомогою міг успішно поборювати демократичну бедуїнську течію. Свою столицю він переніс до Дамаска, бо в Сирії довгий час був полководцем і мав тут своїх прихильників. Із Сирії він задумував добути Візантію. Його війська захопили Малу Азію й укріпилися над Мармуровим морем, а арабський флот непокоїв візантійські побережжя. Але араби все-таки не могли дорівняти воєнному мистецтву візантійців, і гордий Константинополь відбивав усі їхні наступи.

По смерті Моавії при владі залишилася заснована ним династія **О м е я д і в**. Короткий час правив його син **Єзід** (680—683), потім дальший свояк **Мерван** (684—685) і син Мервана — **Абдельмелік** (685—705). Омеяди стрічали все опозицію з боку родини Магомета, що мала своїх прихильників в Іраку, але незважаючи на це успішно вели дальші завоювання. Надалі поширилася арабська держава за каліфа **В е л і д а** (705—715). На сході арабські війська зайняли Іран і перейшли поза ріку Оксус, тобто Сирдар'ю. Вони там опанували багаті турке-

Мечеть Омеядів у Дамаску

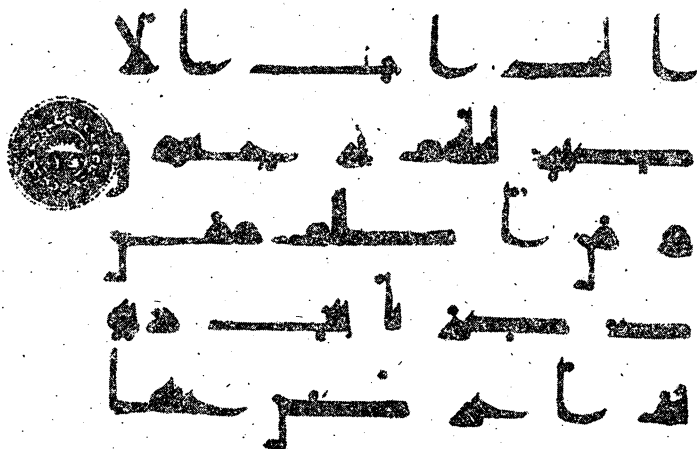
станські міста: Бухару 709 р. і Самарканд 712 р. Інша армія рушила до Індії і завоювала Пенджаб. В арабські руки дісталися тепер торговельні шляхи, що вели до Китаю та Індійського океану. На заході араби переможним походом перейшли цілу Північну Африку й дійшли до Атлантичного океану. Полководець Тарік у 711 р. переплив Гібралтарську протоку, що від нього дістала своє ім'я, і під Ваді Бекка (Херес де ля Фронтера) розбив військо вестготів.

Дальші Омеяди не визначалися вже такою енергією і воєвничістю, як перші представники роду. Сулейман (715—717), слабкий і недовірливий, по черзі винищив усіх великих полководців, що загрожували його владі, але через те затримав експансію арабської зброї. Омар II (717—720), простий побожний чоловік, старався обновити традиції перших часів ісламу. Йдучи за давнім звичаєм, він звільнив усіх магометан від усяких податків — тільки «невірні» мусили платити данину. Щоб не виростили занадто маєтності поодиноких родин, він признав землю за власність усїєї мусульманської громади, що віддавала її в державу. Омар старався стримати внутрішню боротьбу арабських партій, що чимраз більше ворогували між собою — то з причини релігійних поглядів, то з давніх племінних ненавистей. За Єзіда II (720—724) і Гішама (724—743) внутрішній занепад усе збільшувався. Останній з Омеядів, Мерван II (744—750), перевів нову організацію війська:

усунув давній поділ на племінні відділи, а дав перевагу фаховим войскам. Але він не міг дати ради з опозицією. Родина Аббасидів, що виводилася з роду пророка, підняла проти нього відкритий бунт на сході — в Ірані й Месопотамії. У бою під Моссулом Мерванове військо понесло поразку 749 р., сам каліф утік до Дамаска, а звідти до Єгипту і там поляг у бою. Перемогли Аббасиди й обняли владу. Цілу родину Омеядів винищили без милосердя, один тільки Абдерраман зміг утекти до Іспанії і там заснував свою державу зі столицею в Кордові.

Багдадський каліфат. Першим представником династії Аббасидів був Абдаллах Абуль-Аббас (750—754), що сам назвав себе «кровопроливцем», — людина, повна енергії, неперебірлива у засобах влади, що насильницьтвом і підступом проводила усі свої змагання. Проти нього пробували виступити прихильники родини Алідів, але він винищив їх так само жорстоко, як Омеядів. Такими самими способами закріплював владу також його брат і наслідник Мансур (754—775). Аббасиди відвернулися від заходу, де була популярна династія Омеядів, і осередок держави перенесли на схід, до Месопотамії, що їх підпирала. Мансур заснував над Тігром воєнний табір у Багдаді, і ця невідома до того часу оселя невдовзі виросла в нову столицю арабської держави і великий центр східної торгівлі.

Аббасиди інакше організували свою владу, ніж їхні попередники. Перші каліфи опирали свій авторитет на вірних племенах бедуїнів і мусили пристроюватися до їх побуту, вели просте патриархальне життя. Але тепер уже давня простота обичаїв занепадала, араби перейшли в інші відносини, потворилися між ними різні напрямки й партії. Каліф не міг спиратися на добровільну допомогу племен і мусив шукати підпори у власних воєнних силах, що тільки від нього були залежні. Аббасиди творять собі наймане військо — і то не з арабів, а з хоробрих іранців і турків, що служили самому тільки каліфові, а у внутрішні справи держави не втручалися. За їх допомогою каліф міг досягнути повну владу і рядив державою як необмежений деспотичний володар. Каліфи все більше відчужуються від своїх підданих, замикаються в палатах, проводять усі справи в колі найближчих дорадників. Головним урядовцем двору стає в і з и р — перший міністр і заступник володаря, що виконує всі його накази і заступає його перед населенням. Каліф стає все більш недоступний ще й через те, що в його руках скупчується найвища релігійна влада та що він є наступником пророка й головою всіх вірних. Сполука духовної влади із світською дала каліфові незвичайні впливи, бо підлягали йому не тільки піддані арабської держави, але й усі визнавці ісламу, як далеко магометанська віра доходила.

Сторінка з Корану

Третій з Аббасидів, М а г д і (775—785), визначався погідною вдачею і щедрістю, а його двір славився пишнотою та розкішшю. Але за його володарювання розповсюдилися різні арабські секти, які поборювали одна одну дуже завзято. По ньому каліфом став його брат Г а р у н а р Р а ш и д (786—809), найславніший з арабських володарів. Ще юнаком він добув собі широку популярність своєю лицарськістю та воєнними успіхами в боротьбі з греками, а його щедрість добувала йому симпатії народу. Не придбав він своїй державі нових країн, навіть не зміг удержати під своєю рукою західних провінцій, але він умів утримати авторитет володаря і скріпив внутрішню організацію держави. За його попередників до незвичайного впливу дійшли візири з роду Бармекидів. Вони рядили державою, немов мажордами, і зібрали в своїм роді незвичайні багатства. Але Гарун ар Рашид несподівано звернувся проти цієї могутньої родини й покарав смертю візира Джафара та його кривняків, а сам узяв владу у свої руки. Він став улюбленою постаттю легенди, що славила його за справедливість, а Багдад за його часів став казковою столицею, в якій розігрувалися історії з «Тисячі й одної ночі». У Західній Європі він став відомий завдяки посольству, яке вислав до Карла Великого.

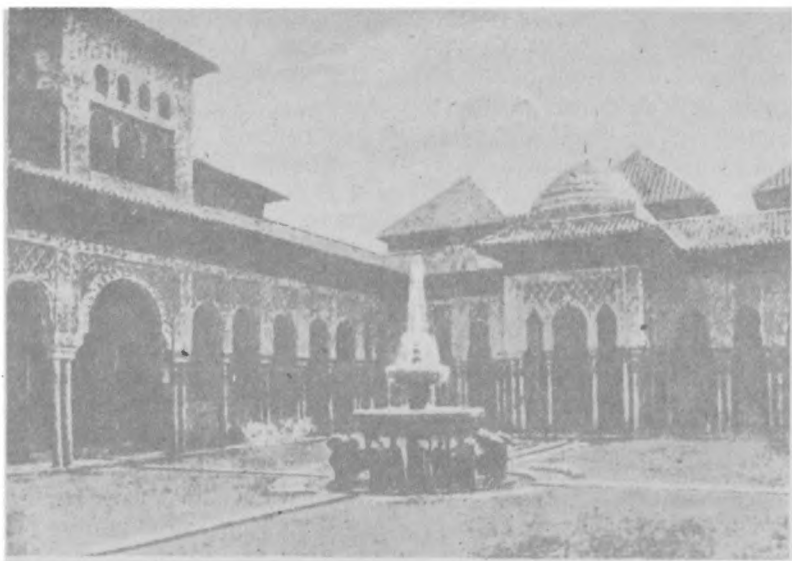
По смерті Гарун ар Рашида почалася боротьба між його синами, аж врешті переможцем вийшов М а м у н (813—833). Це був освічений чоловік, поважно цікавився наукою і подбав про

те, щоб було перекладено на арабську мову грецьких письменників. Його наслідник М у т а с і м (833—842) прийняв титул «бороненого Богом», що удержався за пізніших каліфів. За його часів турецькі помічні відділи зросли до сили 70000, а їх найвищий урядовець прийняв ім'я султана. Каліф М у т а в а к к і л ь (847—860) займався релігійними питаннями і став по стороні так званих суннітів, що приймали сунну, тобто доповнення Корану, складене на основі традиції; проти суннітів виступили шіїти, що признавали тільки первісний текст Корану.

За дальших Аббасидів в арабській державі прийшов внутрішній розстрій. Релігійні партії виступали завзято одна проти одної, розгорілася ненависть між арабами й турками, вибухло грізне повстання муринських невольників у Багдаді. Ворохобня не пощадила навіть святого міста Мекки: ватага якогось Кармата знищила місто і святиню та вивезла з собою Чорний камінь, що вернувся на місце лише за кілька десятків літ. Ослаблення центру використали крайні провінції і почали змагати до окремішності. В Єгипті заснував свою династію турчин Ахмед ібн Тулюн. Пізніше взяли там владу Фатиміди, що виводилися від Фатими, сестри пророка. Північною Месопотамією володіли Гамданіди, яких столиця Алеппо дорівнювала розкішню самому Багдадові. Над Каспійським морем постала держава Буїдів. У Персії розвинули високу культуру Саманіди. Серед боротьби з різними суперниками Багдадський каліфат клонився все більше до занепаду.

Араби в Іспанії. Влади Аббасидів від початку не признавала Іспанія. Єдиний з Омеядів, що врятувався від смерті, А б д е р р а м а н (758—788), приєднав собі арабських поселенців на Піренейському півострові і проголосив себе незалежним володарем із титулом еміра Кордови. Свою силу він опирав на найманому війську, до якого належали африканські бербери, іспанці, а також слов'яни, що якимсь чином замандрували до Іспанії. Їх було так багато, що прибічне військо еміра звали взагалі «слов'янами». Абдерраман зустрічав багато труднощів в організації держави, бо проти нього виступали прихильники Аббасидів, місцеві неспокойні племена, бунтівничі бербери, а передусім дрібні християнські володарі, що хотіли виперти мусульман з Іспанії. В 778 р. християни зазвали собі на допомогу Карла Великого, і він із значним військом переправився через Піренеї. На щастя для арабів, між християнами прийшло до спорів і коаліція розбилася.

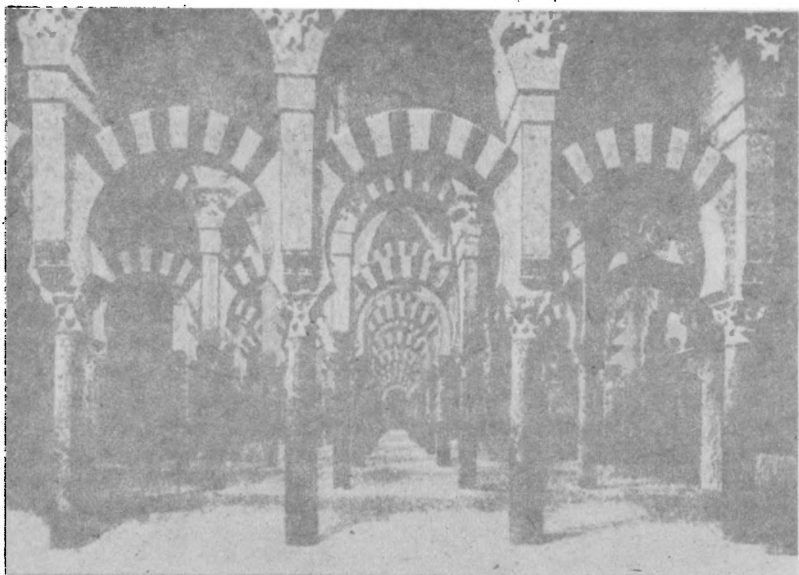
Син Абдеррамана Гішам (788—796) більше цікавився теологією, ніж воєнними справами, і арабська держава почала підупадати. За Гакама I (796—822) араби мусили уступити ча-

«Подвір'я левів» в Альгамбрі

стину країни володарям Астурії і Каталонії. У самій державі безнастанно тривали ворохобні й повстання. Абдерраман II наслідував розкішне життя багдадських каліфів, будував величаві палати та збирав на своєму дворі поетів і мистців. За його наслідників Магомета і Мондгіра до великого значення дійшли феодальні пани — араби, бербери, іспанці, що жили в своїх замках як незалежні володарі й легковажили собі владу еміра. З того користали християнські князі, і в 890 р. вони уладили похід на саму Кордову. Столицю визволив з небезпеки емір Абдаллах (888—912), але з вельможами не міг дати собі ради.

Кордовська держава дійшла до більшої могутності за Абдерраманом III (912—961). Це був найвизначніший з іспанських Омеядів. У 929 р. він прийняв титул каліфа й голови усіх вірних і тим способом протиставив свої права Аббасидам. Він забезпечив і поширив границі своїх володінь, вів успішні бої з християнськими державами, в Африці опанував побережні міста і поширив свою владу на частину Марокко. Він утримував велику прибічну гвардію, передусім із «слов'ян», яких число доходило до 6000. Завдяки військовій силі він мав перевагу над феодальними панами, і вони не сміли проти нього явно виступати. Всі вищі уряди він віддавав не арабам, а чужинцям і навіть визволеним невільникам. За його часу Іспанія дійшла до високого господарського розвитку, а

Мечеть Омеядів у Кордові

арабська культура досягнула найвищого рівня. Абдерраман, так само як його попередники, ставив багато величавих будов і між іншим докінчив велику мечеть у Кордові.

За менш енергійних наслідників великого каліфа держава почала знову ділитися на частини, в яких панували династії вельмож. Але добробут і культура зростали без перешкоди. Нову силу дав каліфатові регент Ібн абі Амір, або А л ь м а н з о р, як його пізніше звали, що рядив в імені малолітнього Гішама II. Він зорганізував арабське військо на новий спосіб, усунув останки племінного ополчення, а вояків, обов'язаних до служби, приділював до різних полків. Військо мало служити не начальникам племен, а каліфові. Зрештою він користувався також найманним військом, у якому служило немало християн. Альманзор почав війну з християнськими державами у Північній Іспанії і відніс великі успіхи. В 985 р. він добув Барселону, в 987 р. Леон, а 997 р. завоював Галісію і там зруйнував найславнішу церкву в Сант'яго ді Компостелла. Він був також добрим організатором держави, дбав про розвиток господарства і розбудував велику мережу нових доріг. Але хоч заслуги Альманзора були дуже великі, народ не розумів його і ненавидів за податковий гніт. Коли він умер у 1002 р., вибухло повстання, і каліф мусив скасувати уряд мажордома. Через те

знову до влади прийшли вельможі. В 1031 р. на Гішамі III покінчилася династія Омеядів, і Кордовський каліфат розпався на дрібні держави, так звані таїфи.

Арабська цивілізація. Араби ще перед виступом Магомета мали початки деякої цивілізації, приміром, досить розвинене хліборобство у західних частинах Азії та живу торгівлю. Ці культурні почини вони змогли розвинути до високого рівня тільки тоді, коли створили велику всесвітню імперію. На нових землях вони зустрічалися з культурами різних народів: грецько-римською, малоазійською, месопотамською, перською, індійською — і під різнорідними впливами вдосконалили все те, з чим вийшли з Аравії.

З незвичайним запалом араби віддавалися хліборобству. У своїй убогій степово-пустинній батьківщині вони навчилися використовувати кожний клаптик землі і за допомогою артезіанських колодязів і каналів уміли перемінювати пустирі в цвітучі огороди. Це своє знання вони виявляли ще краще на великих родючих просторах Месопотамії та Єгипту, у сирійських долинах або над потоками Іспанії. Всюди вони будували нові канали, цистерни, басейни й озера, всюди відновлювали давно засипані пісками або замулені водопроводи єгиптян чи вавилонців, щоб якнайширші простори землі наводнити і загосподарити. В Іспанії ще дотепер залишилися їхні колодязі, побудовані перед століттями.

Араби поширили всюди найрізнорідніші рослини, що їх знайшли у різних частинах своєї держави. Завдяки їм у середземноморських країнах розповсюдилися помаранчі і цитрини, абрикоси, пальми, білі й жовті рожі, жасмін, багато лічних рослин та ін.

В арабських країнах дуже високо розвинулася промисловість. Уже перед тим у деяких околицях, особливо у Сирії, Месопотамії, Єгипті, ремесла стояли високо. Арабські майстри нав'язували до цих початків, удіпшували різні винаходи і довели свої вироби до незвичайного рівня. На першому місці стояла металургійна промисловість, головно виріб зброї. Славилася арабські мечі з Ємену, криві ятагани з Басри в Месопотамії, перська сталь, а найбільш славні дамаські шаблі з Дамаска в Сирії та гартовані мечі з Толедо в Іспанії. Арабська зброя у середньовіччі мала славу на всю Азію й Європу, і пізніше це мистецтво продовжували турки. Арабсько-турецькі вироби доходили також і до українських земель — як у княжих часах, так і в козацьких.

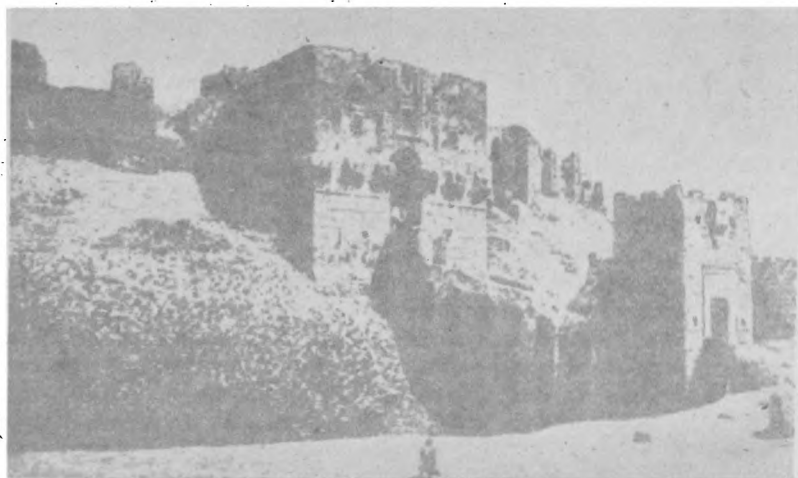
Дуже високо піднялися ткацькі вироби. У горах малої Азії й Персії верховинці годували вівці з незвичайно тонкою вовною, із цієї вовни арабські ткачі вироблювали дуже тонкі й

ніжні тканини, що мали попит в усіх країнах світу. Дуже поширилися узористі килими, що дістали назву перських. Улюбленими декоративними мотивами на цих виробах були фантастичні птаці й східні звірі, найчастіше леви й слони, орієнтальні рослини та штучно складені геометричні узори. Деякі з цих орнаментів нагадують давні асирійські оздоби. З Китаю араби перейняли шовківництво і навчилися виробляти різномірні шовкові тканини, дуже легкі та оздобні. Дамаск надав назву «адамашкові», що у середні віки був дуже поширений між українським панством. У Моссулі, в Месопотамії, вироблювали легенькі гази, звані муслінами.

Вироби з шкіри були відомі особливо в Іспанії, як кордуан із Кордови і сап'ян із Марокко. У Багдаді і в Сирії розвинувся виріб скла, особливо славні були емальоване скло і штучні перли. З Китаю поширився також виріб паперу. Перші папірничі фабрики стрічаємо в X ст. в Багдаді й Самарканді, пізніше на Сицилії і в Іспанії. Цукроводство постало, мабуть, у Персії, а араби розвинули його у своїх провінціях і вміли вже вироблювати бакалії, сиропи, всякі есенції, консерви та ін.

До незвичайного розвитку дійшла арабська торгівля. Вже в давніших часах Мекка і Медіна були живими центрами, а релігійні проці до святих міст сприяли їх розвиткові. Великі завоювання віддали під арабську владу колосальні простори у Західній Азії і в Північній Африці, і нові володарі зуміли витворити тут цілу мережу комунікаційних і торгових шляхів. Визначні каліфи дбали про те, щоб облегшити купцям подорожі, і в різних околицях закладали муровані дороги, значені мильовими каміннями, з колодязями і цистернами, що забезпечували мандрівникам воду, навіть будували заїзди, так звані караван-сараї, та укріплені форти, що боронили шляхи. Головним осередком торгівлі був Багдад. Звідси прямували шляхи через Іран і Туркестан до Середньої Азії і там стрічалися з китайськими караванами. Головними предметами торгу були тут шовк й інші китайські тканини. З Ірану шляхи йшли також до Індії, а звідти привозили всяке коріння, слоновою кість, пахощі. На північ дорога вела до Каспійського і Чорного морів та у глибину Східної Європи. Арабські купці відвідували навіть далекі слов'янські країни, купували шкіри, віск та мед, і з їхніх описів дізнаємося ми про побут наших племен. На захід головний шлях ішов через Дамаск і Сирію до Єгипту і далі північним побережжям Африки. Головні торгові міста були тут Каїр, Александрія, Тріполі, Танжер, в якому була переправа до Іспанії. З Єгипту вздовж Нілу купці виправлялися аж до Судану, де купували золотий пісок, слоновою кість, страусині пера й чорних невільників.

Араби розвинули також широке мореплавство. На Серед-

Мури замку в Алеппо

земному морі головною пристанню залишилася Александрія. Арабський флот був тут такий великий, що навіть могутні візантійці не могли йому дорівняти. З Червоного моря араби обпливали ціле східне побережжя Африки аж до Мадагаскару. Найдальші подорожі вони робили з Перської затоки, де головним портом була Басра, через Аравійське море й Індійський океан аж до Полудневого Китаю. Незвичайна торгова рухливість арабів нагадує інший семітський народ — давніх фінікіян.

Мистецтво й письменство. Світлий стан господарства й загальний добробут стали основою для розвитку духової культури. Це було єдине в світі явище, що народ, донедавна скотарський і варварський, займав передове місце в культурі. Вже династія Омеядів виказала своє зрозуміння вищих потреб цивілізації й почала будувати палати з величавими садами, святині, репрезентаційні площі, мости, водопроводи і взагалі розбудовувати міста на широкому плані. Арабські будови спочатку наслідували візантійське і перське будівництво, аж пізніше арабські архітекти почали злучувати чужі елементи в нові оригінальні цілості, і так розвинувся окремиий а р а б - с ь к и й с т и л ь. Найкраці зразки цього стилю маємо у мечетях (мусульманських святинях). Така святиня складалася з великого будинку, де вірні збиралися на молитви, з подвір'я із басейном, де побожні обмивалися, і високої вежі, званої м і н а -

р е т о м, з якої окличник, му-
едзін, скликав вірних на мо-
литву. Святиню покривали
копулою, що конструкцією
досить нагадує візантійські
копули, тільки були вищі.
Оригінальний вид мали луки в
арабських будовах. Замість
регулярного луку у виді
півкола, як це було в римлян і
візантійців, араби почали
уживати луків видовженої
форми, що переходили у гост-
ре закінчення або приймали
вид підкови, листка конюши-
ни, зубців та ін. Ці луки
підіймалися не раз одні над

Єгипетський фаянсовий
посуд. IX ст.

другими, укладалися в різні сполучення, так що стіна вигля-
дала, немов різьблена в ніжну коронку. Луки опиралися на ви-
соких струнких колонах, а їхні капітелі були прикрашені бага-
тою орнаментикою з геометричних або рослинних узорів. В
арабських будовах стрічаємо також так звані сталактитові
склепіння, що складаються з цілої маси дрібних копул і
скісних луків і наслідують природні сталактити, що їх
стрічаємо в деяких вапняних печерах. Стіни будов були по-
криті багатими різьбами, в яких геометричні і рослинні еле-
менти лучаться в одноцільно скомпоновані а р а б е с к и. Та-
ких самих мотивів уживає стінне малярство, що визначається
яскравими соковитими барвами. Людських і звірячих постатей
араби у своїх святинях не зображували; бо цього не дозволяли
релігійні приписи.

До найбільшого розквіту арабське мистецтво дійшло в
Іспанії. В Кордові збереглася величава мечеть, побудована
каліфом Абдерраманом I, у Севільї звертає увагу висока на
57 м вежа, що служила за мінарет. Але найбільшої слави до-
була собі А л ь г а м б р а, літня палата мавританських ко-
ролів у Гранаді, що постала в XIII—XIV вв. Вона складається
з багатьох зал, галерей і подвір'їв, прикрашених чудовими ко-
лонадами. Особливо помітне так зване Подвір'я левів, назване
так від 12 мармурових левів, на яких спирається фонтан посе-
редині широкого подвір'я, окруженого з усіх сторін колонадою.
Арабське мистецтво лучить у собі елементи архітектурної
солідності і тривкості з незвичайною легкістю будови та зами-
луванням до фантастичних узорів у декорації. Арабські
мистці визначалися незвичайним смаком і почуттям гармонії.
Площі поділені все дуже вміло, так що при першому погляді

виступають тільки головні зариси будови, і, тільки приступивши до неї ближче, можна бачити подробиці виконання і мистецьку орнаментуку. Арабське мистецтво щедро уживало золота й яскравих красок, так що зовнішня розкіш і багатство декорацій уводять глядача немов у країну казки.

Арабська наука розвинулась у тих ділянках, що відповідали вдачі арабів, їх замилюванню до дискусій і міркувань. Найбільше процвітала теологія, що займалася пояснюванням Корану. У перших часах Коран не був ще ненарушною святістю, і кожний вірний міг його вияснювати по-своєму. Тим-то серед арабів появилася багато різних сект. Пізніше прийнято один канонічний текст святої книги, й учені теологи, улеми, були обов'язані знати його напам'ять. На основі Корану розвинулася також наука права, бо Коран містив у собі також багато правних приписів. Досліди над текстом святої книги дали почин граматиці й філології. В інших ділянках арабська наука користувалася наперед перськими джерелами, потім познайомилася з грецько-римською культурою. З початком IX в. на арабську мову перекладено писання Арістотеля, і цей великий грецький філософ й учений став науковим проводирем арабів на пару століть. Під впливом античної культури араби створили свою математику, астрономію, природописні науки, потім також логіку і філософію. Медицина до найвищого рівня дійшла в Єгипті, де вона мала традиції з часів фараонів. Нова наука, що арабам завдячує свій початок, — це хімія. Вони шукали способів виворити штучне золото, але при цій фантастичній мрії поробили багато хімічних відкриттів. Вони поширили географічне знання, бо у своїх купецьких подорожах пішли далеко поза границі старовинного світу: дійшли, з одного боку, глибоко у Східну і Середню Європу, а з другого — розслідили Середню Азію й Африку. Араби дійшли також до слов'янських земель і зібрали цінні дані про розвиток української торгівлі й державного життя.

В арабів постали перші високі школи, немов університети. Вже у часах каліфа Мансура в Багдаді була школа, в якій учили мови, мистецтва складати вірші й астрономії. Такі самі школи постали потім в усіх великих арабських містах і збирали багато жадної знання молоді. Учені й поети, що в них училися, вели мандрівне життя, переїжджаючи з одного центру до другого. Особливо славився університет у Кордові, що притягав студентів з Європи, Азії й Африки. Розвиткові науки служили також великі бібліотеки. Араби спочатку не цінили книжкового знання. Про каліфа Омара оповідали, що він наказав спалити славу Александрійську бібліотеку: «Якщо в цих книгах є те саме, що в Корані, то вони не потрібні, а

якщо є щось противне Коранові, то тим більше треба їх знищити». Але пізніше ті самі каліфи почали громадити великі бібліотеки, а особливо прислужився цьому кордовський каліф Хакам: він мав зібрати 400000 книжок, і ціла бібліотека була скаталогована.

До загальної освіти належала також поезія. Араби цінили її ще більше, як науку. Вона відповідала їх живій, а все ж мрійливій вдачі. Великими успіхами користувалася сатира, що її політичні партії уживали як зброю проти своїх противників. Але не менше розвинулася панегірична поезія, що виславляла могутність каліфів. Поети бували завжди оздобою дворів арабських володарів. За часів Мансура складено першу поетику з поукою, як мають виглядати добрі вірші.

3. ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА

Германи. Західній Європі новий характер надало переселення германів. Назва германів не є вияснена. Мовознавці толкували її на різні способи, як «сусідів», «крикунів», «первісних», тепер пробують вивести її від «ірмін» — «великий». Германи замешкували широкі простори від Рейну до Вісли. Це були країни лісисті, з великими багнами понад ріками. То була одна з причин, що густа германська людність шукала собі нових садиб. Германи жили найбільше зі скотарства, знали також хліборобство, але не дуже охоче йому віддавалися. Одні племена мали постійні оселі, інші у мандрівці змінювали місця прожитку. Основою організації був рід, від якого одиниця в усьому була залежна. Рід усюди виступав як цілість — чи то в господарстві, чи перед судом, чи на війні. Роди лучилися у племінні держави під проводом князів; але князь мав обмежену владу, а всякі важніші справи вирішувало віче з усіх дорослих членів племені. На нарадах промовляли тільки найвизначніші люди, а юрба на знак згоди потрясала зброєю, а невдоволення проявляла муркотінням. Під час війни різні племена вибирали собі спільного полководця. Всі германські організації полягали на добровільності. Навіть данину складали тільки ті, що погоджувалися. Правильний податок германин уважав за обмеження своєї свободи. Германи почитали явища природи, як сонце, грім, весну, і своїх богів уявляли собі у людській постаті (Вотан, або Одін, Донар, Фрая та ін.). Давню германську міфологію знаємо з пісень, званих «Едда», що були списані в XIII в., але новіші дослідники висловлювали сумніви, чи ці пісні передають вірно

Римські оборонні вали у Німеччині

вірування найдавнішої епохи. Для релігійно-чародійських цілей германи уживали свого письма, так званих рун; воно утворене на зразок грецького алфавіту з деякими латинськими домішками.

Зі своєї прабатьківщини германи намагалися здавна перейти далі в сусідні країни. У II ст. до Хр. кимври і тевтони перейшли гори Альпи й увійшли у Надпаданську низину. Напір їх затримали римські легіони під проводом Марія. У часах Цезаря германський полководець Аріовіст намагався опанувати Галлію. У початках цісарства римляни думали поширити свої границі до ріки Ельби, але князь герусків Арміній у Тевтобурзькому лісі так погромив цісарське військо, що Рим уже боявся запускатися в германські бездоріжжя. Германи безнастанно перли на римську границу, і тільки сильно укріплений пограничний «лімес» їх затримував.

У II столітті по Хр. переселенчий рух серед германів зріс незвичайно сильно, й войовничі племена почали пересуватися в різні сторони світу. Цісар Марк Аврелій ледве зміг затримати напір маркоманів й інших народів. Рим не мав уже стільки сили, щоб оборонити свої широкі границі. Германські племена

чимраз частіше вдиралися у римські провінції і силували владу давати їм вільні простори на поселення. Германські іммігранти входили також до римського війська як помічні відділи, тому що Римові не ставало власних людей, і число германів зросло все більше. Заки ще почалося велике переселення народів, то вже германи творили значну частину населення північних провінцій.

Похід гунів дав почин до нового перегрупування германських племен. Гуни напали наперед на плем'я остготів, або східних готів. Цей нарід проживав спершу над долинською Віслою, але потім переселився до Східної Європи. Пам'ять цього переходу залишилася у германських легендах, особливо про тяжку переправу через якісь великі багна, — мабуть, Полісся. Держава остготів займала широкі простори, десь від Волги по Чорне море. Столиця їх Данпарштад — Дніпрове місто — може бути Києвом. Готи мали значну культуру, уживали залізної зброї і мали великий вплив на сусідні народи, між іншим на слов'ян, що були під їх владою. Гуни загальним наступом знищили могутню державу остготів.

Остготський король Германаріх, що, за переказом, мав 110 років, з розгукки сам наложив на себе руки. Частина остготів залишилася у підданстві гунів. Ще в XV ст. останки готів проживали в Криму. Але головна маса перейшла на захід, осіла в Паннонії над Дунаєм й утворила тут нову державу. Король Теодоріх (475—526) в 488 р. повів остготів до Італії, знищив там державу Одоакра і засну-

Германка.
Старовинна статуя

вав своє королівство. Він старався довести до порозуміння між германами та римлянами, протегував римську культуру, добрав собі міністрів з-поміж найвизначніших представників римського світу і, хоч сам був аріанином, шанував права католицької церкви. За те історики дали йому ім'я Великого. Остготська держава упала в боротьбі з Візантією в 552 р.

У найближчому сусідстві від остготів, над Дунаєм й у Сегмігороді, жили вестготи — західні готи. Вони скоро стали християнами, а апостолом їх був аріанський єпископ Ульфіль (Вульфіль, 311—383). Він переклав на готську мову Біблію — це найдавніший пам'ятник германської мови. Під напором гунів вестготи перейшли Дунай й увійшли в границі римського царства. «Ворота відчинено, і густо, як попіл Етни, варварська країна розсипала ватаги вояків», — писав візантійський історик. У боротьбі з наїзниками поляг цар Валент в 378 р. Вестготський король Аларіх знищив Грецію, а потім перейшов до Італії, в 410 р. опанував Рим, але невдовзі помер. Його наслідник Атаульф повів вестготів до Галлії і далі через Піренеї до Іспанії. По обох боках Піренеїв вестготи заснували свою державу, що за столицю мала Тулузу. Ця держава упала в боротьбі з арабами. Пам'яткою по ній залишилася назва Каталонії, яку виводять від Готалонії — країни готів.

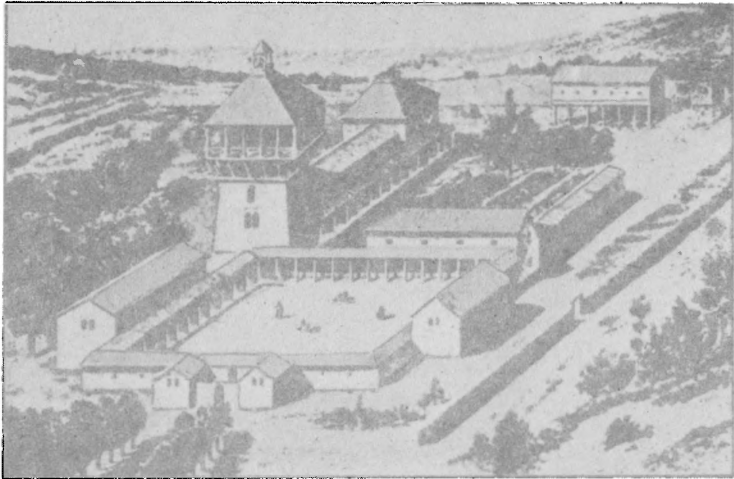
Полудневу частину Піренейського півострова опанували вандалі. З-над Німецького моря вони примандрували в Альпи, а далі через Галлію перейшли до Іспанії. Від їх імені дістала назву Андалузія — колись Вандалузія. В 429 р. вандалі рушили далі — через Гібралтарську протоку до Африки. Манила їх багата хліборобська країна, яку звали шпихлірем Риму. Вандалів повів їх король Гензеріх (Гайзеріх). Історик Йордан дав таку його характеристику: «Середнього зросту, кульгавий, бо колись упав з коня. Думок його ніхто не знав. Скупий був на слова, погорджував розкішню, нестриманий у гніві, жадний майна, умів народи підбурювати і кидати між них насіння спорів і ненависті». Він добув Карфаген і зробив його своєю столицею. В 455 р. виправився на Рим і страшно його знищив. Сучасні уважали цей напад помстою Карфагену за колишнє поневолення його римлянами. Вандалі руйнували з такою дикістю, що «вандалізм» увійшов у приказку. Пізніше серед розкішного підсоння Африки і добробуту країни вандалі втратили свій первісний дикий характер і перестали займатися воєнними походами. Про одного з королів, Гільдеріха, оповідали, що він про війну навіть слухати не хоче. Вандальську державу в 534 р. знищив візантійський полководець Велізарій.

Франкська держава. Найтревкіша і найсильніша з-поміж перших германських держав була держава франків. Ім'я

Франкські вояки. VI—VII ст.

франків означало вільних людей. Спочатку вони ділилися на багато дрібних племен, пізніше витворилися між ними дві головні групи — салійців і рипуарів. Вони жили над Майном і по правому боці Рейну, а потім перейшли над долішній Рейн і тут заснували свою державу. Найвизначнішим організатором державного життя був король Хлодвіг (Кльодвіг, 481—511) з роду Меровінгів. Він став володарем на 16-му році життя і впродовж тридцятилітнього володіння дав своїй державі сильні основи. Спочатку він вів боротьбу з римським намісником Сіагрієм, що й після дегронізації останнього цесаря в Римі намагався ще утримати римську владу в Галлії. Сіагрій, погромлений в 486 р., утік до вестготів, а Хлодвіг опанував Північну Галлію аж по Луару і свою столицю переніс до Суассона. Римських громадян він приєднав собі тим, що не порушував їх земель, а тільки на опустілих ґрунтах осаджував франків. Хлодвіг пізніше поширив свої границі у щасливих боях з вестготами у Південній Галлії, з бургундами над Роданом і з алеманами правобіч Рейну. Він дбав про те, щоб усунути владу дрібних князів й утворити одноцільную германську державу. В 496 р. під впливом своєї жінки, бургундської князівни, він прийняв християнство в католицькому обряді. Це приєднало йому прихильність римського світу, й духовенство

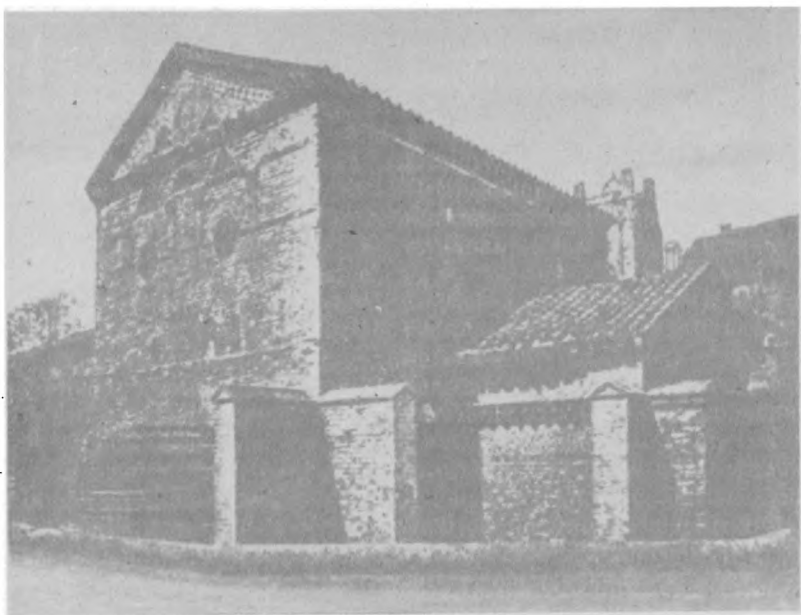

Королівський палац Меровінгів

не мало допомогло йому в організації держави. Східноримський цісар Анастасій признав його значення і надав йому титул консула і патриція.

Сини Хлодвіга поділили франкську державу на чотири частини, але жили в згоді і спільно ходили в походи на сусідні племена. Але за дальших королів настали внутрішні спори в королівській династії, і навіть приходило до кривавих війн. Особливо грізну славу добули собі дві королеви: Брунгільда і Фредегунда, що впродовж довгих років нищили країну братовбивчою боротьбою. Підступ, зрада, таємне убивство — це були звичайні засоби, якими здичені володарі одне одного поборювали. Ці часи описав історик, єпископ Григорій Турський у «Франкській історії».

Що держава франків не занепала цілком, а знову прийшла до розросту, це була заслуга одного з аристократичних родів Франконії, який пізніше названо Каролінгами. Цей рід виводився з Австразії над долішнім Рейном, мав велике значення серед місцевої шляхти та на королівському дворі, і з нього виходили перші міністри, так звані *мажордом*, що перейняли державну владу у свої руки. Першим визначним мажордомом був Піпін Старший, що з початку VII в. був правою рукою короля Дагоберта і вів за нього державні справи, коли король у своїй палаті в Парижі уживав розкішного життя. Ще більше значення мав Піпін Середній, що в 688 р. усунув інших мажордомів і взяв під свою владу цілу державу. Він був неко-

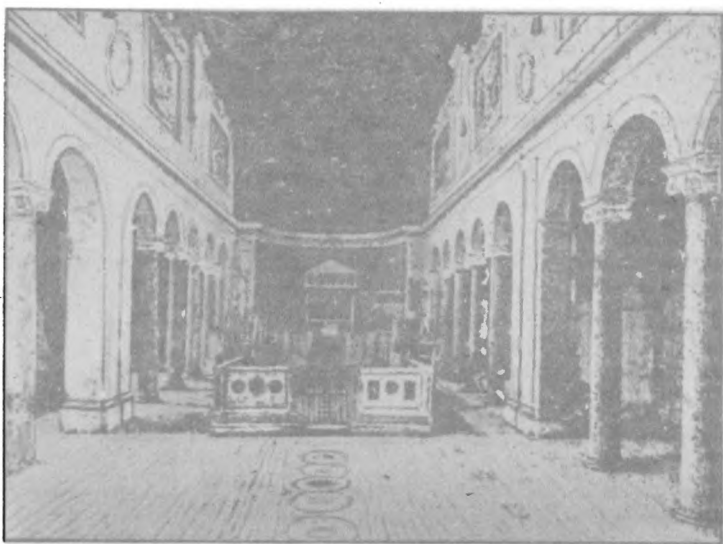

Церква часів Меровінгів у Пуатьє

ронованим володарем Франконії: останні королі з роду Меровінгів утратили всяку владу.

По смерті Піпіна уряд мажордома дістав правом спадщини його малолітній син — така була могутність роду, що цей уряд переходив з батька на сина. Цим сином був славний **К а р л М а р т е л ь** (Молот). У 734 р. у бою під Сеноном, недалеко Пуатьє, він погромив арабські війська, що напали на франків. Ця перемога мала історичне значення: остаточно затримано розгін ісламу, що дотепер ніде не знаходив собі перепони. Франкська держава на заході, так як Візантія на сході, вийшла переможцем із боротьби з грізним східним противником. Папа Григорій III надав Карлові титул римського консула і прислав йому ключі від гробу св. Петра на знак його високого становища у християнському світі.

Значення Рима. Коли серед бурхливих хвиль переселення народів упало західне цісарство, до чимраз більшого значення доходила влада Апостольської Столиці. Римський єпископ як наслідник найпершого з апостолів, св. Петра, від перших віків християнства мав провідне становище, а в дальших часах його авторитет зростав безнастанно. До побільшення поваги Рима

Базиліка св. Клементя у Римі

причинилося немало те, що під час мандрівок народів папи приймали на себе опіку населення, сміливо йшли на переговори з варварами і не раз своїм заступництвом рятували народ від знищення. На церковному полі весь світ уважав «Петрову скалу» непокитним заборолом чистої віри в тих часах, коли Візантія попала у догматичні спори, а серед германських народів поширилася ересь аріанства. Авторитет Рима піднявся ще й через те, що папи живо займалися місійною працею та що до римської церкви навернувся найвизначніший із германських народів — франки.

Могутньою підмогою Рима став перший із західних чернечих орденів — бенедиктини. Засновник чину — Бенедикт із Нурсії — зібрав перших братів у Монте Кассіно, в Кампанії, і його монастир став зразковим для всього Заходу. Бенедиктини не тільки жертвували себе Божій службі, але й займалися суспільною працею, управляли ріллям, закладали сади, розводили ремесла і таким робом ширили вищу культуру серед племен, що прийняли християнство. Регула св. Бенедикта наказувала ченцям працю рук: «Безчинність є ворогом душі. Тому браття мають в означеному часі займатися фізичною працею, а з другого боку в означених годинах читанням побожних книг. Коли пильна потреба або неможливість вимагає того, щоб самі збирали збіжжя з поля, не повинні з цієї причини попадати у смуток; бо тоді вони є правдивими ченцями, коли живуть

з власних рук, як це робили наші отці й апостоли. Але все повинно робитися помірковано, з огляду на слабких». Ченці займалися також переписуванням книг, збирали бібліотеки, а далі перейшли до наукових студій. До освітньої праці скермував бенедиктинів Аврелій Кассідор, спочатку міністр Теодоріха Великого, пізніше абат одного з італійських монастирів. Він перший склав програму середньовічної школи; вона ділилася на два ступені: трівіум, до якого належали граматики, діалектика і риторика, і квадрівіум, що обіймав арифметику, геометрію, музику й астрономію.

Папа Григорій Великий

Під проводом Рима творилася католицька теологія, яку вели західні отці церкви Іларій, Аврелій, Єронім і найвизначніший з усіх — Августин (354—430), автор великого трактату «Про Божє царство», що мав великий вплив на середньовічний світогляд.

Із пап раннього середньовіччя найзамітніший був Григорій I (590—604). Про нього писав історик франків Григорій Турський: «Божя церква не може бути без керманіча, і тому весь народ обрав папою диякона Григорія. Він належав до найперших сенаторів, а від молодості був відданий Богові. У своїх землях на Сицилії заснував шість монастирів, а сьомий уфундував серед мурів Рима. Ченцям призначив стільки майна, скільки було треба на щоденне утримання, а решту продав і роздав бідним. Такий був здержливий у їді і ревний у молитвах, його суворість у постах була така незвичайна, що через ослаблення тіла ледве міг триматися при житті. В науці грамоти, діалектики і риторики такий був освічений, що, мабуть, у Римі ніхто його у тому не перевищував». Григорій I визначився як організатор церковного життя, перевів реформу богослужіння і завів новий спів, що від його імені зветься григоріанським.

Значення папства піднялося завдяки прихильним зв'язкам пап із франкськими королями.

Карл Великий. Карл Мартель добув собі такий авторитет, що його син П і п і н М а л и й (751—768) без перешкоди став

Карл Великий. Статуя в музеї Клюні (Париж)

королем франків. Останнього короля з роду Меровінгів дестронізовано, а папа Захарій, як голова церкви, затвердив цю зміну: «Краще, як королем зветься той, хто має владу, ніж той, що є без королівської сили». Франки, за своїм звичаєм, підняли Піпіна на щитах угору, а єпископ Боніфатій, апостол германів, намастив його свяченим олієм. Таким способом у Франконії почала володіти нова династія **К а р л і н г і в**.

У 754 р. відвідав нового короля папа Стефан II, ще раз святочно поблагословив його владу і заохотив його до походу на Італію, проти **л а н г о б а р д і в**. Цей германський народ у 568 р. перейшов Альпи під проводом короля Альбоїна і заснував свою державу над рікою По. З того часу походить назва Ломбардії. Пізніше лангобардські королі почали поширювати свої границі на південь, добули ві-

зантійські землі і загрозували самому Римові. Піпін двічі виправлявся до Італії (754 і 756 рр.), присилував лангобардського короля Аїстульфа до миру і віддав під владу папи Середню Італію. Так постала так звана **Ц е р к о в н а Д е р ж а в а**. Походи на Італію підняли ще більше значення Піпіна; на його двір явилися посольства з Візантії і з Багдада.

По смерті Піпіна франкською державою володіли два його сини Карл і Карломан, але невдовзі, по смерті брата, єдиним володарем став **К а р л В е л и к и й** (768—814). Історик того часу, Айнгард, дав таку його характеристику: «Карл визначався широкою і міцною будовою тіла і великим зростом, — тому його постать, чи він стояв, чи сидів, відзначалася гідністю. Він мав енергійну ходу, мужеську постать тіла і виразний голос. Постійно віддавався кінній їзді й ловам; за звичаями свого народу, бо рідко де найдеться в світі народ, що міг би змірятися в цьому мистецтві з франками. Любив також плавати і так навчився плавати, що ніхто не міг його в тому випередити. Був поміркований в їді й питтю, особливо в питтю.

Рідко коли видавав бенкети, і то тільки при особливих святах. Вимову мав багату і виразну та вмів легко й ясно сказати те, що хотів».

Карл від початку змагав до того, щоб до своєї держави влучити всі германські племена. На сході він вів довголітню боротьбу з с а к с а м и. Це плем'я проживало у просторах над долішнім Везером і заховало ненарушені старогерманські обичаї. Дуже сильно закоріненна була віра в місцевих богів, а особливу пошану віддавали святому дереву, що звалося Ірмінсуль. Сакси боронили вперто свою свободу і віру і, хоч не раз були погромлені, усе наново підіймали повстання проти франків. Як герой цієї боротьби визначився князь Відукінд, що за допомогою данців і фризів усе виступав проти Карла. Він нищив без милосердя ріллі тих саксів, що признали франкську владу, палив міста і села, знущався над святинями і ченцями, а коли наближалися війська Карла, утікав до Данії або на прибережні острови. Карл також безжалісно поводився з «віроломними й невірними» саксами, воював з ними вогнем і мечем, карав смертю бранців, що дісталися в його руки, на покорених накладав важкі податки, силою хрестив усіх і під гострими карами заборонював шанувати давніх богів. Урешті в 785 р. Відукінд, позбавлений усякої допомоги, піддався і прийняв хрещення.

Легше пішло завоювання інших племен. У 788 р. Карл зайняв Б а в а р і ю, а останнього баварського короля Тассіля разом з усією родиною постриг у ченці. Як володар Баварії Карл став сусідом монгольського племені а в а р і в, що в VI в. зайняли низину над Тисою і Середнім Дунаєм. Це був войовничий дикий народ, що жив із воєнної добичі й поневолив усі сусідні племена. Карл вислав на аварів своїх воєвод, добув сильні городи кочовиків, замкнені потрійними земляними валами (т. зв. перснями), і вивіз звідти великі скарби в золоті й дорогоцінностях. На сході Карл зустрівся також із с л о в' я н а м и і кілька разів вислав проти них своє військо.

На полудні продовжувалася війна з а р а б а м и. Намісник Барселони підняв бунт проти каліфа Кордови і просив допомоги франків. У 778 р. Карл перейшов через Піренеї, добув місто Памплону, але Сарагоси не міг здобути. При повороті баски погромили франкське військо у Ронсевальському проваллі. Там поляг граф Бретані Роланд, якого смерть оспівано в лицарських піснях. У 801 р. відбувся похід до Іспанії, і смуга на південь від Піренеїв із Барселаною перейшла під владу Карла.

Обнова західного цісарства. З державою лангобардів Карл утримував спочатку добрі відносини, навіть взяв за жінку доньку короля Дезидерія. Але пізніше приязнь охолочла, і Карл відіслав жінку до її батька. До розриву немало причинився па-

Середньовічний дуківник. VIII ст.

па, що підбивав Карла проти «невірного і вонючого народу» — лангобардів. Коли ж Дезидерій почав підпирати проти Карла синів Карломана, Карл розпочав війну. Двома шляхами (на Мон-Сені і Вел. св. Бернарда) пройшов він Альпи і напав на лангобардську столицю Падуя. По вісьмох місяцях облоги добув місто і взяв у полон Дезидерія. Зараз відіслав його до одного з франкських монастирів і сам проголосив себе королем лангобардів. Так лангобардська держава втратила самостійність, хоч і дістала широку автономію.

З Падуї Карл виправився до Рима. Папа Адріан I зустрів його з великими почестями, а

шкільна молодь вітала його пальмовим і оливним гіллям. Карл потвердив папі даровизну Піпіна, але грамота надання не доходилася; пізніша традиція переказувала, що папські володіння мали обіймати Рим, Равенну, Тускулан, Мантуя, Парму, Венецію, Істрію, Сполетто, Беневент, Корсику, — у таких границях існувала пізніше Церковна Держава. Наслідник Адріана Лев III, як тільки став папою, вислав Карлові ключі від гробу св. Петра і прапор міста Рима та намовляв його, щоб прийняв від римлян присягу вірності. Але римські пани повстали проти папи, напали на нього під час процесії і страшно з ним обійшлися: осліпили його і вирвали йому язик. Лев III подався за допомогою до Франконії. Карл став в обороні папи і в 800 р. удруте виправився до Рима. Тут уладив суд і оправдав папу з закидів, з якими виступали його противники. Папа віддячився так, що під час Різдяних свят увінчав його цісарською короною. Тодішнє громадянство прийняло цей акт як об нову римського цісарства, що занепало перед трьома століттями (476 р.). І сам Карл уважав себе наслідником давніх цісарів. Але характер нового цісарства був інший, як давнього: цісарська влада не опиралася вже на Італії, як це було колись, а на далекій Франконії. Цісар міг перебувати в Римі тільки при святочних нагодах, а за справжню основу своєї влади уважав свої дідичні північні країни. Нове цісарство не мало такої необмеженої влади, як це було за рим-

Церковний синод у Толедо

ських імператорів: поруч із цісарем у Римі резидував папа, що мав високу церковну владу. Побіч одне одного світили два великих сонця, поруч одне одного стояли два «мечі» — духовний і світський. Як укладуться відносини між обома володарями світу — це було одним із головних питань європейської рівноваги.

До обнови західного цісарства дуже неприхильно віднеслася Візантія, бо східноримські цісарі уважали себе спадкоємцями давнього Риму. Але Карл уперто дбав про те, щоб довести до добрих відносин із Візантією. Були навіть чутки, що хотів узяти собі за дружину цїсареву Ірину. Врешті в 812 р. відступив Візантії Венецію і Далматію і таким способом довів до миру. Натомість Карл відразу увійшов у приязні зв'язки з багдадським каліфом славним Гарун ар Рашидом. Обидва володарі обмінялися святочними посольствами. Гарун прислав Карлові дорогоцінні дарунки, між ними слона та штудерний водяний годинник: щогодини спадала в посуд кулька і виїздив озброєний вершник. Обоє володарів єднала спільна ворожнеча проти іспанських Омеядів. Єрусалимський патріарх прислав Карлові ключі від Христового гробу.

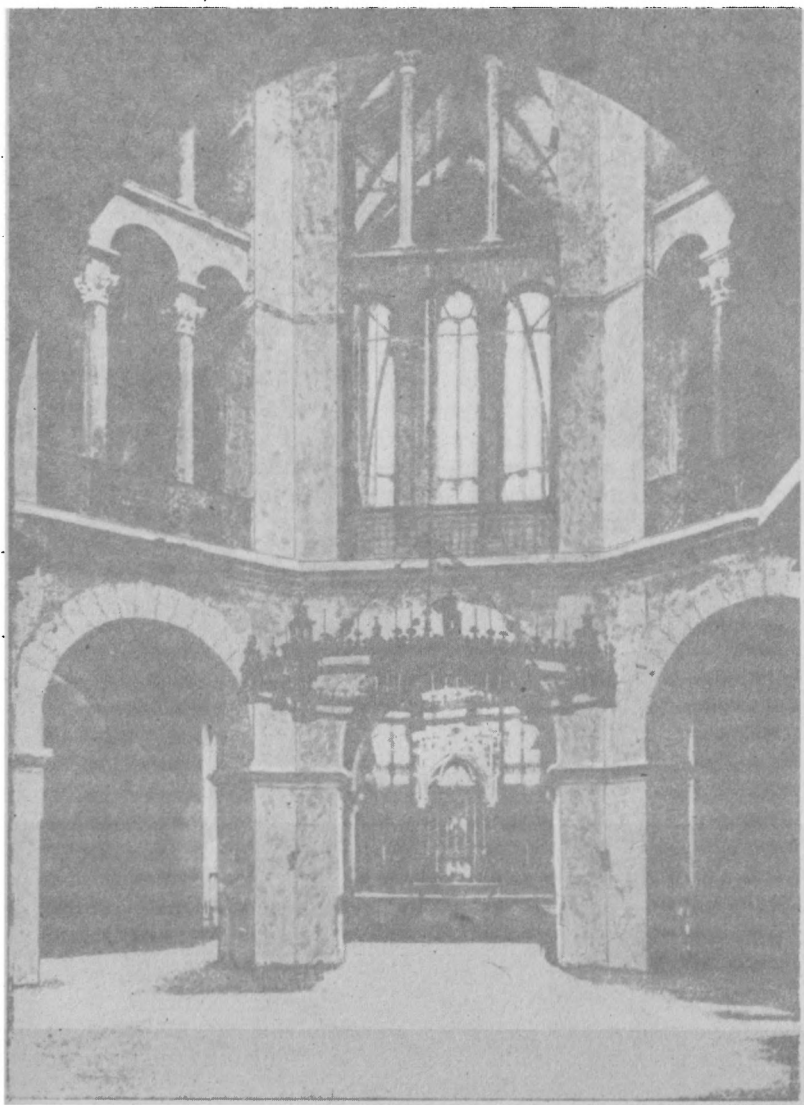
Державний лад Карл Великий підняв високо значення королівської влади, що за останніх Меровінгів була значно підупала. Його особисті прикмети, умілість управляти державою та щасливі війни дали йому незвичайний авторитет у громадянстві. До скріплення його влади немало причинилося церковне намащення: він міг титулуватися королем «з Божої ласки». Могутні франкські пани, що спершу верховодили над королями, тепер признавали в усьому провід цісаря. І хоч за давніми звичаями монархія у Франконії була виборна, тепер рід Карла мав запевнене спадщинне володіння. Щоб скріпити зв'язки підданих із династією, Карл наказав, щоб кожний свобідний громадянин складав йому присягу вірності. Це обов'язувало всіх від 12-го року життя.

Карл хоч і мав необмежену владу, залишив давній звичай народних віч, на яких король міг зустрітися зі своїми підданими. Ці віча були сполучені з переглядом війська і відбувалися весною, звичайно у травні, — тому звалися «травневим полем». Тут король відбував суд і проголошував народові нові закони і розпорядки. Ці закони названо **капітулярами**, від поділу на розділи. Вони давали інструкції для урядовців та всякі приписи, не раз дуже докладні. Ось приклади: «Бажаємо, щоб те, що ми самі накажемо, або королева, або наші урядовці, було виконуване в означеному реченці*. Коли хто дістане наказ і його занедбас, нехай так довго стримується від пиття, поки не стане перед нами або королевою і не дістане прощення. Кожний управитель має дбати, щоб усе, що доставлене до нашого столу, було найкраще приготовлене. З особливою увагою треба дбати, щоб усе, що обробляють своїми руками, як сало, сушене м'ясо, ковбаса, вино, оцет, морвове вино, муштарда, сир, масло, солод, пиво, питний мед, бджільний мед, віск, мука, — було зладжене з найбільшою чистотою. Щоб у кожній нашій волості були в коморах покривала, подушки, перини, лляні простирадла, скатерки на стіл, посуд мідний, олов'яний, залізний, дерев'яний, ланцюги, гаки до казанів, долота, сокири, свердла, щоб не треба було деінде шукати їх і позичати...»

Начальна управа держави була в руках самого короля, і він особисто доглядав урядовців, видавав розпорядки, виконував суд та ін. Через те Карл не мав навіть постійної столиці, а безстанно подорожував з одної частини держави до іншої. При особі короля урядові функції виконували вищі урядовці, але їх було небагато, і вони в усьому були залежні від володаря. Уряд мажордома вже не існував. Перше місце займав **канцлер**, що вів королівську канцелярію. Це був звичайно священик, надворний капеллан короля. Нагляд над скарбівницею мав **підкоморій**; управа палатою і судівництво належали до **палатного графа** (пфальцграфа). Для контролю нижчих урядовців король вислав **королівських посланців**. Один із них був світський, другий духовний, — і вони разом об'їздили одну округу, відбували суд від імені короля, скликали віча, приймали жалоби й ін. Щоб вони були цілком об'єктивні, не вільно було їм мати земельної власності в окрузі, яку контролювали.

Держава ділилася на повіти, якими управляли **графі**. Карл дуже дбав про те, щоб на графів добирати людей талановитих і справедливих, щоб вони добре поводитися з населенням. Але з його капітуляріїв видно, що нелегко було найти

* У зазначений термін, вчасно.

Собор в Аахені

відповідних урядовців, і народ усе нарікав на перекупність і здирства управителів. Пограничні округи звалися м а р к і я м и і були під проводом м а р к г р а ф і в. Маркграфи мали ширшу владу, як графи, і в часі воєнної небезпеки могли самі

скликати військове ополчення. У часах Карла Великого були такі маркі: на півночі Саксонська і Данська, на заході Бретонська (в Бретані), за Піренеями Іспанська, на сході Слов'янська (над рікою Заале), Чеська, Аварська, або Східна (Австрія), Фріульська (на північ від Венеції).

Феодалізм. У державі Карла Великого витворився так званий ф е о д а л і з м — суспільно-політичний устрій, в якому посідання землі було сполучене з військовою службою. Цей лад завівся вже тоді, як германи почали опановувати римські провінції, і протривав довгі століття.

У тодішньому громадянстві верховодили великі земельні власники, що також у війську займали найвищі становища. Вони дідичили землі по своїх предках, скуповували їх від селян або діставали від королів, що тим способом платили їм за їхні заслуги або добували собі їхню прихильність. У дальших століттях ця велика власність все зростала, так само як колись у Римі шляхетські латифундії, і все краще загосподарювалася. Рівночасно меншала мала власність. Дрібні землевласники не могли утриматися через великі державні податки і тяжку військову службу. Вони або продавали вельможам свої землі, або піддавалися під їхню опіку. Могутній пан міг звільнити свого протегованого від податку або війська, бо був графом, маркграфом чи іншим урядовцем, або зменшував ці обов'язки, або, нарешті, допомагав йому грошми та зброєю. Багато таких безпомічних людей піддавалося під опіку церкви — єпископів чи монастирів, що також розпоряджалися великими землями і впливами. Такий підданий не тратив своєї особистої свободи, але ставав залежний від свого протектора; мусив зобов'язатися щодо нього до деяких данин, служби на дворі, а передусім до військової служби під прапором свого пана.

Спочатку такі умови про опіку складалися різними способами і за різних обставин; пізніше постала одноцільна система з дуже докладними і подрібними приписами. Той, хто піддавався під опіку, звався в а с а л. Це слово у кельтській мові означало слугу, підданого. Пан, що приймав когось під свою протекцію, мав назву с е н ь о р а — старшого. Передання в опіку звалося к о м е н д а ц і я. Воно відбувалося дуже святочно, приписаним способом: васал клякав перед сензором на оба коліна, свої руки вкладав у руки пана і складав йому присягу. Васал був обов'язаний до всякої воєнної служби, яку йому наказував пан. За те пан забезпечував йому опіку, утримання, озброєння, а передусім надавав йому землю. Така надана земля звалася ф е о д, — і звідси походить назва феодалізму. Землю, яку церква давала своїм васалам, звалася б е н е ф і ц і є ю (добродійством), а саме надання — і н в е с-

т и т у р о ю. Така земля не ставала власністю васала. Він не міг її продати ані заставити, ані позбутися іншим способом. Він міг користуватися нею тільки так довго, поки повнив військову службу. По його смерті земля верталася до пана, що міг її віддати синам васала або розпорядити нею інакше. Надання землі відбувалося символічним способом: сеньор вручав васалові якийсь знак володіння, наприклад гілляку, зрубану з дерева, грудку землі та ін. У феодальних відносинах велику вагу клали на моральний бік умови. Васал присягою зобов'язувався до вірності сеньорові й цієї вірності мав дотримувати без огляду на всякі перешкоди і небезпеки. Коли б зрадив і покинув сеньора, не тільки втратив землю, але й покривався ганьбою та соромом. Тривкість феодальної умови — це була одна з головних основ середньовічного ладу.

Феодальний лад у пізніших часах поширився так, що всі землевласники увійшли в його систему: хто хотів чи не хотів, мусив або бути сеньором, або васалом. Ціле державно-суспільне життя перетворилося на цей спосіб. Карл Великий, а ще більше його наслідники, прийняли феодалізм як вигідну форму правління. Постаła немов драбина взаємної залежності — від верхів громадянства аж до його низів. На самій горі стояв король, що був найвищим сеньором для всієї держави. Він роздавав свої землі — князівства, маркії, графства — своїм синам, членам свого роду, князям; пан кожного князівства чи округи розділяв знову свої землі між місцевими вельможами; кожний пан віддавав свої села заслуженим лицарям; лицар мав за васалів своїх селян і т. ін.

Феодальний лад стояв у тіснім зв'язку з воєнною службою. У зустрічі з арабами, що мали сильне кінне військо, в Західній Європі почала творитися тяжкозбройна кіннота. Утримання такого війська було дуже коштовне, і королі не жалували земельних надань, щоб великих землевласників спонукати до такої служби. Вельможі брали на себе цей обов'язок, але знову мусили шукати собі людей, що служили б у їх дружинах, і тому роздавали землі лицарям з обов'язком такої служби. Завдяки феодалізмові число війська зростало все більше, і лицарство стало основою середньовічної держави.

Феодальним спочатку причинився до скріплення королівської влади. Могутність держави міряли кількістю війська, і король, що розпоряджав значним числом лицарства, мав пошану і в державі, і в сусідів. Але пізніше показалися від'ємні сторони цієї системи. У феодальному ладі наймогутніші були найвищі сеньори, що прямо залежали від короля. Це були члени династії або інших княжих родів, що володіли великими землями і мали не залежне від короля становище. Коли ж феодалізм в їх руки віддав іще й великі воєнні сили,

Цісар Людовік Побожний

вони вже могли не рахуватися з володарем. Коли приходила війна й король звертався за допомогою до них, то від їх волі залежало, дати йому військо, чи ні. Правда, феодална присяга зобов'язувала їх до послуху, але все знаходилися способи, якими вони могли відтягнутися від походу. Звичайно король мусив давати їм нові земельні надання або збільшувати їх права, щойно тоді вони виконували свій обов'язок. Багато вельмож при таких нагодах діставало так званий і м у н і т е т, тобто звільнення від деяких державних тягарів і від влади урядовців. Так феодалізм остаточно ослабив королівську владу на користь вельмож.

Поділ франкської держави. Франкська держава під скиттром Карла Великого була державою всесвітнього значення. Її границі сягали від Атлантичного океану й Північного та Балтійського морів аж до Середземного, а впливи її обіймали цілу Західну і Середню Європу. Але ця держава складалася з різнорідних територій і різних народів, що з собою не зжилися і не раз були прямо на ворожій стопі. Вона існувала як цілість тільки завдяки волі й силі свого володаря. Карл Великий мав широкий погляд на завдання короля, добре орієнтувався в потребах своїх країн, умів енергійно протидіяти відосереднім силам, все доцільно скріплював почування єдності населення — і завдяки цьому його великий політичний твір утримався в цілості й могутності. Син і наслідник Карла, Людовік Побожний (814—840), не мав батьківської енергії та далекозорості, не визначався войовничістю ані жадобою влади, волів спокійного життя у кімнатах свого двора, між духовенством і ученими. У тих суворих часах, коли доля держави була залежна від індивідуальності володаря, він не був королем, відповідним для великої монархії. Й дуже скоро франкська держава почала занепадати.

Після смерті Карла Людовік сам прийняв цісарський титул, але коли на його двір приїхав папа Стефан IV, погодився на повторення коронації. Таким робом постала традиція, що цісар діставав корону від папи. Людовік із початком своєї вла-

ди призначив волості для синів: найстарший, Лотар, дістав титул цісаря і володіння в Італії, Піпін — Аквітанію, Людовік — Баварію. Пізніше народився йому ще четвертий син, Карл, і його мати Юдита всіма силами намагалася приготувати йому цісарську корону. Через те прийшло до боротьби між Людовіком Побожним та старшими синами, що тривала довгі роки. Врешті в 833 р. сини перемогли і присилювали батька до абдикації*. В монастирській церкві у Суассоні король мусив відбути публічно покуту: навколішки перед престолом відчитав спис своїх прогріхів, скинув цісарський одяг, прибрався в покутниче убрання і залишився в монастирі. Аж по році добув назад цісарську владу, але не мав уже ніякої пошани.

Цісар Лотар I

Після смерті Людовіка найстарший син Лотар (840—855) змагав до того, щоб утримати у своїх руках неподільне цісарство. Але молодші брати уважали себе рівноправними володарями і не хотіли йому піддаватися. Довелося спір вирішити «Божим судом», на полі бою. Ворожі війська зустрілися під Фонтенуа. «Тут прийшло до такої нагальної битви і такого проливу крові, що ніхто з нашого віку не пам'ятає такого знищення франкського народу», — писав сучасник. Але цей кривавий бій не вирішив справи. Незгідні брати остаточно пішли на порозуміння й у Вердені в 843 р. склали між собою мир. Цей Верденський договір вирішив поділ франкської монархії. Лотар задержав титул цісаря, Італію, Бургундію і країну над Середнім Рейном, що від його імені звалася Лотарінгією; Людовік, званий Німцем, дістав землі по правому боці Рейну, тобто Німеччину, а також Майнц і деякі інші міста над самим Рейном, «задля вина»; Карл Лисий одержав західні землі, тобто Францію. Велика франкська держава перестала існувати. В історії вона мала своє значення.

* Зречення престолу.

через те, що опанувала значні простори Західної Європи й увела у них новий правний порядок. На її місці постали національні держави — німецька, французька, італійська. Посередні землі над Рейном не утрималися як окрема держава, і за них почалася боротьба між Німеччиною та Францією, що тривала довгі століття.

4. ЦІСАРСТВО І ПАПСТВО

Німеччина в ІХ—Х ст. Рід Каролінгів володів у Німеччині не ціле століття. Людовік Німець (843—876), найталановитіший із синів Людовіка Побожного, мав у своїй державі добрі відносини, феодализм не підкопав іще королівської влади, а вельможі й духовенство в усьому допомагали королеві. Договором у Мерсені 870 р. він поширив границі Німеччини, займаючи значну частину Лотарингії.

З його синів найбільший успіх мав Карл Грубий (876—888), що на короткий час об'єднав був усю спадщину Карла Великого і добув титул цесаря.

Його наслідник Арнульф із Карантії (888—899) боронив свою державу від ворожих наступів, що загрожували їй з усіх сторін. Руслами північних рік вдиралися до краю нормани — скандинавські вояки-розбишаки, що непокоїли всі моря; від заходу загрожували слов'яни, що зорганізувалися у великоморавську державу; над Тисою осіли азійські кочовики — мадяри, що безнастанними нападами непокоїли сусідів. Арнульф поконав усіх ворогів і на кінець виправився до Рима та здобув там цесарську корону. Але невдовзі він умер, а його наслідником став малолітній син, Людовік Дитина (900—911), останній із Каролінгів у Німеччині.

Без сильної влади держава почала занепадати. Почалася внутрішня боротьба. «Все свариться — єпископи, графи й васали, у незгоду попали всі громадяни, в містах лютують бунти, всюди топчуть ногами право. Ті, що повинні берегти країну й нарід, самі дають причину до сварки. Вельможі, що колись виступали проти ворохобні, тепер самі починають домашню війну. Коли народ поділиться, як же утримати цілість держави? Горе тій країні, де королем є дитина!»

У таких відносинах Німеччина поділилася на природні частини — племенні князівства. Давні германські племена хоч і належали до одної держави, все-таки визначалися окремим побутом, способом життя, говорами, правом й устроєм. Коли ж державна влада ослабла, у них наново розбудилися почування окремішності і змагання до політичної са-

Палац німецьких цесарів у Госларі

можливості. Так постають окремі німецькі князівства: на півночі — Саксонія, у Середній Німеччині — Лотарінгія, Франконія і Швабія, на полудні — Баварія. Князі з місцевих родів охоче підтримують змагання своїх країн і намагаються взяти в свої руки повну державну владу.

Але небезпеки, що загрожували з боку сусідів, наказували утримати цілість держави під проводом одного короля. По смерті Людовіка Дитини німецькі князі з'їхалися на спільну раду й обрали королем франкського князя Конрада I (911—918). Від того часу королівський престіл у Німеччині був уже не дідичний, а в и б о р н и й. Конрад намагався привернути давній авторитет королівської влади, і в тому допомагало йому духовенство, але князі не схотіли зректися добутих прав — і Конрад мусив залишити свої широкі плани. На смертній постелі він поручив як наслідника свого ворога, саксонського князя Генріха I (919—936), щоб той, розпоряджаючи більшими силами, краще репрезентував ідею об'єднання держави.

Генріх опирався головню на силах свого князівства, де мав велику любов народу, а з іншими князями старався утримати добрі відносини і скермувати їх проти ворогів Німеччини. Головну увагу він звернув на малярську небезпеку. Він приспособив краще військо, а саме тяжку кінноту, бо до того часу німці виступали в бій найчастіше пішо з топорами, і вбільшив число оборонних замків. Коли приготування були покінчені, а малярі загрозили новим походом і жадали гарачу, німці замість дарунків вислали їм здохлу собаку. Малярі кинулися на Німеччину, але під Мерзебургом у 933 р. Генріх у бою їх переміг. Рівночасно йшла боротьба із слов'янами, при чому німці посувалися все далі на схід.

Цесарство Оттонів. Генріх добув такий авторитет для свого роду, що корону по ньому добув його син **О т т о н I В е л и**

Христос благословляє цесаря
Оттона II та його дружину

к и й (936—973). Коронація відбулася незвичайно святочно в Аахені, а різні князі сповняли при боці короля почесні уряди підкоморія, підчашого, маршала. Оттон старався приєднати собі населення, постаросвітськи об'їздив державу з двором, сам приймав прохання від підданих, усував урядовців, що провинилися в урядуванні. Князі, невдоволені його самостійними виступами, почали проти нього бунтуватися, але він зумів роз'єднати їх і остаточно для свого роду придбав Баварію, Швабію і Лотарінгію. Далі велася боротьба з мадярами. В 955 р. мадярська орда напала на Південну Німеччину й облягла Аугсбург. Хоробрий єпископ Ульріх боровив місто так довго, аж поки не прийшов з допомогою Оттон. До головної зустрічі прийшло над

рікою Лехом. Мадяри звичайною своєю тактикою напали на німецькі обози і замішали військо, але Оттон впорядкував своє лицарство і сильним наступом розбив мадярську кінноту. Ненависть до ворога була така велика, що німці вивішали мадярську старшину, яка попала в полон, а простим воякам обтинали вуха й пускали їх додому.

Оттон вернувся до традиції Каролінгів і рішив прилучити Італію до своєї держави. По смерті цесаря Лотаря два покоління Каролінгів утрималися ще в Італії, але боротьба між різними претендентами остаточно довела до занепаду цесарства. Італія поділилася на окремі князівства й міські республіки. Маркграф Фріулі, Беренгар, наймогутніший з італійських князів, змагав до цесарської гідності. Оттон на прохання папи Іоанна XII в 962 р. виправився до Рима і тут із рук папи прийняв цесарську корону. Це була обнова римського цесарства під проводом німецького короля, — тому й звали його римським цесарством німецького народу. Оттон упорядкував політичні відносини в Італії, як цесар прийняв чолобитню від усіх князів і міст та видав розпорядок щодо вибору папи, застерігаючи собі затверд-

ження обраного кандидата. Німецькі впливи поширилися знову на південь, і в тодішній Європі римсько-німецьке цісарство було найбільшою силою. Оттон увійшов у приязні зв'язки з Візантією і добув для свого сина Оттона II руку візантійської князівни Феофани.

Цісар Оттон III

Оттон II (973—983) розвивав далі світову політику свого батька. Він узявся здійснювати сміливий план опанувати Південну Італію, що номінально належала до Візантії, але в дійсності перебувала під владою сарацинів — арабських піратів. Римсько-німецьке цісарство виступило проти двох найбільших сил тодішнього світу — Візантії й арабів. У перших боях цісар погромив сарацинів, але необережно загнався вперед, попав у засідку, втратив усе військо і сам тільки щастям на грецькому кораблі вирятувався від неволі.

Син Оттона II, **Оттон III** (983—1002), під час смерті батька був малою дитиною, і в його імені регенцію вела його мати Феофана. Горда візантійська князівна виховувала сина як спадкоємця двох цісарських родів і дала йому незвичайно широку освіту в дусі класичних традицій. Учителями Оттона були найвизначніші вчені, і знання цісаря були такі великі, що його прозвали «чудом світу». Оттон III зневажливо дивився на «варварську» Німеччину, а мріяв про те, щоб осісти в «золотому Римі» і там обновити столицю світу. Шістнадцятилітнім юнаком виправився він врешті до Італії, осів у Римі, папську тиару надав своєму вчителеві Гербертові — Сильвестрові II — і спільно з ним укладав плани ідеальної християнської держави. Над цілим світом мав володіти один цісар, всі королі й князі мали стати його добровільними васалами, мав запанувати усюди християнський мир. На своєму дворі Оттон завів пишний церемоніал на зразок візантійського, задумував римське право Юстиніана зробити усюди обов'язковим, оточувався представниками різних народів. Рівночасно віддавався покутничим вправам, охоче вів життя пустинника в самотній печері, відвідував гроби святих і мучеників. Побожність цісаря збільшилася особливо тоді, як надійшов 1000-й рік і всі вичікували кінця світу. Вірний своїй християнській політиці, Оттон не вів воєн із сусідами, а старався всі спори поладжу-

Бенедиктинський монастир
у Клюні

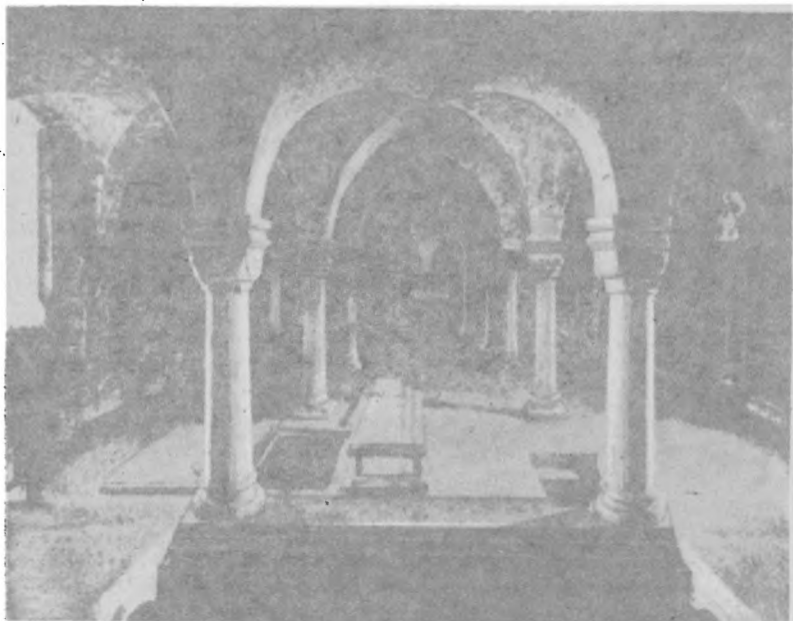
вати мирним шляхом. Умер молодю, на 22-му році життя, наказавши похоронити себе в Аахені при боці Карла Великого, що служив йому взором великого володаря.

Клюнійські реформи. Оттон III у своїй концепції світової держави ставив нарівні цісарство і папство як дві сили, що мали одна одну доповнювати, підтримувати та спільно управляти світом. Але наближався час, коли ці дві сили мали стати на герць до боротьби за перевагу.

У X в. західна церква перейшла внутрішню реорганізацію, що її спричинила реформа бенедиктинів. Цей орден, що спочатку вів перед у християнському світі, пізніше втратив духову керму і почав занепадати. Особливо

у західних, романських країнах упадок пішов дуже далеко. Сучасники жалуються, що ченці закинули спільне життя, що покидають монастирі, нарівні зі світськими людьми віддаються бенкетам і забавам, розтрачують монастирське майно, зневажають ігуменів, що намагаються їх стримати від світського життя. В якомусь монастирі збунтовані ченці осліпили абата, що їх картав, і вирізали йому язик. Багато монастирів перейшло тоді в руки світських людей. Реформа монастирського життя почалася з монастиря в Клюні, в Бургундії. Тамошні абати у X в. привернули сувору регулу св. Бенедикта, побожність і аскетичне життя, а передусім послух для старшини. Як дуже бажана була така реформа, видно з того, що на зразок Клюні почали реформуватися інші французькі монастирі, що піддавалися під провід клюнійського абата. Подібну реформу переведено також у Німеччині, де головно звертали увагу на аскетичне життя. В Італії появилася багато пустинників, що проповідували покуту і поворот до суворого способу життя.

Монастирі ширили також ідею так званого «Божого миру». Серед тодішнього лицарства звичайною річчю були внутрішні війни: через найменшу причину панове виступали один проти

Гробниця Генріха I у Кведлінбурзькому соборі

одного із зброєю, руйнували і палили замки та двори, нищили господарства, брали людей у полон. Духовенство на церковних синодах виступало проти таких засобів боротьби, а єпископи не раз кидали церковне прокляття на особливо завзятих кровопроливців, але все те не стримувало розливу крові. Врешті клюнійське чернецтво виступило з наукою про «Божий мир»: вірні християни повинні були залишити всякі збройні розправи на час від середи ввечером до понеділка ранком, тобто у ті дні, в які святковано пам'ятку Христових терпінь. Пізніше поширено цей звичай також на головні пости. Ідея «Божого миру» знайшла усюди своїх прихильників, і завдяки цій акції де-що зменшилися внутрішні свари.

Коли так усюди приходило до поліпшення християнського життя, в самому Римі становище папства було дуже важке. Вибір папи переводило не само духовенство, а передусім римська шляхта, що ділилася на різні партії, з яких кожна намагалася висунути на апостольський престіл свого кандидата. Боротьба приймала дикий характер. «Грабіж, убивство, своеволя — все те ширилося без кари, все мусив переносити римський народ. На дорогах до святих місць грабовано палом-

Папа Григорій VII

ників; з гробів мучеників забирали покладені жертви. Рим став немов печерою розбійників». У 1045 р. прийшло навіть до такого нечуваного стану речей, що рівночасно вибрано трьох пап, і ні один із них не хотів зректися свого становища. Щойно в цю справу вмішався цісар Генріх III (див. далі) і на з'їздах у Сутрі та Римі 1046 р. усунув усіх кандидатів і віддав папську столицю Клементові II. Римські партії мусли прийняти це рішення, обрали цісаря римським патрищем та запевнили йому також на майбутнє рішальну участь при виборі пап. Через те церква дісталася під вплив світської влади.

Григорій VII. Підняти папство з занепаду і дати йому провід не тільки у церковних, але й у політичних справах, — з такою метою виступив чернець Гільдебранд, пізніше папа Григорій VII. Він походив із селянської родини в Тоскані, учився в Римі, перебував у монастирі в Клоні й перейнявся реформаторськими змаганнями чернецтва.

Пізніше працював у папській канцелярії і став політичним доглядником папи. Коли папою став Миколай II (1058—1061), Гільдебранд при його боці почав переводити основні реформи. На великому зібранні духовенства в Латерані 1059 р. ухвалено новий порядок вибору папи: кандидатуру мала ставити колегія кардиналів — єпископів, яким цю владу доручено, — решта кліру і народ мали вибір тільки прийняти до відома. Так від вибору усунуено було римську шляхту і взагалі світських людей, — це право мало належати самому тільки вищому духовенству. Про участь цісаря при елекції не було ніякої мови. Таким способом партія реформ під проводом Гільдебранда хотіла забезпечити римській столиці повну не-

залежність. На Латеранському зібранні заведено також ц е л і б а т, тобто безженність духовенства.

Політику реформ проводив також папа Александр II (1061—1073), хоч римська шляхта висунула проти нього свого кандидата (Гонорія II). Врешті на загальне бажання духовенства папою став сам Гільдебранд під іменем Г р и г о р і я VII (1073—1085). Його вибір зустрів загальне признание в усьому світі: в Іспанії християнське лицарство рахувало на нього у боротьбі з арабами, в Англії в його імені вів боротьбу Вільгельм Завойовник, у Франції, де прихильники реформи були особливо численні, так само в Угорщині, Чехії, Польщі, в Константинополі, з іменем нового папи в'язали надії на загальну боротьбу християн з ісламом. До папи Григорія звертався навіть київський князь Ізяслав, прогнаний з престолу. Григорій від початку проводив безоглядно намічені реформи. Дуже гостро поставив справу целібату, а також с и м о н і ї, тобто купування духовних урядів. Жонатим священникам наказав розлучитися з жінками і дітьми під карою відлучення від церкви; єпископам і абатам, що перекупством добули свої гідності, наказав зректися урядів; народові заборонено слухати богослужень осуджених священників. Для своїх розпорядків Григорій добув підмогу населення нижчих класів — так званих патаріїв, що безоглядно переслідували всіх тих, що сміли виступати проти улюбленого папи.

Найбільше історичне значення мав розпорядок Григорія VII, що звертався проти так званої світської інвестиції. В усіх країнах, де поширився феодалізм, був звичай, що володарі надавали єпископства й інші церковні уряди так само, як надавали світські. Це виходило з феодального поняття, що король є верховним сеньйором так само для духовних, як і для світських панів. Для князів це право мало велике

Цісар Генріх II із дружиною.
Скульптури в Бамберзькому соборі

Німецький король (імовірно, Генріх III). Статуя в Бамберзі

значення, бо таким способом вони добирали собі на церковні уряди людей, що підпомагали їх політику. Але Григорій VII у своїй простолійній політиці уважав, що всі церковні уряди належать тільки до церкви і що світські володарі не сміють

ними розпоряджати. Ця справа викликала боротьбу Рима з Німеччиною.

Спiр за iнвеституру. В Нiмеччинi наступником Оттона III був Генрих II (1002—1024). Вiн вiдступив вiд фантастичних мрiй свого попередника про свiтову державу, звернувся до реальної полiтики i старався поширити й забезпечити границi держави, головнo вiд сходу проти Польщi й Чехiї.

Потiм цiсарська влада перейшла до франкської, або салiйської, династiї, що володiла в Нiмеччинi стo рокiв. Перший представник її Конрад II (1024—1039) упорядкував феодальнi вiдносини, рiдпомагав дрiбних лицарiв проти вельмож, урештi в 1037 р. видав закон, що всi феодальнi маєностi мають переходити у спадщинi та що васала не можна позбавити його надiлу без судового вирокy. Таким чином дрiбне лицарство знайшло в королi безпеку проти панiв, що його використовували.

Генрих III (1039—1056) довiв цiсарську владу знову до незвичайного авторитету. Об'єднав у руках свого роду половину Нiмеччини i, спираючися на цю силу, успiшно виступив проти Чехiї та Угорщини й обидвi держави зробив залежними вiд Нiмеччини. В 1046 р. вiн вiдправився до Iталiї i не тiльки привернув тут давнє значення цiсарської влади, але й добув рiшальний голос при виборi папи.

Але могутнiсть Нiмеччини знову ослабла за малолiтностi його сина Генриха IV (1056—1106). В його iменi рiдили мати Агнета, бременський архiєпископ Адалберт та iншi вельможi. Генрих у молодих роках пережив багато упокорень, i це витворило в ньому химерну недовiрливу вдачу. Як тiльки король дiйшов до зрiлих лiт i скинув з себе осоружну опiку, вiдразу почав змагати до необмеженої влади, бажаючи управляти незалежно вiд гордих князiв. Вiн думав навиць усунути цiлком дiдичних племiнних князiв i всю владу зiбрати в своїх руках. Довкола Гослара в Саксонiї, де собi вибрав столицю, побудував новi замки й укрiплення, щоб мати там опору до боротьби зi своїми противниками. Його намирi перебило несподiване повстання саксонiв, що почали протестувати проти надмiрних робiт, якi наказував їм король. Народним рухом кермували

Цiсар Генрих IV (лiворуч)

князі, що хотіли перешкодити планам Генріха. Велика маса народу облягла короля, так що він вночі мусив утікати зі свого замку, а ворохобники понищили укріплення і поруйнували церкви. Але Генріх зібрав вірних васалів під Гомбургом 1075 р., погромив князів і присилував їх до покори. Багато земель він сконфіскував і розділив їх своїм прихильникам.

Саме в тому часі Григорій VII проголосив заборону світської інвеститури. Генріх, гордий зі своєї перемоги над князями, злегковажив папські розпорядки і далі роздавав самовільно церковні бенедикції. Тоді Григорій вислав до нього посольство із закликом, щоб до найближчого посту покався і піддався церковним приписам, бо інакше папа відлучить його від церкви і забере його державу. Цей гострий тон папського письма незвичайно обурив Генріха: це вперше папа промовляв до цісаря так, немов сеньор до залежного від нього слуги! Генріх скликав з'їзд німецького духовенства у Вормсі і там провів ухвалу, звернену проти папи: клір закидав «братові Гільдебрандові» нелегальний вибір на папу, осуджував його спосіб життя, закидав йому різні надужиття і виповідав йому послух. Генріх затвердив ці постанови й на основі своїх прав римського патриція детронізував Григорія. Два німецьких єпископи завезли це рішення і запропонували його синодові, що відбувався в Латерані. Один із послів голосно заявив папі: «Король і наші єпископи наказують тобі, щоб залишив Петро-вий стілець, яким ти заволодів не на основі закону, а грабіжно!» Ці слова викликали таке обурення серед зібрання, що послів мало не вбили на місці. Григорій VII відповів на цю зневагу найгострішими мірама: всіх німецьких єпископів відлучив від церкви, а короля Генріха детронізував і обложив його церковним прокляттям. Це папське рішення було оголошене дуже святочно, а вірне папі духовенство, особливо ченці, по всьому світу поширювали вість, що цісар позбавлений престолу.

Генріх спочатку легковажно відносився до цього, певний, що німецьке духовенство залишиться йому вірне. Але в недовгому часі переконався, до якої сили зросло значення Рима. Пропаганда мандрівного чернецтва зробила своє: від короля почали відвертатися народні маси, шляхта, врешті й духовенство. Усіх лякали кари, що загрожували за непослух голові церкви: хто стрічався з виклятим, на того падала також церковна клятва. Проти Генріха почала підноситися давня опозиція: в Саксонії почалася нова селянська ворохобня, з заслання верталися прогнані вельможі, єпископи посилали заяви вірності папі. «Як сніг топиться на сонці, так топилася дружина короля». Врешті князі з'їхалися у Трібурі й однодушно заявили, що не будуть уважати Генріха за короля, поки він не погодиться з папою.

Генріх, пригноблений невдачами, рішився виїхати до Італії і наладнати згоду з папою. Взимку, серед великих труднощів, із жінкою і маленьким сином він переїхав через гори Альпи і приїхав до Ломбардії. Тут зустрів він Григорія, що вибрався до Німеччини, щоб у порозумінні з князями детронізувати короля. Генріх подався до папи, до замку в Каноссі, у покутничому одязі на знак покори. Папа спочатку не хотів з ним переговорювати, але остаточно рішився прийняти до ласки упокореного володаря і зняв з нього кляття в 1077 р. Місце покути цісаря увійшло у приповідку: піти до Каносси — значить упокоритися.

Тим часом німецькі князі, неприхильні Генріхові, рішили його детронізувати і королем проголосили швабського князя Рудольфа. Але Генріх, звільнений від кляття, зумів віднайти свій авторитет, а коли його суперник поляг, він зумів поконати князів. Відносини його до Григорія невдовзі знову попсувалися — оба противники знову детронізували один одного. Але Генріх мав уже стільки сили, що в 1083 р. виправився до Італії, добув Рим, прогнав Григорія й проголосив нового папу (Климента III). В обороні Григорія став норманський князь Роберт Гіскард, пан Сицилії та Неаполя, але Григорій вже до Рима не вернувся і в 1085 р. помер у Салерно. Генріх IV двадцятьма роками пережив свого противника. У Німеччині він вів уже мирну політику, стараючися загладити шкоди, які принесла внутрішня війна. Другою жінкою його була Євпраксія, донька київського князя Всеволода Ярославовича.

Довголітню боротьбу між цісарством і папством закінчив Генріх V (1106—1125) угодою, так званим *конкордатом*, що його склав з папою Калікстом II у Вормсі. Обидві сторони поробили собі уступки у справі інвеститури церковних урядів. Єпископа чи абата мало вибирати духовенство вільним вибором, але при нарадах мав засідати цісарський повновласник і міг спротивитися кандидатурі. Обраний кандидат одержував від папи свячення й ознаки гідності — перстень і жезл. Що ж до церковних маєтностей, то їх надавав йому вже цісар, дотикаючи його рамена своїм жезлом. Таким чином, обидві сторони признали свої окремі права, і знову вернулася рівновага між головними силами західного світу.

Фрідріх Барбаросса. На Генріхові V вимерла франксько-сальйська династія. Цісарську корону добув із черги саксонський князь Лотар (1125—1137), а по ньому поверх ста років володів Німеччиною рід Гогенштауфів. Перший з цієї династії, Конрад III (1138—1152), попав у спір з могутньою родиною баварських князів Вельфів, і ця боротьба двох німецьких родів тривала ціле століття і поширилася також на Італію та інші країни.

Цісар Фрідріх Барбаросса

Найвизначнішим з роду Гогенштауфів був Фрідріх I Барбаросса (Рудобородий, 1152—1190). Він був типом князя-лицаря, залюбки віддавався війні, був щедрий для лицарства і справедливий для підданих. Але при цих лицарських прикметах він визначався також політичним хистом і державницькою енергією. Він брав собі за зразок своїх давніх попередників Оттонів і змагав до світової влади цісарства. Дуже святочно виправився до Італії і в Римі прийняв цісарську корону. Тут також цісар приборкав ворохобню, що її підняв був чернець Арнольд із Брешії. Той виступив проти маєтків духовенства і не признавав влади папи; десять років він тероризував Рим, аж врешті цісар ув'язнив його і віддав у руки папи. Від італійських міст Фрідріх домагався великих данин на знак, що вони піддані цісарства. На Ронкальських полях під Міланом 1158 р. відбувся великий з'їзд, на якому всі піддані склали йому чолобитню.

Але надмірні жадання цісаря викликали відкритий бунт в Італії. На чолі невдоволених став Мілан і відмовив Фрідріхові послушну. Цісар стягнув до Ломбардії велике військо з Німеччини і по

дволітній облозі 1162 р. присилував місто здатися на ласку й неласку. Представники міста явилися у цісарському таборі бо-со, з попелом на голові й мечами, завішеними на шиї, та передали йому прапори міста й на колінах просили помилування. Але цісар не знав пощади. Він віддав справу до вирішення сусіднім містам, що жили у ворожнечі з Міланом, і ці присуди-

ли зруйнувати місто і населення переселити у сусідні оселі. Цей присуд виконано. Могутнє місто сплюндровано і спалено, і залишено там ненарушеними тільки церкви.

Але Фрідріх попав також у бортюбу з папством. Папа Адриан IV у своєму посланні до цисаря ужив слів, що цисарська корона — це добродійство, яке цисар завдячує папі. Це слово «добродійство» (бенефіціум) можна було розуміти як феод — надання з обов'язком служби. Обурений Фрідріх зажадав вияснення: чи, може, папа вважає його своїм васалом? Папський легат відповів на це питання: «Від кого ж цисар дістає корону, як не від папи?» Знову почався спір за те, чия влада вища: цисаря чи папи.

Цісар Генріх VI

По смерті Адріана прийшло до незгідного вибору папи. Більшість обрала Александра III, що був відомий як гарячий оборонець прав церкви, але Фрідріх не хотів його визнати, і за його наказом німецькі вельможі та духовенство на сеймі у Вюрцбурзі запрягли, що ніколи не приймуть за папу ворога цисарства. Але Александр III знайшов собі союзників у ломбардських містах, і зорганізована італійська коаліція виступила проти цисаря. В 1176 р. прийшло до завзятого бою під Лена-но. Центр італійських військ творив міланський «полк смерті», що запряг перемогти або полягти. Італійці перемогли німців. Ця битва похоронила імперіалістичні плани цисаря. Італія освободилася від німецьких впливів, а папство вернулося до давньої могутності. Фрідріх Барбаросса покінчив життя під час Третього хрестоносного походу.

Син Фрідріха, Г е н р і х VI (1190—1197), змагав далі до великодержавного становища Німеччини. Але не визначався таким широким поглядом, як його батько. Ще за життя Фрідріха він подружився з Констанцою, дідичкою неаполітансько-сицилійської держави, заснованої перед століттям норманами. Генріх святочно коронувався в Палермо і з Південної Італії задумав заволодіти цілою країною. Думає також про те, щоб цисарство утвердили навіки в роді Гогеншта-

уфів. Але Генріх VI умер несподівано на 32-му році життя, і всі його плани відразу упали.

Німецькі князі, занепокоєні зростом Гогенштауфів, рішилися вибрати цісаря з іншого роду. Але вибір був незгідний, і почалася боротьба між двома кандидатами: Філіппом швабським і Оттоном IV. Щойно пізніше перемогла партія Гогенштауфів і перевела вибір Генріхового сина — молодого Фрідріха II (1212—1250). Великий вплив на німецькі справи мало становище Рима.

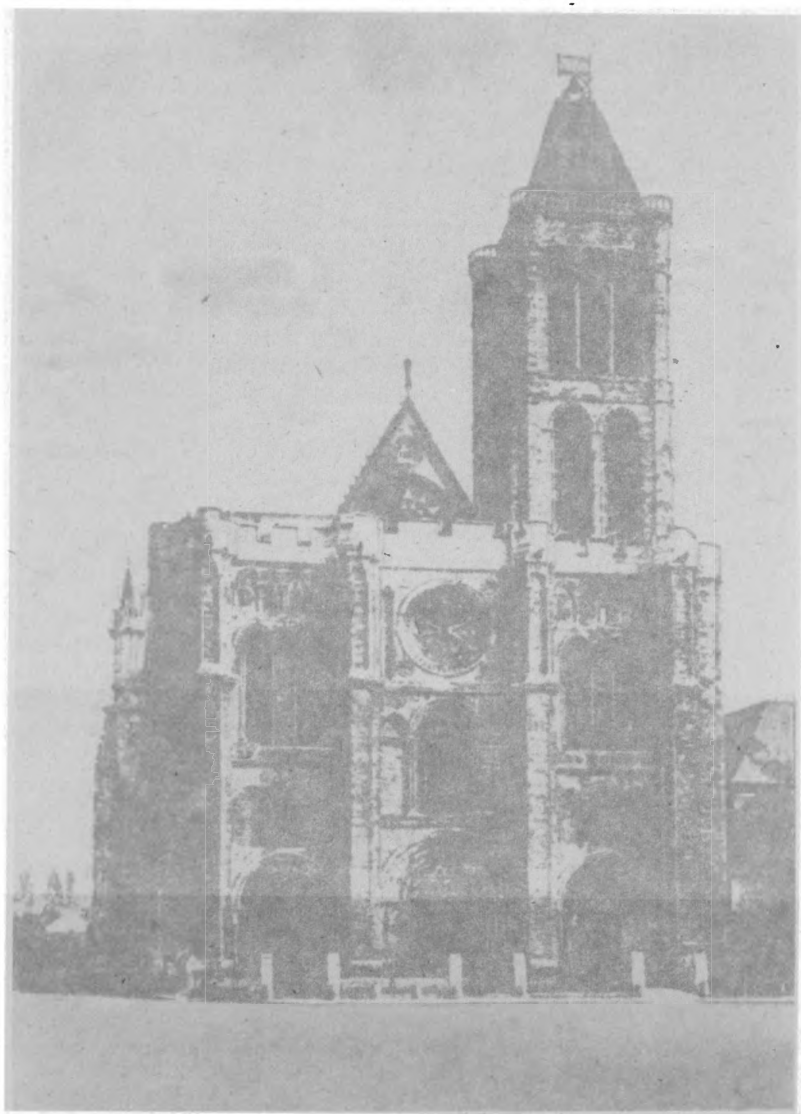
Могутність папства і занепад Гогенштауфів. В Апостольській Столиці засідав тоді папа Інокентій III (1196—1216). Він добув престіл молодю людиною, на 37-му році життя, і визначався незвичайною енергією і вірою у провідне становище Рима. Він наново підняв папство на рівень рішальної сили в Європі. Від початку змагав він до того, щоб владі Рима піддати цісарство. В одному посланні він писав так: «Як Бог, творець світу, на небозводі осадив два великі світила, одне більше, що панує над днем, і друге менше, для ночі, так само на землі установив два високі уряди: більший, що володіє душами, немов днем, і менший, що кермує тілом, якби ніччю, — це є папська сила і королівська влада. І так само, як Місяць своєю величиною і природою є менший і дістає світло від Сонця, так само й королівська влада одержує блискіт свого уряду від папства». Цю ідею першості Рима Інокентій намагався перевести в діло. Він уважливо слідкував за справами всієї Європи і в кожній державі умів провести свою політичну лінію. Французькому королеві Філіппові II загрозив інтердиктом, коли той безправно хотів взяти розлучення; в іспанському Арагоні осадив короля Педро II, що зобов'язався бути васалом Апостольської Столиці; володаря Португалії присилував платити Римові церковну данину; в Англії король Іоанн Безземельний мусив признати залежність від Рима; в Угорщині вирішив спір між двома князями-братами; папський легат увінчав короною болгарського князя; також і до галицько-володимирської держави виправилися папські висланники і пропонували королівську гідність князеві Романові. В 1215 р. в Латерані у Римі відбувся собор, що дав повний образ величчя католицької церкви: перед папою явилися 71 митрополит, 412 єпископів, 800 абатів та представники усіх європейських держав, між іншим також і латинського цісарства в Константинополі, що постало по Четвертій хрестоносній поході і признавало провід папи.

В Німеччині Інокентій III був також суддею між розсвареними партіями й остаточно віддав цісарську корону Фрідріхові II. Цей молодий цісар, син Генріха VI і норманської князівни, лучив у своїй вдачі тверду силу Гогенштауфів із

Папа Інокентій III

південним гарячим темпераментом. Він виховався на Сицилії, де західна культура мішалася з орієнтально-арабською. Він познайомився з арабською філософією і наукою та радо перебував у товаристві магометанських учених і політиків. Його вороги закидали йому, що він не був щирим християнином, а прихилився до ісламу. Під впливом Сходу він змагав до необмеженої монархії і Сицилію уладив на зразок каліфату. Але

Гробниця імператора Фрідріха II в Палермо

не забував також про змагання свого роду і за прикладом давніх Гогенштауфів хотів воскресити силу римського цісарства.

Ці широкі плани увели цісаря у конфлікт із папством. Інокентій III вже не жив, але його політику продовжував Григорій IX (1227—1241), що намагався утримати першість Рима в Європі. Фрідріх II, приймаючи владу, обіцяв був уладити новий хрестоносний похід. Коли ж він свого обіту не виконав, папа кинув на нього кляття. Цісар був примушений виправитися до Святої Землі, і щойно тоді папа з ним примирився. В Німеччині Фрідріх так різко проявляв змагання до абсолютизму, що проти нього почали ворохобитися князі, і в 1231 р. він мусив видати їм окремих привілей і признати князю зверхність у князівствах. Також і Рим поборював цісарські наміри. Папа Інокентій IV (1243—1254), якого Фрідріх уважав за свого приятеля, обнови кляття проти нього, шельмуючи цісаря як потайного магометанця. Розгорілася завзята боротьба в Італії й Німеччині між прихильниками цісаря, яких звали **г і б е л і н а м и** (від замку Гогенштауфів у Вайблінгені) та сторонниками папства, **г в е л ь ф а м и** (тобто Вельфами). Фрідріх II відбивався хоробро, хоч навіть сини повстали проти нього, і серед боротьби закінчив життя 1250 р.

Син Фрідріха II Конрад IV (1250—1254) бажав продовжувати змагання батька, але по недовгому володінні помер. Це був останній цісар із роду Гогенштауфів. Залишився ще природний син Фрідріха, Манфред, король Сицилії, славний лицар, оспіваний у піснях, але він не мав прав до цісарської корони і поляг під Беневенто 1266 р. у бою з французами, що були союзниками папи.

Права Гогенштауфів пробував ще боронити молодий син Конрада, Конрадин, але з наказу французького князя Карла Анжу зрубали йому голову в Неаполі 1268 р.

Так трагічно покінчилася історія могутньої німецької династії. Німеччина попала у внутрішнє безладдя, часи так званого Великого безкоролів'я (1258—1273). Рим підняв високий рівень своєї влади, який добули йому Інокентій III та його великі наслідники.

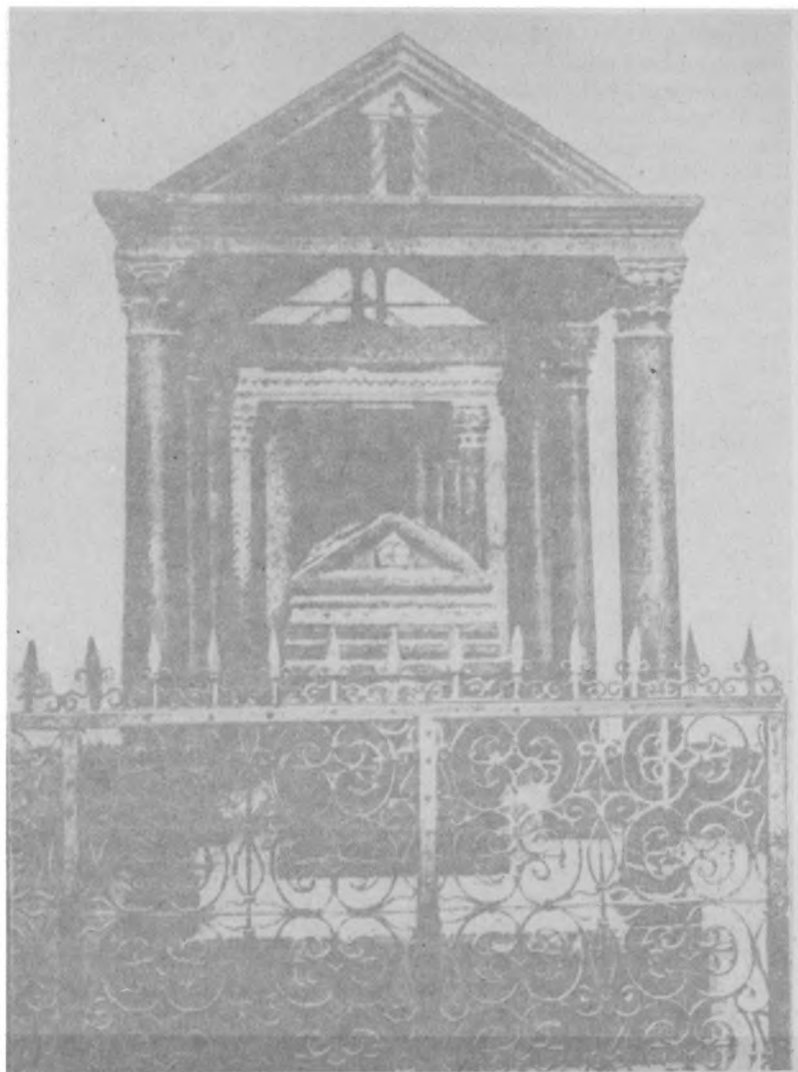
5. ФРАНЦІЯ Й АНГЛІЯ

Початки Франції. У Верденському договорі 843 р. західну частину франкської держави дістав наймолодший син Людовіка Побожного Карл Лисий (843—877). У недовгому часі ця держава дістала назву Франції від осередньої частини, коло

Парижа, яку здавна називали «островом Франції» (Іль-де-Франс). Карл Лисий був людиною без енергії, і його країна попала у внутрішнє розладдя, що тривало ціле століття. Різні племена, що проживали на території Франції, ще не зжилися між собою, і кожне з них змагало до окремішності. Так, у Бретані жили ще незроманізовані кельти (бретони), в Гасконі — іберійські баски, в Бургундії — германські бургуади, над долішнім Рейном — також германські франки, над морем осідали скандинавські нормани. Місцеві вельможі підпирали ці відосередні змагання, щоб збільшити свою владу. Король як верховний сеньор не мав майже ніякої влади, а його великі васали титулувалися володарями «з Божої ласки». Врешті дійшло до того, що Франція розпалася на ряд майже самостійних держав, як Аквітанія, Бретань, Гасконь, дві Бургундії, Фландрія й ін., а влада короля обмежувалася до невеликого «острова Франції». Цей процес поділу французької держави розвинувся головню за наслідників Карла Лисого, що не визначалися ніякими володарськими прикметами (Людвік II Гикавий — 877—879; Людвік III — 879—882, Карломан — 882—884). На короткий час цілу франкську спадщину об'єднав Карл Грубий (884—887) з німецької лінії Каролінгів, але його влада не була тривка. Франція терпіла тоді незвичайно від нападів норманів, що на легких кораблях руслом рік запускалися в глибину країни і все нищили та грабували. В 885 р. нормани прийшли під Париж і 10 місяців тримали його у великій облозі. Карл Грубий не смів виступити проти них війною і заплатив їм великий окуп — 700 фунтів срібла. При обороні столиці визначався хоробрістю Одо, граф Парижа і Франції, і французькі вельможі віддали йому королівську корону (888—898). Але пізніше знову вернулися на престіл Каролінги, без таланту і значення (Карл Простак — 898—929; Людвік IV — 936—954; Лотар II — 954—986; Людвік V Нероба — 986—987; в роках 929—936 за владу вели боротьбу брат Одо Роберт і князь Бургундії Рудольф). Найважнішою подією того часу було те, що нормани перестали нападати на Францію, поселилися на півострові, що від них дістав назву Нормандського, і заснували там державу, залежну від Франції, 912 р.

У 987 р. владу у Франції перейняла нова династія Капетинів. Основником її був один із панів Середньої Франції, Гуго Капет (987—996). Своє прізвище він одержав від чернечого плаща, капи, яку носив як абат монастиря в Сен-Дені. Ця династія володіла у Франції аж до початку XIV ст., і вона розбудувала могутність французької держави.

Перщі Капетинги були так само безсильні, як і Каролінги. Великі васали, що мали свої князівства, були далеко сильніші від короля, уважали його тільки за «першого між рівними» і не

Собор у Сен-Дені, усипальня французьких королів

дуже піддавалися його наказам. Капетинги опирали свою владу тільки на дідичних королівських маєностях біля Парижа, звідти черпали фінансові засоби і на тамтешніх васалів могли покладатися у небезпеці. Тому вся політика династії була

Абат Сюжер

скермована до того, щоб побільшити родові добра через корисні подружжя з князівськими родинами. Непомітно, впродовж довгих століть королі об'єднували чимраз більші простори в своїх руках і так врешті об'єднали цілу Францію. Великою підпорою у їх змаганнях було те, що королівська влада у Франції була спад-

щинною і що не було тут елекційної системи, що так нищила середньовічну Німеччину. Свої наміри династія могла реалізовувати спроквола, упродовж цілих століть. Корисне для Франції було також те, що Капетинги не змагали до універсальної влади, як німецькі володарі, не розтрачували марно енергії мас, а використовували її для внутрішнього скріплення Франції. Значення французької держави підіймалося також через те, що французька культура стояла дуже високо та що французькі впливи йшли далеко в Європу, а після хрестоносних походів також і на Схід.

Перші Капетинги не залишили в історії важнішого сліду (Роберт — 996—1031; Генріх I — 1031—1060, що мав за жінку Анну, доньку Ярослава Мудрого; Філіпп — 1060—1108). Але Франція притягала увагу всієї Європи тим, що тут почалася клонійська реформа бенедиктинів та що синод у Клермоні 1095 р. дав почин до Першого хрестоносного походу, в якому перше місце мали французи.

Розбудова держави. Першими справжніми організаторами держави були королі Людовік VI (1108—1137) і Людовік VII (1137—1180). Їх дорадником був Сюжер, абат із Сен-Дені, що виобразувався на студіях римського права і старався монархічні традиції старовинного світу перецепити до Франції. За його порадою королі звернули увагу на нижчі верстви, почали закладати вільні міста, опікувалися торгівлею, вели боротьбу з розбишаками, установили справедливі суди. Людовік VI боронив енергійно права французької корони проти наступів англійської династії. Коли загрожувала небезпека війни, увесь наряд ставав коло святого королівського прапора, «оріфлями» (ауреа флямма, вишиваний червоний прапор, за традицією з плащаниці св. Діонізія). Людовік VII взяв за жінку Леонору, багату дідичку Південної Франції (Гасконі, Гієні й Пуату) — і це був шлях до територіального об'єднання Франції. Але подружжя було нещасливе, король мусив взяти

розвід, а Елеонора віддалася за князя Генріха Анжу-Плянтаженета, що невдовзі став англійським королем. Через те ціла Західна Франція, від Піренеїв до Нормандії, дісталася під англійські впливи. Своє зацікавлення справами Південної Європи Людовік VII проявив тим, що взяв участь у Другім хрестоноснім поході 1147—1149 рр.

Розбудову французької держави продовжив талановитий і безоглядний Філіпп II Август (1189—1199). Головну увагу він звертав на відносини до Англії. Для Франції була невиносна ситуація, що англійський король мав у своїх руках мало не половину французької території. Хоч формально він і звався васалом французького короля, але в дійсності не виконував феодалних обов'язків і ще деморалізував інших васалів. Філіпп Август попав у спір з англійським королем Річардом Левине Серце під час Третього хрестоносного походу 1189—1191 рр. Вернувшись із Сходу додому, зорганізував він усі сили проти Англії, використав внутрішню боротьбу, що велася в Англії між королем Іоанном Безземельним та народом, і розпочав війну. До головного бою прийшло під Бувіном, у Північній Франції, 1214 р. Союзником Філіппа був Фрідріх II Гогенштауф, по англійській стороні стояв його суперник Оттон IV. У бою перемогли французи. У мирному договорі Філіпп Август добув Нормандію, Бретань і деякі менші провінції — половину англійських земель. Рівночасно пощастило йому добути ще інші маєстності, так що вже справді міг почуватися самотійним володарем Франції. Його ім'я Август почали толкувати як «побільшувача» Франції.

Побільшувати територію — це була політика, за якою йшли і дальші французькі королі. За Людовіка VIII (1223—1226) у Франції виступила проти католицької церкви секта альбігойців (названа від міста Альбі у Південній Франції). Ця секта продовжувала науку так званих катарів, «чистих», що прийшли зі сходу, виступали проти влади папи, маєстностей духовенства і різних церковних догм. У Франції поширив цю ересь багатий ліонський купець П'єр Вальдус під кінець XII ст.; його прихильників звали вальденсами. Папа Інокентій III старався протидіяти цим сектам за допомогою місії, але коли це не повелось, проголосив проти альбігойців хрестоносний похід 1209 р. Почалася жорстока боротьба. Без милосердя нищено еретичні міста, тисячі людей полягло у бою або під топором ката. Як головний проводир католиків уславився граф Сімон де Монфор. Французька корона добула з цієї боротьби ту користь, що значна частина маєстностей, сконфіскованих у еретиків, перейшла на власність короля.

По смерті Людовіка VIII регенцію вела його вдова, Бланка з Кастилії, яку сучасники славили за розум й енергію. Під її

Гробниця папи Корнелія
у римських катакомбах

проводом виховався її син, Людовік IX Святий (1226—1270). Він зреформував адміністрацію і судівництво Франції. Під впливом так званих легістів, знавців римського права, він проводив ідею необмеженої монархії, зменшуючи права великих васалів. Всю управу держави сконцентрував у королівській раді, якій підлягали всі уряди. Частина ради творила найвищий трибунал — парламент, до якого йшли відклики від присудів феодалних панів. Король розсилав по всій державі окремих урядовців, що проводили контроль нижчих урядів і розглядали жалоби населення. Людовік дбав дуже про правний лад у державі, строго заборонив усякі приватні війни, у яких любувалося

лицарство, а також судові поединки, що заховалися з давніх часів. У допомогу ставало йому духовенство, якому надав широкі права. Але приписувана йому «прагматична санкція», що містила конституцію галльської (французької) церкви, походить з пізнішого часу. Людовік відносився також прихильно до науки: в 1250 р. постав у Парижі університет — Сорбонна, названий так від імені основника, Роберта Сорбонна, що був королівським капеланом. Назверх впливи Франції збільшилися через те, що брат Людовіка, Карл Анжу, в 1266 р. добув неаполітанську державу, що спершу належала до Гогенштауфів. Сам Людовік захопився справою боротьби з мусульманами й уладив два останніх хрестоносних походи (1249—1250 і 1270 рр.); помер від пощесті у Тунісі.

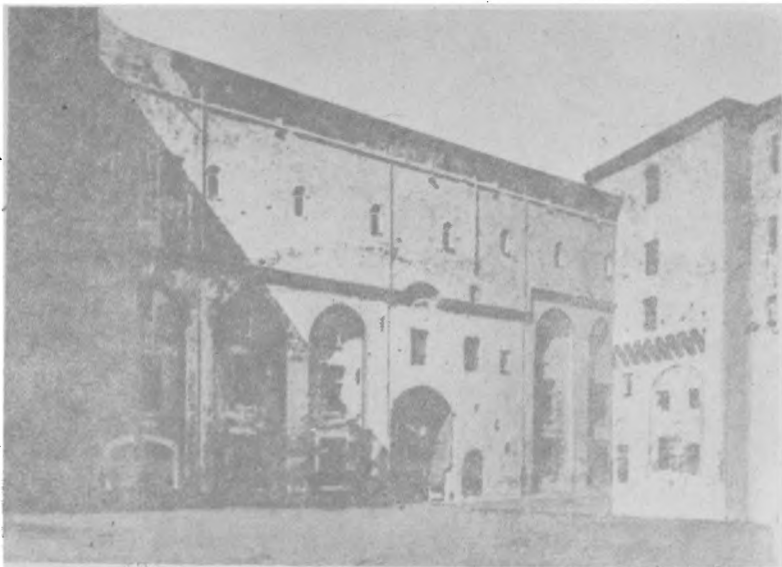
Філіпп IV. Король Філіпп III (1270—1285) не залишив важніших слідів діяльності. Він кандидував безуспішно на німецький престіл під час Великого безкоролів'я. Будову середньовічної французької держави закінчив Філіпп IV Гарний (1285—1314), володар із широким поглядом і залізною енергією. Він пильно побільшував мастності королівського роду через подружжя з родинами французьких вельмож. Намагався також добути Фландрію, що була під

Облога Лілля військом Філіппа IV

англійським впливом, але у бою під Куртре 1302 р. фландрійські міщани страшно погромили французьке лицарство. Цей бій перейшов до історії під назвою «битви острог», бо фландрійці добули там 7000 золочених лицарських острог, які повішено на пам'ятку в одній церкві.

Найважливішою подією з часів Філіппа IV був його конфлікт із Римом. На апостольським престолі засідав тоді папа Боніфатій VIII (1294—1303), що продовжував змагання Григорія VII, Інокентія III, Інокентія IV та інших великих пап і намагався скріпити авторитет папства у світовій політиці. Під час війни за Фландрію Філіпп наложив на французьке духовенство окремий податок, але Боніфатій прийняв це за порушення прав церкви і заборонив духовенству платити податок. Король відповів на це тим, що заборонив вивіз золота й срібла до Італії. Ця заборона так пошкодила торгівлі церковної держави, що папа мусив взяти назад свою постанову. Нові непорозуміння виникли з того, що Філіпп ув'язнив папського легата, що критикував його розпорядки. Боніфатій гостро осудив поведінку короля і в своїй буллі заявив, що Бог поставив папу понад усіма королями й королівствами. Філіпп із цією справою віднісся до народу: скликав до Парижа так звані Генеральні Стани, тобто представників трьох станів — духовенства, шляхти і міщанства, або «третього стану», в 1302 р. Королівський канцлер так вимовно змалював суть спору з папою, що зібрані однодушно заявили, що готові підпірати короля своїм майном і кров'ю. Спираючися на цю постанову,

Папський палац в Авіньоні

Філіпп заборонив французьким єпископам їхати на синод, який скликав папа, і закинув Боніфатієві, що вибір його був переведений неправдо. Боніфатій вислав нову буллу (так звану «Унам санктам», від перших слів тексту) і ще раз виразно зазначив, що папі належить не тільки духовна, але й світська влада, і що папський авторитет вищий понад усяку світську владу. Опісля він кинув на Філіппа церковне кляття. Тоді французький король рішився розв'язати спір силою. Його канцлер Гійом Ногаре виїхав до Італії ніби для переговорів із папою, порозумівся з ворогами Боніфатія і за допомогою найманої ватаги напав на папську палату та ув'язнив папу. Невдовзі народ визволив улюбленого папу, але Боніфатій з огірчення заслаб і невдовзі помер.

Філіпп, що у своїй політиці був безоглядний, рішився провести такі міри, щоб майбутнє папство не мало сили проти нього виступати. Під його натиском кардинали обрали папою архієпископа Бордо під іменем Климента V. Той переніс Апостольську Столицю з Рима до Авіньона у Південній Франції. Ніколи ще папство не знало такого упокорення: папа був немов двірським єпископом французького короля. Сімдесятилітній період перебування пап у Франції (1305—1377 рр.) названо «другою вавилонською неволею».

З внутрішніх подій Франції при кінці володіння Філіппа найважливіше було розпущення ордену тамплієрів. Це був лицарський орден, що постав в Єрусалимі під час хрестоносних походів, а потім переселився до Франції. Тамплієри мали великі земельні маєтки, вели широку торгівлю зі Сходом і вирости у велику фінансову і політичну силу. Під час спорів Філіппа з Римом вони стояли по стороні папи. Філіпп, розбудовуючи свою монархію, мусив усунути цю «державу в державі» й обжалував орден за ересь, безбожне життя та всякі інші злочини. Суд засудив великого магістра ордену Жака Молє і всю старшину на кару смерті. І їх спалено на кострі. Папа під натиском Філіппа розпустив орден 1312 р., а великі землі ордену перейшли у приватні руки.

Філіпп IV поставив Францію на вершу могутності й сили. Під кінець життя він думав навіть добути собі царську корону й утворити таку універсальну державу, яку колись мав Карл Великий. Але його наслідники (Людовік X — 1314—1316; Філіпп V — 1316—1322; Карл IV — 1322—1328) не зуміли його задумів довершити.

В 1328 р. вимерла старша лінія Капетингів, що з малих починів довела Францію до великодержавного становища.

Папа Боніфатій VIII

Початки Англії. Найдавнішим населенням англійських островів були кельти. У часах римського царства перебували тут римські легіони, а також осіло дещо купців і промисловців з Італії і провінцій. Через це почалася в Англії романізація, хоч не така глибока, як у Галлії чи Іспанії. З початком V ст., під час розгару переселення народів, римляни залишили Британію, і тоді на острови почали напливати германські племена з суходолу. Близько 450 р. осіли тут сакси, а за ними англійоти. Даремно боронив країну проти них король Артур, пізніше оспіваний у піснях. Нові поселенці почали засновувати свої держави, з яких найважливіших було сім: Сассекс, Вессекс, Ессекс (тобто Південна, Західна і Східна Саксонія), Кент, Східна Англія, Мерсі й Нортемберленд, — пізніше названо їх гептархією. Ці малі державки довго затримували самостійність, і тільки в IX в. злучив їх разом Егберт, король Вессексу (802—839).

Християнство поширилося на островах уже в IV—V ст. Особливо почитаний був на островах апостол Ірландії святий Патрик. Германські поселенці до Христової віри відносилися спочатку вороже й утримували культ своїх богів. Щойно папа Григорій Великий в 596 р. вислав туди бенедиктинську місію і приєднав цілу країну для католицької церкви. В VIII ст. вславився як перший англійський учений Беда, званий Шанованим, автор історії англійської церкви.

Англосаксонська держава розвивалася у безнастанній боротьбі: з одного боку з місцевими кельтами, з другого — з новими мандрівними племенами, що морським шляхом напливали до островів. В IX ст. наїздили Англію скандинавські нормани. Боротьбу з ними вів внук Егберта, Альфред Великий (871—901). Переказ оповідає, що наїзники опанували цілу країну, і король мусив шукати захисту серед лісів та болот і щойно, перебраний за арфіста, оглянув ворожий табір і погромив норманів. Але наїхали нові ватаги вікінгів, і король мусив віддати їм на поселення пограничні землі. Альфред опікувався освітою, закладав церкви і школи, перекладав на народну мову історичні й богословські твори. В X ст. св. Денстен, «князь ченців», перевів церковну реформу у дусі кльонійської; духовенство дійшло тоді до великого значення і часто мішалося у державні справи. Під кінець того ж століття на Англію упав новий грізний наїзд данців, що страшно нищили оселі. В 1002 р. англійці уладили різню чужинців, при чому вимордовано не тільки данських наїзників, але також тих жінок, що з ними подружилися, і їх дітей. Данці відповіли на це новими, ще грізнішими наїздами, врешті данський король Кнут Великий (1016—1035) завоював Англію і злучив її з Данією і Норвегією в одну державу. Чужинська влада буда дошкульна для Англії,

Собор у Вестмінстері

Собор у Кентербері

але король Кнут старався приєднати собі місцеве населення, дбав про розвиток торгівлі, реорганізував судівництво і підпомагав церкву.

По смерті Кнута Англія добула назад самостійність під проводом короля Едуарда Сповідника (1042—1066). Він списав старе англосаксонське право і побудував величаве Вестмінстерське абатство. Але його династія не утрималася в Англії. До англійської корони заявив претензії норманський князь Вільгельм, якого підпірав папа. Він виправився до Англії і в бою під Гестінгсом у 1066 р. розбив англійське військо. Ціла країна перейшла у руки нової, норманської, династії. Вільгельм Завойовник (1066—1087) уповні використав права переможця і всю земельну власність роздав своїм лицарям або тим англійським панам, що склали йому присягу вірності. Він завів феодальний устрій на французький лад, але з такою різницею, що всі васали, навіть найнижчі, повинні були складати королеві чолобитню. Завдяки цьому він розпоряджався далеко більшими силами, як інші тодішні володарі, що були залежні від вельмож. Вільгельм протегував французькі звичаї, завів французьку мову в урядуванні, запроваджував французьких духівників. Англійський народ дістався знову під вплив романізації. Але з часом знову прийшло до голосу місцевого населення, і з різних расових елементів почав творитися один англійський народ.

Син основника норманської династії, Вільгельм II Рудий (1087—1110), так безоглядно використовував свою владу, що стягнув на себе ненависть народу і врешті загинув під час ловів від стріли з лука, що поцілила його чи випадково, чи з руки насланого убивника. Його брат Генріх I (1100—1135) дбав про те, щоб приєднати собі населення справедливою управою. Проти неспокійної шляхти він протегував міста, а духовенству признав широкі права. З черги престіл зайняв його сестринець Стефан із Блюа (1135—1154), але проти нього виступили інші вельможі, і впродовж 20 років панувала в Англії внутрішня війна. Дикі

Іоанн Безземельний

ватаги найманих вояків знищили багато міст, що почали доходити до розвитку.

Плянтаженети. В 1154 р. англійський престіл добула нова династія — Анжу-Плантаженет, французького роду. Назва Плянтаженетів походила від рослини, якою предок роду Фулько прикрасив свій шолом під час хрестоносного походу. Перший із цієї династії, Генріх II (1154—1189), мав великі землі у Франції (Анжу, Мен, Турен, Пуату, Гіснь, Гасконь, Нормандію і Бретонію). Майже половина французької території належала йому, але формально був він васалом французького короля. З таких відносин виникли пізніші довгі англійсько-французькі війни.

Генріх II намагався довести до миру і ладу в державі, а при тім дбав про піднесення королівської влади. Його улюбленим товаришем і дорадником був канцлер Тома Бекет, що довгий час спільно з королем лікував державу з ран, які їй завдала громадянська війна. Щоб нагородити свого співробітника, Генріх віддав йому уряд архієпископа Кентербері. Але на цьому високому становищі Бекет змінив свої погляди: з веселого дворянина він став понурим аскетом, а всі свої змагання прикладав до того, щоб видвинути владу церкви проти короля. В 1164 р. Генріх видав у Кларендоні конституцію, якою постановив, що за світські провини духовенство має відповідати перед

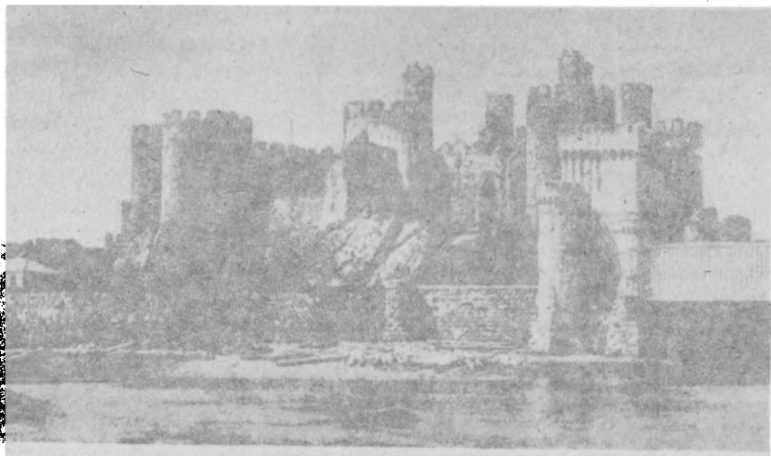

Гробниця Генріха II та його дружини

світськими судами та що духовні уряди можна обсаджувати тільки за дозволом короля. Бекет запротестував проти цих постанов, а коли Генріх визвав його перед свій суд, він утік до Франції до папи Александра III. Щойно по п'ятьох роках вернувся до Англії, ніби погодившись з королем, але гостро переслідував єпископів, що підпирали королівську політику. Генріх був такий озлоблений його поведінкою, що в гніві закликав, котрий із лицарів від його імені поразується з упертим єпископом. Тоді чотири лицарі потайки дісталися до Кентербері й коло собору вбили Бекета. Смерть славного архієпископа зробила незвичайне враження в цілій Англії: народ признав його за мученика й святого й юрбами йшов до його гробу. Короля підозрювали в участі в убивстві, і Генріх мусив відкликати кларендонські конституції та відбути покуту: при гробі архієпископа стояв навколішки цілу ніч з голими плечима, а монахи його бичували...

Генріх уліпшив англійське судівництво, а щоб населення всюди могло мати доступ до суду, установив мандрівних суддів, що об'їздили кожному округу і відбували розправи за співучасті вільних громадян. Англійська держава дійшла до сили, так що Генріх розпочав завоювання сусідніх свободних держав — Уельсу і Шотландії, а також Ірландії.

Син Генріха, Річард Левине Серце (1189—1199), був типом лицаря своєї епохи, сполучуючи в собі незвичайну хоробрість із легкодушністю, християнську побожність із дикую невга-

Середньовічний англійський замок

мовною вдачею, добродушність із жорстокістю. Він був одним із героїв Третього хрестоносного походу (1190—1191 рр.) і державними справами мало журився.

Велика хартія вольностей. Брат Річарда Іоанн Безземельний (1199—1216) був володарем без більшого таланту й енергії, вів безуспішну боротьбу за французькі землі свого роду і, не маючи нізвідки допомоги, упокорився перед папою Інокентієм III і признав себе його васалом у 1213 р. Але папа не міг йому дати допомоги, і в бою під Бувеном 1214 р. французи погромили його військо.

Невдачі короля викликали проти нього повстання англійських панів. Він не мав симпатій в Англії, бо держався гордо і все зазначував свої монархічні права, а при тим більше дбав про свої спадщинні землі у Франції, ніж про англійську державу. Найвизначніші світські й духовні вельможі зажадали, щоб він привернув давні, «саксонські», права й вольності. Король спочатку не хотів йти на ніякі уступки, але коли лондонське міщанство пристало до ворогобників, він мусив здатися. Дня 15 червня 1215 р. недалеко Віндзора він підписав Велику хартію вольностей, що стала основою англійської конституції.

Найважливіші постанови цього акту були такі: 1) Англійська церква заховує всі давні права й вольності, а передусім свободний вибір єпископів. 2) Всякі податки король буде накладати за згодою ради королівства, до якої належатимуть єпископи, графи, барони і безпосередні королівські васали, тільки у трьох випадках король може сам наложити данину:

для викупу себе з неволі; коли вводять первородного сина у лицарський стан; коли віддає заміж найстаршу доньку. 3) Місто Лондон і всі менші міста та містечка заховують свої давні права. 4) Васали мають виконувати зі своїх земель тільки таку службу, яка їм була назначена; не вільно примушувати лицаря до грошових оплат, коли він хоче службу виконувати особисто. 5) Вільної людини не можна в'язнити ані якимсь способом карати без судового присуду. 6) Накладати кару можна тільки на основі присяги свідків; не вільно забирати в засудженого майно, потрібне до його утримання. 7) Не вільно забирати ліс на будову замків без згоди власника; не вільно брати у свободної людини коней і вози без її дозволу. 8) Усі права має берегти колегія, складена з 25 баронів (вельмож); коли король або котрий з урядовців нарушить закон, барони мають короля про це повідомити; коли ж король не направить кривди впродовж 40 днів, барони разом з усім населенням можуть його примушувати і зневолювати всякими можливими способами, займаючи королівські землі, замки й маєтності, аж поки король не поверне справедливості. Але особи короля, королеви і королівських дітей лишаються незаймані.

Такі широкі права добув собі англійський народ від слабого короля. Але Іоанн Безземельний не довів до миру в державі і помер серед боротьби, в яку вмішалася Франція. Його син, Генріх III (1216—1272), був людиною легкодушною і державні доходи обертав на утримання великого двору, в якому на першому місці стояли французькі пани. Англійські вельможі, бачучи розтратність короля, взялися самі завести лад у державі. Державна рада, так званий парламент, скликаний до Оксфорда, виступив рішуче проти короля, вибрав з-поміж себе виділ для управи державою, назначив нових урядовців і присилував короля прогнати чужинців. Провід у реформаторській акції взяв Сімон Монфор-Лестер, син переможця альбгойців. Хоч він і походив із Франції, усе ж вповні перейнявся змаганнями англійського народу й енергійною рукою повів нову політику. В 1264 р. він запросив до участі в парламенті поруч із баронами (вельможами) і прелатами (вищим духовенством) також представників нижчого лицарства й міст. Таким робом парламент став репрезентацією цілого народу. Генріх III уперто боронився перед реформами й у внутрішній війні, що знову виникла, Сімон Монфор поляг, — але остаточно король мусив зректися абсолютизму і затвердив Велику хартію. З перемир'я державній політиці скористало найбільше міщанство. Буїно почала розвиватися торгівля, головню з Францією, Німеччиною й Італією, піднеслося гірництво в Корнуелі. Між іншим, крім залізної руди, вперше почали добувати вугілля, яке поки що ужитковано було в дуже малій кількості.

Едуард I (1272—1307), син Генріха III, добув собі прихильність англійців тим, що старався довести до об'єднання всіх держав, що існували на Британських островах. Остаточно прилучив він до англійської корони Уельс, і від того часу все наступник престолу носить ім'я принца Уельського. Але не вдалося йому приєднати Шотландію; місцеве населення з ненавистю ставилося до англійців і вперто боронило права своєї династії. Національними героями Шотландії були лицарі Вільгельм Уоллес і Роберт Брюс, оспівані в піснях. Щоб об'єднати всі англійські сили до цієї боротьби, Едуард погодився поширити права парламенту: віддав народній репрезентації право ухвалювати деякі податки. Так Англія почала внутрішньо консолідуватися.

Скандинавія. Нормани. Населення Скандинавського півострова було германське. Від полудня різні германські племена прямували на північ, витискаючи звідти фінів, що стояли на нижчому рівні культури. Спочатку ціла країна ділилася на малі племінні округи, пізніше талановиті князі почали творити більші держави. У Ш в е ц і і між племінними князями перше місце займали королі Упсали, що довели до об'єднання цілої країни. Імена їх відомі здебільша тільки з переказів. Близько 830 р. жив король Ерік, що поширив свою владу аж до Фінляндії; далі організували державу Бьорн Старий, Ерік Переможець і врешті Олаф (1000—1014), якого донька віддалася за Ярослава Мудрого. У Н о р в е г і і об'єднання племен провів Гаральд Гарфагар у другій половині IX ст., а християнство утвердив Олаф Святий (1015—1030), що якийсь час перебував на дворі Ярослава Мудрого. В Д а н і і основником держави був Горм Старий (900—935). Довгий час утримувалось тут поганство, і через те німці часто наїздили данську державу. Наймогутнішим данським королем був К н у т В е л и к и й (1018—1035), що поширив свою владу на слов'янське Помор'я і з Данією злучив Норвегію й Англію.

Скандинавські країни не визначалися природними багатствами, бо землі, придатної на управу ріллі, було небагато, а гостріше північне підсоння не дозволяло на успішний розвиток хліборобства. Прибережне населення жило найбільше з рибальства, бо на сусідніх морях появлялося багато риби. При морському рибальстві розвинулася плавба, а з нею охота до дальших подорожей. Від VIII ст. на всіх європейських морях появилися н о р м а н и, тобто люди півночі, яких звали також в і к і н г а м и, войовниками, або в а р я г а м и, заприсяженою дружиною. Вони припливали на невеликих легких кораблях, що їх порушували веслами і за допомогою вітрил. Такі кораблі

заховалися щасливо до наших часів у торфовищах у Норвегії: вони мають 20 м завдовжки і близько 5 м завширшки, а глибокі були ледве на 2 м. На такому човні вміщувалося від 40 до 60 люду. Залога корабля творила одноцільну дружину, що вела спільне господарство і ділилася всіма здобутками. Нормани мали добру залізну зброю, бо на Скандинавському півострові викопували першорядну залізну руду, одягалися в залізні панцирі й шоломи, до бою йшли з мечами або топорами й щитами. Спочатку займалися тільки тим, що нападали на надморські оселі, грабували їх і добуте добро продавали в інших сторонах. Завдяки добрій бойовій організації і незвичайній солідарності вони стали грозним ворогом усіх надморських країн. Не раз також запускалися у ширші ріки і пливли глибоко в середину краю.

Особливо голосні були напади норманів на франкську державу за наслідників Карла Великого. В 845 р. вони добули місто Гамбург і безжалісно спалили його. Потім об'їхали цілі Нідерланди, знищили прибережні міста, як Гандаву, Утрехт, Антверпен і багато інших. Рікою Рейном запустилися у глибину Німеччини, зруйнували Кьольн, Трір, Кобленц, а в церкві Карла Великого поставили коні. Так само об'їхалися з французькими містами, — пограбували Руан, Нант, Орлеан, Бордо й Тулузу. У тому самому часі нормани попливли ще далі на південь, знищили побережжя Піренейського півострова, особливо Ліссабон і Севілью, потім відвідали Африку й Італію і дісталися до східної частини Середземного моря, до Греції й Малої Азії. Інші ватаги обпливли Балтійське море й Невою, Двіною, Німаном входили в глибину Східної Європи. Нормани відкрили також шлях до Ісландії і ще далі на захід, до Гренландії і Лабрадору, — отже, відкрили Америку ще перед Колумбом.

У пізніших часах нормани почали піддаватися під вплив культури інших народів, вибирали собі місце до постійного осідку і закладали власні держави. Так, норманські воїтники осіли на атлантичному побережжі Франції, на півострові, що від них дістав назву Н о р м а н д і і; в 912 р. їхній князь Рольо, або Рольф, став васалом французького короля. Як уже було згадано, в 1066 р. норманський князь Вільгельм Завойовник опанував Англію.

Близько 1030 р. нормани осіли коло Неаполя під проводом князя Райнульфа та на Сицилії під проводом графа Танкреда, що славився тим, що мав 12 синів. Один із тих синів, Роберт Гіскард (Хитрун) піддався під зверхність папи й утворив князівство в Калабрії й Апулії в 1059 р. Його братанич Роджер II об'єднав в одну державу Південну Італію й Сицилію і в 1130 р. дістав від папи королівську корону.

Нормани, або варяги, відіграли також визначну роль при творенні державного життя у Східній Європі; в життя середньовіччя вони внесли елементи рухливості, лицарства й сильної влади.

6. ХРЕСТОНОСНІ ПОХОДИ

Турки. Спiр за iнвеституру втратив свiй європейський iнтерес головно тому, що увага всiх народiв була звернена куди iнде, — на боротьбу мiж християнським свiтом та iсламом.

Могутнiй Багдадський калiфат у X в. почав занепадати через iнерцiю володарiв, що вели бездiльне життя у своїх палахах. Головна влада в державi дiсталася в руки начального полководця, що звався е м i р-а л ь-о м р а (старшина старшин), а пiзніше — с у л т а н (пан). Калiфам залишилася тiльки духовна влада наслiдникiв Магомета. За найвищий уряд вели боротьбу рiзнi могутнi роди; також далi тривали спори мiж шиїтами та суннiтами; держава попала у внутрiшнє розладдя. З того користали окрайнi провiнцiї i ставали незалежними державами, як Єгипет, Персiя, Туран та iн.

Цей подiл магометанського свiту ослабив експансiю iсламу: i Вiзантiя, i захiднi народи успiшно вiдбивали наступи арабських полководцiв. Наново iслам дiйшов до сили тодi, коли до впливу прийшло енергiйне плем'я т у р к i в.

Турки належали до уральсько-алтайської групи азiйських народiв i проживали спершу в околицях Алтаю, але, як номади, часто змiняли свої оселi i не раз нападали на iран та сусiднi краiни. Найбiльшою енергiєю визначилося плем'я с е л ь д ж у к i в: називали їх так вiд iменi їх ватажка Сельджука, що жив у половинi X ст. Близько 1030 р. турки-сельджуки перейшли Амудар'ю i вдерлися до Пiвнiчного iрану. Свiй похiд значили пожежею i грабiжжям; взагалi добули собі славу варварського i безоглядного племенi. Внук Сельджука, Тогруль Бег, захопив цiлу Персiю, в 1055 р. добув Багдад i присилував калiфа, щоб вiддав йому уряд емир-аль-омра. В другiй половинi XI в. турки зайняли частину Малої Азiї i Сирiю; рiвночасно поширили свою владу на схiд, у Середню Азiю. Багдадський калiфат i меншi арабськi держави дiсталися цiлком пiд вплив турецьких завойовникiв. Винiжненi i невойовничi араби не могли опертися хоробрим варварам. Переможний похiд туркiв на арабськi краiни нагадує дуже завоювання Риму германами. Заки турки розпочали велике переселення на пiвдень, вже багато турецьких найманцiв було в арабському вiйську: вже калiф Мотассiм (833—842) утворив собі прибiчну сторожу з туркiв. Так само колись i германи увiйшли до римської держави спершу як найманi воляки, а пiзніше її опанували як завойовники. Аналогiя є також у прийняттi вiри переможцями: германи прийняли християнство вiд римлян, турки — iслам вiд арабiв. I так, як захiдний свiт органiзувався пiд проводом германiв, так на сходi провiдну роль узали турки.

Латинське духовенство. XI ст.

Завоювання турками арабської держави мало лихі наслідки для культури. Турки стояли на низькому господарському рівні, не вийшли поза кочовий побут і не розуміли користей добре зорганізованого хліборобства, промисловості й торгівлі. Вони нищили без застанови давню культуру і на її місце не давали нічого нового. Велика торгівля, що переходила через арабські країни, відразу спинилася: купці не мали відваги запускатися в околиці, де не було безпеки життя. Турецьке завоювання відчула дуже Європа: спинився до неї привіз орієнтальних продуктів і виробів, що йшов через Туран, Іран і Месопотамію. Пахуче коріння, ткацькі вироби, шовк, килими — все те подорожчало незвичайно, бо шляхи на схід були закриті. Між європейськими купцями й арабами було повне порозуміння в торгових справах, — з турками таких зв'язків не можна було нав'язати. До того ще турки почали переслідувати християн у Святій Землі — Палестині.

Перший хрестовосний похід. Від перших століть християнства почалися прощі побожних людей до землі, де жив і навчав Христос. Особливою метою цих подорожей були Христовий гроб у величавій церкві, яку побудував Константин Вели-

кий, та Йордан, в якого водах християни хотіли очиститися. Цих побожних путників у нас називали паломниками, бо вони приносили з собою пам'яткові пальми. За арабської влади проці відбувалися без перешкоди, бо араби стримували свій релігійний фанатизм, щоб не перешкоджати торгівлі; християнські мандрівники платили тільки маленький податок за оглядини святих місць. Але коли Палестину зайняли турки, відносини змінилися, бо сельджуки з дикою ненавистю стрічали християн, нападали на проці і не дозволяли їм приходити до Єрусалима. В 1062 р. на схід пішла велика проща, в якій брало участь 7000 людей під проводом єпископів. З цієї проці ледве третина вернулася назад додому. Турки не раз перешкоджали богослуженням, вдиралися до церкви св. Гробу, виганяли народ, нищили святі предмети.

Вісті про ці знуцання доходили до Європи і розбуджували все більше обурення проти невірних, що зайняли Святу Землю, й викликали охоту до боротьби з ними. Про великий похід усіх християн на турків думав уже папа Григорій VII, але боротьба з цісарем не дозволила йому перевести того плану. Щойно папа Урбан II підняв наново цю думку і спочатку на з'їздах духовенства у П'яченці в Італії і Клермоні у Франції 1095 р. проголосив клич боротьби з мусульманами. Особливе значення мав французький собор. Тут зібралася велика сила лицарства і простого народу. Папа проповідував під голим небом і гарячим словом змалював страждання християн і насильства сельджуків: це ганьба і сором, щоб святі місця перебували в руках невірних; кожний християнин має обов'язок рушити на допомогу Святій Землі і визволити її з поневолення. Промова папи викликала незвичайне захоплення народної маси; з криком «Бог так хоче!» всі причепляли собі на ремена червоні хрести на знак, що готові кров жертвувати за Христову віру. З того пішла назва хрестоносних походів.

Приготовлення до походу велися без одноцільного плану. Урбан II хоч і дав почин, сам не міг далі займатися справою походу, бо тоді ще велася боротьба з Генріхом IV. Із світських володарів ні один не захопився ідеєю боротьби за віру. Тому провід у приготіві взяли лицарство і деякі рухливі ченці. Особливо вславився П'єр Єремі з Ам'єна, мрійливий аскет, що мав незвичайний вплив на народну масу і притягав тисячі людей до участі в поході. Заки ще зібралися головні лицарські сили. П'єр рушив на схід на чолі юрби міщан і селян. Головний шлях ішов уздовж Дунаю через Угорщину і Болгарію до Константинополя. Народні полки не знали ніякої дисципліни, не мали засобів харчів, страшно нищили околиці, якими проходили, криваво розправлялися з жидами і викликали таку ворохобню, що деякі міста прямо мусили від них боронитися

зброєю. Візантійський цісар чимскорше перевіз їх із Константинополя до Малої Азії, але там сельджуки оточили їх сильним військом і майже всіх винищили.

Єрусалимська держава. Децю пізніше рушило лицарське військо, краще озброєне і впорядковане. Головну участь брали лицарі французькі, фландрійські й норманські. Вони також не мали одноцільного проводу, щойно пізніше вибилися на перше місце Готфрід із Буйона і його брат Балдуїн, лотарінгські лицарі, а далі Роберт із Фландрії, Раймунд із Тулузи та інші. Число хрестоносців сучасники рахувала на 300000, але в дійсності доброго війська було ледве кільканадцять тисяч. Цісар Алексій присилював хрестоносців скласти йому присягу підданства, що всі землі, що їх здобудуть у боротьбі з турками, вернуться під владу Візантії.

Лицарське військо переправилося до Малої Азії 1097 р. і тут зустрілося з сельджуками під Нікеєю. Перший бій виказав, що західне лицарське військо вповні дорівнює турецькій кінноті. У дальшій поході у глибину країни хрестоносці поділилися на дві армії, але під Дорілеумом спільними силами розбили турків, так що турецьке військо цілком залишило Малу Азію. Балдуїн із Фландрії пішов далі на схід, перейшов Євфрат, здобув твердиню Едессу і там заснував свою державу в 1098 р.

Тим часом головне військо хрестоносців дійшло до столиці Сирії, Антіохії, і почало її облягати. В допомогу хрестоносцям прийшла Генуя, що на своїх кораблях прислала їм засоби поживи. Хрестоносці відбили наступи турків, що прийшли на допомогу місту, але потерпіли великі втрати від зброї ворогів і від голоду. Але несподіваю в одній церкві було знайдено старовинний спис і проголошено, що це той самий, яким пробито Христа. Це викликало таке захоплення, що виголоджені і півнагі хрестоносці кинулися на ворога і добули місто в 1098 р.

Рік пізніше хрестоносці дійшли до головної своєї мети — до святого міста Єрусалима. Але перший приступ не повівся. Військо зменшилося вже до половини, і лицарі не мали воєнних машин до облоги. Також дуже дошкуляли голод і жар сонця. І знову порятували хрестоносців генуезці, що доставили харчі і воєнні засоби. Генуя дуже пильно заходила коло того, щоб поширити свою торгівлю на схід, і тому гаряче підпомагала хрестоносний похід. Облога тривала 40 днів, врешті хрестоносці добули Єрусалим і уладили там у 1099 р. страчну різню турків і жидів; багато людей спалили живцем у святинях, не щадили навіть малих дітей.

У добутій країні лицарство почало улажувати свою

державу на західний, феодалний лад. Королівську владу віддали в руки Готфріда з Буйона, що мав найбільші симпатії між військом. Але побожний лицар заявив, що не може носити королівської корони там, де Христос носив терновий вінець, і прийняв тільки титул оборонця Христового гробу. Готфрід виправився проти військ єгипетського султана і розгромив їх у бою під Аскалоном. Але невдовзі захорував на якусь пошесну недугу й помер у 1100 р. По смерті Готфріда лицарство віддало корону його братові Балдуїнові, й цей прийняв титул ерусалімського короля. Він був хоробрий лицар і добув головні побережні міста, як Кесарію, Аккон, Сідон, і таким чином ерусалімське королівство добуло собі тривкий зв'язок із морем.

Устрій ерусалімського королівства був подібний до інших феодалних держав. Король був верховним сеньором, але влада його не була дуже широка. Майже незалежні від Єрусалима були держави, засновані окремими князями, а саме князівство Антіохії і графства Едесси і Тріполі. Великим васалом підлягали васали другого і третього ступеня. Великі права мали ерусалімський патріарх і піддане йому духовенство. Свій окремий устрій мали міста, що дісталися під вплив італійських торгових республік — Генуї, Пізи й Венеції. Населення держави було дуже мішане: жиди, араби, турки, суріяни, тобто сирійські християни, грифони (греки), іммігранти з Західної Європи, яких звали франками, врешті пуляни — мішанці франків із місцевими народами; дуже важко було утримати між ними мир і єдність.

Другий похід. Хрестоносці не вдоволилися першими успіхами, а думали про те, щоб цілком розбити арабську державу. В 1101 р. виправилися трьома полками у напрямку на столичний Багдад. Але недисципліноване військо без одноцільного провуду розбрелось по котловинах Малої Азії, і турки майже усіх учасників походу винищили. Це знеохотило лицарів до далеких виправ, — християни перейшли до дефензиви*. Хрестоносці числили на допомогу візантійського цїсарства. Але Константинополь вів егоїстичну політику і ставрався з успіхів і невдач «франків» добути користі для себе. Незгоду християн використали турки і почали відбивати свої давні володіння.

Єрусалімське королівство проживало часи безнастанної небезпеки і тривоги. Оборону держави проти турків перейняли на себе лицарські ордени, зорганізовані на лад

* Оборонної тактики.

релігійних орденів, що, окрім звичайних чернечих обов'язків, брали на себе обов'язок жертвувати кров за віру. Перший орден — т а м п л і є р і в — мав назву від єрусалимського храму. Заснували його вісім французьких лицарів у 1118 р. Члени ордену поділялися на лицарів, духовних і служебних братів; на чолі ордену стояв великий магістр. Відзнакою тамплієрів був білий плащ з червоним хрестом. Другий орден, і о а н н і т і в, дістав ім'я від шпиталю св. Іоанна, який італійські купці заснували коло церкви св. Гробу. Іоанніти спочатку опікувалися пораненими, а по 1118 р. прийняли також завдання боротьби з невірними. Вони носили чорні плащі з білими хрестами. Третій орден, н і м е ц ь к и й, або Пр. Діви Марії, постав також коло шпиталю, а лицарські правила прийняв у 1191 р. Німецькі лицарі носили білі плащі з чорними хрестами.

В Західній Європі захоплення ідеєю боротьби з невірними скоро занепало, і папи безуспішно накликували лицарство до святої війни. Але в 1144 р. турки захопили Едессу, і вістка про це потрясла західним світом: всі побачили небезпеку, яка з боку турків знову загрожувала Єрусалимові. Тоді папа Євгеній III проголосив новий хрестоносний похід і приєднав до нього французького короля Людовіка VII і цісаря Конрада III. Пропаганду походу з великим завзяттям вів французький чернець Бернар із Клерво. Його гарячі промови захоплювали лицарство і народ, так що знову всі почали припинати собі до рамен червоні хрести.

У похід перший виправився Конрад III в 1147 р. Його дике, недисципліноване військо по дорозі страшно знищило Угорщину і візантійські землі. У Малій Азії цісар зустрівся з турками під Дорілеумом, але голод і слабості серед вояків присилювали його відступати на Нікею. У відвороті турки до решти знищили його армію. Людовік VII із французами йшов тим самим шляхом і також потерпів немало в Малій Азії від голоду, пошесних недуг і ворожнечі місцевого населення. Тоді вислав частину війська морем до Сирії і разом із Конрадом пробував добути Дамаск, що його зайняли турки. Але похід не вдався через непорозуміння між хрестоносцями, й оба володарі вернулися додому в 1149 р.

Третій похід. У половині XII ст. силу турецької держави підняв султан Н у р е д д і н (1146—1174). Він визначався побожністю, в усьому тримався приписів Корану, сам для себе був дуже суворий, для своїх підданих прихильний і справедливий. Побудував багато святинь, шкіл і шпиталів. Боротьбу з християнами уважав за свій святий обов'язок і вмів приєднати до неї всіх мусульман. З християнськими бранцями поводився дуже жорстоко. Він вислав своє військо на Єгипет і знищив

там владу династії Фатимідів. Таким чином усі східні мусульманські країни знайшлися знову під владою одного каліфа. У Сирії він добув Дамаск і розпочав облогу Єрусалима. Його наступник С а л а д і н. (1171—1193) відомий був із лицарської вдачі; навіть супроти бранців умів показати людські почування. В 1187 р. він остаточно добув Єрусалим із рук хрестоносців, — отже, християнська влада у Святій Землі не протривала цілих сто років.

Цісар Фрідріх II

Вістка про те, що Святий гроб знову перейшов у руки невірних, викликала незвичайне враження у християнській Європі. Три наймогутніші західні володарі — німецький, французький та англійський — рішили виправитися у Третій хрестоносний похід (1189—1192). Перший рушив у дорогу цісар Фрідріх Барбаросса. Його військо — це не була вже недисциплінована народна юрба, а добре озброєна лицарська кіннота. Але німецький похід закінчився безнадійною катастрофою. Військо мало переправитися через річку Салеф у Малій Азії, що сильно прибула. Цісар не хотів чекати на будову мосту, а кинувся в ріку, щоб її переїхати убрід, але збурені хвилі його захопили і він потонув. Смерть старого цісаря, що помер далеко від рідної землі, викликала різні перекази і легенди, — немов він не загиб, а живе зачарований у якійсь печері й вернеться у слухний час, щоб обновити світлість своєї держави.

У похід вийшли також французький король Філіпп II й англійський — Річард Левине Серце. Війну, що була між ними, припинили на час побуту на Сході. Спільними силами вони добули твердиню Аккон та сирійське побережжя. Але між хрестоносцями прийшло до непорозумінь, і більше успіхів не можна було добути. Головним героєм Третього походу був Річард, що дивував усіх геройською відвагою, але шкодив справі, своєю гордістю і жорстокістю. Коли турецькі бранці вчасно не доставили йому обіцяного викупу, він попав у таку лють, що 3000 людей наказав зарубати. Гостро обійшовся також з австрійським князем Леопольдом. Коли той на добутому

Облога міста хрестоносцями

Акконі завісив свій прапор, Річард у гніві скинув його на землю і потоптав ногами. За те Леопольд ув'язнив Річарда, коли той вертався додому через Австрію, і довго тримав його у неволі.

Четвертий і П'ятий походи. Після смерті Саладіна турецька держава знову поділилася на частини й експансія ісламу знов ослабла. Цей занепад рішив використати папа Інокентій III, що уважав найпершим обов'язком Апостольської Столиці відібрати Святу Землю з рук невірних. По довгих заходах повелося йому добути собі для цієї ідеї французьке лицарство; почався Четвертий хрестоносний похід (1202—1204 рр.). Французи рішили виправитися морем і зверну-

лися за допомогою до Венеції. Венеційський дож Дандольо, 94-літній старик, погодився на участь у поході і хоч сам через старість був сліпий, серед великого захоплення всього народу прийняв собі червоний хрест. Але Венеція рішила використати хрестоносців для своїх державних цілей, а саме щоб добути собі острови Егейського моря, що належали до Візантії. Тому похід було скермовано не до Палестини, а на Константинополь. Візантія була ослаблена боротьбою у самій династії: Алексій III Ангел відібрав владу у свого брата Ісаака, осліпив його й замкнув в одній вежі своєї палати. Син Ісаака Алексій пристав до хрестоносців і допоміг їм опанувати Константинополь. Переможці спочатку привернули престіл Ісаакові та його синові, але потім почали поводитися так самопевно і безоглядно, що бурхливе населення Константинополя підняло повстання проти зненавиджених «франків». Боротьба тривала два місяці. Врешті хрестоносці перемогли й страшним способом знищили й пограбували Константинополь.

Прийшов кінець владі грецьких цісарів. Західні лицарі разом із венеціанцями порішили заснувати латинське царство, уладжене на феодальний лад, у 1204 р. Цісарську корону дістав Балдуїн із Фландрії (1204—1205), але він

дістався у половецький полон і пропав безвісти. По ньому володів його брат Генріх (1205—1206). Він zorganizував державу на західний спосіб й різні провінції розділив між визначними учасниками походу. Венеція дістала важні торгові місця на побережжі, а пізніше також острів Кандію, тобто Крит. Завдяки успішному розвиткові торгівлі вона зросла у велику державу. Багато пам'яток старовинної культури перевезено тоді до Італії. Між іншим, із Константинополя походять чотири бронзових коня, що прикрашають церкву св. Марка у Венеції. Царгородський патріарх прийняв унію з Римом.

Людовік ІХ вирішує розпочати хрестоносний похід

Але у Малій Азії утрималися останки візантійського царства зі столицею в Нікеї. Один із тамошніх царів, Михаїл Палеолог (1259—1282), за допомогою Генуї добув Константинополь у 1261 р. і поклав кінець латинському царству.

Ідея боротьби з невірними, хоч так викривлена через похід на Візантію, все ж не втратила свого чару. Про це свідчить факт, що до Святої Землі все наново вибиралися завзяті хрестоносці, не раз без ніякого проводу й плану. Гарячі релігійні почування вели масу до вимріяної Святої Землі. В 1212 р. за почином якогось французького пастушка відбувся навіть хрестоносний д и т я ч и й п о х і д. Тисячі хлопців і дівчат із Франції та Німеччини покинули рідні села й батьківські дома та в одязі паломників, із хрестами попрямували до Святої Землі. У своїй наївній вірі тодішні люди думали, що невинним дітям поведеться добути Христовий гроб. Ця безборонна юрба переважно вигинула по шляхах з голоду й втоми, а ті, що дійшли до морських портів, попадали в руки торговців невільниками, або піратів, що запродували їх у східні країни. Мало хто вернувся додому.

На Латеранському соборі 1215 р. Інокентій III наново підняв справу боротьби з ісламом. Уже після смерті папи відбувся П'я т и й хрестоносний похід (1217—1221 рр.). Брала у ньому участь угорський король Андрій II й австрійський князь Леопольд VI. Вони розпочали боротьбу з турками над Йорданом, але сили їх були слабкі, і в короткому часі вони вернулися до своїх земель. Інша партія хрестоносців під проводом графа

Вільгельма з Голландії виправилася на Єгипет і добула Дам'єтту. Але голод і всякі слабості винищили їхнє військо.

Останні хрестоносні походи. Цісар Фрідріх II, добувши німецьку корону за допомогою Інокентія III, зобов'язався уладити новий хрестоносний похід. Коли цісар упродовж довгих років усе відкладав виконання обіту, папа Григорій IX кинув на нього церковне кляття. Щойно тоді Фрідріх рішився вибратися до Святої Землі. Але сили його були замалі, щоб вести відкриту війну з турками, й тому він почав переговори. Султан Аль Каміль, з яким цісар переговорював, був людиною освіченою і бажав увійти у приязні зв'язки з європейцями. Він радо привітав Фрідріха II, тим більше що цісар був відомий на Сході зі своїх магометанських симпатій. Оба володарі склали угоду в 1229 р., і християнам віддано Єрусалим, Віфлеєм, Назарет і морське побережжя від Яффи до Сідона. Те, чого хрестоносці не могли добути зброєю, Фрідріх осягнув переговорами. Але Григорій IX уважав це зрадою інтересів християнства і кинув на цісаря нове кляття. Вірний Римові єрусалимський патріарх виконав папське доручення і не дозволив цісареві брати участі у богослуженнях в церкві Св. гробу. Проте Фрідріх на чолі вірного війська під оклики народу увійшов до святині і сам наложив собі на голову вінець єрусалимських королів. Це був Ш о с т и й хрестоносний похід (1228—1229 рр.). Деякі історики зараховують його до П'ятого походу.

Єрусалимське королівство, оновлене Фрідріхом, було дуже слабе і незорганізоване. Серед християн панували незгода і боротьба: лицарські ордени поборювали одне одного, світські барони виступали проти духовенства і навпаки. Тому по смерті Аль Каміля турки готувалися знову відібрати Єрусалим. На допомогу Святій Землі в 1239—1240 рр. виправилося французьке й англійське лицарство, але поміч була замала. Син Аль Каміля султан Еюб у 1244 р. вислав на Єрусалим ватагу диких хорезмських турків, що прийшли з-під Аральського моря. Вони добули святе місто, вирізали християн, знищили Святий гроб і з підземель церкви повикидали тіла єрусалимських королів. У бою коло Гази у боротьбі поляг цвіт орденського лицарства. В руках християн залишилися тільки Аккон і ще деякі оселі на морському побережжі.

На заклик папи Інокентія IV до останньої боротьби за християнство виступив побожний французький король Людовік Святий. У 1249—1254 рр. відбувся С ь о м и й хрестоносний похід. Король виправився великим флотом на Єгипет, щоб там звести головний бій з турецькими силами. Французи добули порт Дам'єтту й рушили Нілом під Каїр. Але турки знищили їх кораблі «грецьким вогнем» і облягли короля коло твердині

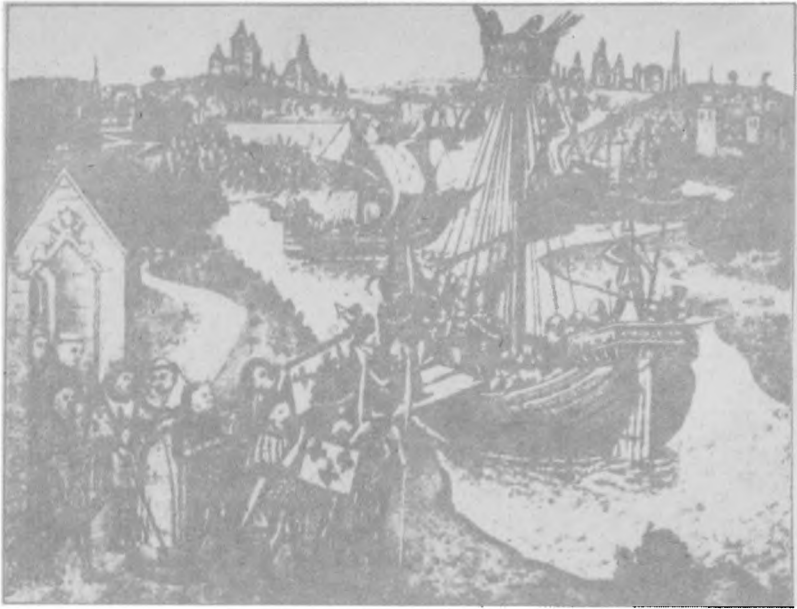
Мансура, між Ніловими каналами. У французький табір прийшли голод та епідемія, так що більша частина війська вигибла марно. Сам Людовік з останками попав у турецький полон і мусив заплатити великий викуп та зректися Дам'єтти. Він виїхав до Сирії і там старався підтримати Аккон та приготувати нову боротьбу.

В 1270 р. Людовік Святий підняв новий, **Восьмий** хрестоносний похід. «Ніякі невдачі не змогли відділити його від любові Христа», — писав про нього один з учасників походу. Він повернувся до Північної Африки, до Тунісу, щоб там знищити гнізда турецьких піратів, — звідти задумував плисти далі на схід. Але в Африці літом панувала незвичайна спека, і серед хрестоносців появилися пошесні недуги. Захорував і сам Людовік і помер на чужині, не осягнувши своєї мети.

Невдовзі упали останки ерусалимського королівства. В 1291 р. турки по довгій облозі добули Аккон і все сирійське побережжя. Ще якийсь час вели свою діяльність лицарські ордени. Іоанніти переселилися на Кіпр 1296 р., а пізніше, в 1309 р., на Родос і упродовж двох століть були забором християнства на Сході. Щойно в 1522 р. Родос добули турки, і Іоанніти перенеслися на острів Мальту. Цей орден існує дотепер як аристократична організація. Тамплієри переселилися до Франції, мали там великі впливи серед аристократії, але попали в ересь, і король Філіпп IV у 1312 р. розпустив орден і багато його членів покарав смертю. Німецький орден переселився спочатку до Венеції, пізніше до Угорщини, врешті осів при вусті Вісли і відіграв важну роль в історії Польщі й Литви.

Значення хрестоносних походів. Хрестоносні походи не осягнули своєї мети. Свята Земля тільки одне століття (1099—1187) перебула в руках християн, пізніше знову дісталася в руки турків, і тільки завдяки дипломатичним заходам Фрідріха II допущено християн знову до Єрусалима на короткий час (1229—1244 рр.). У великій боротьбі між християнством та ісламом обидві сторони виказали рівні сили, обидві зберегли своє попереднє становище.

Але хрестоносні походи відіграли величезну роль у внутрішній історії Європи та її культури. До боротьби проти невірних йшли згідно плече об плече, рука в руку різні західноєвропейські народи — французи, німці, англійці, італійці та багато інших. Разом переживали недолю і недостаток на далеких шляхах, разом заживали тріумфів перемоги. І хоч між учасниками походів не раз вибухали спори й незгоди, хоч часом і зі зброєю в руках виступали одні проти других, — усе ж чимраз більше усвідомлювали собі те, що вони творять одне західне християнське громадянство. Над племінними і

Віізід Людовіка ІХ у хрестоносниі похід

регіональними звичками і бажаннями перемагала ідея спільності християнського світу. Упродовж двох століть, під час яких тривали хрестоносні походи, культурна єдність Західної Європи остаточно утвердилася.

Західні мандрівники під час виіправ на Схід познайомилися з життям народів, з якими дотепер стрічались рідко. Пізнали візантійську державу, що походила з того самого римського пня, що Західна Європа, а протягом довгих століть жила окремим життям, мало відомим на Заході. Тут хрестоносці зустріли непорушні цінності античного світу, багате мистецтво, письменство, побут. Убога й ще мало розвинена західна культура могла зачерпнути звідси нових для неї цінностей та імпульсів. Так само зненавиджений мусульманський світ показався людям в іншому виді, зі своєю багатою і всесторонньою цивілізацією. До Європи почали напливати невідомі промислові вироби й мистецькі твори, східні одяги і предмети щоденної обстановки, а разом із тим чужосторонній побут, перекази, пісні, вірування, мистецький стиль.

У зустрічі з чужим світом західне громадянство сконсолідувалося і прийняло тривкі форми. На першому місці стояла церква, бо ж християнство — це була та зверхня форма,

що відрізняла Європу від світу «невірних». До незвичайного значення дійшло папство, бо всі папи, від Урбана II починаючи, давали ініціативу до хрестоносних походів, і очі всіх хрестоносців зверталися до Рима. Папа міг обложити клятв'ям тих, що не досить ревно віддавалися святій справі, міг також вивищити і нагородити справніших лицарів, що кров жертвували за віру. В усіх країнах зріс вплив духовенства, особливо чернецтва, що немало причинилося до успіхів хрестоносців.

Лицарство в часі походів переживало час свого найбільшого розквіту. Лицарський побут прийняв свої вироблені форми, завершився феодалний лад, постали шляхетські герби і відзнаки. Боротьба за віру витворила своєрідний лицарський ідеалізм, ставила перед войовниками високі моральні завдання, причинилася до постання тонких обичаїв. Лицарські ордени довели все те до найвищого рівня.

Під час хрестоносних походів буйно розрослася торгівля на Середземному морі, особливо у східній його частині, у Леванті. У походи йшли не тільки ідеалістичні лицарі, але також купці, що у східних країнах шукали нових теренів для торгівлі. Найбільшу користь витягнули для себе італійські міста, що zorganizували на морі великі торгові флоти. З дрібних містечок виростили могутні міські республіки, що у політичних відносинах Європи відігравали немалу роль. Так хрестоносні походи, невдачні з мілітарного погляду, внутрішньо перетворили устрій і культуру Європи.

7. ЗАХІДНА ЄВРОПА В XIV—XV СТ.

Велике безкоролів'я і Габсбурги. Трагічний кінець династії Гогенштауфів спричинив у Німеччині так зване В е л и к е б е з к о р о л і в ' я (1250—1273). Цісарський престіл бажали добути різні князі (Вільгельм із Голландії, Річард із Корнуолу, Альфонс із Кастилії), але ні один із них не добув собі признання в державі, й авторитет цісарської влади занепадав чимраз нижче. Німеччина розпалася на кільканадцять князівств, що змагали до повної окремішності. Найбільше значення мали Саксонія, Бранденбург і Баварія, але поруч із ними до голосу доходили різні більші й менші князівства, графства, маркграфства, вільні міста і церковні князівства. Князі вели егоїстичну політику, кожний для себе стараючися добути якнайбільші користі з безладдя в державі, а про публічні справи не дбали зовсім. Всюди занепадав правний порядок, і різні «лицарі-розбишаки» організовували свої ватаги, тероризува-

Цісар Рудольф Габсбурзький

Цісар Карл IV

ли цілий край і доводили до занепаду усе господарське життя.

Загальному неладові намагалися протидіяти міста, що найбільше терпіли від таких відносин. Вони лучилися у добровільні союзи і взаємно помагали одне одному проти ворогів. У 1254 р. постав союз рейнських міст, до якого увійшло поперх 100 міст і 30 духовних та світських панів. Члени союзу полагоджували всі свої непорозуміння у мировому суді. Кожне місто було обов'язане удержувати озброєну залогу, а для оборони плавби на Рейні були призначені військові кораблі. Союз виступав проти лицарів-розбишак, вів із ними боротьбу і намагався забезпечити мир для всіх — «великих і малих, духовників і ченців, світських і жидів». Другий такий союз постав у Північній Німеччині під назвою Ганзи, а провід у ньому мали великі портові міста — Гамбург, Бремен та інші, а пізніше на першому місці став Любек.

Нелад у державі докучив нарешті і самим князям, і вони рішилися обновити цісарство. Цісарем обрали графа Рудольфа з Габсбурга (1273—1291), одного з малозначних панів, що мав свої маєтності у Швейцарії, бо князі боялися сильної цісарської влади. Рудольф був відомий як лицарська й побожна людина і скоро здобув собі прихильність населення. Він ішов назустріч міським союзам і спільно з ними намагався винищити розбишачтво та повернути правні відносини. Свій авторитет виказав у виступі проти чеського короля Промислава Оттокара II, що утворив велику державу з чеських і австрійських земель, а слабого цісаря не хотів признавати. У бою під Дірнкрутом у Моравії Рудольф переміг Оттокара, який поляг у бою в 1278 р. Австрію, що залишилася без власника, Рудольф надав синам у 1282 р. Таким чином Габсбурги почали княжити в альпійських землях, і ця країна стала основою їх сили в дальших століттях.

Натомість Габсбурги втратили свої давні маєтності в Швейцарії. Окрім своїх родових земель, Габсбурги виконували там владу над свобідними гірськими громадами. Коли ж вони почали занадто притискати вільних селян, верховинці почали в'язатися у союзи для взаємної оборони. В 1291 р. такий союз склали три гірських кантони (волості) — Швіц, Урі й Унтервальден. Спільними силами змогли опертися владі габсбурзьких урядовців. Пізніше складено переказ, що швейцарці підняли збройне повстання проти Габсбургів під проводом хороброго верховинця Вільгельма Телля, але це оповідання є видумкою швейцарського історика XVI ст. Егідія Чуді. До боротьби з Габсбургами прийшло щойно пізніше, і швейцарські селяни погорили габсбурзьке лицарство у бою під Моргартемом у 1315 р. Від того часу Швейцарія стала незалежною державою.

Люксембурги. Габсбурги не утрималися довго на німецькому престолі. По Рудольфі царем був Адольф із Нассау (1292—1298), потім син Рудольфа Альбрехт (1298—1308), пізніше царська влада перейшла до роду Люксембургів. Перший цар із цієї династії, Генріх VII (1308—1313), пробував підняти авторитет царства і виправився до Італії, щоб у Римі коронуватися. З радістю вітали його гібелліни, прихильники обнови царства, між ними великий поет Данте. Але Генріх помер несподівано коло Сієни, і разом із ним пішли в могилу плани обнови царства. Але Генріх підняв значення своєї родини тим, що своєму синові Йоганнові надав у володіння Чехію, де тоді вимерла династія Промиславичів. Опираючися на своїх нових землях, Люксембурги змагали до того, щоб утримати царство в своїх руках.

Але це повелося їм дещо пізніше. Після смерті Генріха дві партії обрали двох кандидатів, одного з Габсбургів (Фрідріха Красного), другого з баварської династії. Довгий час у Німеччині тривала внутрішня війна. Врешті мир завів внук Генріха, Карл IV (1346—1378). Це був один із найвизначніших володарів того часу. Багато заходів поклав він, щоб упорядкувати спадщину по батькові, Чехію, бо його батько Йоганн, завзятий лицар, зовсім не дбав про свою країну. У своєму життєписі Карл пише: «Я зустрів країну в такому занепаді, що ні один королівський замок не був вільний від застави. Вельможі у більшій частині стали незалежними панами, не боялися короля, а його владу й майно поділили між собою». Карл був тверезим політиком і розумів, що тільки тоді матиме значення в Німеччині, коли буде опиратися на власних силах, на власному князівстві. Тому він зайнявся пильно Чехією і довів цю країну до незвичайного господарського і культурного розвитку, так що міг з неї черпати засоби до ширшої світової політики.

За прикладом свого діда виправився він до Італії на коронацію. Рим переживав тоді роки анархії, бо папа перебував в Авіньоні, а місто опанував «трибун свободи» — Кола з Рієнцо. Він був сином малозначного корчмаря, але добув собі класичну освіту, пізнав свігле минуле старого Риму і задумав обновити давню римську державу. Кола визначався таким завзяттям, що приєднав собі народ, а шляхта не сміла йому противитися. Він уладив у Римі республіку і запросив туди на великий з'їзд представників усіх італійських міст і держав в Італії. З'їхалося до 200 висланників, але Кола не зумів використати захоплення Італії і тільки серед великої пишності проголосив Рим столицею світу, а сам наказав передати собі лицарський меч с остроги, а потім коронувався срібною короною. Це все осмішило його, а ще більше те, що він викликав царя пе-

ред свій суд до Рима. Карл саме тоді виправився до Італії, ув'язнив його і передав папі до Авіньона. Пізніше Кола вернувся ще до Рима і наново захопив владу. Але коли він почав розвивати все більшу тиранію, юрба повстала проти нього, і його убили.

Карл перебував в Італії недовго. Він удовольнився тим, що італійські міста склали йому данину. За це він надавав їм різні привілеї. Потім вернувся до Німеччини, залишаючи Італію її власній долі. Петрарка глузував із нього, говорячи, що він дбає не про велич цісарства, а про повний мішок. Але Карл був реальним політиком, бачив

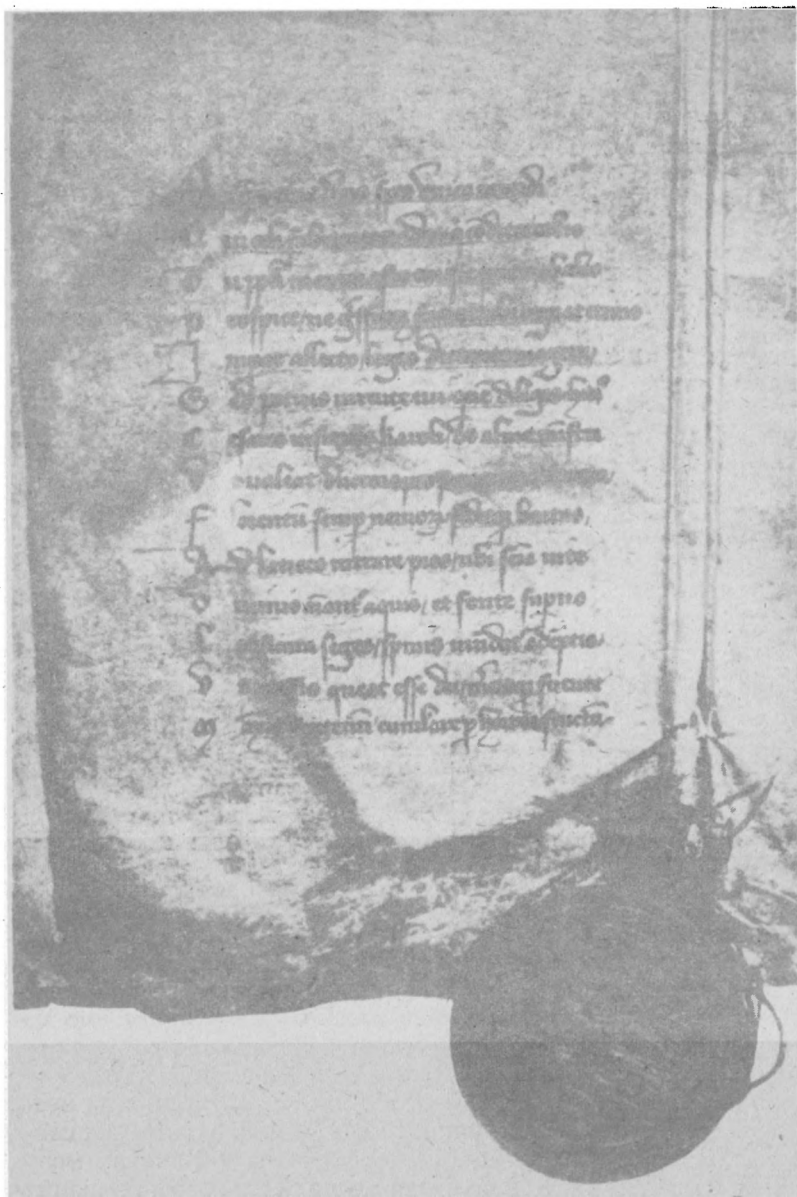
Цісар Сигізмунд

нездійснимість давніх імперіалістичних мрій і волів удовольнитися справжньою владою в Німеччині.

Для організації німецької держави Карл прислужився тим, що упорядкував вибір цісаря так званою з о л о т о ю б у л л о ю з 1356 р. До того часу ця справа не була поладнана, і різні князі виступали з претензіями участі в цьому акті. Карл віддав вибір 7 електорам, якими були єпископи Майнца, Кьольна і Тріра, чеський король, рейнський палатин, саксонський князь і бранденбурзький маркграф. Золота булла визначала докладно, яким способом і в який термін мають відбуватися вибори. Якщо електори не виберуть цісаря упродовж 30 днів, «то по цих 30 днях мають споживати тільки хліб та воду і кроком не рушаться з означеного місця, аж поки всі або більша частина їх не вибере керманича або світського голову вірних».

Єресі й собори. По Карлу IV цісарями були за чергою його син Вацлав (Венцель, 1378—1400), палатин Рупрехт (1400—1410) і другий син Карла Сигізмунд (1410—1437). З подій європейського значення у цьому часі на перше місце виступили справи католицької церкви.

Побут пап в Авіньоні дуже понизив авторитет Апостольської Столиці. Папа, залежний в усьому від французького короля, не міг мати послух серед християнського світу. Із різних країн усе настирливіше йшли домагання, щоб папа вернувся

«Золота булла» цесаря Карла IV. 1356 р.

до давньої Петрової столиці. Врешті папа Григорій XI, користаючи з того, що влада французьких королів підупала з причини війни з Англією, в 1377 р. переїхав до Рима. Але у найближчому році він помер. При новому виборі папи італійські й французькі кардинали поставилися вороже одні до одних: частина їх вибрала італійця, Урбана VI, інші — француза, Климента VII. Перший осів у Римі, другий в Авіньоні. Так прийшло до нової церковної схизми, що тривала майже сорок років: на згіршення всього християнства рівночасно правили світом два папи.

Ослаблення церковного проводу спричинило розвиток нових сект і ересей. У тих часах зростають особливо містичні напрями, що приймають назву побожних братств. В Італії на початку XIV в. виступав якийсь Дульчіно, що заснував «апостольське товариство», проголошував поворот до аскетизму і папу називав антихристом. У Нідерландах виступали лоларди, названі так від похоронних співів, і «брати спільного життя». В Німеччині появилися «божі приятелі», що шукали спасіння у містичній контемплляції. Через різні країни і міста проходили процесії «бичівників», що виступали у покутничих одягах і каптурах, з обнаженими плечима і бичували один одного канчуками.

В Англії виступив з новою наукою Джон Вікліф (1324—1384), професор Оксфордського університету, що на основі Святого Письма осуджував науку католицької церкви. Він виступив спочатку проти багатств духовенства і світського життя чернецтва, потім звернувся проти науки церкви взагалі, не признаючи влади папи, тайної сповіді, почитання святих, ікон, відпустів та ін. Він переклав на англійську мову Біблію й уважав її за єдину основу віри. Його науку по різних краях поширили його ученики, що звалися «убогими священиками» і мали великий вплив на народ.

Наукою Вікліфа перейнявся професор університету в чеській Празі Ян Гус (1369—1415). Він підтримував головні

Ян Жижка, провідник гуситів

тези англійського реформатора, але передусім жадав причастя у двох видах і чеської мови в богослуженнях. У Чехії велася тоді боротьба між чехами та німцями, і наука Гуса прибрала національний характер. Апостольська Столиця осудила науку Гуса, але король Вацлав толерував його як свого прихильника, і Гусова наука поширювалася серед чеського населення.

Ці еретичні науки, з одного боку, а церковна схизма, з другого, виказали, що католицька церква потребує скорої й енергійної реформи. Тоді різні богослови, особливо професори Паризького університету, виступили з домаганням, щоб ці справи розібрав Вселенський собор. Взагалі поширився тоді погляд, що собор є найвищим і найбільш авторитетним трибуналом у католицькій церкві і може навіть усунути папу. Упродовж півстоліття відбулося аж п'ять соборів, що займалися справою обнови церковної організації. Перший собор скликано до П і з и в Італії в 1409 р. Собор осудив церковну схизму, детронізував двох тодішніх пап (Григорія XII і Бенедикта XIII) й обрав папою Александра V. Але детронізовані папи не признали соборних ухвал і не хотіли уступити, — і таким чином рівночасно постало аж три папи.

Цісар Сигізмунд, що в 1410 р. засів на цісарському престолі, гаряче зайнявся справою реформи і спонукав скликання другого собору до Констанца у Швейцарії в 1414—1418 рр. Цей собор остаточно детронізував трьох пап і вибрав папою Мартина V з визначної римської родини Колонна, людину загальношановану, що могла підняти авторитет Апостольської Столиці. На соборі явився також Гус, убезпечений охоронним листом цісаря Сигізмунда. Але собор осудив його як еретика, і Гуса покарали страшною смертю: живцем спалили на вогнищі в 1415 р. Роком пізніше тою самою смертю покінчив життя його прихильник Еронім із Праги. «Ніякий мудрець не виказав на смертному ложі такої відваги, як вони на кострі», — писав про смерть обох еретиків гуманіст Енео Сільвіо Пікколоміні, пізніше папа Пій II.

Констанцький собор не вирішив конкретно справ церковної реформи, а тільки постановив, що собори мають відбуватися періодично, щоб вирішувати всякі важні питання церковної організації. На цій основі зібрався новий собор у Падуї, 1423—1424 рр., але коли на ньому проявилися занадто радикальні реформаційні погляди, папа Мартин V зібрання розпустив. Сімома роками пізніше скликано знову собор в Базелі, у Швейцарії. Наради його тягнулися довгий час: 1431—1449 рр. Найважливіша справа, якою собор займався, було відношення католицької церкви до прихильників Гуса. Смерть Гуса не знищила ересі, — навпаки, народ уважав улюбленого реформатора за мученика й гаряче боровив його науки. Цісар

Сигізмунд намагався силою винищити гуситів і навіть уладив проти них хрестоносні походи. Але талановиті проводирі гуситів Ян Жижка і «великий» Прокіп зорганізували селянство до відпору, і упродовж кількох років у Чехії тривала внутрішня війна. Пізніше прийшло до непорозумінь між радикальними «таборитами» (назва від оборонного табору, в якому вони боронилися) та більш поміркованими «калікстинами» (від «калікс» — чаша, що була їх символом). Таборитів остаточно винищено, а з калікстинами Сигізмунд склав порозуміння — так звані празькі компакти 1433 р. Ними признані причастя під двома видами і проповідь у народній мові, і вони тим вдоволювалися. Базельський собор ці уступки затвердив. У справах церковної реформи собор не дійшов до якихось рішень. Французькі кардинали виступали з радикальними внесеннями, щоб обмежити права пап щодо затвердження єпископів, побирання церковних оплат та ін. Але більшість учасників, особливо так звана партія легатів, боронила давні церковні установи, і під їх впливом папа Євгеній IV собор розпустив. Частина єпископів не хотіла признати папського рішення і продовжувала далі наради в Базелі аж до 1449 р.

Ще один собор відбувся в Феррарі, а коли там появилася якась епідемія, перенесено його до Флоренції (1438—1442). Радикальна партія тут перемогла і провела дестронізацію папи Євгенія IV. На собор приїхало грецьке посольство з Константинополя, якому тоді загрожували турки, щоб обговорити справу об'єднання церкви. Дня 6 липня 1439 р. проголошено так звану Флорентійську унію, що поширилася також на українську церкву. Це був справжній успіх собору. Щодо справи церковної реформи, то радикальні реформатори втратили свою популярність, а переміг погляд, що реорганізацію церкви можна провести тільки під проводом папи. Про зміну поглядів свідчив величавий ювілей, уладжений в Римі в 1450 р. У Вічному місті явилися величезні маси народу з усіх держав і країн, що з захопленням вітали голову церкви.

Італія в XV ст. Собори, що притягали до себе увагу всього світу, відбувалися найчастіше в Італії. Це свідчило про велике значення цієї країни в Європі. Політичні відносини Італії змінилися основно від XIII ст. через те, що німецькі володарі зрезигнували з володіння над Римом. Ще деякі цісарі відвідували Італію, щоб тут коронуватися, але не думали про те, щоб зробити Рим своєю столицею. Так Італія добула повну свободу політичного розвитку. Але це не спричинилося до того, щоб постаła одна італійська держава. Навпаки, ціла країна розбилася на кільканадцять дрібних державок, здебільшого міських республік, чому сприяло географічне положення

Італії. Вона лежала на головнім торговім шляху з Середньої Європи до Середземного моря і розвинулася незвичайно під господарським оглядом, так що поодинокі оселі стали людними і багатими містами, та своїми фінансовими засобами могла утримати свою політичну незалежність.

Венеція постала в часах Великого переселення народів як мала рибальська оселя на прибережних островах Адриатичного моря. Завдяки безпечному положенню ця оселя не тільки витримала всі переходи варварів, але поволі розрослася у велике торгове місто. В 1177 р. уперше мав відбутися «шлюб» Венеції з морем: з того часу щорічно на Трійцю голова держави, дож, на величавому кораблі «Буцентавр» виїздив на море з пишним почтом і кидав до води золотий перстень на знак того, що панування Венеції опирається на морі. Венеція поширила свою владу на сусідні міста на суходолі, як Бреція, Бергамо, Верона та ін., і мала тут сильно зорганізовану державу, але більше дбала про те, щоб добути собі колонії на морі. Хрестоносні походи допомогли їй досягнути ці наміри. Венеційські купці осідали в усіх містах, добутих християнами, а після Четвертого походу навіть постав у Константинополі венеційський квартал. Дож титулувався гордо «володарем четвертої і восьмої частин держави ромеїв» (візантійців).

Устрій Венеції був строго аристократичний. Зверхню владу мала Велика рада, до якої належали представники найвизначніших міщанських родів. У 1296 р. ці роди записані були в «Золотій книзі», і з того часу рідко коли допускали до влади «нових» людей. На чолі держави стояв дож, що держав свій уряд довічно, а разом із шістьма дорадниками творив так звану синьорію. Були ще колегія 40 мужів і рада «запрошених». У 1310 р. після заговору проти Великої ради заведено ще 10 інквізиторів, що мали право слідкувати за запідозреними, в'язнити їх та тортурами добувати признання. Венеція мала також добру розвідку в інших державах, а її посли присилали постійно реляції про життя в різних країнах.

Генуя завдячувала свій розвиток безпечному положенню між горами та над морем. Устрій у ній був аристократичний, але не такий замкнений, як у Венеції: до уряду допускали також представників народу. Під час хрестоносних походів генуезці конкурували з венеціянами й опанували багато островів на Егейському морі (Лесбос, Хіос) та заснували свої колонії на українському побережжі Чорного моря та в Криму (Кафа).

У **Мілані** провідну роль відігравали могутні роди Делла Торре, Вісконті, а у половині XV ст. заснував свою династію Франческо Сфорца, хоробрий кондотьєр, старшина найманих військ. У Північній Італії мали ще своє значення графство Са-

войя, маркграфство Монферрат, міста Модена, Феррарата ін.

У середній частині Італії спочатку головну роль мала П і з а, що навіть у своїй владі держала Корсику й Сардинію. Пізніше випередила її Ф л о р е н ц і я, що вславилася розвитком перших банків: золоті флорентійські «флорени» служили за зразок доброї монети. Провід у житті міста в XV ст. мала родина Медічі, якої представники без ніякого уряду і титулу кермували державною політикою. Особливу славу добули собі Козімо Медічі (1429—1464) і його внук Лоренцо Величавий (1469—1492), що підняли високо культуру міста і заслужилися як меценати мистецтва, так що говорено про «Медіцейське століття». Після смерті Лоренцо Флоренцію опанував монах-домініканець Джироламо Савонарола, що виступав проти пишного життя флорентійського патриціату, приєднав собі народ і в 1497 р. публічно спалив на вогнищі багато творів мистецтва, книг, одягів та інших «світових марниць». Рік пізніше проти реформатора виступили прихильники Медічі, і він покінчив смертю на кострі.

Ц е р к о в н а Д е р ж а в а залишилася в XV ст. у незмінених границях і була найбільшою державою Італії. Південну частину півострова займала н е а п о л и т а н с ь к а д е р ж а в а. Після занепаду Гогенштауфів володіла там французька династія Анжу. С и ц и л і я спочатку була злучена з Неаполем, але в 1282 р. народ, обурений насильствами французів, вимордував їх під час так званої сицилійської вечірні, і Сицилія перейшла до арагонської династії.

Іспанія. Коли араби захопили південну частину Піренейського півострова, на північних височинах залишилися

Статуя Бернабо Вісконті
в Мілані

дрібні християнські держави, що своїми початками сягали до часів Карла Великого. Над Біскайським заливом лежала Астурія, на полудні від неї Леон, у середині півострова входила Кастилія, над Ебро був Арагон. Ці малі держави в трудом відбивалися від арабських наступів, а культура їх у порівнянні з арабською стояла низько. В X ст. почали поставати більші торгові міста — фуерос (від латинського «форум» — ринок), і тоді культурне життя поволі піднялося на вищий рівень. Більш енергійну боротьбу з арабами започаткував кастильський король Фернандо I (1035—1065), що звав себе «цесарем Іспанії». Він зумів надихнути свій народ національною гордістю і релігійним фанатизмом, і ці дві прикмети від того часу стали характеристичні для іспанців. Його наслідник Альфонсо VI добув в арабів Толедо в 1085 р., але в наступному році в бою під Залакою араби розбили його військо. У цій боротьбі з мусульманами славу найбільшого героя Іспанії добув граф Родріго Діас де Вівар, що в переказах добув прізвисьце Сід Кампеадор («пан-полководець»). Його хоробрість оспівана в піснях. В XII ст. поставали в Іспанії хрестоносні ордени, що за головну мету ставили собі боротьбу з невірними. Але через незгоду і суперечки між державами воєнні успіхи не раз ішли нанівець.

На початку XIII в. об'єднані християнські війська одержали світлу перемогу над арабами під Лас Навас де Толоса в 1212 р. В недовгому часі Леон злучився з Кастилією в одну державу, і наступ на мусульман пішов повним темпом. Кастильський король Фернандо III (1217—1252) переміг арабів під Херес де ля Гвадіана 1233 р., а трьома роками пізніше добув арабську столицю Кордову в 1236 р. У дальших роках у християнські руки дісталися Севілья, Херес де ля Фронтера і багато інших міст. Під арабською владою залишилися тільки Гранада, Альмерія, Малага і вузька надморська смуга. Король Альфонсо X (1252—1284), званий Мудрим, панував уже серед миру, дбав про піднесення культури, розширив університет у Саламанці, сам цікавився історією й астрономією. Він був одним із кандидатів на німецький престіл по занепаді Гогенштауфів.

Війну з арабами продовжив Альфонсо XI (1312—1350). Спільно з португальцями переміг він ворога над рікою Саладо і в 1344 р. добув твердиню Альхесірас, яку маври боронили дуже завзято. Пізніше Кастилія попала у внутрішні війни, що тривали майже століття і підірвали провідне значення цієї держави.

Натомість до більшого впливу почало доходити королівство Арагон, з яким були сполучені Каталонія і Валенсія, добута від маврів. Три племені, що творили цю державу, доповнювалися своїми прикметами: арагонці були відомі як лицарі й ревні оборонці віри, каталонці визначалися купецькою

Університет у Саламанці

підприємливістю, мешканці Валенсії — гарячою вдачею. Арагонські королі не вдовольнялися своїми сухопутними володіннями, а утворили флот і по черзі добули сусідні острови Балеари (1233 р.), Сицилію (1282 р.) і Сардинію (1326 р.). Каталонські купці успішно конкурували з італійцями. В XIV ст. ослабла королівська влада, а до чимраз більшого значення дохо-

дили стани — шляхта, духовенство і міста. Вони разом творили рід парламенту, так звані **к о р т е с и**, що рішали про податки, мали вплив на визначення міністрів і навіть могли дестронізувати короля.

В XI ст. від Кастилії відокремилася Португалія, названа так від міста Порто Кале (давній Портус Галлорум, тепер Опорто). Альфонсо I (1128—1185) піддав свою державу під протекторат папи, добув королівську корону і за допомогою англійських хрестоносців відібрав в арабів Ліссабон. Це місто невдовзі стало головним торговим посередником між Італією та Північною Європою: в Ліссабонському порту перебувало не раз до 500 кораблів. Війну з арабами вів орден імені Христа. Португальці добули все західне побережжя Атлантичного океану і сягнули навіть до Африки.

Столітня війна. Найважлишою подією в історії західних держав у XIV і XV ст. була довголітня війна між Англією та Францією, так звана Столітня війна (1337—1453). В 1328 р. французький престіл перейшов до князів Валуа, бічної лінії Капетингів, а саме до Філіппа VII (1328—1350). Англійський король Едуард III (1327—1377) не признав цієї зміни і сам заявив претензії до французької корони. Це була династична причина війни. Але ще важніші були господарські причини. Англія намагалася видобути з-під впливу Франції багату **Ф л а н д р і ю**, в якій процвітала суконнича промисловість. Англія постачала туди вовну і хотіла цю країну мати в своїх руках. Самі фландрійці підняли повстання проти Франції. Англійські війська переправилися до Франції. У 1346 р. прийшло до більшого бою під **К р е с і**, в якому перемогли англійські лучники, що цілком знищили французьку лицарську кінноту. У цій битві уперше вжито було гармати. В 1347 р. англійці добули надморську твердиню Кале. Новий французький король Іоан (1350—1364) пробував zorganizувати оборону держави, але в бою під Моперті сам попав до англійського полону. Його переможцем був Едуард, «чорний князь», славний з хоробрості.

Тоді у Франції прийшло до ворохобні. Паризьке міщанство під проводом Стефана Марселя виступило проти управи шляхти, зажадало знесення тяжких податків і домагалася, щоб король шанував права станів. Регент Карл прийняв ці домагання, але радикальна партія не вдоволилася уступками: підбурена юрба, у синьо-червоних шапках свободи, вдерлася до палати і вимордувала королівських дорадників. Цей рух поширився на цілу країну під назвою **Ж а к е р і і** (Жак — популярне селянське ім'я). Селяни нападали на панські двори, грабували їх і нищили. Багато панів було забито. Але невдовзі

шляхта зорганізувалася і здушила повстання. З уваги на ті розрухи регент був примушений скласти некорисний мир у Бретані в 1360 р. Англія дістала Кале, Гієнь, Пуату та інші території Південно-Західної Франції.

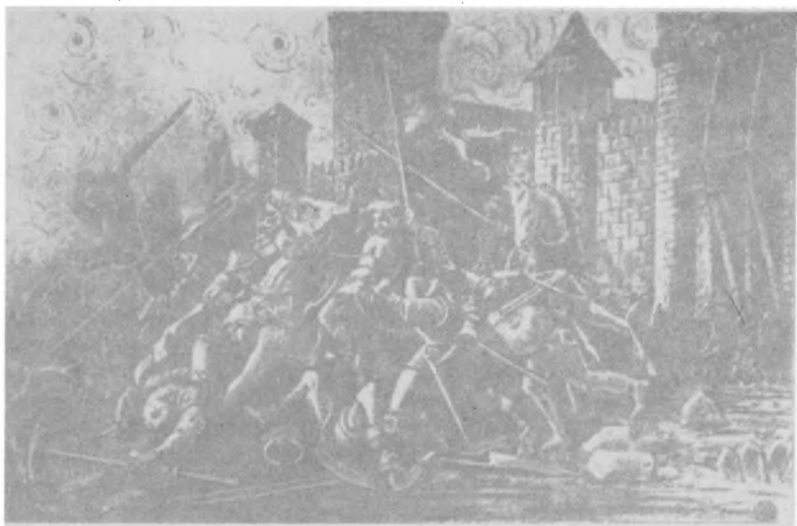
По кількох роках війна поновилася. Карл V (1364—1380), давній регент, намагався розбудити патріотичні почування, але після його смерті, за його недужого сина Карла VI (1380—1422), Франція прийшла знову до внутрішнього розладу. Вельможі вели між собою боротьбу за провід у державі, а міська і сільська біднота, нищена війною, безнастанно піднімала бунти. Англіїці користали з цих відносин і дали нищили Францію. У бою під Азенкуром у 1415 р. знову поляг цвіт французького лицарства. Ціла Північна Франція, аж по Луару, дісталася в руки англійців. Англійський король Генріх V узяв за жінку сестру Карла VI, і французькі стани проголосили його наслідником престолу.

Едуард III

Справжній дідич французької корони, Карл VII (1422—1461), мусив уступити на південь, коронувався в Пуатьє і почав організовувати біля себе патріотичні елементи, що не хотіли погодитися з англійською владою у Франції. На допомогу йому прийшла сільська дівчина Жанна д'Арк з Домремі в Лотарингії, що перейнялася вірою у своє вище посланництво та підняла боротьбу за короля і Францію. Захоплені маси під її проводом здобули Орлеан у 1429 р., і «орлеанська дівчиця» повела Карла VII до святочної коронації у традиційному Реймсі. Але в наступному році Жанна попала в англійський полон, де суд осудив її як чарівницю, і її спалено на кострі в Руані.

Але розбуджений французький патріотизм уже не завмер. Король Карл добув собі загальне признание і в дальших боях остаточно випер англійців із Франції. Столітня війна закінчилася останніми сутичками в 1453 р., без формального

Захоплення в полон Жанни Д'Арк

замирення. У руках англійців залишилося тільки Кале (до 1559 р.). З війни Франція вийшла об'єднана і скріплена національним почуттям.

Англія переживала в тому часі внутрішні розрухи і замішання. Воєнні тріумфи на початку Столітньої війни коштували багато матеріальних засобів, і населення, пригноблене податками, почало боротися проти вельмож. За Річарда II (1377—1399) проповідував свою науку Вікліф, і його «бідні священники» немало причинилися до розбурхання селянської маси. Один із проповідників розпочинав свою науку питанням: «Коли Адам копав і Єва пряла, де тоді була шляхта?» Селянські ватаги знищили багато панських дворів, і тільки жорстокими карами знищено це повстання. Річарда детронізовано, а на престолі засіла нова династія — Ланкастерів (Генріх IV — 1399—1413; Генріх V — 1413—1422; Генріх VI — 1422—1461). Остаточні невдачі у війні з Францією погіршили ще внутрішнє становище Англії. У другій половині XV в. вибухла ще так звана війна двох рож (1453—1471), боротьба між Ланкастерами, що мали в гербі червону рожу, і Йорками, яких знаком була біла рожа. Тоді до решти підупав добробут Англії.

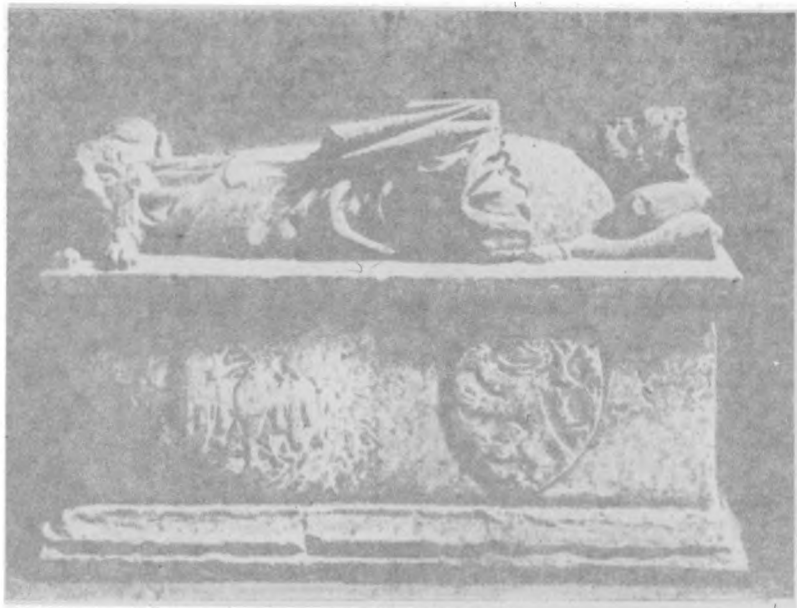
8. СХІДНА ЄВРОПА

Слов'яни. Чехія. Де була прабатьківщина слов'ян, про це погляди істориків не є усталені: одні доказують, що найдавніші слов'янські племена заселявали простори між горішнім Дніпром і Віслою, інші шукають їх над Дунаєм. Згодом слов'яни пересунулися далі на захід, доходячи до Лаби і чеських гір, а також утвердили свої садиби на південь від Дунаю, і над Адриатичним морем.

Надлабські слов'яни ділилися на багато дрібних племен (ободрити, лютики, серби, поморяни, лужичани й ін.) і не змогли створити одної держави. Вони уперто трималися своєї давньої віри, а особливо ставилася святиня Світовида на острові Ругії. Пізніше на слов'янські окраїни почали напирати німці і в часі середніх віків сколонізували значні простори.

Перша відома нам слов'янська держава постала в Чехії близько 623 р., а її засновником був купець С а м о, що перебував між франками. Він на західний лад zorganizував свої племена. Розвиток західних слов'ян затримали авари — монгольське плем'я, що в VII ст. зайняло уторську низину і розбійничими нападами нищило всіх сусідів. Карл Великий знищив аварську державу, й тоді частина слов'ян дісталася під франкську владу. У половині IX ст. постала так звана в е л и к о р а в с ь к а д е р ж а в а, якої основником був князь Ростислав (846—870). Осередок її був на Моравах, але під її владою були також чехи, частина надлабських і підкарпатських слов'ян та деякі південнослов'янські племена. Ростислав увійшов у зв'язки з Візантією і звідти запросив проповідників для поширення Христової віри. Брати Константин (Кирил) і Мефодій завели на Моравах християнство у слов'янському обряді й переклали на слов'янську мову Святе Письмо та богослужбні книги. Винайдена ними азбука, так звана глаголиця, не утрималася й уступила місце приступнішій кирилиці. Хоч Апостольська Столиця затвердила слов'янський обряд, другий великоморавський князь Святополк (871—894) під натиском німців усунув слов'янських проповідників і прийняв німецьке духовенство. Великоморавська держава упала під напором нового східного напасника, мадярів, що заснували свою державу над Тисою.

Невдовзі, на початку X ст., у чотирикутнику чеських гір постала ч е с ь к а д е р ж а в а під династією Промиславичів. Вацлав I Святий (928—935) утвердив християнство у римському обряді, але мусив признавати зверхність німецької держави. Відношення до Німеччини було головним питанням чеської політики упродовж раннього середньовіччя. Усі могутніші

Гробниця Отакара I

князі змагали до повної самостійності, але рідко вони цю мету досягали.

В 1029 р. з Чехією злучилася Моравія, що спочатку була самостійним князівством. Спори між членами династії довели Чехію до занепаду. З цього скористав польський князь Болеслав Хоробрий і зайняв Моравію та Словаччину. До більшого значення чеську державу підняв князь Братислав (1034—1055). Він задумав злучити з Чехією Польщу, виправився на Гнезно і вивіз звідти мощі св. Войтеха, що походив із чеського роду. Бажав він утворити окрему чеську митрополію і таким робом звільнитися від німецьких впливів. Але німецькі війська з трьох сторін увійшли до Чехії, і Братислав мусив признати себе цісарським васалом. Братислав завів у Чехії сеньорат, тобто устрій, згідно з яким найстарший в династії мав владу над іншими князями. Це викликало довголітні внутрішні війни. Сильніше становище добув собі король Отакар I (1192—1230). Він зніс сеньорат і утвердив дідичення престолу в одній лінії. У тих часах у Чехії збільшилася німецька колонізація і на королівському дворі та по містах поширилася німецька культура. Промислав Отакар II (1253—1278) намагався поширити чеську державу на альпійські краї. В Австрії вимерла тоді ди-

настія Бабенбергів, Отакар одружився з дідичкою престолу і захопив австрійські краї аж до Адріатичного моря. Але проти нього виступив Рудольф Габсбург, й Отакар поляг у боротьбі. Син Отакара Вацлав II (1278—1305) звернув експансію Чехії на Польщу, захопив значну частину Польщі і коронувався польським королем (1300 р.). Але невдовзі він помер, а його син Вацлав III (1305—1306) згинув з руки убивника. Так покінчилася національна чеська династія Промиславичів.

Цісар Генріх VII передав Чехію своєму синові Йоганнові (1310—1346), і в чеському королівстві запанував рід Люксембургів. Йоганн був завзятим лицарем, безнастанно їздив на турніри або виправлявся на війни до чужих країв і про свою державу не дбав цілком. Хоч він осліп на очі, але ще виправився на війну до Франції і там поляг у бою під Кресі. Чеське королівство піднялося щойно за його сина Карла IV (1347—1378). Сучасники склали про Карла приповідку, що він був батьком Чехії, а вітчимом Німеччини. Він хоч і дбав про організацію цісарства, але більшу увагу прикладав до Чехії як до своєї дідичної країни, що давала фінансову опору його ширшим планам. Він розвів опіку над чеським господарством, будував добрі дороги, засновував нові оселі (наприклад, Карлсбад); закладав збіжжеві магазини, розвів виноградники, протегував чеську торгівлю. Карл поділив Чехію на нові адміністративні округи, упорядкував правні відносини і видав кодекс, званий «Маєстас Кароліна». Столичну Прагу перебудував і поставив новий замок, будував церкви, світські будови, мости. В 1348 р. заснував у Празі університет, перший на слов'янських землях. Підпирав учених і особливу увагу звернув на чеську історіографію. Але провідну роль на його дворі мали німці, і чеська культура знайшлася під сильним впливом Німеччини.

За Карлових синів Вацлава IV (1378—1419) і Жигмонта (1419—1437) чеський національний рух знайшов свій вихід у науці Гуса і гуситських війнах. Хоч повстання остаточно упало, все-таки чехи добули собі право до богослужень у народній мові, а чеський патріотизм стояв на сильних основах.

Від Люксембургів Чехія перейшла до Габсбургів (Альбрехт — 1438—1439; Володислав Постумус — 1440—1457). Але нова династія на знайшла тут прихильності, і чехи почали змагати до самостійності. Один із визначних чеських панів, Іржи з Подебрадів, проводир поміркованих утраквістів, узяв у свої руки управу держави як королівський намісник, а потім коронувався на чеського короля (1458—1471). Він старався довести свій край до миру, був посередником між релігійними партіями і дбав про піднесення господарства. Але папа кинув на нього кляттю як на еретика і вислав на Чехію хрестоносний похід під проводом угорського короля Матяша Корвіна. Чехія

втратила Моравію і частину Шлезька. По смерті Іржи чехи обрали королем Володислава (1471—1516), сина польського короля Казимира Ягеллоновича.

Київська держава. Східнослов'янські племена із первісного патріархального життя вийшли під напором войовничих сусідів, що нападали на їх територію. Від полудня, від степів наступали тюрксько-монгольські орди: авари, мадяри, хозари, печеніги; від півночі, від Балтійського моря, річними шляхами вдиралися у слов'янські землі скандинавські нормани. Для оборони від чужинців слов'яни почали організуватися, витворили племінні держави і заложили могутні городи та земляні укріплення. Культурні впливи приходили від греків, що мали свої міста на Чорноморському побережжі, потім від римлян та з Візантії. Немале значення мав також Схід — Туреччина, Іран і арабські держави. Через Україну проходили два світових торгових шляхи: від Чорного моря до Балтійського та з Азії до Середньої Європи. Київ, положений на перехресті торгових артерій, займав провідне місце і спроквола взяв під свою владу всю Східну Європу.

Київська династія Рюриковичів виводила своє походження зі Скандинавії. Варязькі дружини відіграли велику роль у первісній організації держави і протерли для Києва шлях до Чорного моря, що дістало назву Руського моря. Морські походи почалися на початку IX ст., а в 860 р. князі Аскольд і Дір облягали Константинополь. Князі О л е г (879—914) та І г о р (914—945) об'єднали під своєю владою всі племена на шляху від Балтійського до Чорного моря і зв'язали їх сильно з Києвом. Походами на Константинополь вони добули для української торгівлі корисні привілеї. Ольга (945—960), жінка Ігоря, вела мирну політику, зайнялася внутрішньою організацією держави і прийняла християнство. Нав'язала зв'язки з Західною Європою і висилала послів до цесаря Оттона I. Її син С в я т о с л а в (960—972) знищив хозарську державу над Каспійським морем і намагався завоювати Болгарію, але поляг у бою з печенігами коло Дніпрових порогів. Ця найдавніша, варязька, доба дала київській державі широкі границі і владу над Чорним морем.

Нову епоху розпочав В о л о д и м и р В е л и к и й (980—1015), що усунув від впливу варягів і оперся на місцевій земельній аристократії. Він вів війни тільки для забезпечення границь держави, між іншим в 981 р. відібрав з рук поляків західне пограниччя (Перемишль, Червен). Південну, степову границю, на яку нападали кочовики — печеніги, забезпечив він новими городами і земляними валами. Він опікувався колонізацією південних земель, і завдяки тому Київ виріс у ве-

Володимир Мономах із дружиною

лике торгове місто, якого величі дивувалися чужинці. В 988 р. Володимир прийняв християнство і взяв за жінку сестру візантійських цісарів Василя і Константина, Анну. Через те до Східної Європи відкрився шлях культурним впливам Візантії: розвинулося мистецтво, постали перші школи і письменство. Я р о с л а в М у д р и й (1019—1054) продовжував батькову політику, списав закони у «Руській Правді», поширив Київ, побудував новий терем, церкву св. Софії, Золоті ворота, опікувався чернецтвом. У 1036 р. розбив остаточно орду печенігів, в 1043 р. востаннє вислав свій флот на Константинополь.

Ярослав поділив державу між синами і владу в Києві віддав найстаршому — Ізяславові (1054—1078) як старшині роду. Але молодші брати виступили проти Ізяслава, і він мусив залишити Київ і шукати допомоги на заході — у цісаря Генріха IV та у папи Григорія VII. Всеволод (1078—1093) зорганізував оборону України від нової орди половців. На з'їзді в Любечі під Києвом в 1097 р. князі впорядкували свої спори і приготували систематичну боротьбу із степовиками. Ця боротьба виповнила князювання В о л о д и м и р а М о н о м а х а (1113—1125), його сина Мстислава (1125—1132) і дальших князів. Українське лицарство своїми грудьми боронило культурний світ від заливу Азії. Але ці змагання вичерпували на-

родну енергію, перетомлене населення відпливало до інших земель, а Київ почав втрачати провідну роль.

Київська держава за часів своєї світлості була найбільшою державою в Європі. Належали до неї величезні простори від Балтійського до Чорного моря і від Карпат по Волгу та Каспій. Своє значення завдячувала великим торговим шляхам між Сходом та Заходом. Розвиваючися під різнорідними впливами, дійшла до високої самобутньої культури, що високий рівень виявила так само в архітектурі (київська Софія), малярстві, мозаїці, ювелірстві, як у письменстві («Слово о полку Ігоря», літописи) й освіті. Стояла у зв'язках з усіма європейськими державами, як про це свідчать династичні зв'язки княжого роду. Для Західної Європи мала ту велику заслугу, що стримала напір азійських орд, хоч у боротьбі з ними сама занепадала.

Галицько-володимирська держава. При занепаді Києва до провідного значення дійшли західні землі — галицька і волинська. Основниками галицького князівства були брати Ростиславичі — Рюрик, Володар і Василько, що близько 1084 р. осіли в містах Перемишль, Звенигород і Тернопіль. У бою під Перемишлем 1099 р. вони погромили угрів, що хотіли опанувати Галичину, і так само оборонилися від поляків. Князь Володимирко (1141—1153) об'єднав цілу державу у своїх руках і столицю переніс до Галича. Умілою політикою він охоронив своє князівство від зазіхань сусідів і дав йому сильні економічні основи. Особливе значення мала торгівля сіллю з підкарпатських соляних джерел. Проти Угорщини, що мішалася у галицькі справи, Володимирко склав союз із Візантією. Син його Ярослав Осмомисл (1153—1187) князював як могутній володар і був у пошані в усіх сусідніх державах. Він поширив границі свого князівства аж до гирла Дунаю.

Волинське князівство відокремилось від Києва в середині XII ст., в династії Мстиславичів. Це була багата і людна земля з численними городами, як Волинь, Червен, Белз, Володимир, Луцьк і багато інших. Свій розвиток завдячувала торговому шляхові, що від Києва вів на захід. Князь Роман Мстиславич в 1099 р. до Волині прилучив Галичину й утворив велику галицько-володимирську державу. Він поляг у бою з поляками 1205 р., а його син Данило (1205—1264) мусив звести довголітню боротьбу з анархічним боярством та Угорщиною і Польщею, поки врешті наново не впорядкував свої землі. Свою владу він опер на містах, зорганізованих на західний спосіб, та на війську. Під свій протекторат він прийняв також Київ, що був зовсім занепадав. Розбудову держави перепинив татар-

ський похід 1240—1241 рр., в якому упав Київ, а також багато міст Західної України. Данило почав наново будувати українські городи, між іншим Холм і Львів, і ввійшов у зв'язки з західними державами та Римом, щоб уладити хрестоносний похід на татар. Він прийняв церковну унію з Римом і від папи Інокентія IV одержав королівську корону 1253 р. Данило старався поширити впливи своєї династії на сусідні країни, — один син його, Роман, кандидував на австрійський престіл, другий, Шварно, добув литовське князівство.

По смерті Данила його держава поділилася на волинську і галицьку. На Волині князував Володимир Василькович (1270—1289), меценат мистецтва і письменства. В Галичині володів Лев (1264—1301), князь енергійний і безоглядний, що добув від поляків Люблін й опанував Закарпаття. Син його Юрій I (1301—1308) прийняв титул короля і довів своє князівство до великого розквіту. Близько 1303 р. він заснував галицьку митрополію. Юрієві сини, Лев II й Андрій (1308—1323), вели боротьбу з татарами, за що польський князь Володислав Локеток назвав їх «непоборним щитом» своєї держави. Останній галицько-володимирський князь Юрій II (1323—1340) тільки по матері походив з роду Романовичів. Він хоч і вів політику, згідну з традиціями своїх попередників (так, наприклад, утримав союз з німецьким орденом), але не зумів присплати бояр, і ті його отруїли. На Волині влада перейшла до литовського князя Дмитра Любартовича, в Галичині регенцію вів боярин Дмитро Детко. Але польський король Казимир за допомогою Угорщини наїхав на Галичину і в 1349 р. взяв її під свою владу під назвою Руського королівства. Після його смерті Галичина перейшла до Угорщини й одержала автономію під владою князя Володислава Опольського, аж врешті в 1387 р. королева Ядвіга знову прилучила її до Польщі.

Галицько-володимирська держава мала велике значення в розвитку українського народу, бо обіймала самі етнічні українські землі й дала виявити їх самотність. У боротьбі з Польщею й Угорщиною вона виробила державний патріотизм. Через близькі зв'язки з Заходом вона збагатила українську культуру новими елементами. Як спочатку Київ, так тепер Галич і Володимир боронили Західну Європу від азійських орд, але остаточно впали жертвою сусідів, що за їх плечима дійшли до більшої сили.

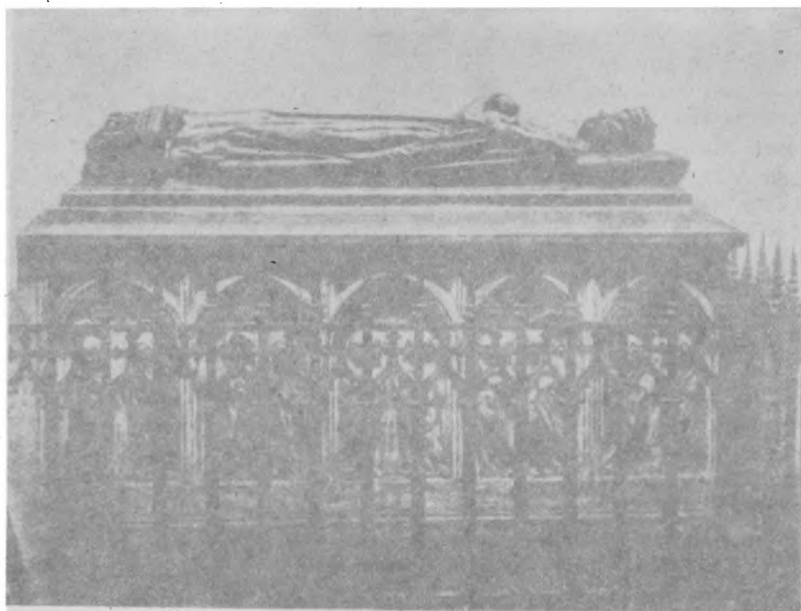
Польща за Пястів. Польська держава постала зі злуки надвіслянських племен під проводом династії П я с т і в. Перший історичний князь Мешко I (962—992) вів боротьбу з німцями і мусив признати себе васалом німецького короля. У 966 р. він прийняв християнство з Чехії. Його син Болеслав

Хоробрий (992—1025) утворив сильну державу і старався притягнути до неї надлабських слов'ян і Чехію; також брав участь у внутрішній війні між синами Володимира Великого і забрав червенські городи. Від Оттона III, під час побуту цісаря в Гнезно, добув дозвіл на утворення окремої митрополії і самостійність польської церкви. В 1025 р. коронувався на короля. За його наступників велися внутрішні війни, і держава підупала, так що навіть вернулося поганство. Пограничні землі дісталися в руки сусідів. Державну єдність відбудував Казимир Обновитель (1041—1058) за допомогою Ярослава Мудрого. Болеслав Сміливий (1058—1079) попав у суперечку з духовенством і мусив залишити Польщу. Болеслав Кривоустий (1102—1139) поширив польську владу на Помор'я і завів там християнство. Але через це він стягнув на себе війну з Німеччиною. Він поділив державу між синами, віддаючи начальну владу найстаршому з роду (сеньорат). Тоді постали окремі князівства: Малопольське зі столицею у Кракові, Великопольське з Познанню, Сандомирське, Мазовецьке, Шлезьке, Поморське, а ці князівства в свою чергу ділилися на менші волості. Розпочалася внутрішня війна за провід у державі.

З ослаблення Польщі користали німці, що вели успішну колонізацію у східнім напрямку, головню на Шлезьк і Помор'я. Польські князі радо вітали німецьких колоністів, що дбали про розвиток ремесла і торгівлі. Багато міст переведено тоді на німецьке право, на зразок Магдебурга або саксонських міст. Мазовецький князь Конрад у 1226 р. спровадив до своєї держави німецький лицарський орден Пресвятої Диви (так званих хрестоносців), щоб забезпечити границю від литовських пруссів. Хрестоносці опанували території над долиською Віслою і почали завойовувати надморські землі. Невдовзі вони стали небезпечні для польської держави. В 1241 р. Польщу знищили татари. У боротьбі з ними поляг шлезький князь Генрік Побожний. Під кінець XIII ст. Західну Польщу захопив чеський король Вацлав і коронувався на польського короля.

Наново об'єднав державу Володислав Локеток (1305—1333). Він усунув чеські залоги, здушив бунт німецьких міщан у Кракові й сусідніх містах та коронувався на короля. На півночі він мусив вести боротьбу з орденем хрестоносців, що захопив вуста Вісли і Гданськ (Данціг). В бою під Пловцями 1331 р. він розбив військо ордену, але не мав сил, щоб опанувати Помор'я. Сто років Польща залишалася без доступу до Балтійського моря.

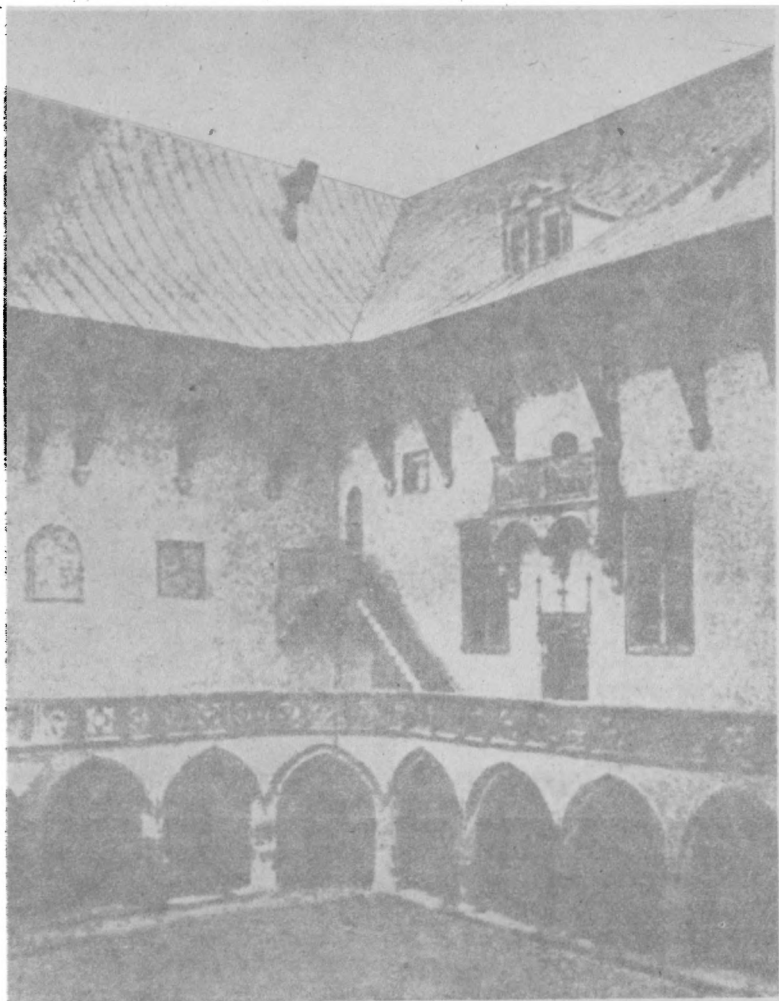
Останній з роду Пястів, Казимир Великий (1333—1370), зайнявся головню внутрішньою організацією держави і в мирну заграничну політику. Договором, складеним у Вишеграді в 1335 р., він відступив Шлезьк Люксембургам, за що чеська династія зреклася претензій до польської корони. Так

Гробниця Володислава Локетка у Кракові

само мирним способом полагодив довголітній спір з німецьким орденом за надморські землі (в Каліші в 1343 р.). Ці уступки обмежили значно впливи Польщі на заході й півночі. Зате Казимир старався поширити границі на сході і в 1340—1349 рр. опанував Галичину й Холмщину. Казимир дуже дбав про те, щоб підняти до вищого рівня господарство Польщі. Він розбудував багато нових міст, опікувався торгівлею, надав права жидам, оборонював селянство від гніту панів, завів одноцільну адміністрацію, на з'їзді у Вислиці, в 1347 р. проголосив новий правний статут, для міст утворив вищий суд німецького права в Кракові. В 1364 р. заснував у Кракові університет.

По смерті Казимира на основі договору з родом Анжу влада над Польщею перейшла до угорського короля Лайоша Великого (1342—1382). Але він мало займався своєю другою державою й управу віддав у руки польських вельмож. У 1374 р. на з'їзді в Кошице надав польським панам окремі права, а саме обмежив податки, зобов'язався платити шляхті за участь у заграничних походах і забезпечив державні уряди місцевим людям. Ці «кошицькі пакти» дали початок привілеям шляхти. За те польські пани погодилися віддати корону доньці Лайоша Ядвізі (1384—1399).

Ягеллонський університет у Кракові

Литва і Польща за Ягеллонів. Литовські племена, що займали територію над Німаном і Двиною, визначалися великою войовничістю і не раз уладжували набіги на українські й польські землі, але не творили одної держави. Коли ж німецький орден зайняв Східну Пруссію і винищив тамошнє населення, литовці знайшлися у великій небезпеці й почали організовуватися до оборони. Творцем литовської держави був великий князь **М і н д о в г**, сучасник і союзник короля Дани-

ла. Він об'єднав литовські племена і частину Білорусі, прийняв християнство і від папи Інокентія III одержав королівську корону в 1253 р. По його смерті короткий час княжив на Литві син Данила, Шварно, а потім литовська держава знову розпалася на малі князівства. Нове об'єднання Литви провів великий князь Г е д и м і н (1315—1341). Він поширив свою державу до Бугу, Прип'яті й горішнього Дніпра, так що міг зватися королем Литви і Русі. Литва перейшла тоді під вплив білорусько-української культури, багато князів і вельмож прийняли грецький обряд, на великокняжому дворі завели «руську» мову, побут, правні звичаї, мистецтво. Ще більшу експансію проявила Литва за його синів — О л ь г е р д а (1345—1377) і К е й с т у т а (ум. 1382 р.). Татарська держава втратила тоді давню силу і не могла утримати українських земель. Литовські князі сміливими походами нищать Орду і відбирають в неї землю за землею. Так по черзі до литовської держави перейшли Полісся, Київщина з Задніпрянщиною, Поділля і чорноморські степи. Ця експансія відбувалася звичайно мирним шляхом, бо населення у зукраїнчених литовських князях бачило представників своєї культури. Володіння литовської держави простягалися тепер від Балтійського до Чорного моря. Литва взяла також участь у боротьбі за галицько-володимирську спадщину й прилучила до себе Волинь.

Великий зріст литовської держави заохотив польських панів шукати союзу з Литвою. Обидві держави мали спільного ворога у німецькому ордені, що виріс тоді у велику мілітарну силу, і це головно наблизило їх одну до одної. У Крєві, недалеко Вільна, складено в 1385 р. перше порозуміння, і син та наслідник Ольгерда, Я г а й л о (1377—1434), подружився з польською королевою Ядвігою. Польсько-литовська унія викликала великий переворот у литовській державі. Ягайло піддався цілком під вплив польських панів і почав перетворювати устрій Литви на польський лад. Сам він прийняв латинський обряд і з незвичайною ревністю поширював латинство в Литві, а визнавцям нової віри запевняв окремі права. Все те викликало невдоволення і серед литовців, що бажали повної самостійності Литви, і серед українських панів. Опозицію проти Ягайла вів В і т о в т, син Кейстута. Він зайнявся організацією українських земель, намагався виперти з них татар і там знайти опору для своїх планів. Але у бою над Ворсклою в 1399 р. татари його погромили. Польща і Литва виступили разом проти німецького ордену й під Грюнвальдом 1410 р. розбили війська хрестоносців. Але ця перемога не довела до повного знищення ордену, бо Вітовт відмовився від дальшого походу. В 1413 р. складено нову литовсько-польську унію в Городлі: Литва прийняла адміністративний устрій, подібний до

Корона угорських королів

Андраш III, останній із Арпадів

Польщі, а бояри-католики дістали права шляхти. Вітовт вів далі опозицію проти об'єднання з Польщею і за допомогою цісаря Жигмонта хотів коронуватися на литовського короля, але вмер у 1430 р. Пізніше змагався до незалежності Литви брат Ягайла, Свидригайло, що опирався на українських панів.

За малолітності Ягайлового сина Володислава (1434—1444) владу перейняли вельможі під проводом Олесницького. Казимир Ягайлович (1445—1492) намагався видвигнути проти магнатів нижче лицарство, тобто шляхту. Збунтоване шляхетське ополчення під Нешавою в 1453 р. вимогло від короля нові права: всякі податки король міг визначати тільки у порозумінні з шляхетськими з'їздами-сеймиками. Невдовзі почалися загальні з'їзди представників шляхти — сейми, і в Польщі почався парламентаризм. Казимир вів успішну боротьбу з німецьким орденом і миром у Торуні в 1466 р. добув для Польщі вустя Вісли.

Угорщина. Похід азійських народів до Європи, розпочатий гунами, тривав ціле середньовіччя. Все нові племена через «ворота народів» продиралися на чорноморські степи і звідси прямували до західних країн. На наддунайській низині при кінці IX ст. по гунах і аварах осіли м а д я р и — плем'я, приналежне до угрофінської групи. Вони ділилися спочатку на сім орд, пізніше злучив їх разом князь А р п а д, що дав початок угорській династії. Мадяри закинули невдовзі свій кочовий по-

бут, але все ж залишилися диким плем'ям, грізним для всіх сусідів, і безнастанними нападами нищили культурні країни. Так вони знищили великоморавську державу і добре дошкулили Німеччині. Щойно перемога Оттона I над рікою Лехом стримала їх набіги. Князь Гейза (972—997) вже наклонювався до християнства, а його син Стефан Святий (997—1038) остаточно утвердив християнську віру в Угорщині й у 1000 р. з Рима дістав королівську корону. Він поділив державу на західний спосіб на округи, звані комітатами, в яких проводили жупани; найвищий урядовець, заступник короля, звався палатин. Вельможі й єпископи творили королівську раду.

По смерті Стефана почалася внутрішня боротьба між двома партіями, з яких одна опиралася на місцевому населенні, друга була під впливом Німеччини. Новий лад завів Володислав I (1077—1095); він прилучив до Угорщини Хорватію, яка до того часу була самостійним князівством. Король Коломан (1095—1114) підняв широку організаційну діяльність, видав нові закони, впорядкував фінанси, опікувався церквою. Він добув із рук Венеції частину Далматії. Угорське військо виправилося також до Галичини, але в бою під Перемишлем 1099 р. розбили його Ростиславичі. Пізніші угорські королі старалися побільшити населення краю й охоче приймали німецьких колоністів, що напливали особливо з Саксонії. Найчисленніше вони осіли у Семігороді і там заснували багато міст (Германштадт, Клаузенбург та ін.). Король Гейза II (1141—1161) знову почав мішатися у галицькі справи, і князь Володимирко багато поклав труду, щоб дійти з ним до миру.

Король Андраш II (1205—1235) виправився у П'ятий хрестоносний похід у 1217 р. За його відсутності у краї зросли у силу вельможі, й у 1222 р. він мусив дати їм окремі привілеї, так звану золоту буллу. За малолітності Данила він опанував Галицьку державу, і від того часу угорські королі почали вживати титул королів Галичини. За його наступника Бели IV (1235—1270) татари наскочили на Угорщину в 1241 р., знищили її і забрали багато бранців. Король за допомогою німецьких колоністів старався підняти господарство, закладав виноградники, опікувався гірництвом та ін.

У 1301 р. вимер рід Арпадів. Папа Боніфатій VIII, спираючися на давні права Апостольської Столиці, надав владу в Угорщині Карлові Робертові (1308—1342) з французького роду Анжу. Новий король опирався головню на багатих містах, але вмів також приєднати собі шляхту, що радо гостила на пишному королівському дворі. Син Карла Людовік (Лайош) Велікий (1342—1382) повернув експансію Угорщини на південь, вів боротьбу з Венецією і забрав її далматинське побережжя; також опанував Боснію, Сербію і частину Болгарії.

Угорська культура розвивалася під впливом італійської і дійшла до значного розвитку.

По Людовікові угорський престіл переходив до різних династій. Наперед одержав його Сигізмунд (Жигмонт) із Люксембурга (1386—1437), чеський король і цісар. Угорські пани підняли проти нього повстання, але він здушив його гострими засобами. В 1396 р. він виправився у хрестоносний похід проти турків у наддунайські країни, але під Нікополісом турки його погромили. З черги угорським королем був австрійський князь Альбрехт (1437—1439), а по ньому Володислав (1440—1444), син Ягайла. Він знову пробував здержати напір турків і поляг у бою під Варною над Чорним морем 1444 р. В імені Володислава Постама (1445—1457), з австрійського роду, управу вів вельможа Янош Гуніяді. Він виявив великий організаційний хист, увів лад у державі, яку знищили часті зміни престолу, і зумів забезпечити границі від турецької небезпеки. По його смерті національна угорська партія віддала корону його синові Матяшу Корвіну (1458—1490). Це був останній великий король Угорщини. Визначався лицарською вдачею і хоробро відбивав наступи турків; також серед західних держав добув собі великий вплив і якийсь час тримав у своїх руках Чехію й Австрію. Розумів значення культури й науки, заснував у Пешті академію і зібрав велику бібліотеку. Народ славив його за справедливість. По Матяшеві угорським королем став Володислав (1490—1516), син польського короля Казимира Ягайловича, що рівночасно володів у Чехії.

Монголи. Турки. Занспад Візантії. Монгольські племена, все грізні й небезпечні для сусідів, на початку XIII ст. рушили до нових завоювань під проводом Темучина (1206—1227), що назвав себе Чингісханом — начальним ханом. Зі своєї столиці у Каракорумі він рушив на схід, у 1209 р. перейшов Китайський великий мур, зайняв значну частину Китаю зі столицею Пекіном, потім завоював Туркестан, Іран аж до Інду, врешті вислав своє військо за Каспій проти половців. Українські князі дали допомогу половцям, але в бою над Калкою татари їх страшно погромили в 1223 р. Наслідники Темучина розбудували його державу, займаючи дальші простори на схід і на захід. Хан Бату в 1238—1241 рр. уладив великий похід на Європу, добув Київ та інші придніпрянські городи, знищив Волинь, Галичину та значну частину Польщі й Угорщини. Пізніше монгольська держава поділилася на кілька частин. Над Волгою залишилася Золота Орда, що панувала над Східною Європою. В XIV ст. появився другий талановитий ватажок монголів — Тімур (Тімурленк, Тамерлан; 1369—1405). Він рушив із Турану і завоював Іран, Месопотамію й Індію.

Визначався страшною жорстокістю; бранців рубав і їхні голови укладав у піраміди або живцем замурував їх у мурах. Але його держава занепадала після його смерті.

В XIII ст. з Азії рушили на захід також турецькі племена і під проводом султана Османа (1288—1326) осіли у Малій Азії. Ці османські турки звернулися проти Візантійської держави. Султан Урхан (1326—1359) добув Бруссу і заснував там свою столицю. Його син в 1354 р. переправився на європейський бік і зайняв півострів Галіполі. Мурад I (1359—1389) добув Адріанополь і в 1389 р. на Косовому полі розбив сербське військо лицарського царя Лазаря. Цісар Жигмонт старався затримати турецький похід, але в 1396 р. під Нікополісом над Дунаєм турки розбили його військо, а цісар сам ледве врятував своє життя. Потім проти турків виступив Тімур і погромив їх під Анкарою в 1402 р. так тяжко, що, здавалося, прийшов уже кінець турецькій державі. Але турки скоро прийшли до сили і знову рушили на християн. Боротьбу з ними вела Угорщина (Гуніяді, король Володислав), а в Албанії вславився як народний герой Георгій Кастріот, або Скандербег.

Серед тих подій доживала свого віку візантійська держава. В 1261 р. цісар Михаїл VIII за допомогою генуезців добув Константинополь і переніс туди столицю з Нікеї. Але обновлене цісарство Палеологів не змогло вже добути назад утрачених країн. На півночі зросли Сербія і Болгарія, на полудні залишилися малі держави західних князів (наприклад, Афіни, Ахая) і колонії італійських міст. До ослаблення держави причинялися і внутрішні війни та ворохобні, що часто обновлювалися. Врешті турки переправилися до Європи і почали добувати місто за містом, країну за країною. Останні цісари не могли дати ради наїзникам, зрештою не визначалися особливим талантом (Михаїл VIII — 1261—1282; Андронік II — 1282—1328; Андронік III — 1328—1341; Іоанн V — 1341—1391; Мануїл II — 1391—1425). Цісар Іоанн VIII (1423—1448) пробував добути собі підмогу з Заходу, приїхав на собор до Флоренції і прийняв унію з Римом 1439 р. Але Західна Європа потопала у спорах, і, окрім Угорщини, ніхто проти турків не виступив. У 1453 р.

Болгарський цар із родиною

Бій із ординцями

султан Магомет II (1451—1481) остаточно рушив на Константинополь. Цісар Константин XI (1448—1453) з одчасєм почав приготувляти оборону. З західних держав дістав допомогу тільки з Генуї. Турки ударили на місто від суходолу, вони мали важку артилерію, що дуже шкодила мурам твердині. Царгородська пристань була зачинена ланцюгами, але турки перетягнули частину кораблів по дерев'яних помостах і почали наступ також від моря. Облога тривала 50 днів. Врешті турки пішли приступом на мури і вдерлися до міста. Значна частина оборонців лягла в бою, поляг також цісар Константин. Султан в'їхав триумфально до церкви св. Софії. Так перестала існувати візантійська держава, що впродовж тисячоліття утримувала традиції старого Риму (1453 р.).

9. КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Держава. Типовою формою державного ладу у середньовіччі була монархія. У найдавніших часах, у примітивнім розвитку різних країн князі не мали широкої влади й в усьому були залежні від старшини племені, що збиралася на віче. Пізніше княжа влада почала переходити у спадщину з батька

на сина, а прибічна дружина дала князеві більший авторитет. До піднесення княжої влади немало причинилося християнство, бо церква благословляла володаря, поминала його у богослужбах і наказувала йому послух. Князь, святочно помазаний, добував незайманість, яку охороняла релігія.

При розвитку феодального устрою спочатку князь чи король мав сильне становище, бо розпоряджав великими воєнними силами. Але згодом до влади прийшли васали першого ступеня, що захопили у свої руки всі державні функції у своїх провінціях і відгородили короля від васалів нижчих категорій. Володар мав значення тільки тоді, коли розпоряджав своєю власною спадщиною територією і міг у ній зорганізувати військові сили. Могутніші володарі протиставилися вельможам і вели проти них боротьбу. Такі змагання велися в Німеччині, Франції, Англії. Німецькі королі встановили окремих урядовців, палатинів, що берегли їх права на землях територіальних князів. Але боротьба не була легка, і звичайно перемагали магнати. Навіть цісарські урядовці, графи і маркграфі, що спочатку репрезентували державну владу, пізніше стали незалежними панами.

У дальшому розвитку середньовічного ладу король затримав тільки репрезентаційні функції в державі, був немов символом державної суверенності, а дійсна влада перейшла до станів: вельмож, шляхти, духовенства, міст. Постав своєрідний дуалізм, роздвоєння влади: по одному боці стояв володар, по другому — зорганізовані політичні класи. Кожну державну справу обидві сторони вирішували спільно, на основі угоди. Так, наприклад, коли починалася війна, король мусив добути згоду шляхти на воєнний похід, мусив подбати про фінансову допомогу міст, мусив забезпечити собі благословіння церкви. Так само поділена була адміністрація держави. Найвищі уряди були на королівському дворі, як канцлер, скарбник, маршал та ін., але значно більше значення мали управителі провінцій, що виводилися з визначних місцевих родів і руководилися волею своєї верстви.

У деяких державах стани об'єдналися до спільної акції й перебрали в свої руки державну владу. На основі Великої хартії з 1215 р. постала в Англії «велика рада», до якої нале-

Корона німецьких цісарів

жали єпископи й абати, великі земельні власники та королівські урядовці. Окремо збиралися малі васали, нижче духовенство і представники міст для нарад над розділом податків. Пізніше обидві установи злучилися під назвою парламенту, що поділявся на палату лордів і палату громад. Уперше повний парламент зібрався в 1265 р. Але визначніші королі відносилися вороже до народного представництва, і треба було довгих змагань, заки парламент добув свої права. У Франції від 1302 р. для вирішення податкових справ збиралися Генеральні Стани, що ділилися на три палати: у першій засідало духовенство, у другій — шляхта, у третій — представники міст.

Але у Франції народне представництво не дійшло до такого значення, як в Англії. Французькі королі почали змагати до скріплення своєї влади і тільки в крайній потребі скликали Генеральні Стани. Значний вплив на розвиток королівського абсолютизму мали так звані легісти, знавці права, що зайнялися дослідями римського права часів цесарства і додавали володарям аргументи до скріплення їх влади.

Лицарство. Для суспільного устрою середньовіччя характеричний був поділ на суспільні класи, або стани. Головних станів було чотири: лицарство, або шляхта, духовенство, міщанство й селянство.

Лицарство як окремий стан витворилося у феодальному ладі. Хто носив зброю та ходив у воєнні походи, той мав у громадянстві силу і значення. Спочатку до війська і до лицарського стану міг дістатися кожний свобідний чоловік, що володів мечем. За воєнну службу войовник діставав у нагороду земельне надання і таким способом ставав землевласником. Землеволодіння стало привілеєм лицарів. Пізніше доступ до лицарства став обмежений; лицарями могли бути тільки ті, що виказали, що їх предки належали до лицарського стану. Зовнішнім знаменем лицаря був герб, тобто родовий знак. Спочатку лицарі довільно вибирали собі такі знаки, у пізнішому часі вони переходили у спадщину в одному роді, й члени роду пильнували, щоб хтось інший не користувався ними. Кому закинули, що він не є шляхтичем, той мусив за допомогою свідків з-поміж шляхти доказати, що він справді походить із шляхетського роду. До шляхти можна було дістатися також шляхом так званої нобілітації, коли король надавав шляхетство заслуженим одиницям.

У пізніших часах, коли шляхетський стан розрісся, розрізняли у ньому групи. На першому місці стояли князі, що походили з династичних родів. Другий ступінь займали барони, тобто вельможі, що мали в своїх руках велику власність; вони діставали найвищі уряди в державі. Третє місце мала середня шляхта, а на кінці йшло служебне лицарство (так звані

Замок Карла IV у Карлштайні

міністеріали). Але між усім лицарством панувала солідарність, бо в основі всі мали ті самі права й привілеї, і лицарство завзято боронило їх.

Окремий лицарський побут розвинувся насамперед у Франції, що на початку середніх віків визначалася найвищою культурою. Під час хрестоносних походів лицарські обичаї утвердилися і прийняли постійні форми. Син лицаря перебував у батьківському домі до 7—10 років життя. Тоді віддавали його на виховання до двору князя або іншого могутнього пана. Там він учився лицарських обичаїв, співу, гри на цитрі, початків письма, а передусім учили його володіти зброєю, їздити верхи, плавати, брати участь у ловах. Коли хлопець уже дечого підучився, ставав п а ж е м, тобто лицарським слугою. На 14-му році життя міг стати д ж у р о ю. Тоді він доглядав зброю пана, пильнував коней, подавав панові меч, прислужував при столі. Все те були лицарські прислуги, що не ганьбили нікого, а уважалися за почесність. Коло 21-го року життя джуру приймали до лицарського стану. Це відбувалося дуже святочно. Кандидат перебував цілу ніч на молитві, потім одягався у білий і червоний одяг на знак того, що готов жертвувати кров за віру. Після богослуження один із старших лицарів ударяв його тричі в рам'я мечем із словами: «Вибиваю тебе на лицаря в ім'я Бога, св. Михаїла і св. Георгія». Після цього давали новому лицареві пояс і остроги. У Франції був звичай, що молодий лицар вискакував на коня, об'їздив довкола подвір'я й списом ударяв у манекен, то зображував турка.

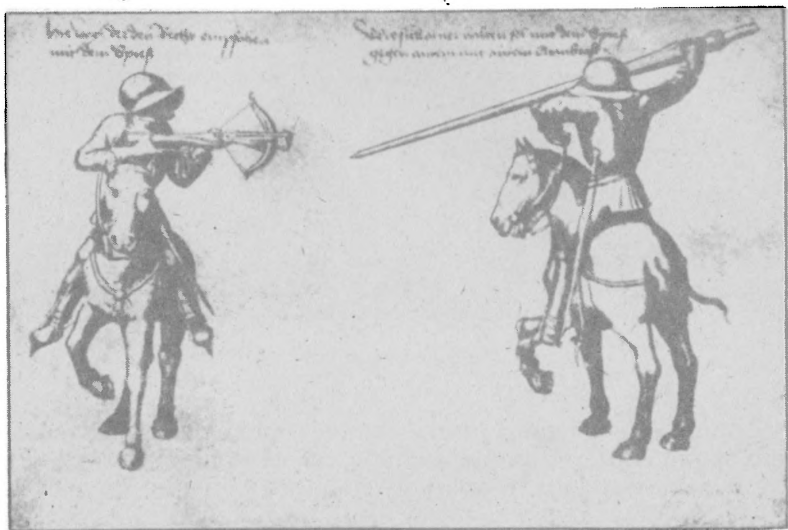

Середньовічні шахи

Головні чесноти лицаря були хоробрість і вірність сеньйорові. Лицар мав бути хоробрий не тільки для слави, але й тоді, коли ніхто про його подвиги не знав. Трусість, вагання, утеча перед ворогом — це були плями, з яких лицар ніколи не міг очиститися. Свою сеньйорові лицар мав дотримувати вірність в усякій долі й недолі, без огляду на те, як сеньйор до нього відносився. За приклад ставили лицаря Берн'єра, васала Рауля з Камбре. Сеньйор так його легковажив і так зневажав, що інші лицарі не могли надивуватися тим, як він може на службі витримати. Берн'єр відповів: «Мій сеньйор Рауль — людина більш зрадлива, як сам Юда, але він мій сеньйор». І всі відказали йому: «Так, ти маєш рацію!»

Високо ставили почування лицарської честі. Лицар не міг терпіти того, щоб хтось на нього нападав, проти нього виступав або недобре про нього висловлювався. Він повинен був стати в обороні своєї честі і помстити зневагу. Коли б він цього не вчинив, інші лицарі уважали б його за позбавленого честі і вилучили б його зі свого кола. Лицар мав обов'язок боронити також честь свого пана, бо це належало до його васальних обов'язків. Він мав заступатися також за всіх слабих і безпомічних, особливо ж боронити жінок. Був звичай, що лицар вибирав собі даму, якій віддавав лицарські прислуги, носив її барви і боронив її честь. На західних дворах, особливо у Франції, витворилося витончене відношення до жіноцтва, яке пізніше названо галантністю. Але надмірна вразливість на справи честі спричинювала між лицарями часті колотнечі, двобої, взаємні напади і криваву боротьбу. Щойно церква своїми впливами утихомирила цю лицарську буйність.

Великий успіх мали лицарські ігрища — турніри. Вони відбувалися з нагоди великих свят у замках сеньйорів. Зазда-

Лучник і стрілець. XIII ст.

легідь лицарські окличники, герольди, повідомляли усіх про свято. На турнір з'їздилися лицарі навіть з далеких околиць і чужих країн, але до виступів допускали тільки лицарів доброго роду і не сплямлених ганебними вчинками. Ігрища відбувалися на замковому подвір'ї або на якомусь майдані. Герольди звуком труб давали знак до виступу. Лицарі зустрічалися у двобоях або виступали більшими гуртами. Не раз виступали проти одне одного цілі збройні відділи. Противники наскакували один на одного верхи, з протягненими списами, й один одного намагався скинути з коня. Були також наступи з мечами. Кого скинули з сідла, той ставав бранцем свого переможця і мусив у нього відкупитися. Переможці діставали почесні нагороди, а розділював їх сеньор або визначні дами. Деколи турнір переходив у справжній бій, так що падали трупи. В одному турнірі, біля Кьольна в 1240 р., полягло 60 лицарів.

До бою лицарі виступали верхи, у тяжких панцирах — спочатку шкіряних, набиваних металевими бляшками, потім одноцільно залізних, — в шоломах, зі списами, мечами або бойовими сокирами. У бій ішли великою масою і в розгоні намагалися розтрощити ворога. Коли ж вороги мали рівні сили, боротьба переходила у змагання одиниць, у двобої лицарів. У середньовіччі війська бували невеликі, по кілька тисяч людей найбільше.

Середньовічне жіпоче вбрання

В XV ст. почався занепад лицарства. Спричинив його винахід пороху. Стрільний порох винайшли, мабуть, китайці, а в Європі уживали його візантійці до вибору ракет, якими запалювали ворожі кораблі (так званий грецький вогонь). В XIV ст. порох виявився у Західній Європі, а його винахід приписували ченцеві-домініканцеві Бертольду Шварцу. У бою під Кресі в 1346 р. під час Столітньої війни вперше мали появитися гармати. У дещо пізнішому часі почали виробляти ручну зброю, рушниці, й озброювали ними вояків. Тоді важкоозброєне лицарство, що не могло встоятися перед кулями, почало тратити давнє значення.

Міщанство. У краях Середньої Європи найстарші міста завдячували свій початок римлянам. Як тільки далеко доходила влада Риму, всюди поставали міста, навіть на самій границі римських провінцій, над Рейном і Дунаєм, особливо там, де довгий час стояли легіони. Пізніші міста засновувалися найчастіше коло великих замків, бо замкові укріплення давали населенню захист в часі небезпеки. Міста поставали також коло славних монастирів, на роздоріжжях торгових шляхів, над великими ріками, в околицях, де було густе населення, коло копалень та ін. Від інших осель місто відрізнялося тим, що в

Середньовічне лицарство

ньому був торг. Торги відбувалися в означених днях тижня, а великі торги — кілька разів на рік. Тоді до міста з'їздилися купці з різних сторін, і торг тривав довший час, іноді цілий місяць. Князі й власники територій назначували чергу торгів у різних містах і вказували шляхи, якими купці мали переїздити.

Спочатку міста були власністю короля, князів або вельмож. Власник давав їм права, відбував суд, видавав усякі розпорядки, визначував і стягав податки, поводився з міщанами так, як йому диктувала його воля. Міщани походили не раз із невільничого населення і ніяких прав не мали. Але пізніше міста дійшли до більшого добробуту, розрослися і набрали значення. Відтоді міщанство почало домагатися для себе прав. У деяких містах приходило до відкритих повстань, інші йшли на переговори з паном. Дуже часто міщани купували собі права таким способом, що складали панові більшу грошову суму, немов окуп, а пан давав їм так звану хартію — забезпечення свободи. Часом залежність від пана залишалася надалі, але в лагіднішому виді, на основі угоди, але не раз міські громади добували повну свободу, ставали «вільними містами».

Ратуша в Любеку

Вільні міста мали повну самоуправу, тобто свою незалежну управу і судівництво. Провід у місті мала рада, яку вибирали самі мешканці міста. Вона складалася найчастіше з 12 або 24 радних і бургмістра, або мера (у Франції). Рада видавала закони для міста, вела адміністрацію, дбала про оборону міста, дбала про розвиток промисловості й торгівлі, утримувала зносини з іншими містами. Судівництво вела друга колегія, що складалася з віта і присяглих суддів, також вибраних міщанством. Міста мали свої окремі правові кодекси. Так, наприклад, у Німеччині відомі були «Саксонське дзеркало», «Швабське дзеркало», Магдебурзьке право й ін. Але повна рівність серед міщан рідко коли утримувалася. Звичайно, до влади доходили багаті роди купців і промисловців, що намагалися утримати управу в своїх руках і не допустити до свого кола «нових людей». Цей вищий стан називали патриціатом. Бідніше «поспольство», що складалося з дрібних ремісників, тратило свої права до міських установ. Деколи приходило до соціальних революцій, і нижча верства виборювала собі місце в репрезентації міста або діставала окрему раду для себе.

Міста широко відкривали ворота для напливу нових громадян. Хто осів у місті й перебув у ньому один рік і один день, той міг уже розраховувати на охорону міського уряду. Таким способом піддані панів, селяни або люди неозначеної категорії

ставали вільними міщанами. «Повітря у місті робить вільним», — така була приповідка. Міста дуже дбали про те, щоб цю славу оборонців свободи затримати.

Більші міста творили немов незалежні держави, що мали власний устрій, скарб, військо і від державної влади були не залежні. Це було передусім у Німеччині, де великі міста, як Аугсбург, Нюрнберг, Гамбург, Любек, належали до Німецького союзу і підлягали цісареві, але вели свою незалежну політику. На іншому місці згадували ми про союзи німецьких міст, що мали великий вплив на розвиток політичних відносин, як передусім славна північна Ганза.

Селянство. На початку середньовіччя в усіх країнах існувало свобідне селянство. У первісному укладі громадянства, коли ще не було виразного поділу на верстви, це була головна маса населення. Селяни-хлібороби займалися управою землі, в часі небезпеки виступали проти ворога як воєнне ополчення, під час миру через своїх старшин чи начальників родів мали участь в управі землі. Пізніше владу захопили лицарі-шляхта і взяли на себе оборону держави; хлібороби були звільнені від воєнної служби, а на державні потреби платили тільки призначені данини. Пізніше шляхта, маючи в своїх руках рішальний вплив у державі, почала все більше обмежувати селян. Ці обмеження йшли у трьох головних напрямках: позбавлення селян землі, наложення на них примусових робіт і позбавлення їх публічних прав. З розвитком феодалізму появився погляд, що землю може мати тільки той, хто відбуває воєнну службу. Тому що селяни не ходили у воєнні походи, лицарі почали уважати, що вся земля належить до них, а селяни мають тільки право ужиткувати ґрунти за дозволом пана. У деяких околицях селян позбавлено цілком землі, в інших боротьба із шляхтою йшла довгі часи. Лицарі почали також домагатися від селян різних робіт і данин на тій основі, що лицарство боронить державу. Спочатку обов'язки селян були невеликі, роботи обмежувалися до кількох днів у тижні, данини складано в натурі. Але коли розвинулася торгівля збіжжям і показала-ся потреба більшого числа робітничих рук, шляхта почала збільшувати селянські обов'язки, і врешті селяни попали в повну залежність від панів. Втративши економічну самостійність, селяни не могли боронити своїх громадянських прав і мусили признати суд і владу пана. Державна влада не прийшла селянству з допомогою, бо сама була слаба і зріклася своїх прав на користь станів.

Під кінець середніх віків вільні селяни існували тільки у тих країнах, де ще не розвинулися привілеї шляхти. Щасливо

Селянські танці в Нідерландах

зберегли свою суспільну свободу швейцарські селяни, що самі зорганізували свою республіку. Значно більше поширена була категорія селян-чиншевиків, що грішми оплачували свої обов'язки. Але найбільша частина селян була вже залежна від шляхти і відбувала панщину. Але селянство не погодилося ще з закріпаченням, і в різних країнах приходило до кривавих селянських повстань, як французька Жакерія, рухи селян в Англії, Німеччині, Чехії та ін.

До кінця середніх віків у деяких околицях тривало ще невільництво. Церква в ім'я християнської рівності виступала

проти нього рішуче, але невільність панувало в магометанських державах, і купці, жадні матеріальної користі, не вагалися запродавати людей в неволю.

Виріб монети у середньовіччі

Господарство. Розвиток господарства поступав рівномірно з розвитком колонізації і загальної культури. З початком середніх віків більшу частину Європи займали неперехідні ліси. Населення жило найбільше з ловецтва, риболовства й скотарства, а хліборобство тільки поволі доходило до значення. При кінці середньовіччя відносини виглядали інакше: управа ріллі стала головним заняттям і засобом життя в усіх країнах. Хліборобство ведено способом трипільної господарки: третину землі займала озимина, третину ярина, а третину залишали облогом. Із збіжжя найбільш поширене було жито, на другому місці стояв овес, що служив поживою також для людей. Засіви пшениці під кінець середньовіччя значно збільшилися. Ячмінь засівали там, де були броварні. Городництво розвивалося при монастирях, у більших дворах, а найбільше довкола міст, що потребували більше продуктів для живлення населення. Значно поширене було виноградарство, і то не лише на полудні, але й у Середній Європі — на потреби церкви й як напій вищих станів. У Німеччині до великого зросту дійшло пивоварство.

Коней тримали дуже багато, для господарської потреби, для переїзду і передусім для численного лицарського війська. У деяких магнатських стаднинах тримали коні благородних рас. Рогата худоба була у малих господарствах. Свині годували по лісах жолудем і бучиною. Велике значення мала годівля овець, важна для ткацької промисловості.

Гірництво в середній і Північній Європі під час середньовіччя дуже поступило вперед. Особливо відомі були копальні альпійські, чеські, надрейнські, французькі, англійські й шведські. Найбільше пошукували благородних металів і не раз грабіжницькою господаркою винищували їх нанівець. Залізна руда мала значний збут для потреб міського життя і війська. Копальні солі уважалися власністю володарів і приносили державі великі прибутки.

Осідками промисловості були міста. Керму у різних родах промислу вели цехи — професійні союзи ремісників. У цеху єдналися майстри, що вели те саме ремесло. Більші ремесла мали свої самостійні організації, а як хто не міг зорганізувати свого цеху, приступав до найближчої професії. Так, до ковальського цеху приставали слюсарі, бляхарі, пушкарі, годинниківарі й ін. Метою цеху була оборона прав ремесла, безпека праці для його членів, усунення конкуренції і контроль над виробництвом. Цехові статuti назначували, кілька кожному майстрові вільно тримати челядників і кілька він має витворювати своїх виробів. Цехова рада пильнувала, щоб усі роботи були докладно виконані, і гостро поборювали так званих партачів. Цех дбав про виховання ремісничої молоді. Кожний кандидат ремесла мусив відбути наперед роки практики як термінатор, пізніше працював приписаний час як челядник. Мусив також відбути літа мандрівки, тобто подорожувати по різних містах і практикувати на різних верстатах. Нарешті, мав виконати зразкову працю (так званий майстерштук) і щойно тоді міг добути титул майстра.

Деякі міста й країни розвинули свою промисловість на ширшу міру. Світове значення мала ткацька промисловість, що розвинулася найвище у Фландрії та Італії, пізніше також в Англії. Німеччина славилася виробом зброї. Багато ремісничих виробів мало мистецький характер, і взагалі середньовічне мистецтво розвивалося часто з цехових ремесел. Малярство, дереворит, золотарство, різьба — все те стоїть на межі справжнього мистецтва, навіть тоді, коли служить практичним цілям.

Розвитком торгівлі займалися міські купецькі союзи — гільдії. Вони дбали про зв'язки з іншими містами та про безпеку комунікації, організовували торгові каравани і для їх охорони утримували військо. На суходолі головні торгові шляхи йшли здовж великих рік — Рейну, Рони, Дунаю, Дніпра. Україна була одним із головних посередників між Азією та Середньою Європою.

Велика морська торгівля скупчувалася головню довкола Середземного моря. На її зріст вплинули найбільше хрестоносні походи, що європейським народам відкрили шлях на східні моря, у так званий Левант. Морською торгівлею займалися поруч із Візантією італійські міста: Генуя, Венеція, Піза, пізніше також Франція і Каталонія. Зі сходу приходили передусім південні овочі, як дактилі, фіги, помаранчі, а також запашне коріння, ліки і всякі приправи до страв, як перець, циnamон, мускат, алое, рабарбар, цукор та ін. Великий попит мали барвисті східні матерії, шовк, скляні вироби, зброя, слонова кістка, ювелірні вироби. Італійці позакладали всюди свої тор-

гові факторії: в Єрусалимі, Антіохії, Тірі, Акконі та на різних островах. В Єгипті найбільшим портом була Александрія, що добула назву «торгу двох світів»: з одного боку приходили сюди арабські каравани з індійським крамом, з другого — італійські купці. Європейці запускалися деколи також далі на схід, до Багдада і до Середньої Азії, до столиць монгольських ханів. У східній частині Середземного моря рух був менший, і тільки французькі й іспанські кораблі відвідували Марокко, Фес, Туніс та інші берберійські міста. Дуже жива торгівля розвинулася на Балтійському морі під проводом німецької Ганзи.

Освіта й наука. Упродовж середньовіччя Європа зробила незвичайний поступ у загальній цивілізації: від первісного «варварства» перейшла на доволі високий рівень загальної освіти. Головну роль в цій культуризації європейських народів мала церква, що не обмежувалася самою релігійною пропагандою, а дбала також про розвиток вірних у різних напрямках. Середньовічна культура нерозривно зв'язана з християнством.

Перші школи постали при міських церквах і монастирях. На Заході до поширення освіти причинилися найбільше бенедиктини, що в своїх приписах мали виразний обов'язок віддаватися науці. Бенедиктини займалися пильно переписуванням книг, вирятували від загибелі багато пам'яток старовинного письменства і заснували перші бібліотеки. Книги, переписані на пергамені, часто оздоблені мініатюрами й ініціалами, цінилися дуже високо і переховувалися з великою шанобою. У початкових школах учили передусім латинської мови, бо в часах середньовіччя це була єдина літературна мова. Народні мови ще не увійшли до письменства.

Середня школа обіймала сім «вільних мистецтв». Її програму перший мав скласти Марціан Капелла, учений і поет V ст., а остаточну форму надав їй Кассіодор (480—575), учений богослов і міністр Теодоріха Великого. Нижчий курс, так званий трівіум, розпочинала *г р а м а т и к а*, що мала за мету вивчити латинської мови і в слові, і в письмі. За підручники уживали писання старовинних граматиків Доната і Прісціана, але перероблювали їх відповідно до шкільних потреб. До лектури служили на початку науки приповідки Катона і байки Езопа, далі найулюбленішими письменниками були Ціцерон і Вергілій. Учні мали за обов'язок постійно говорити по-латинськи. *Р и т о р и к а* вчила практичного знання складати промови і проповіді, а також укладати листи, урядові акти, тестаменти й ін. *Д і а л е к т и к а* мала облегшити зрозуміння хри-

стіянської науки і навчити учнів збивати тези еретиків. Вищий ступінь, квадрівіум, обіймав математику, музику, геометрію й астрономію. Брало тут не початки тих наук, бо, наприклад, рахунків училися вже тривіалісти, але важчі проблеми, зв'язані з практичними вимогами життя. Так, астрономія головню займалася обчислюванням календаря, важним для церкви; геометрія спиралася на підручник Евкліда. Інші знання, наприклад з історії, географії, природничих наук, ученя добував з лектури.

У пізнішому часі деякі школи почали спеціалізуватися в окремих напрямках і добули собі розголос вищим рівнем науки. Париж у XIII ст. славився богословськими студіями, Болонья — дослідями над римським правом, в інших школах розвинулася медицина. Не менший вплив на розвиток наукового руху мали хрестоносні походи, що познайомили Західну Європу з культурою Візантії й арабів. Із спеціальних шкіл розвинулися школи всебічного знання — університети. Школа «семи мистецтв» почала зватися філософією і творила вступний факультет; повний університет, окрім філософії, мав ще відділи права, медицини й богослов'я. На чолі університету стояв ректор, якого вибирали професори або студенти.

Середньовічна наука стояла в тісній зв'язку з церквою. Була приповідка, що філософія є служницею теології. Теологічні студії розвинулися в середньовіччі дуже високо, й їм підлягали всі науки. Середньовічна філософія, так звана схоластика (шкільне знання), опиралася на авторитеті церкви і служила для вияснення релігійних істин. Основи схоластичної філософії поклали ірландець Іоанн Скот Еріугена (ум. бл. 882 р.), Герберт з Оріньяка (папа Сільвестр II, 999—1003), Беренгар із Тура (ум. 1088 р.), Ланфранк (ум. 1089 р.), Ансельм з Кентербері (ум. 1109 р.) і Абельяр (1079—1142). Не всі схоластики трималися тих самих поглядів. Так, Ансельм твердив, що віра повинна попереджувати пізнання, а Абельяр старався доказати, що пізнання має підготувити ґрунт вірі. В XII ст. розвинулася полеміка між номіналістами, що так звані загальні поняття уважали за самі тільки назви, та реалістами, що йшли за Платоном і тим поняттям приписували реальне існування. Схоластика опиралася на логічних основах, встановлених Аристотелем, але розвинула багато нових тез і формул. До найвищого розвитку християнську філософію довели Александр з Галеса (ум. 1245 р.), Альберт, званий Великим (ум. 1280 р.), найвизначніший зі схоластиків, домініканець Томаз Аквіна (1225—1274), званий «ангельським доктором», що завершив схоластику в одноцільну систему, врешті Іоанн Дунс Скот (1265—1308), фран-

цисканець, майстер у діалектиці, званий «субтельним доктором». У XIV ст. почалися спори між «томістами» і «скотистами», і тоді схоластика почала занепадати. Обновили її в XVI ст. єзуїти.

Схоластична філософія так полонила уми середньовіччя, що небагато було таких, що змогли їй опертися. Противником схоластики був францисканець Роджер Бекон (1214—1294), «чудесний доктор», що цікавився фізикою і хімією, мав винайти телескоп і накликував до пильних дослідів природи. Але його винаходи уважали за чародійські штуки, і він був засуджений на довічне ув'язнення.

Середні віки принесли деякі винаходи з поля техніки і практичного знання. Близько 1010 р. появилася клавікорд, 1050 р. — лупа, 1250 р. — скляне дзеркало, 1280 р. — окуляри.

Тома Аквінський

Письменство. Латинська мова в очах середньовіччя була мовою школи, науки, державного життя і всіх людей, що зарохувалися до освіченого громадянства. У латинській мові, за давньою традицією, розвивалася також література. З перших століть середньовіччя походить досить багато прозових і віршованих творів, що наслідують давнє письменство, беруть образи з міфології, описують сільське життя, складають сатири на сучасні події. Пізніше поширився глибше християнський світогляд і появилася релігійна поезія. Але латинське письменство середніх віків не може похвалитися ні одним іменем визначного поета; давні джерела вже висохли, і не можна було з них видобути нічого живого.

Народні мови до літератури входили непомітно, почавши з усної словесності, що розвивалася у нижчих верствах народу.

Народна поезія найскорше розвинулася у Франції, що в перших століттях середньовіччя визначалася високою культурою, одіиченою по Римі. Французька мова не була ще одностайна — відрізнялися говори північний і південний, і це за-

Алегорія семи вільних мистецтв

значилося різницею в літературній творчості. У Північній Франції виступали народні поети, т р у в е р и, що складали епічні поеми на честь давніх героїв: Карла Великого, Роланда і т. д. та різних сучасних лицарів. Деякі з тих поем мали по кілька тисяч віршів. Відспівували їх професійні співці, м е н е с т р е л і. У Південній Франції народну поезію розвивали т р у б а д у р и, що творили головним чином любовну лірику та легкі пісні під різними назвами, як пастурелі, канцони, сірвенти. Вся ця поезія була зв'язана тісно з лицарським побутом і процвітала найбільше під час

хрестоносних походів. Коли ж лицарство почало занепадати, також замовкла і лицарська муза.

Зате оживилися суспільні низи; велику популярність сатиричними творами добув собі поет паризької вулиці В і й о н (1431—1484). Напіврелігійний характер мали перші драматичні вистави, так звані м і с т е р і і та м і р а к л і. Роман описував лицарські пригоди і присвоював фантастичні орієнтальні оповідання. Хрестоносні походи описували живою мовою Вілардуен (ум. 1213 р.) і Жоанвіль (ум. 1318 р.). Історію Франції досліджували Фруассар (ум. 1410 р.) і Коммен (ум. 1509 р.).

В І с п а н і ї літературною мовою стала кастільська, але своє письменство витворили також каталонці та інші племена. І тут також процвітала лицарська лірика, якій сприяла безнастанна боротьба з маврами. Найбільш оспівували геройські подвиги Сіда. Розвинулася також релігійна поезія. Творцем літературної мови був кастільський король Альфонсо X (1252—1284), що перший дбав про чистоту мови, наказав перекласти Біблію, видав кодекс прав у народній мові, дав почин до писання історії, займався астрономією і т. д. Від того часу почали розвиватися двірська поезія і фантастичний роман. Визначніше місце займають поети: бенедиктинець Гонсальво де Берсео в XIII ст. і архієпископ Хуан Руїс (ум. 1351 р.).

В А н г л і ї народну пісню розвивали кельтські співці — б а р д и. Особливо популярна була постать легендарного короля Артура. Англійська мова постала із злуки кельтських

Вальтер фон Фогельвайде

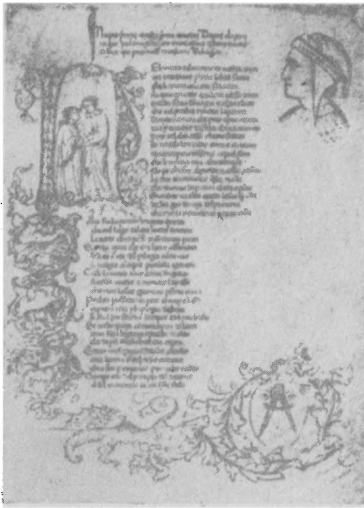

Судові кари в середньовіччі

діалектів з англосаксонськими під нормансько-французьким впливом. Батьком англійської поезії звали Джеффри Чосера (1340—1400). Він наслідував французькі й італійські зразки, але вмів їх самостійно опрацювати, писав живо й дотепно та дбав про добрий вірш.

Найстаршим пам'ятником німецької мови є переклад Біблії єпископа Вульфілья для східних готів у IVст. Народна поезія була дуже багата й різномірна; історичні перекази послужили матеріалом для пізнішого мистецького оброблення. До найбільшого розвитку німецька література дійшла в XII—XIII ст., в епоху світлості держави Гогенштауфів. На дворах князів і вельмож постала двірська поезія, що оспівувала лицарські чесноти, любов, людську долю, природу. З цих «міннезінгерів» найславніший був Вальтер фон дер Фогельвайде (1165—1230). Рівночасно розвивалася двірська епіка, що користувалася давніми переказами, як про короля Артура, св. Грааля й ін. З епиків найзамітніший був Вольфрам фон Ешенбах (1170—1220), автор «Парціфаля». Тоді також обновлюється народний епос: близько 1200 р. постали славні епопеї «Нібелунги» і «Гудрун». В XIV ст. розвинулася міщанська поезія так званих майстерзінгерів.

В І т а л і ї найдовше утрималася в літературі латинська мова. Тут вона мала найтвердіші традиції. Народну італійську

Данте. «Божеська комедія». Сторінка рукопису з портретом автора

мову перший почав протегувати цар Фрідріх II на своїм дворі у Палермо. Перші італійські поети наслідували провансальську лірику. Хоч італійське письменство народилося пізно, воно відразу стало на найвищому рівні в творах славної письменницької трійці: Данте, Петрарки й Боккаччо. Їх діяльність розвивається на тлі так званого ранняго Відродження. Всі корифеї нового італійського письменства були гарячими прихильниками і дослідниками класичного минулого і володіли блискуче латиною, але все ж вони прихилилися до живої народної мови і в ній залишили найкращі твори. Данте Аліґ'єрі (1265—

1321), флорентієць, брав живу участь у політиці й належав до гібелінів, прихильників царства. Його головний твір «Божеська комедія» дає вірний образ середньовічного світу з його поглядами на земне і позагробове життя, на релігію, політику, науку, природу, мистецтво. У збірці ліричних поезій «Нове життя» він оспівує ідеальну любов. Франческо Петрарка (1304—1374) з Ареццо в Етрурії вславився як лірик і творець штучних поетичних форм, як сонети, мадригали, секстини й ін. Джованні Боккаччо (1313—1375), родом із Флоренції, займався спочатку дипломатією, потім був професором у рідному місті. У своїм «Декамероні» дав незрівнянний зразок мистецької прози.

Широку славу здобув собі Нікколо Маккіавеллі (1469—1527) як автор історії Флоренції, а ще більше своїм трактатом «Князь», в якому всебічно освітлив основи державної політики. Він висунув сміливу тезу, що добро держави — це єдина мета, до якої повинна змагати влада, не оглядаючись на ніякі моральні приписи («маккіавеллізм»):

Мистецтво. Найбільш величаві будови у середньовіччі були церкви. Найдавніші церкви на Заході, так звані базилика і, мали вигляд подовгастого прямокутного будинку, покритого зверху звичайним дахом. Вежа не була сполучена з цер-

квою, а стояла збоку. Всередині церква була поділена на три відділи — нави — і кінчалася напівкруглою апсидою. Стеля була плоска, збудована з балок. Колони, що відділювали нави, нагадували класичні стилі. До прикраси стін уживали різьб і мозаїки. З цього старохристиянського способу будування розвинувся близько 1000 р. так званий романський стиль. План будови мав вид видовженого (латинського) хреста, з поділом на нави. Замість звичайної стелі прийшло коробове або хрестове склепіння. Назверх церква прийняла інший вигляд, бо на фронті будови ставлено дві вежі. Мури були дуже грубі, з малими віконцями, бо церква служила не раз до оборони. Аркади, що відділювали середню наву від бічних, спиралися на філярах або тяжких колонах. Капітелі колон визначалися різномірними прикрасами: кістками, плетінками, стилізованим листям та ін.

Найбільш характеристичний для середньовічного будівництва був готичний стиль, що появився у половині XII ст., спочатку у Франції. План церкви залишався в основі той самий, що й давніше, — з трьома або й п'ятьма навами. Але будова зросла незвичайно у напрямі висоти. Конструкція змінилася завдяки тому, що уведено гострий лук замість півкруглого, а тягар будови спочивав не на тяжких стінах, а на високих колонах. Луки будовано одні над одними, вони лучилися між собою у перехрестя й гостролучні склепіння та дозволяли вести будову все вище й вище. Щоб увесь тягар міг утриматися, колони скріплювали підпорами (контрфорсами). Готичні вежі сягали незвичайно високо, а вся будова виказувала змагання вгору, до неба. Вона була немов виявом середньовічної гарячої побожності й змагання до Бога.

Готичні колони були незвичайно високі й тонкі, а капітелі найчастіше прикрашені пучками квітів або гостроконечним листям. На склепінні виразно виступали ребра луків і творили цілу мережу трикутників і чотирикутних піль. Улюбленою прикрасою готики були розети — стилізовані рожі найрізномірніших форм. Найбагатіше прикрашені були фасади церков із порталами, оздоблені масою луків, розет, статуй, різьб. Вікна мали різнобарвні вітражі, що пропускали до середини тьмяне, таємниче світло. Найславніші готичні церкви були у Франції: в Парижі (Нотр-Дам), Реймсі, Руані; в Німеччині: в Кьольні, Майнці, Страсбурзі, Ульмі й багато інших. Тим самим способом були будовані й прикрашувані світські будови — ратуші, цехові дома, палати патриціїв.

У злучі з архітектурою розвивалася різьба. У романському стилі постаті людей були доволі незутарні, без належних пропорцій. В готиці витворилася ідеальна людська постать, дуже видовжена, з вузьким обличчям, у вузьких, тісних шатах, —

це відповідало середньовічному аскетичному ідеалові. Більш реалістичне було готичне малярство, що змальовувало не раз побутові сцени на тлі добре обсервованого краєвиду. Нові шляхи в малярстві вказувала Італія, в якій жили давні мистецькі традиції. Найвизначніше місце в XIV ст. займали Джованні Чімабуе (ум. бл. 1302 р.) і Джотто ді Бондоне (1267—1336), що вславилися своїми фресками. Високо стояло також малярство на склі, що дало чудові вітражі.

В Середній Європі романське і готичне мистецтво зустрічалось з візантійським, і оба напрями взаємно себе доповнювали. Романський стиль поширився також на українських землях, особливо в Галичині (церква св. Пантелеймона коло Галича), а українські малярі переносили візантійські мотиви далеко на захід, по Краків і Вроцлав. У XV ст. західні й східні елементи перехрещуються у новому стилі Відродження, що вже належить до нових часів.

НОВІ ЧАСИ

1. ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ

Доба відкриттів. На переломі між середньовіччям та новими часами стоять важні переміни в культурному житті людства. Гуманізм, що почався на склоні середніх віків, дійшов остаточно до перемоги і добув рішальний вплив на освіту, письменство, мистецтво й світогляд. Люди нової епохи визволяються від середньовічної односторонності й шукають нових шляхів для дослідів над світом і природою. Людина відкидає неповне й баламутне знання давніх поколінь і намагається пізнати все власними очима, розслідити власним розумом. Розбуджується бажання пізнати ближче тайни природи, невідомі країни, цілу землю з її незаними просторами й таємничими океанами.

Кінець XV і початок XVI ст. — це часи великих географічних відкриттів. У попередніх історичних епохах людина безнастанно поширювала своє знання Землі. Фінікіяни, греки й римляни у старовинних віках пізнали вже значні простори старого світу; у середньовіччі поширили географічний світогляд араби, нормани й учасники хрестоносних походів. Але всі давні відкриття йшли повільним шляхом і зацікавлювали тільки окремі народи. Нова епоха відрізняється від давніх тим, що відкриття стають на першому місці змагань Європи, ведуться незвичайно енергійно й послідовно та доводять до таких вислідів, якими перше ніхто не міг похвалитися: відкрито нові, нікому не відомі континенти. Це незвичайне значення відкриттів зазначаємо тим, що дату найбільшого з них — відкриття Америки в 1492 р. — беремо за граничну дату між середньовіччям і новими часами.

Причини зацікавлення далекими подорожами й передусім морською плавбою були дуже різномірні. Перш за все пороблено різні винаходи у мореплаванні. У часі середніх віків будова кораблів перейшла всесторонній розвиток. Галери, галіони, каравелли й інші судна італійців, турків, іспанців прийняли уліпшені технічні форми й надавалися до далеких подорожей. Велике значення мав винахід компасу. Перші уживали його, мабуть, китайці; в XIII—XIV ст. він був удосконалений і поширився по всій Європі. Ужиття компасу забезпечувало кораблі перед безцільною блуканиною по безкраїх морях, що давніше часто траплялося. Уліпшено також географічні карти, так що моряк міг використати досвід давніших поколінь. Нова наука, оперта на критиці давніх переказів, змінила багато поглядів на моря й їх життя, що панували в середньовіччі. Признано за неймовірно давні оповідання про те, що на рівнику кипить вода й неможливо там переплисти; що вода там така густа, що корабель мусить у ній застрягнути; що на морі є грізні вири й пропасті, що втягають кораблі на дно, що живуть там невидані потвори, величезні поліпи, опанцирені риби-великани, що розбивають судна, та ін.

До далеких подорожей вабили деякого ідеалістичні мотиви — відкривати далекі невідомі народи і навертати їх на християнську віру. Побожні ченці й гарячі проповідники немало причинилися до того, щоб заохотити моряків до небезпечних експедицій. Але ще більшу роль відігравали матеріальні причини. Західна Європа була вже доволі густо заселена, й у деяких країнах був надмір населення, що не міг найти собі потрібного прожитку. Ці люди шукали собі нових засобів до життя і пробували найти їх на морі. Морське розбишацтво розвивалося упродовж цілих середніх віків, в між тими піратами було багато сміливих моряків, що відважилися на найбільш ризиковані експедиції і багато причинилися до нових відкриттів.

Шлях до Індії. Географічні пошукування мали велике значення для європейської торгівлі, що старалася добути нові терени, звідки можна б доставляти чужосторонні продукти й виробити. У цих торгових зв'язках найголовнішу роль відігравала Індія. Ця країна від старовинних часів доставляла Європі дорогоцінне коріння, як цинамон, імбір, перець, гвоздику, також пахощі, ліки, дороге каміння, перли, слонову кістку, східні матерії, а особливо китайський шовк. При кінці середньовіччя до Індії вели два головних шляхи — один через Єгипет, Червоне море та Індійський океан, другий із сирійського побережжя через Алеппо або Дамаск суходолом до Багдада й звідти Перським заливом до Індії, передусім до порту Калькутта. Обидві дороги йшли спочатку через арабські, потім через турецькі

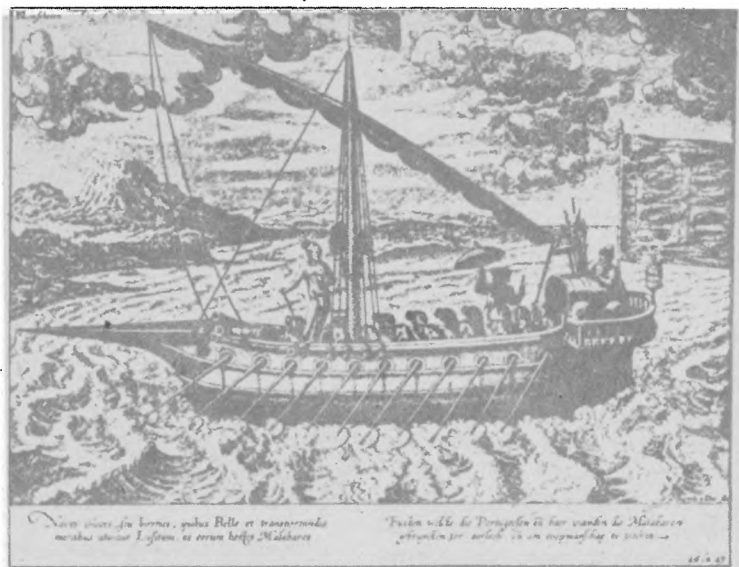
землі. Араби дуже піклувалися торгівлею і значно підняли її стан, так що комунікація відбувалася дуже правильно, в унормованих відносинах. Коли ж прийшла турецька влада, торгівля відразу підупала, бо турки не зуміли утримати безпеки на морях і не протидіяли розбишацтву на суходолі й на морі; крім того, турецькі держави наклали на купців великі торгові оплати і мита, так що товари безнастанно дорожчали. Дійшло до того, що, наприклад, ціни східного коріння були втрое вищі, ніж в Індії, а інших продуктів взагалі не можна було докупитися. Турецька торгівля для

Енріке Моряк, португальський князь

Європи була не вигідна й тим, що за всі продукти треба було платити золотом і сріблом, бо європейські виробники на Сході не знаходили покупців. Через те для європейської торгівлі стало кінцевою справою знайти прямий шлях до Індії морською дорогою, щоб обминути турецьке посередництво.

Морський шлях до Індії міг вести довкола Африки, тому треба було наперед розслідити, як далеко сягає цей континент і які має розміри. Вже у середніх віках генуезькі моряки запускалися на Атлантичний океан і в першій половині XIV ст. відкрили Канарські острови, в 1346 р. Мадейру, в 1351 р. Азори. Але систематичні дослідження розпочали щойно в XV ст. португальці. Велику енергію виявив тут князь Енріке Моряк (1394—1460), великий магістр Христового ордену. У своїй замку в Сагресі він уладив астрономічну обсерваторію і заснував моряцьку школу. Великі доходи ордену він обертав на будову флоту, призначеного на географічні відкриття. Його змаганнями кермували головно релігійні мотиви: він думав про те, щоб поширити християнство в Африці і від полудня ударити на магометан. Також мав він надію знайти дорогу до таємничого царства архієрея Іоанна, що в глибині Африки мав християнську державу, — це були неясні чутки про християнську Абіссінію. Були також здогади, що частина вод Нілу вливається до Атлантичного океану і що таким шляхом можна розслідити середину Африки. За часів Енріке португальці зайняли Мадейру й Азори і там завели плантації винограду та

Торговий корабель. XVI ст.

цукрової тростини, що розвинулися дуже успішно. В 1445 р. відкрито Зелений Ріг — найдальше на захід висунений край Африки, і тут відкрито золотий пісок та виявлено перших негрів. У 1460 р. відкрито Капвердійські острови, в 1462 р. — побережжя Сьєрра-Леоне, в 1471 р. — Золоте побережжя.

Відкривчі експедиції продовжував португальський король Жоан II (1481—1495). Він добув від папи привілей, силою якого всі нововідкриті землі на шляху до Індії мали належати до Португалії. В 1484 р. португальські кораблі допливли до Конго. В 1486 р. сміливий капітан Бартоломео Діас доїхав аж до південного краю Африки. Полудневий ріг дістав спочатку назву Бурхливого, але король змінив її на ріг Доброї Надії, бо була вже надія доїхати до Південної Азії та Індії.

Король Мануель Великий (1495—1521) не щадив коштів на те, щоб довести відкриття до остаточного кінця. Виконавцем його планів став Васко да Гама. З чотирма кораблями він виправився у 1497 р. вздовж західного побережжя Африки, доїхав до рогу Доброї Надії і поплив далі попри східний африканський берег, аж поки не дістався до вустя ріки Замбезі. Тут відпочивав цілий місяць, щоб привести до ладу свій флот і дати відпочити морякам. Навесні рушив далі і приїхав до Мозамбіку. Там зустрів уже арабські кораблі, бо між Індією та

Африкою були досить живі зв'язки. Від одного з арабських шейхів він добув провідника й 20 травня 1498 р. заїхав до Калькутти в Індії. У відкритій країні перебував пару місяців, пробував нав'язати зв'язки з місцевими володарями, врешті навантажив кораблі східним корінням та індійськими виробами та пустився в поворотний шлях. До Ліссабона дістався щойно у вересні 1499 р., і то тільки двома кораблями та із значно поменшеною залогою. Король Мануель прийняв його з незвичайними почестями, надав йому шляхетську гідність і титул «адмірала індійських вод».

A handwritten signature in dark ink, which appears to read 'Vasco da Gama'. The signature is stylized and somewhat cursive, with a long horizontal flourish at the end.

Васко да Гама

Португальська Індія. Під час середньовіччя найважливішою подією в житті Індії було арабське завоювання.

Здобувцем Індії був князь Махмуд (997—1030), що підбив Пенджаб і завів тут іслам. Нова династія Горидів у XII ст. поширила владу далі на Гіндустан, а столиця їх Делі стала великим і багатим містом. Пізніше Північна Індія дісталася під вплив афганських володарів, але магометанство все мало тут перевагу. Натомість у Полудневій Індії, у Декані, залишилися національні індійські держави з давнім ладом і віруваннями. Але важніші пункти на побережжі обсадили арби, і під їхнім впливом розвивалася індійська торгівля.

У тих відносинах португальцям нелегко було розвести свої колонії в Індії. Вони не могли й думати про те, щоб завоювати цілу величезну країну, мусили вдовольнитися тим, щоб захопити деякі пристані і в них уладити свої торгові факторії. Також і при цій організації вони стрічали великі труднощі, бо й індійські володарі ставилися до них неохоче. Ще більше проти європейців вступали арабські й єгипетські купці, що почувалися загроженими в своїй торгівлі. Треба було вести боротьбу одночасно на два фронти. Португальці виказали тут велике завзяття та витривалість і остаточно добули собі потрібні позиції.

Мапа Африки часів Колумба

У 1500 р. король вислав до Індії новий флот під проводом Кабрала, але пассати загнали його на захід, і він відкрив Бразилію; пізніше доїхав до Індії і тут вів безуспішну боротьбу з місцевими князями й арабами. Третя португальська ескадра в 1501 р. вже перемогла індійський флот і вернулася з великим вантажем дорогоцінного коріння. По дорозі відкрили вони на Атлантичному океані острови Асеншен (Вознесіння) і св. Єлени, що стали важними стаціями у далекій плавбі. В 1502 р. до Індії виправився знову Васко да Гама з флотом 20 кораблів. Легкі португальські каравелли показали свою вищість над важкими індійськими кораблями. Васко розбив індійський флот й заснував першу укріплену твердиню в Кананурі.

Португальську колоніальну державу розбудував далі віцеадмірал Франсіско д'Альмейда в 1505—1510 рр. Він вів завзяту боротьбу з володарем Калькутти Тамутірі та єгиптянами, у бою втратив хороброго сина Лоренса, але остаточно під Діо розбив цілком ворожі флоти. Тоді різні індійські князі признали

зверхність Португалії і відкрили їй свої порти. Альмейда поляг у сутичці з муринами у Південній Африці. Його діло продовжував віце-король Альфонсо Альбукерке у 1510—1515 рр. Він захопив для Португалії Гоа і Малабар, Цейлон, деякі сундайські острови, Малакку й ін. — всі найважливіші торгові пункти. У тому часі португальці опанували також Сокотру при вході до Червоного моря й Ормуз при Перському заливі, чим покладали руку на арабську торгівлю: ні один чужий корабель без їх дозволу не міг в'їхати на Індійський океан. Через якісь інтриги король відкликав Альбукерке, й адмірал так перейнявся цією неласкою, що нагло помер на кораблі.

Пізніше португальські моряки пливли ще далі на схід: в 1513 р. здобули Моллуки і затримали їх у руках, хоч від сходу приїхали іспанці під проводом Магеллана (1521 р.) і хотіли їх собі забрати. В 1516 р. португальці доїхали аж до Кантона, але китайці поставилися до чужинців вороже. Щойно в 1557 р. стала португальська факторія в Макао. Так само довкола Африки португальці обсадили всі важніші пункти.

Таким способом Португалія з невеликої країни виросла у могутню колоніальну державу й просягнула свою владу на три океани. Вся торгівля концентрувалася у Ліссабоні, що став одним із найбільших європейських портів. Право до плавби по далеких морях мав тільки королівський флот, що щорічно у безсніжні виїздив до Індії і вертався звідти по році. Для охорони торгових кораблів служив великий воєнний флот, якого частина берегла португальське побережжя, частина стояла при атлантійських островах, а решта перебувала на Індійському океані. Доходи з заморської торгівлі приносили Португалії до мільйона дукатів річно.

Португальські королі задумали в нових землях поширяти християнство. З першими моряками до Індії приїхали також місіонери, а пізніше місіями займалися особливо єзуїти. Ім'я апостола Індії добув собі іспанець Франсіско Ксавер (1506—1552), близький співробітник Ігнатія Лойоли, пізніше канонізований. Відкриття мали також вплив на португальське письменство. Учасником героїчних боїв португальців в Індії був також поет Луїс Камоєнс (1524—1580). З невідомих причин мусив він залишити Португалію, став вояком, брав участь у боротьбі в Африці й Індії, потім проживав у Макао в Китаї. Змагання португальців він оспівав в епопеї «Лузіади» (тобто нащадки Луза, легендарного предка португальців).

Христофор Колумб. Рівночасно з відкриттям східної дороги до Індії виникла думка про те, чи можна дістатися до Азії західним шляхом. Флорентійський учений Тосканеллі зладив першу карту Земної кулі, на якій по західному боці Атлантич-

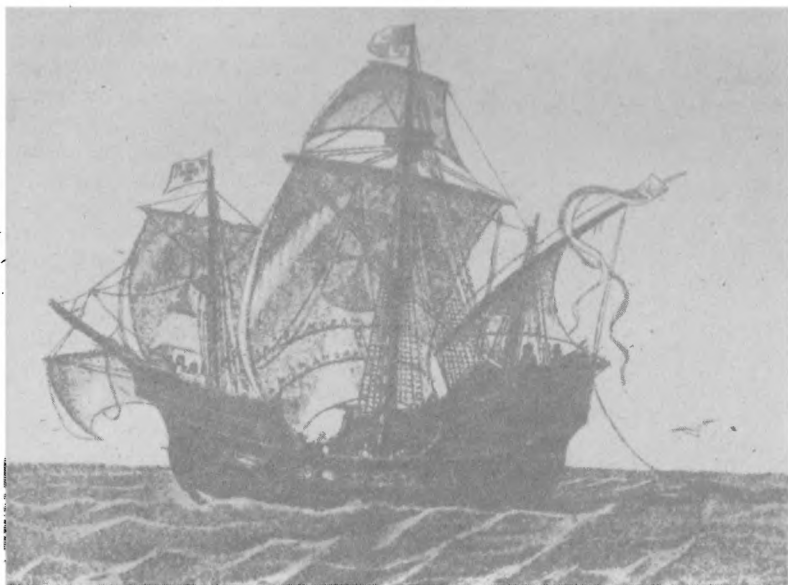

Христофор Колумб

ного океану назначив Азію, а віддаль від неї обчислив на третину обводу Землі. Відкриттю цієї дороги посвятив своє життя Христофор Колумб (італ. Коломбо, іспан. Колон; 1451—1506). Він народився в Генуї, був сином ткача, від 14-го року життя відбував морські подорожі, бував в Англії та брав участь у відкривчих подорожах португальців уздовж побережжя Африки. Від старих моряків він добув багато вістей про Атлантичний океан, а Тосканеллі повчив його про теоретичні можливості подорожі. На цій основі він склав план

експедиції на захід і подав його португальському королеві Жюанові II, але знавці признали цей проект фантастичним. Колумб не знеохотився і задумав зацікавити справою Францію або Англію, але врешті добув доступ до Кастильської королеви Ізабелли, й вона допомогла йому здійснити його мрію. Кастилія сполучилася недавно перед тим з Арагоном, й обом державам повелся остаточно знищити маврів. Через те об'єднана Іспанія могла подумати про експансію на морі.

3 серпня 1492 р. Колумб виїхав з порту Пальос із трьома невеликими кораблями («Санта Марія», «Пінта» і «Нінья») з залогою всього 90 моряків. Він випливав у намірі відкрити таємничі країни Антілію (Антільські острови) і Ціпангу (Японію), про які до Європи доходили неясні відомості. Плавба тривала поверх два місяці, й адмірал мусив ужити всієї своєї енергії та рішучості, щоб протидіяти зневірі залози, що налякала безкраїх просторів. Врешті 12 жовтня 1492 р. один із моряків (Родрігес Бермейо) перший побачив сушу. З нечуваною радістю флотилія причалила до незнаного острова, який місцеві мешканці звали Гванагані. Відкривець надав йому ім'я Спасителя — Сан-Сальвадор. Це один із островів архіпелагу Багами в Середній Америці. У дальшій плавбі Колумб відкрив ще острови Кубу і Гаїті (названі спочатку Фернандіна та Еспаньола). Він був певний, що доїхав до Індії, і до кінця життя не знав, що відкрив новий континент. Тому й напізніше залишилася назва Західної Індії для Середньої Америки та індіан для мешканців Нового Світу. Колумб на острові Гаїті заложив невелику оселю зі своїх людей, а з собою забрав назад кількох

Колумбів корабель «Санта Марія»

індіянців та зразки всяких продуктів і упродовж двох місяців (від 10 січня до 5 березня 1493 р.) відбув поворотний шлях до Пальоса та з тріумфом передав королеві вістку про своє відкриття.

Назначений віце-королем нових земель Колумб виправився у другу подорож, 1493—1496 рр., вже з 17 кораблями і 1500 людей. Тепер він відкрив Малі Антіли, Порто-Ріко й Ямаїку. Заснованої перше оселі вже не застав, бо поселенці почасті упали в боротьбі з індіанцями, почасті самі себе винищили. Люди, призначені до нової колонізації, були розчаровані примітивними відносинами країни і не хотіли тут залишатися, особливо тому що індіанці, розлючені насильствами, почали відкрити боротьбу з пришельцями.

Для третьої експедиції, 1498—1500 рр., Колумб зібрав залогу з різних злочинців, яких призначено на примусове поселення в нових землях. Він відкрив тепер вустя ріки Оріноко в Полудневій Америці. Серед поселенців, яких він перше залишив, постали заколоти й боротьба. Самого Колумба обжалувано за жорстокість і зловживання. З Іспанії прислали слідчу комісію, і начальник її Бобаділла наказав Колумба та його бра-

Мапа нововідкритих островів
Центральної Америки

та Бартоломео закувати в кайдани і відіслати до Іспанії.

Королева привернула нещасливого відкривця до своєї ласки, але уряду намісника вже йому не віддала. Четверту й останню подорож, 1502—1504 рр., Колумб відбув із 4 кораблями і доплив до межимор'я Середньої Америки. Тепер він уже був певний, що доїхав нарешті до Малакки і до вимріяної Індії. Він помер 21 травня 1506 р. з гризоти на невдячність долі.

Кістки відкривця Нового Світу не зазнали спокою після смерті: спочатку його поховали в Вальядоліді, потім у Севільї, коло 1540 р. перевезли до Сан-Домінго на Гаїті, 1795 р. до Гавани на Кубі; в 1898 р. іспанці, втративши Кубу, перевезли його останки

знову до Севільї, де їх похоронено у новому мавзолеї, в соборі. Але деякі дослідники намагалися доказати, що до Європи дісталися кістки Колумбового сина Дієго, а сам він спочиває в Сан-Домінго.

Нововідкритий континент дістав остаточно назву Америки від імені Америкго Веспуччі, що відбув чотири подорожі до Нового Світу й описав його в своїй «Космографії», виданій 1507 р. Від прізвища Колумба дістала свою назву одна з південноамериканських республік, Колумбія, в 1822 р. У новіших часах був проект назвати Колумбією цілу Південну Америку.

Індіанці та їх культура. Населення Америки, яке названо індіанцями, належало все до одної червоної раси (за виїмком північних ескімосів, що, мабуть, примандрували з Азії), але ділилося на багато різних племен. Ще сьогодні можна розрізнити кількасот різних говорів. Східні індіанські племена стояли на нижчому рівні культури, здебільша займалися тільки ловецтвом, а лише деякі перейшли до хліборобства. Більш відомі назви індіан такі: на півночі жили чіпевеї і дикі апачі, над рікою св. Лаврентія — ірокези, над Великими озерами — гурони (від них назва озера Гурон), над Огайо — вищі

культурою хліборобські черокі, над Міссісіпі — велике плем'я алгонкінів і між ним могікани. На островах Середньої Америки дикістю вславилися каріби, що були людоїдами-канібалами (це слово походить з індіанської мови). До вищого розвитку дійшли тільки деякі племена на заході. Перше місце займали між ними племена м а й я, що займали частину Середньої Америки (Юкатан, Гватемала) і Південної Мексики. Вони творили багато дрібних держав; деякий час провід мало місто Маяпан. Дотепер залишилися величаві руїни їх міст, зі святинями, палатами, пірамідами. Стіни будов були оздоблені багатими різьбами, поставами людей і звірів, складними орнаментами й написами. Між важнішими містами побудовано муровані гостинці. Крім хліборобства, поширені були торгівля і морська плавба. Релігія опиралася на почитанні сил природи, особливо Сонця. Великий вплив мали жерці, що займалися також наукою, робили астрономічні обсервації і мали докладно обчислений сонячний рік. Так само високу культуру мали північні сусіди майя, т о л т е к и у Мексиці. Пізніше завоювали їх пришельці з півночі, а ц т е к и. Це був войовничий народ із суворими, дикими звичаями. Але ацтеки з часом перейняли культуру підбитого населення і довели Мексику до великого добробуту й політичної могутності. Тодішні мексиканці не знали ще заліза, а вживали крем'яного знаряддя. Зате розвинулися в них золотарство й ювелірство, високо стояли ткацтво і гончарство. Релігія ацтеків визначалася жорстокістю, богам складали криваві жертви з людей.

У Південній Америці вищі культури постали також на заході, на родючих височинах. До найбільшого розвитку дійшла держава і н к і в у Перу і сусідніх країнах. Населення займалося найбільше хліборобством, а саме uprawою картоплі, кукурудзи, проса й інших рослин. Широко розведене було штучне наводнення: на схилах гір побудовано тераси, на яких затримувалася вода потоків. Із звірів освоїли ламу, яку уживали до переносення вантажу. Вовна лам служила до потреб ткацтва. На чолі держави стояв необмежений володар, якого уважали сином Сонця. При ньому були дві могутні касти — шляхта і жерці. Народ жив у неволі, не мав права на землю і виконував усілякі примусові роботи у хліборобстві, гірництві, промисловості та ін. Праця обов'язувала усіх до 50-го року життя. Старі, слабі й хворі діставали утримання на публічні кошти. Частину запасів поживи і промислових виробів переховували у магазинах на час війни або недостатку. Держава інків славилася добрими дорогами, на ріках були побудовані мости, оперті на склепіннях, існувала також свого роду пошта. Перуанці почитали Сонце й Місяць. Богам складали в жертву золоті фігури, папуг, рідко людей. Тіла королів бальзамували. Високо стояло

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'Fernando Cortes', written over a horizontal line.

Фернандо Кортес

золотарство, досить розвинені були також різьба і малярство. Замість письма вживали штучно пов'язаних вовняних шнурків.

Відкриття XVI ст. Іспанці старалися змонополізувати для себе Американський континент, бо Португалія забезпечила для себе Східну Індію. Від папи Александра VI добули буллу в 1493 р., що признала їм всі нові землі на захід від полуденника, віддаленого на 100 миль від Зеленого рогу. В 1494 р. Іспанія і Португалія порозумілися й означили нову границю своїх сфер впливів на полуденнику 370 миль від того ж рогу. Але цієї умови не можна було вповні дотримати, бо гін до відкриттів став такий великий, що різні моряки на свою руку шукали собі нових земель. В 1497 р. генуезець

Кабот, осілий в Англії, з трьома синами на англійських кораблях пустився на північний захід шукати дороги до Китаю і відкрив Лабрадор. В 1500 р. португалець Кабраль дістався у стреху пасатів і відкрив Бразилію, що стала португальською колонією. В 1510 р. іспанець Бальбоа перейшов Панамську шийку й уперше відкрив Тихий океан.

Рівночасно іспанці запускалися все глибше в Американський континент. Тут вони мусили звести боротьбу з культурними, добре зорганізованими державами, заки вповні ці краї завоювали. Цих завойовників називано **к о н к і с т а д о р а м и**. В 1519 р. до Мексики виправився **Ф е р н а н д о К о р т е с**, збунтований іспанський старшина. Він мав із собою 600 людей і 14 гармат. Ацтеки не ставили йому майже ніякого опору. Вид кораблів, люди на конях і грім гармат викликали в них таку тривогу, що вони цілком стали нездібні до оборони. До того же був у них переказ, що прогнаний з Мексики бог Сонця вернеться назад і знову запанує у своїй країні. Білих людей вони вважали висланниками того божества. Король Монтесума відкрив добровільно Кортесові доступ до столиці й віддав йому на прожиток одну зі своїх палат. Але нетолеранція іспанців

для релігії ацтеків, їх жадоба золота і насильства викликала повстання народу. Монте-суму, що намагався стримати народний рух, власне військо обкидало камінням, так що він від ран помер, а іспанці майже всі полягли у боротьбі. Кортес залишився щасливо при житті, добув собі іспанську допомогу з Куби, організував проти ацтеків завойовані ними племена і рушив знову на Мексику. Ацтеки боронилися дуже хоробро, так що облога столиці тривала 75 днів. Кожний дім доводилося добувати зокрема.

Кортес добув від короля Карла V прощення своїх провин й уряд намісника в цій «Новій Іспанії». Він виявився добрим організатором, відбудовував міста, опікувався хліборобством і гірництвом, а також старався поширити християнську віру. Він вів далі відкривчі експедиції і відкрив Юкатан, Гондурас і Каліфорнію. Але пізніше, так само як Колумб, втратив ласку володаря і помер з гризоти на селі коло Севільї в 1547 р.

Шлях до країни золота, Перу, відкрив іспанець Франсіско Пісарро. Він використав внутрішню війну, що велася в державі інків, і в 1532 р. з 168 товаришами виступив проти військ короля Атагуальпи. Зрадою захопив він короля у свої руки і добув від нього величезний окуп: інки мусили виповнити золотом і дорогоцінностями кімнату, в якій ув'язнено короля, — 22 стопи завдовжки, 17 завширшки і 9 заввишки. Окуп оцінювали на 70 мільйонів у золоті. Але й це не врятувало нещасного володаря від загибелі. Жорстокий Пісарро засудив його на смерть як бунтівника проти цесаря і папи та богохульника. І хоч Атагуальпа охрестився, засуд виконали. У святій столиці інків, Куско, Пісарро посадив іншого короля, а для іспанців побудував нове місто, Ліму.

Але проти Пісарро виступив Дієго Альмагро. Він відкрив у 1535 р. Чилі, звідти увійшов до Перу, добув Куско і зажадав міста для себе. Пісарро не погодився на це, й обидва конкістадори почали боротьбу. Альмагро попав у полон, і у

Fernando Magellan

Фернандо Магеллан

Мексиканські божества

в'язниці його удушено в 1538 р. Син його помстився за це і в 1541 р. убив Пісарро. Так покінчили життя обидва жорстокі здобувці Перу, що у місцевого населення залишили найгіршу славу. Цісар Карл V надав Перу назву Нової Кастилії і назначив намісником священика Педро де ля Гаска, що остаточно завів там лад і спокій.

Першу подорож довкола Землі розпочав Фернандо Магеллан (докладніше: Магальяєнс), португалець у іспанській службі. З п'ятьма кораблями він виїхав 20 вересня 1519 р. з устя Гвадалквівіру в Іспанії, переплив Атлантичний океан, у січні 1520 р. дістався до вустя Ла-Плати і плів уздовж побережжя Південної Америки. Тут вибухнув проти нього бунт моряків, але він здушив його гострими карами. У вересні переправився через небезпечний полудневий пролив,

що дістав пізніше його ім'я. Дальшу дорогу відбував уже тільки з трьома кораблями. Флотилія перепливала при добрій погоді Тихий океан, в лютому була на рівнику, потім доплила до «Злодійських островів», врешті до Філіппінів. При кінці дороги вичерпалися засоби поживи, і залога терпіла страшний голод. На Філіппінах Магеллан поляг у бою з місцевими мешканцями 21 квітня 1521 р. Товариші Магеллана спалили тут один корабель, для якого не стало залогі, і з двома кораблями допливли до Борнео, а звідти до Моллуків. Тут подорожні набрали дорогоцінного східного коріння. Дальший шлях відбував уже тільки один корабель, «Вікторія», під проводом Себастьяна Елькано. 6 вересня 1522 р. він заїхав до вустя Гвадалквівіру. З усієї залогі вернулося всього 13 моряків. Карл V нагородив їх щедро і надав їм шляхетські титули. Вартість привезеного дорогоцінного коріння рахували на 100000 дукатів.

Ця перша подорож довкола Землі дала перші загальні вказівки про розміри Земної кулі й мала велике значення для розвитку географії й картографії.

Наслідки відкриттів. Великі відкриття на переломі XV—XVI ст. мали епохальне значення для розвитку Європи. Найбільшу користь з них добули Іспанія і Португалія, що на власну руку перші розпочали далекі подорожі. Їм дісталися найкращі колонії: португальській державі — Індія, іспанській — майже вся Америка. Далеко пізніше увійшли у світовий колонізаційний рух інші держави: Англія — в половині XVI ст., Франція й Нідерланди — на початку XVII ст. Разом із поширенням географічного горизонту вага господарських і політичних впливів пересунулася з Південної і Середньої Європи на захід. Західні держави, положені над Атлантичним океаном, почали відігравати першу роль у світі.

Відкриття розпочали епоху великих переселень людства з Європи до інших частин світу, передусім до Америки. Це була мандрівка, якої дотепер світ не бачив: за нових часів з Європи до Америки переселилося кілька мільйонів людей! Європейці залишили свою відвічну батьківщину і ставали громадянами цілої Земної кулі.

Це величезне переселення відбилосся трагічно на долі червоної раси. Індіанці, що стояли на низькому рівні культури, не могли витримати суперництва з європейцями й мусили уступити у зустрічі з пришельцями. На середньоамериканських островах автохтонів винищено дуже скоро, на великих землях індіанці вели довгу і завзяту боротьбу, але врешті мусили піддатися білим і стали їх невольниками. Іспанці поводитися з ними жорстоко, силували до тяжких робіт, і нещасні червоні вигибали все більше. Від загибелі вирятувалися тільки ті, що

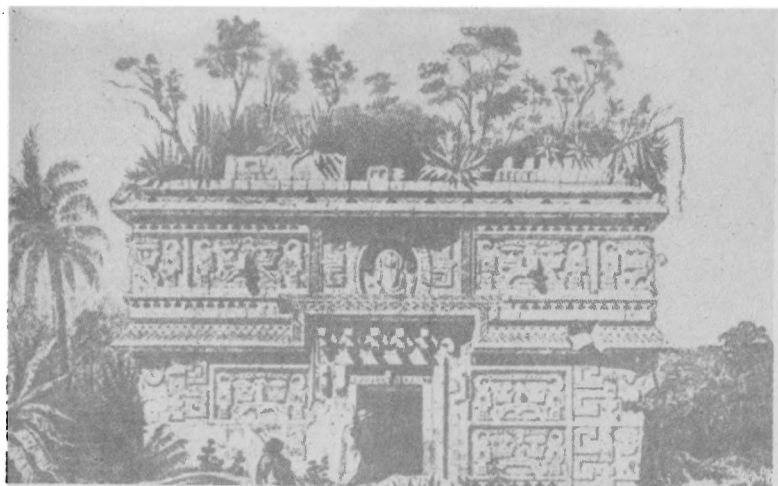
Домініканин Бартоломео
де Лас Касас

жили у диких недоступних горах. У тих часах поширилися назви на означення різних рас: ч а п е т о н а м и називали європейців, що свіжо прибули до Америки; к р е о л а м и — білих, уроджених в Новому Світі; м е с т и ц а м и — мішанців білої й червоної рас; м у л а т а м и — мішанців білих із неграми; цамбос — індіанців із неграми. Негри напливали до Америки як невольники. Тому що індіанці не надавалися до важких робіт, домініканець Лас Касас почав акцію, щоб заступити їх сильнішими муринами. Це дало привід до торгівлі неграми, що тривала до половини ХІХ ст. Для облегшення долі індіанців немало причинилися

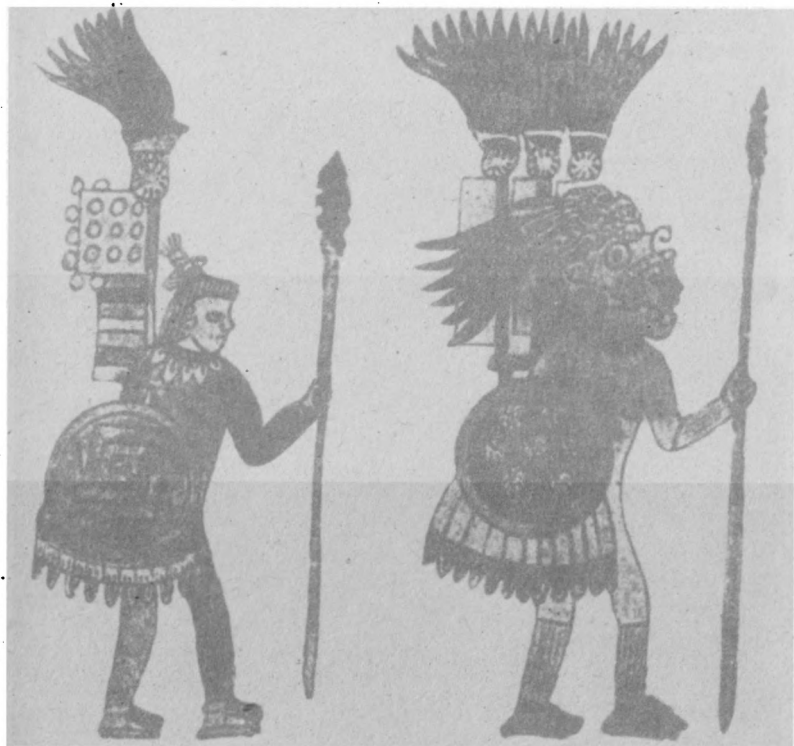
місії, що поволі поширювали християнство в Америці.

Велике значення мав взаємний обмін продуктів між Новим та Старим світом. З Америки прийшли до Європи кукурудза, картопля і тютюн. Кукурудзу знайшли іспанці у Середній Америці й зараз поширили її в матірній країні. Картопля прийшла з Перу і Чилі, але спочатку не знайшла прихильників. Найперше почали управляти її в Ірландії; у Середній Європі розведено її щойно у ХVІІІ ст. Куріння тютюну знали індіанці з островів; від них воно поширилося наперед між морями. У перших часах добули значення американські какао та ваніль. З американських птахів популярний став індик. Європа віддячилася Новому Світові великим числом своїх збіж, ярин і плодкових дерев, а також різними родами худоби. Але з господарського боку Америка не скоро дійшла до належного розвитку. Перші колоністи — це були здебільша авантюристи, що змагали тільки до того, щоб якнайскорше добути майно, і вели грабіжницьку господарку без ніякої ширшої мети. Наслідки того залишилися на довгі часи — дотепер іще деякі іспанські держави не можуть дійти до внутрішнього ладу. Щойно пізніше англійські, французькі й голландські переселенці побудували своє господарство на здоровіших основах.

За найбільшу цінність колоній уважалися поки ще дорогі метали. Золото знайдено у невеликій кількості на островах

Руїни індіанської споруди на півострові Юкатан

Мексиканські вояки

Західної Індії, а у великих засобах у Мексиці й Перу, срібло в Мексиці й Болівії. Ці копальні стали власністю держави, і щорічно «золотий флот» причалював до берегів Іспанії. Цінні метали, що перше в Європі були рідкістю, тепер дуже поширилися, і це вплинуло на подорожчання продуктів і фабрикати. Іспанія могла собі дозволити на те, щоб платити високі ціни за чужосторонні товари, і купувала їх багато з різних країн. Але чужий імпорт некорисно впливав на продукцію: хліборобство, що за володіння маврів стояло дуже високо, почало хилитися до занепаду, так само й промисловість. Багато населення відпливало до колоній, так що на місці бракувало рук до праці. Таким способом, хоч Іспанія назверх дійшла до незвичайної могутності, її внутрішнє господарство опинилося в дуже небезпечному стані.

2. ГУМАНІЗМ І РЕНЕСАНС

Відродини класичних студій. Перелом між середньовіччям і новими часами зазначився найпомітніше на полі духовної культури. Новий напрям, що тоді проявився, має назву гуманізм, бо змагав до пізнання людини та її гармонійного розвитку, або Відродження (ренесансу), бо опирався на відродинах студій старовинного світу.

Одним із перших проявів гуманізму була обнова студій над класичними літературами. В часі цілого середньовіччя латинська мова була мовою культурного світу, так що шлях до знання римської старовини все був відкритий. Середньовічні бібліотеки мали багато творів римської і грецьких письменників. Їх не раз переписували й читали. Але все ж знання старовинного світу не було повне й широке. На перешкоді пізнання старовини стояв середньовічний світогляд, що обмежувався до релігійних справ, а всякі інші досліди легкокажив. Середньовічні письменники цінили у класиків тільки те, що могло послужити до розбудови християнських поглядів. Дуже популярний був Арістотель, що у своїх працях дав основи логіки, — на ньому спиралася ціла схоластична філософія. Але все, що не погоджувалося з християнством і аскетизмом, відкидали і нехтували. Багато творів старовинного письменства знищено таким способом, що старі тексти витирали й замість них вписували нові, християнські, щоб заощадити дорогоцінний пергамен. На таких «палімпсестах» відкрито пізнiше багато фрагментів давнього письменства.

Нові студії над старими письменниками розпочалися на

переломі XIII—XIV ст. в Італії, де найскорше змінилися господарські відносини і разом із тим поширилося культурне життя. Одним із перших знавців латинської літератури був Франческо Петрарка, творець сонетів. Він увесь поринув у славне минуле Риму й мріяв про те, щоб оновити римське цісарство з його культурою. Грецької мови не зміг гаразд навчитися, але латинською володів так, як ніхто з його сучасників, писав багато по-латині й уявляв собі, що його латинські поеми, листи і розправи залишать йому вічну славу. Свої поеми італійською мовою він цинив куди нижче. Латинською мовою захоплювався так само Боккаччо і також полишив багато латинських трактатів.

Johannes Reuchlin

Йоганн Райхлін

Для поширення культу старовини немало причинилися візантійські вчені, що переселювалися до Італії і тут ставали учителями різних шкіл і академій. Один із перших був Мануїл Хризолорас, що в 1397 р. осів у Флоренції і викладав тут грецьку мову. Під час Флорентійського собору для познання Італії з Візантією немало причинився Іоанн (Василій) Бесаріон (1395—1472), нікейський архієпископ, що прийняв унію з Римом і дістав гідність кардинала. Він уславився філологічними й філософськими писаннями. Іоанн Ласкаріс осів в Італії після здобуття Константинополя і був учителем грецької мови. Іоанн Аргіропулос (1416—1486) познайомив італійських учених із невідомими писаннями Арістотеля. Так Візантія, знищена турками, ще змогла скарби своєї культури передати на захід.

Студії латинської і грецької мови дали початок класичній філології, що змагала до того, щоб дати підручники й граматики класичних мов і усунути варварську, «кухонну», латину, що в середньовіччі панувала всюди. Як один із перших авторів-граматиків добув собі ім'я німець Йоганн Райхлін (1455—1522). За його життя щорічно появлялися нові видання його пошукуваних підручників. Так само появлялися все

повніші й більш критичні видання старовинних авторів, що розбуджували незвичайний інтерес у колах любителів старовини. Учителі, освічені в новому напрямі, переносили класичну освіту до шкіл, і нові покоління володіли вже бездоганною латиною. Класична освіта стала потребою життя і моди. Всі старалися писати стилем Ціцерона й майстрували вірші на зразок Овідія і Горація. У публічному житті прийнялися давні римські назви. Так, міських радних звали консулами, черниць — весталками, селян — сабинами та ін. Також прізвища осіб почали зміняти на старовинний лад, а містам і країнам надали давні класичні назви.

Гуманізм. Студії старовини не обмежувалися до самого збирання і читання давніх письменників. Люди нової епохи почали цікавитися і захоплюватися змістом давньої літератури. Різноманітність тем і поглядів, бистрі обсервації природи, всестороннє розуміння соціального життя, глибока вникливість у людську душу, критичний погляд на розвиток народів, різноманітні філософічні напрями, критицизм і сміливість думки, гармонія і спокій в оцінці всіх явищ — все це полонило й чарувало дослідників класичного світу. Це був такий новий, незвичайний і приманливий світ, що ніхто не міг опертися його впливам. Хто раз закуштував солодощів нового знання, той уже не міг визволитися від змагання пізнати його все далі та глибше. Звідси походить та дивна, напівмістична туга, з якою Петрарка або Кола ді Рієнцо віддаються мріям про велике минуле Риму. Звідси йшли пристрасні пошукування за творами давніх письменників, так що за нові кодекси й копії плачено нечувані суми: адепти нового знання сподівалися знайти в них вказівки для свого життя.

Досліди старовинної культури показували, яке однобічне й убоге було життя середньовіччя в порівнянні з класичним світом та як багато треба було праці, щоб дійти до того самого рівня. На думку сучасників, дорога була одна — відродження старовинної культури й уведення її наново до життя. Спочатку це було тільки наслідуванням старовини, так що без усяких змін переймалися погляди й науки давніх письменників, ціле життя пересичувалося класичним духом. Але невдовзі прийшло переконання, що суть речі є в дечому іншому, в тому, щоб у дослідях примінити відповідні методи для опертя знання на критичних дослідях. Тоді розпочався новий розвиток природних наук, в яких остаточно відкинено всякі байки і легенди, що утримувалися силою традиції. Безпосередній дослід і обсервація давали далеко більші висліди, ніж знання, оперте на давніх авторитетах. Великі географічні відкриття немало причинилися до вироблення наукового світогляду.

Нікколо Макіавеллі

Папа Лев X

До найвищого розвитку дійшла астрономія. У середніх віках астрономічне знання не виходило далеко поза давні досліді Птолемея. Щойно знайомство з іншими творами грецьких і римських учених розбудило інтерес до нових обсервацій. Австрієць Георг Пурбах (1423—1461), що студював в Італії і Франції, зладив повний список відомих тоді зірок. Його учень Йоганн Міллер Регіомонтанус (1436—1476) займався поправою календаря. Врешті, до повного розвитку довів астрономію Миколай Коперник (1473—1543), що добув собі початки знання також в Італії і Франції. У праці «Про рухи небесних тіл» він дав докази, що Земля обертається довкола Сонця.

У медицині найбільшу славу добув німець Теофраст Парацельс (1493—1541), що виступав проти арабських медичних теорій і повернувся до грецьких традицій. Він дораджував лікування природними ліками і поробив різні відкриття на полі природних наук і хімії.

З розвитком нових ідей піднялося також значення людини. Середні віки не дозволяли на розвиток індивідуальності. Людина могла розвиватися тільки у своїй групі й мусила в усьому підлягати поглядам, що загально обов'язували. Виступи одиниці проти громадянства кінчалися все трагічно, необережних новаторів стрічали тяжкі кари, а то й смерть. Старовинне письменство показувало людину в іншому світлі — вільну, гармонійно розвинену, сміливу, з самостійними поглядами. Це був ідеал, до якого почали змагати нові покоління.

Треба було людину перетворити, перевиховати. Видано боротьбу всьому тому, що цінилося в середньовіччі, — авторитетові церкві, аскетизмові, схоластиці, релігійному письменству. На це місце приходили воля поглядів, свобода досліду, гармонійний розвиток сил людини, розквіт мистецтва, поезії, товариське життя. «Я людина, і ніщо людське не вважаю чужим для себе» — ці слова Теренція стали гаслом епохи. Витворився новий тип людини, визволеної від пересудів, гордої, амбітної, егоїстичної, що сама себе уважала за найважливішу мету. Велике значення добули сміливі полководці, амбітні політики, талановиті мистці й поети; цінилася всяка буйна індивідуальність. Але разом із тим прийшли занепад моралі й розгнужданість життя. Особливо в Італії, де панував найбільший добробут і найвищий рівень культурного життя, найскорше занепали моральні основи, спори вирішувалися зброєю і підступом, не раз стилетом та отрутою. Типом такого позбавленого всякої моралі чоловіка був Чезаре Борджа, син папі Александра VI, ославлений завдяки своїм злочинам. На полі політики нові ідеї поширив Нікколо Маккіавеллі, згаданий вже вище. Він проголосив засаду, що князь для добра держави може не рахуватися з ніякими моральними перешкодами.

Центри гуманізму. Гуманістичний рух розпочався в Італії, і тут були його головні осідки. На першому місці стояла Флоренція під світлою управою роду Медічі. Козімо Медічі (1429—1464) заснував на своєму дворі велику бібліотеку, до якої стягав дорогі рукописи з усіх країн, даючи за них княжі ціни. Це була найстарша й найбільша бібліотека, в якій систематично зібрано твори давніх письменників. За співучасті грецького ученого Геміста Платона він уладив так звану Платонівську Академію — рід наукового товариства, що досліджувало діяльність великого філософа, що в середніх віках цілком попав у забуття. У цій діяльності допомагав Козімо другий флорентійський патрицій Лука Пітті, що побудував славу палату. На ще ширшу міру розвинув меценатство культури внук Козімо, Лоренцо Величавий (1469—1492). Сам він визначався широкою вдачею, цінив радість життя, був знавцем письменства й мистецтва, сам складав вірші й любив збирати на своєму дворі мистців та поетів. Так, при ньому перебували знаменитий перекладач Платона Марсіліо Фічіно, визначний філософ граф Джованні Піко з Мірандоли, поети Луїджі Пульчі й Анджело Поліціано, історик Флоренції і рівночасно автор фацецій Поджо Браччоліні та багато інших. Лоренцо брав живу участь у працях Платонівської Академії, а ще охотніше улаждував на грецький лад «симпосії», мистецькі бенкети.

За прикладом Флоренції гуманістичний рух поширився і в

інших італійських державах і княжих та патриціанських дворах. У Венеції засновано велику «маркіанську» бібліотеку. Початок їй поклав кардинал Бесаріон, що дарував 600 томів рідкісних рукописів. Альд Мануцій організував тут велику друкарню і видавництво класиків, від його імені зване Альдинським. У Мантуї учений Вітторіно заснував славу школу, в якій виховувано молодь у гуманістичному дусі. В Мілані надворним поетом був Фільєльфо. В Неаполі гуманіст Лоренцо Валла писав підручник латинської стилістики.

В Римі гуманізм поширився вперше за папи Миколая V (1447—1455), що стояв у близьких зв'язках з Козімо Медічі й старався його наслідувати. З незвичайним завзяттям він збирав старовинні рукописи; чого не міг дістати, наказував копіювати, не жалів грошей на переклади. За повний переклад Гомера на латинську мову заплатив 10 тисяч дукатів. Таким способом постала слава Ватиканська бібліотека. На папському дворі перебували тоді різні учені й письменники, наприклад Поджо і Валла. Вихованцем гуманізму був також папа Пій II (Енео Сильвіо Пікколоміні; 1458—1464), визначний історик і поет. Але хоч він був гарячим прихильником старовинної літератури, умів стримувати занадто радикальні почини гуманістів. За Александра VI (1492—1503), з роду Борджа, у Римі процвітало широке ренесансове життя, але разом із ним незвичайне зіпсуття.

Великим меценатом мистецтва був папа Юлій II (1503—1513), що дав почин великим церковним будовам. У 1506 р. поклав він основи під величаву церкву св. Петра і став протектором найбільшого з мистців ренесансу, Мікельанджело. Його праці продовжував Лев X (1513—1521), син Лоренцо Величавого, так що Рим став найпершим осередком мистецтва, і на папському дворі перебували всі великі творці цієї епохи.

З Італії гуманізм перейшов до заальпійських країн, а пізніше далі на північ. До поширення нових ідей значно причинився рух, який викликали великі собори, бо різні народи стрічалися один з одним і взаємно переймали здобутки культури. Немале значення мав також винахід друку. Вже у давніших часах різні підприємці відбивали ілюстрації і малі тексти з дерев'яних різьблених таблиць. Але початок справжньому друкарству дав щойно німець Йоганн Гутенберг у Майнці близько 1450 р. Він почав уживати рухомих черенок і примітивної друкарської машини, так що друк став легший і дешевий, і книжки могли поширитися в широких масах.

Ренесанс. Студії над старовинним світом захопили також ділянку мистецтва. В усіх країнах, до яких сягала колись римська держава, залишилося багато пам'яток старовинного

мистецтва, як останки святинь, тріумфальні луки, акведуки, театри, пам'ятникові обеліски, статуї й ін. Ці пам'ятники у більшості були знищені й лежали в руїнах, без ніякої опіки. Щойно гуманісти, студіюючи життя старовинного світу, звернули на них увагу й почали їх досліджувати. При перших розшуках і розкопках віднайдено багато різьб, орнаментів, написів, цінних предметів, так що старовинне життя відразу виявило свою високу культуру, розквіт і артистичний смак. Дослідувачі старовини провадили дальші

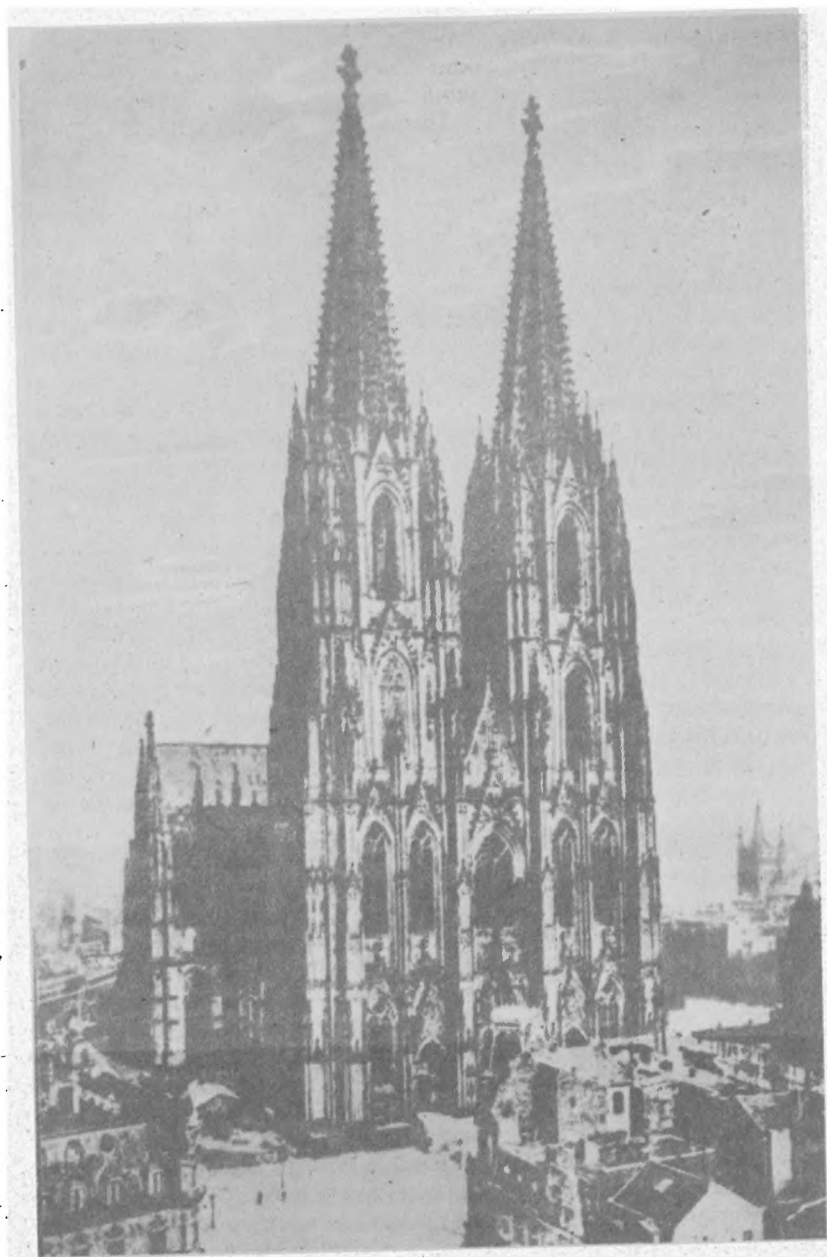
Астролябія. XV ст.

пошукування систематично, і з їх студій виросли класична археологія й історія класичного мистецтва. В усіх осередках гуманізму постали музеї і галереї, в яких зібрано щасливо віднайдені пам'ятки старовинної культури.

Старовинне мистецтво захоплювало сучасників своїм поважним стилем, технічною виробленістю, багатством мотивів та великим відчуттям краси. Мистці, зачаровані цими відкриттями, почали їх студіювати, досліджувати техніку, стиль, орнаментику і дійшли до пересвідчення, що старовинні греки й римляни у різних напрямках перевищували сучасну епоху. Середньовічне мистецтво у порівнянні зі старовинним видавалося одностороннім, убогим і неповним. Почали звати його згордливо «готицьким», тобто варварським, та відверталися від нього. Для всіх незрівнянним ідеалом стали старовинні мистці, й всі почали їх тепер наслідувати — в архітектурі, прикладному мистецтві. Так постало мистецтво Відродження, або Ренесансу. В Італії, де воно найскорше появилось, ділили його на дві епохи: початкову, з XV ст. (так зване Кваттроцента), і повного розвитку, з XVI ст. (Квінквечента).

Ренесанс брав собі зразки з мистецтва греків і римлян, але не переймав їх по-рабськи і без змін, а перетворював і перероблював відповідно до поглядів і потреб своєї епохи. А що часи Відродження і гуманізму визначалися буйним життям і всестороннім розвитком, то й мистецтво ренесансу є незвичайно багате і різноманітне.

Характеристичною прикметою ренесансу є передусім його

Собор у Кьольні

Ренесансові капітелі.

світський характер. У середньовіччі панівне становище займало релігійне мистецтво, і воно надавало характер цілій епосі. Величаві готичні собори, з високими вежами, гостролучними вікнами і ніжною мережаною орнаментикою були виявом середньовічного аске-

тизму й побожності, що змагала до неба. Інакше було в епоху Відродження. Тут переважав розвиток світського життя, що проливався у повних формах і шукав вислову для свого багатства. На перше місце виступала світська культура, що змагала до вигоди, різноманітності, розкоші. Тому новий стиль розвивався наперед у світських будовах, прикрасах палат князів і патрициїв, у різьбі й малярстві світського характеру. Церковне мистецтво появилось на другому плані й мусило прийняти ці елементи, які приготував йому розвиток світського мистецтва.

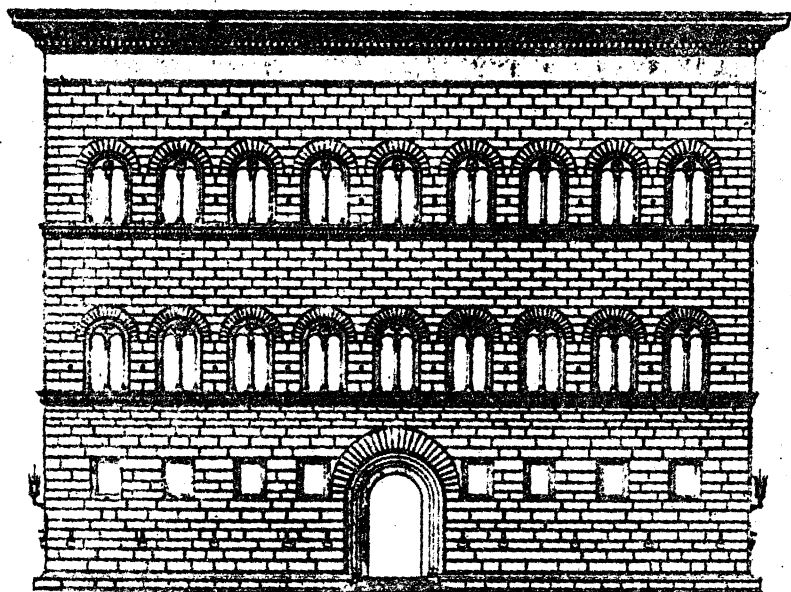
У своїх зверхніх виявах ренесанс прийняв інші форми, ніж середньовіччя. В архітектурі замість гострих лук появляються півкруглі, замість високих стрімких веж приходять широкі копули, в цілій будові видно змагання до гармонії і рівномірності. Так само в різьбі й малярстві зникають високі аскетичні постаті, а людське тіло виступає у нормальному природному виді, зображене не на основі пильних студій анатомії. Ренесанс був тут вірним виявом своєї епохи, що зірвала з традиціями попередніх поколінь, а на досвіді природи шукала собі власних шляхів.

Архітектура. Новий стиль проявився найперше у будові палат. Середньовічні доми, вузькі й тісні, не вистачали потребам розвиненого товариського життя, й італійські володарі та міські патриції почали будувати собі нові, величаві, широко заложені палати. Батьком ренесансового будівництва був флорентієць Філіппо Брунеллескі (1377—1446). Він був одним із перших дослідників римських пам'яток і здобутки старовинного мистецтва примінив у будівництві, різьбі й золотарстві. Коло 1420 р. він побудував у Флоренції палату патриція Пітті, в якій ужив уже сміливо різних елементів старовинної архітектури й орнаментики: Ренесансова палата мала план чотирикутника, що замикав внутрішнє подвір'я. Будови були великі й широкі, займали багато місця і давали багато світла. Сходи були заложені широко, вигідні й просторі. Фасади, тобто зверхні стіни, були будовані з необробленого каміння, залишеного у природному стані (так звана рустика),

Собор св. Петра в Римі

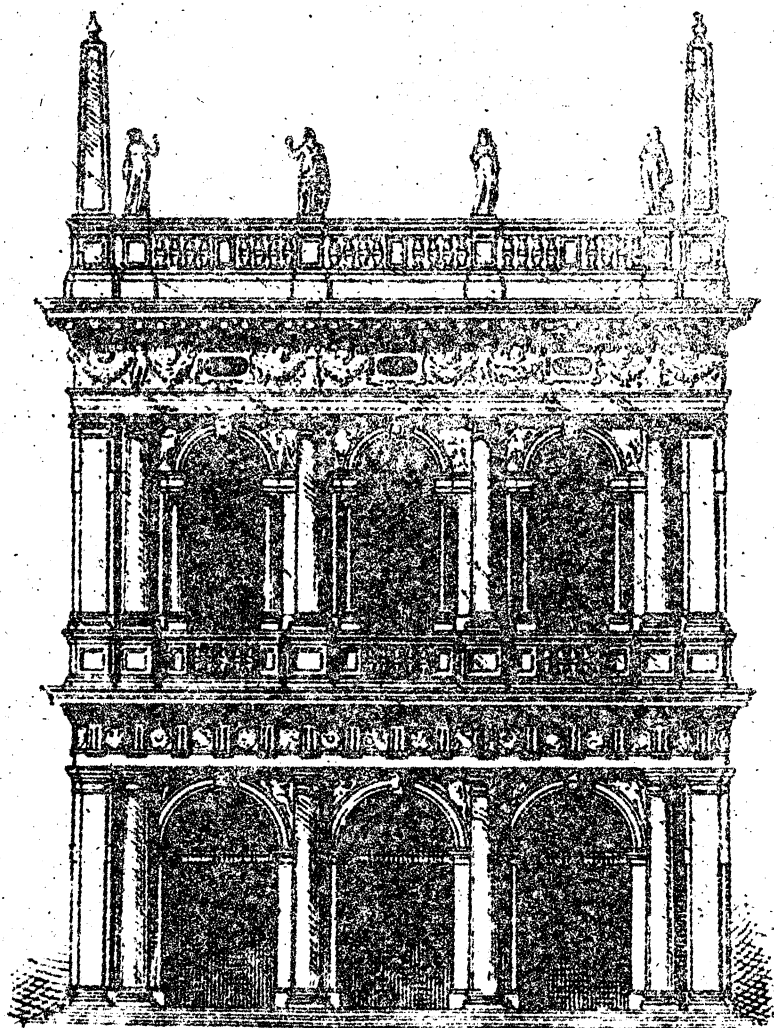
так що давали будові дещо суворий, але солідний вигляд. Сильно виступаючі карнизи ділили будову на поверхи. Вікна і двері були уставлені симетрично, закінчені круглими луками або трикутниками (тимпанонами). У будові уживали багато колон, що служили для прикраси брам, дверей, вікон або відділювали вікна одне від одного. Колони нагадували давні грецькі стилі, але не були жолобковані, а капітелі перероблювано довільно, злучуючи різні орнаментацийні комбінації.

Палаццо Строчці у Флоренції

Замість колон появляються також півколони і півфіляри (пілястри). Склепіння були коробові, не раз поділені на поля, або касети, прикрашені різнорідним орнаментом. Найбільш характеристичний для ренесансу є орнамент рослинний, а саме листя аканту, лавра, винограду, плюща. Часто стрічаються розети, тобто стилізовані рожі, у дуже різнорідних комбінаціях. Врешті маємо символічні предмети, як зброя, маски, герби, вази, канделябри, різні емблеми, фігури та ін. Елементи класичні й середньовічні знаходили місце поруч одне одного у фантазійно складених сполученнях. Фасади бували деколи мальовані різнорідними барвами на всякі узори. Верх будинку вінчав сильно висунений карниз, а на ньому деколи був так званий аттик у виді балюстради, прикрашеної колонами, статуями й ін.

Із світської архітектури новий стиль перейшов до церковної. На місце високих струнких і тісних середньовічних церков появляються будови широко заложені, повні простору й світла. Ренесанс узяв за основу візантійську центральну будову, але часто лучив її з базилікою, так що грецький хрест через добудову довгої нави замінювався на латинський. На перехресті нав підіймалася копула, що стала характеристичною

Бібліотека св. Марка у Венеції

зверхньою прикметою ренесансової церкви. Від візантійського стилю вона відрізнялася тим, що не опиралася просто на головних луках, а мала круглу побудову — барабан. Вище, при копулі, ставлено ще ліхтарню з вікнами, а щойно на ній приходив «шолом» із хрестом. Передня стіна церкви була прикрашена колонадою з величавим порталом, багато оздобленим

усякими орнаментами. Стіни, фризи й карнизи мали ті самі елементи, що й світське будівництво. Всередині головне перехрестя підтримували великі колони або філяри, стіни були переділені пілястрами, сильно виступали карнизи. Копула всередині часто була касетована, тобто поділена на чотирикутні поля, прикрашені розетами чи іншими ренесансовими орнаментами.

Перший творець нового стилю, Брунеллескі, окрім палати, побудував копулу собору у Флоренції, що була першою спробою такої конструкції у новому стилі. У Мілані представником раннього ренесансу був Донато Лацарі, званий Браманте (1445—1514). Він переніс нове мистецтво до Рима і від папи Юлія II дістав доручення скласти плани будови нової церкви св. Петра замість давньої базиліки. Будову розпочато в 1504 р. План цієї великої церкви творив грецький хрест у квадраті. На чотирьох середніх філярах підіймається головна копула. План будови змінив у дечому Мікельанджело, а саме копулу зробив легшою і стрункішою. Церкву св. Петра докінчено і посвячено щойно в 1626 р. Довжина її має 187 м, висота 117 м, сама копула має 42 м заввишки.

З інших італійських архітекторів цієї епохи визначне місце займали Бенедетто ді Бартоломео, що побудував у Флоренції палату Строцці; Перуцці, будівничий палати Фернезе; Сансовіно, що поставив бібліотеку св. Марка у Венеції; Віньола і Палладіо теоретики нового будівництва та ін. Поза межами Італії стиль Відродження появився із значним запізненням, бо у Франції та Німеччині сильні ще були традиції готики, а на сході панувало візантійське будівництво. На українських землях ренесанс стрічаємо вперше в половині XVI ст.

Різьба й малярство. Відродження змінило основно погляд на людське тіло в мистецтві. У середньовіччі постать людини зображували все в неприродному виді — незвичайно видовжену, з вузьким лицем — це відповідало тодішньому аскетичному ідеалові. Щойно студії над грецькою і римською різьбою вказали мистцям, що у старовинних часах далеко основніше знали людське тіло і краще вміли його зображувати. Тоді різьбарі й малярі почали віддаватися пильним анатомічним дослідям, а рівночасно змагали до пізнання канонів естетики. Ренесансове мистецтво віддає людське тіло вповні реалістично, причому творить постаті незвичайної краси й величі.

У ренесансовій різьбі перший добув собі славу Лоренцо Гіберті (1378—1435) бронзовими дверима флорентійського баптистерію. Постаті святих у нього були повні руху й принади.

Андреа Вероккьо. Давид

Мікельанджело. Мойсей

Другий флорентієць, Донателло (1386—1466), дав багато мармурових статуй, плоскорізьб, бронзів, що зображували святих, міфологічні постаті, жанрові сцени та ін. Лука делла Роббіа (1399—1482) та його братанич уславилися творами з паленої глини (терракотами). Андреа Вероккьо (1435—1488) виконав для Венеції славну кінну статую Коллеоні й багато інших різьб. В XVI ст., під час найвищого розквіту Відродження, визначне місце займали венеціанець Джакомо Сансовіно (1479—1570) і Джованні да Болонья (1524—1608). Але усіх славою перевищив Мікельанджело.

Поруч із різьбою розвивалися відливицтво і золотарство. Замітні твори дав Бенвенуто Челліні (1500—1571), що працював у Флоренції, Римі й Франції. Свое бурхливе життя він описав у мемуарах, що є першорядним джерелом для пізнання епохи Відродження.

Малярство, так само як різьба, прийняло реалістичний характер. У творах ренесансових малярів звертають увагу передусім риси лиця, передані з великим знанням анатомії та психології. Визначні мистці дають безліч типів, схоплених із різних кіл громадянства на основі пильних підготовчих студій. Старанно зображували мальовничий одяг епохи, так що усякі матерії, як сукно, шовк, оксамит або хутро, передані з незвичайною дбайливістю. Новістю у портретах є краєвид, що творить улюблене тло образів. У ньому відбивається замишування цієї епохи до природи, а при тім також нові здобутки науки про перспективу. Ренесансові малярі виказували також велику вмілість у порядкуванні осіб і предметів у групи, так що у мальовилах виступають продумані засади гармонії і симетрії. У початковій стадії Відродження переважало церковне малярство, але нові малярі змагали до того, щоб на місце конвенціональних, традиційних постатей давати живі особи.

Ренесансове малярство не розвивалося в одному напрямі, а розбилося на різні школи, що виступали в різних околицях і містах. В Італії в XV ст. найвизначніша була ф л о р е н т і й с ь к а ш к о л а. У ній нові мистецькі засоби виступають уперше з повною силою. Першим мистцем, що вказав новий шлях, був флорентієць Томмазо Гвіді, званий Мазаччо (1401—1428). Він умів уже змалювати людську постать у свобідному виді, давав головам індивідуальну характеристику, поглиблював тло. Дальші обсяги добув домініканець Фра Анджелико да Фьезоле (1387—1455), що надав постатям ангелів незвичайної краси. Він щасливо сполучував ідеалізм середньовіччя з новочасним розумінням індивідуальності. Кармелітанець Фра Філіппо Ліппі (1406—1469) давав погідні образи мадон. Сандро Боттічеллі (1446—1510) давав ніжні жіночі постаті — особливо славна його «Весна» і рисунки до «Божественної комедії» Данте.

У м б р і й с ь к а ш к о л а віддавала з незвичайною майстерністю почування побожності, блаженства, святості; представником її був П'єтро Перуджино (1446—1524), учитель Рафаеля. У Падуї особливу славу добув собі Андреа Мантенья (1439—1506), мистець перспективи. У В е н е ц і ї вславилися малярські родини Вігторіні й Белліні. Свої окремі школи мали також Феррара, Болонья, Верона, Мілан та ін.

У XVI ст. прийшов найбільший розквіт ренесансового малярства. Студії природи не виступають уже так безпосередньо, як у Кватроченто, але перетворюються під розвитком техніки; мистці змагають до ідеалізації, дають постаті ідеальної краси. Теми беруть із найрізномірніших ділянок: з родинного життя, громадських змагань, історії, міфології, старовинного світу, а у релігійних образах добувають найвищі осяги артизму.

Леонардо да Вінчі. Тайна вечеря

На чолі всіх мистців стоїть велика трійця: Леонардо да Вінчі, Мікельанджело Буонаротті і Рафаель Санті.

Леонардо да Вінчі (1452—1519), був учнем Вероккьо, а працював спочатку у Флоренції, потім на дворі міланських князів, знову у Флоренції і врешті у службі французького короля Франсуа I. Він визначався глибоким знанням і незвичайною всесторонністю: досліджував анатомію людини, життя звірів і рослин, астрономію, механіку, інженерію, зладив плани зрошувальної мережі Ломбардії, досліджував явища голосу і світла, будував фортифікації, навіть пробував конструювати літаки. Леонардо вдосконалив у різних напрямках малярську техніку, особливо ж по-мистецьки зображував перехід від світла до тіней. Свої досвіди він описав у «Трактаті про малярство». Мистецьких творів залишив небагато, та й чимало з них незакінчені. Найбільш відома є його «Тайна Вечеря» у рефектарії монастиря Санта Марія делла Граціє у Мілані, мальована олійними фарбами на стіні (тепер дуже знищена). Сцену, яку зображували усі малярі від найдавніших часів, Леонардо передав оригінальним способом із незвичайним реалізмом. Кожний з апостолів зображує інший психологічний тип і характер, що проявляється у виразі лиця і руках. З портретів Леонардо найславніший портрет Монни Лізи (так званої Джоконди).

Мікельанджело Буонаротті (1475—1564) визначався рівночасно як будівничий, різьбар і маляр. Молоді літа перебув у Флоренції, де добув собі призначення Лоренцо Величавого, потім на зазив папи Юлія II приїхав до Рима і тут залишив свої найбільші твори. Як було згадано, він докінчив будову копули церкви св. Петра, при чому виказав незвичайне

Рафаель. Мадонна («Огородничка»)

знання інженерського мистецтва. З його різьбарських праць найславніший «Мойсей». Він зобразив пророка як гігантичну постать «грізного князя», що з гнівом глядить на свій невірний народ. Ця різьба мала належати до великого пам'ятника Юлія II, якого мистець не докінчив. Найбільші малярські композиції Мікельанджело містяться у Сикстинській капелі в Римі, над якою мистець працював багато років. На стелі капели зображені сцени із Старого Завіту, у головному вівтарі — «Страшний Суд». Ніхто з малярів Відродження не умів зображувати таких могутніх, фізично сильних і величавих постатей, як Мікельанджело. Він був найкращим представником кипучих сил цієї великої епохи, що йшла новими шляхами, спираючись на традиції класичної культури. Мікельанджело залишив також поезію, що дають пізнати глибину його поглядів та почувань.

Леонардо да Вінчі

Рафаель Санти (1483—1520) з Урбіно, учень Перуджино, працював коротше, як його великі сучасники, але залишив велике число по-мистецьки викінчених творів. У його образах панують спокій і гармонія. Найохотніше малював він Мадонн, в яких старався зобразити ідеальну, одуховлену красу. Його твори вказують, як бурхливе Відродження поволі успокоювалося і приймало закінчені форми. У Ватикані він залишив славні «станції» (кімнати), де на стінах змальовані чотири царства духу: релігія, наука, мистецтво й державна влада. З більших композицій найкраща «Афінська школа», в якій знайшли місце всі старовинні філософи. Посередині звертають увагу Платон, творець ідеалізму, з рукою, піднесеною догори, й Арістотель, прихильник реалізму, що вказує рукою до землі.

Поруч із трійцею найбільших мистців працювали безліч інших малярів, що творили свої окремі школи. У Пармі на першому місці стояв Антоніо Корреджо (1494—1534), мистець світлотіні, що залишив багато релігійних мальовил. На чолі венеційської школи стояв Тіціан Вечельо (1477—1576), незвичайний колорист, славний був своїми портретами. Джакомо Тінторетто (1518—1594), венеціанець, виказував велике знан-

Мікельанджело Буонаротті

Рафаель Санті

ня анатомії і давав реалістичні постаті у стилі Мікельанджело. Його сучасник Паоло Веронезе (1528—1588) давав монументальні композиції, наприклад «Тріумф Венеції».

3. КАРЛ V І РЕФОРМАЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ

Зріст Габсбургів. На початку XVI ст. наймогутнішою династією в Європі були Габсбурги. В половині XV ст. вони засіли знову на престолі римсько-німецьких цісарів і держали його безперервно аж до XIX ст. По короткім володінні Альбрехта II (1438—1439) поверх півстоліття був цісарем Фрідріх III (1440—1493). Він дбав пильно про інтереси своєї династії, але занедбав цілком справи держави, так що німецькі впливи занепали і на заході, де зростала Франція, і на сході, де Польща, Чехія й Угорщина вели самостійну політику. Також рівнодушно ставився він до турецького завоювання на Балканах.

Значення цісарства підняв син Фрідріха, **Максимиліан I** (1493—1519). Це був володар освічений, володів 8 мовами, цікавився наукою, відомий був із лицарської вдачі й широких поглядів. Батько залишив йому державу у повному роз-

Німецькі ландскнехти. XVI ст.

ладі. Не було ніякої державної єдності, князі й міста вели свою егоїстичну політику, не дбаючи про інтереси цілості. Лицарство, на якому спершу спирався суспільний лад, через зміну способів воювання збідніло і занепало, сільське населення потрапило у повну залежність від панів і беззастанно підіймало бунти. Максиміліан намагався перевести реформу держави у централістичному напрямі, щоб створити сильну начальну владу. Але могутні князі спротивилися цій ідеї і погодилися створити такі загальнодержавні установи, в яких рішала б їх воля. Державна управа мала складатися з 20 членів, назначених князями, а цісареві залишено тільки почесний провід. Максиміліан на це не погодився, і цей план упав. Утворено тільки найвищий державний трибунал з 16 членів, назначених станами, а територію Німеччини поділено на 10 судових округ. Заведено також загальне оподаткування на потреби оборони і збройне ополчення, яке рахували 30000 людей. Але ці постанови показалися нетривкі, бо сейми змінювали їх по своїй волі. Цісар не мав доволі сил, щоб відзискати впливи Німеччини в Італії, де тоді велася боротьба між Іспанією та Францією.

У тих часах зросли дуже родові посілості Габсбургів. Ще за життя батька Максиміліан в 1477 р. взяв за жінку Марію, доньку бургундського князя Карла Смільового, і по ній до Габсбургів перейшли частина Бургундії і злучені з нею Нідерланди. Син Максиміліана, Філіпп Гарний, в 1496 р. оженився з Іоанною Божевільною, донькою Фердинанда Арагонського й Ізабелли Кастильської, і по ній одидичив цілу іспанську державу. В 1515 р. у Відні відбувся з'їзд чесько-угорських Ягеллоновичів із Габсбургами, і на ньому

Maximilian I

Цісар Максиміліан I

Мушкетер. XVI ст.

вирішено подружжя між обома родинами: внук Максиміліана, Фердинанд, узяв за жінку Анну, доньку Володислава Ягайловича, а його сестра стала жінкою Володиславового сина Людовіка. Завдяки цьому подвійному подружжю Габсбурги пізніше дістали Чехію й Угорщину.

По Максиміліанові цісарем обрано його внука Карла V (1519—1556). Це був наймогутніший монарх в Європі: володів в Австрії, Німеччині, Нідерландах, Іспанії, частині Італії та у великих країнах Америки. Складено приповідку, що в його державах ніколи не заходило сонце, бо коли був захід в Європі, то вже сонце сходило за океаном. Карл V був людиною спокійною і погідної вдачі, мав широку освіту, а у державних справах був сумлінний і обов'язковий. За головну мету своєї діяльності він ставив могутність своєї династії, стояв понад змаганнями різних країн і партій та намагався згармонізувати їх коло одної габсбурзької ідеї. Але на перешкоді його планам стала реформація, що вибухла у Німеччині.

Початки реформації. У Німеччині ще більше, як в інших країнах, безнастанно підіймався клич за церковною реформою. Надії на те, що цю справу проведуть великі собори XV ст., не здійснилися, бо ці з'їзди більше займалися відношенням єрархії до папи, ніж реформою обичаїв. Також Апостольська Столиця не показувала належної енергії у цьому напрямі: па-

пи-гуманісти більше займалися наукою і мистецтвом, ніж піднесенням морального життя мас. У самій Німеччині також не було чинника, що міг би провести бажані зміни: цісарська влада була без авторитету, а архієпископи й єпископи були рівночасно володарями у своїх князівствах і більше цікавилися політикою, ніж церквою. Підупали також духовні ордени, що у середніх віках мали провід у духовному житті. Світське духовенство було темне і невченне. У такому стані суспільні низи, залишені без проводу й опіки, почали самі за-спокоювати свої релігійні потреби. Незвичайно поширилися тоді в Німеччині релігійні братства, в яких організувалося міське населення. Вони займалися будовою і прикрасою церков, улажували річні свята, процесії і процї, а передусім пропагували щоденні молитви і добрі діла. З цієї діяльності ведено докладні записки: так в одному з кьольнських братств записано впродовж одного року 6455 богослужб, 3550 псалтирів, 200000 рожанців, 200000 «Тебе, Бога, славимо», 630 разів по 11000 «Отче наш» та ін. Побожність часто приймала зверхні маніфестаційні форми або знову перероджувалася у містицизм і екстазу. Була гаряча віра в чуда, і безнастанно появлялись чутки про надприродні явища, плакучі образи, появи святих та ін. У 1476 р. в оселі Нікласгаузен виступав якийсь сільський музикант, що своїми оповіданнями про появу Божої Матері зворушив тисячі народу і підбурих їх проти церковної влади та панів. Вюрцбурзький єпископ наказав його ув'язнити, 16000 прочан виправилися визволяти «святого юнака». Але духовний суд його осудив як еретика і віддав на спалення, а церкву в Нікласгаузені зруйновано. Дуже поширена була також віра в чари і чарівників, часто переслідувано людей, підозрілих за зносини з дияволом, багато їх осуджено і покарано смертю на кострах.

Рівночасно зростало в Німеччині вороже відношення до Рима. Часті оплати, які наказувала римська курія на різні церковні потреби, викликали спротив і невдоволення. Німецькі патріоти уважали це за гараж, що їх батьківщина має платити Італії. Коли ж у перших десятиліттях XVI в. римські оплати ще зросли, бо тоді будовано нову церкву св. Петра в Римі, опозиція почала проявлятися все голосніше і виступила проти Апостольської Столиці з різними закидами і жалями.

До поширення впливів церковної опозиції немало причинилися німецькі гуманісти своєю пропагандою індивідуальної свободи та виступами проти Рима. Найвизначніший із них — Е р а з м і з Р о т т е р д а м а (1476—1536) добув собі ім'я ученого критичним виданням Нового Завіту у грецькому тексті. Але поза тим віддавався легкій літературі й написав їдку сатиру «Похвала глупості», в якій висміяв неучтво духовенства.

Карл V

Цісар Карл V

Martin Luther

Мартін Лютер

Він домагався реформи церкви, але мирним шляхом, не погоджувався з радикальними виступами інших гуманістів. Другий замітний учений — Йоганн Райхлін (1455—1522), знавець латинської, грецької і єврейської мов, заявився проти переслідувань жидів і через те попав у спори з духовенством. Третій гуманіст, Філіпп Меланхтон (1497—1560), визначний педагог, «учитель Німеччини», належав до прихильників радикальної церковної реформи. Найбільшу популярність у широких колах добув собі Ульріх фон Гуттен (1488—1523), з лицарського роду, людина буйної, гарячої вдачі, що у дрібних сатирах, летючках і віршах проголошував ідею незалежності Німеччини від чужих сил, особливо від Рима. Найбільший розголос добули «Листи темних мужів», сатира, яку він склав разом із іншими гуманістами.

Мартін Лютер. На чолі прихильників радикальної реформи церкви став Мартін Лютер (1483—1546). Він походив із селянського роду, але батько-гірняк віддав його до школи, і Лютер закінчив університет в Ерфурті. Побуджований релігійними почуттями, вступив він до монастиря августинів-єремітів. Пізніше став професором філософії в університеті у Віттенберзі, добув докторат і далі віддався богословським студіям. В 1511 р. відбув подорож до Рима, але вернувся

звідти, згіршений легкодушним життям духовенства, та наблизився до кіл, що виступали проти залежності Німеччини від Рима.

Коли папа Лев X проголосив відпуст, полученний з жертвами на будову церкви св. Петра, Лютер виступив проти церковної науки про відпусти і на дверях церкви у Віттенберзі вивісив 95 тез, у яких збивав відпусти. Ці тези поширилися швидко по цілій Німеччині й добули Лютерові багато прихильників. Особливо радо зустріли його науку гуманісти. Зате проти тез Лютера виступила значна частина духовенства, у першій мірі учені домініканці.

Невдовж із Рима прийшов наказ, щоб Лютер відкликав свій реформаторський виступ. Кардинал Каетан, що приїхав на німецький сейм, старався переконати його аргументами, а коли Лютер не хотів уступити, загрозив йому церковними карами. Лютер відкликався до рішення Рима, а тим часом вів диспути зі своїми противниками й у полемічних писаннях боронив своє становище. Найголоснішими стали його трактати «До християнської шляхти німецького народу про поліпшення християнського стану», «Про вавилонську неволю церкви» і «Про свободу християнина». У цих писаннях Лютер уже явно виступив проти Рима, називаючи папу Антихристом. З уваги на це папа буллою з 1520 р. осудив тези Лютера, наказав їх спалити, а самому реформаторові загрозив клятвям, якщо він не відкаже їх до 60 днів. Але Лютер не звернув уже зі свого шляху і разом із своїми прихильниками перед воротами Віттенберга публічно спалив папську буллу.

У 1521 р. цісар Карл V скликав перший державний сейм до Вормса і візвав туди Лютера до оправдання. Лютер, хоч його лякали долею Гуса, одержавши «залізний лист», приїхав на сейм і тут рішуче боронив свою науку. «Тут стою, не можу інакше, так мені, Боже, поможи», — такими словами закінчив свою промову. Але більшість сейму була вірна католицькій церкві, й цісар проголосив проти Лютера засуд баниції, вилучення з-під права.

Але саксонський курфюрст Фрідріх, прихильник нової науки, забезпечив Лютерові від'їзд і примістив його у своєму замку у Вартбурзі під іменем лицаря Георга. Тут Лютер зайнявся перекладом Біблії і переклав її такою гарною народною мовою, що його твір став основою німецької літературної мови. У своїй науці він оперся на самім Св. Письмі, а відкидав усю церковну традицію. На цій основі він відкинув деякі церковні таїни, виступив проти целібату і монастирів, не признавав влади єпископів, жадав знесення церковних маєтностей та ін. Він не признавав ніяких церковних приписів, а кожному християнинові присуджував повну свободу укласти свою віру на

Напад німецьких селян на лицаря

основі Євангелії. Тому прихильники його науки звалися **с в а н г е л и к а м и**.

Соціальні рухи. Наука Лютера викликала в цілій Німеччині рухи з релігійним і соціальним характером. Різні змагання, що дотепер заховувалися у підземеллі, виступили назверх і пробували добути собі свободу і поширення. Свободу релігії, яку проголосив Лютер, його приклонники розуміли на різний спосіб. Віттенберзький богослов Карлштадт відразу зніс службу Божу і виступав проти всяких церковних церемоній і почитання ікон. Ще далі пішли так звані цвіккауські пророки з міста Цвіккау у Саксонії — проповідник Мюнцер і ткач Шторх. Вони відкидали хрещення дітей, бо немовлята не можуть виявити своєї віри, і наказували перехрещування дорослих (анабаптисти). Проповідували також наближення Божого царства і спільності майна. Прогнані з Цвіккау, ці «пророки» розійшлися по різних містах і почали дикі виступи проти церкв і монастирів, нищили хрести, ікони, церковні ризи й інші предмети та зруйнували багато пам'ятників мистецтва. Лютер був примушений залишити свій захист у Вартбурзі, приїхав до Віттенберга й своїми проповідями зліквідував цей рух.

З соціальних мотивів до лютеранства пристав проводир лицарства Франц фон Зікінген. У своїм замку він відкрив захист для прихильників нової віри, так звану «господу справедливості», що стала осередком лицарського руху. Зікінген висту-

Німецькі селяни. XVI ст.
З гравюри А. Дюрера.

Альбрехт Дюрер

пав проти могутності князів, що розвивалися коштом збіднілого лицарства. Він розпочав війну з архієпископом Тріра й обіцяв міщанам «визволити їх з-під важкого нехристиянського права духовенства та принести їм євангельську свободу». Але на допомогу архієпископові наспіли інші князі й облягли Зікінгена в його замку, де він і помер від ран у 1523 р. Це була остання спроба лицарства заховати давнє провідне становище.

Рівночасно в різних сторонах Німеччини вибухли селянські повстання. Рух розпочався у Швабії, а поширився в Ельзасі, Франконії і Тюрингії. У славних «12 артикулах» селяни покликувалися на Біблію і вимагали «християнської свободи». На першому місці домагалися свободної проповіді Євангелії і вибору священиків, потім виставляли різні соціальні домагання: знесення десятини, знесення кріпацтва, свободи ловів і рибальства, повороту забраних лісів і пасовиськ, точного означення обов'язків супроти панів, знесення довільних кар і особливо кари смертю та ін. Найвизначнішими проводирями повстання були Ганс Міллер, колишній вояк-ландскнехт, корчмар Мецлер та зубожілі лицарі Флоріан Гаєр і Гец із Берліхінгена. Деякі з проводирів, з ширшим поглядом, задумували використати селянський рух для великої державної реформи. На з'їзді у Гальброні вони виступили з проектом перестройки держави на нових основах. Вони ждали, щоб ду-

ховні добра були секуляризовані, тобто призначені на світські потреби, особливо на утримання бідноти; щоб знести цілком обов'язки селян супроти панів; щоб замість римського права відновити давнє німецьке і на новій основі зорганізувати міські й сільські суди так, щоб у них брали участь міщани й селяни; щоб завести одноцільну монету, міри та ваги; щоб обмежити владу князів, а збільшити цісарську.

Але зорганізувати селянство для такої мети було дуже важко. Селяни розуміли тільки найближчі свої потреби, з ненавистю виступали проти панів, жорстоко убивали їх, а панські двори й замки грабували, руйнували й палили. Селянський рух розбудив загальний острах між вищими станами. Лютер спочатку симпатизував домаганням селянства і зазивав панів до поміркованості, але пізніше, коли побачив наслідки повстання, видав гострий маніфест «проти розбійничих хлопів». Князі й шляхта зорганізували оборону та в систематичній боротьбі остаточно знищили бунт. Від того часу становище селян стало куди гірше, ніж перед повстанням.

Користь із реформації добули остаточно князі й могутні пани. Лютер, розчарувавшись у співпраці з нижчими станами, шукав протекції у князів і справді знайшов у них зрозуміння. Секуляризація духовних маєностей, яку проголошував Лютер, — це була справа, що приєднала йому князів. До лютеранства приєдналися курфюрст саксонський, ландграф Гессена, князі Брауншвейгу, Мекленбургу, різні шлезькі князі та ін.

Свангелицьке віросповідання. Нове віросповідання не відразу добуло собі правні основи. Справою лютеранства займалися різні німецькі сейми впродовж 30 років і різними способами її вирішували. На сеймі у Шпаєрі 1526 р. цісар зажадав виконання вормських постанов із 1521 року. Але князі, прихильники свангелізму, зорганізувалися в окремих союз і провели на сеймі ухвалу нейтрального змісту, що до скликання собору «кожний стан держави має у християнській вірі так жити, рядити і триматися, щоб кожний міг відповідати перед Богом і цісарським маєстатом». Карл V був тоді у війні з папою і тому не дуже натискав на вирішення цієї справи.

На другому сеймі у Шпаєрі 1529 р., коли вже настала згода з папою, цісар домагався знесення постанови з 1526 р. «бо вона приносить шкоду і кривду нашій пресвятій вірі». Більшість сейму постановила, що обов'язує Вормський едикт, що не вільно переводити дальших релігійних змін та що «духовного стану не можна позбавити його прав під кâрою баніції». Проти цієї постанови склали протест 5 князів і 14 вільних міст. Від того часу лютеран почали звати п р о т е с т а н т а м и.

На сеймі в Аугсбурзі в 1530 р. на вимогу цісаря лютерани

представили основи свого віросповідання, т. зв. Аугсбурзьку конфесію. Склав її гуманіст Меланхтон, а затвердив Лютер. У цьому меморіалі лютерани доказували, що вона не заводить нової церкви, а тільки стару бажає довести до давнього стану. Католики відповіли на це своєю «конфутацією», лютерани подали ще раз «апологію». Карл V став рішуче по стороні католицької церкви і зажадав звороту церковних маєтностей.

На цій основі державні суди почали процеси проти лютеран. Тоді протестантські князі і міста зв'язалися у союз у Шмалькальдені 1532 р. Цісар не мав можливості на це реагувати, бо його державі загрожувала війна з турками, і погодився на тимчасовий мир у Нюрнберзі в 1532 р.: обидві сторони зобов'язалися зачекати на вирішення собору, що його папа Климент VII мав намір скликати.

Але в найближчому десятилітті всі зусилля Карла V зверталися на війну з турками і Францією, так що справа реформації залишилася невирішеною. Спроби поладити спори на соборі показалися нездійсними, бо протестанти не хотіли взяти участі у скликаному тоді Тридентському соборі (1545—1563). Врешті, коли прийшов мир із сусідами, цісар рішився силою провести свої наміри. Він перетягнув на свою сторону кількох протестантських князів, між ними молодого амбітного саксонського князя Моріца, стягнув великі війська з Італії та Іспанії і цілою силою ударив на Північну, євангеліцьку Німеччину. Він погромив головних проводирів шмалькальденського союзу — курфюрста Йоганна Фрідріха і гессенського ландграфа Філіппа та інших князів — і присилував їх до покорі. На сеймі в Аугсбурзі 1548 р. цісар накинув князям тимчасові релігійні постанови, т. зв. «інтерім». Карл V став тоді на верху влади, і ніхто не смів проти нього виступати. Він задумав завести у Німеччині дідичну монархію і централістичну владу та обмежити привілеї князів.

Але проти цих планів виступили одноставно всі князі — не тільки протестанти, але й католики. Князь Моріц став на чолі заговору і не вагався увійти проти цісаря у зв'язки навіть із Францією. Війська князів рушили проти цісаря і мало не взяли його у полон в Інсбруці. В 1552 р. складено новий тимчасовий мир у Пассау, і протестантам привернено їх права. Вся Німеччина була вже перевтомлена внутрішньою війною і бажала миру за яку-будь ціну. Тоді брат Карла, архікнязь Фердинанд, взявся за посередництво між католиками і протестантами і довів остаточно до релігійного миру в Аугсбурзі в 1555 р. Вищі стани, а саме князі, вільні міста і лицарство, дістали право переходити на аугсбурзьке віросповідання. Щодо нижчих станів, що не мали повної свободи, то вони мушили приймати релігію, яку визначив їм їхній пан. Це була

Курфюрст Йоганн Фрідріх у подорожі

славна засада: чия влада, того віра. Найбільший спір ішов за духовні князівства, бо протестанти хотіли їх секуляризувати, тобто замінити на світські маєтності, а католицька церква боронила свої права. Цієї справи не вирішено остаточно, й обидві сторони подали свої «релігійні застереження».

Хоч Аугсбурзький мир не полагодив усіх релігійних проблем, все ж він закінчив довголітню боротьбу між католиками й протестантами та дав основи до мирного поладжування спорів. Ідея релігійної толеранції появилася уперше і стала одним із здобутків новочасної культури, що навчилася шанувати чужі переконання. До цієї думки прихилився навіть сам цісар Карл, що у своїх релігійних поглядах був дуже суворий і прямолінійний. Оповідали про нього, що він залюбки віддавався годинникарству. Одного разу він хотів поставити на ту саму годину два годинники; коли ж йому це не вдалося, скрикнув: «Нерозумний чоловіче, не можеш двох годинників погодити з собою, а стільки тисяч людей намагаєшся присилувати до одної віри!»

Майже рівночасно з Лютером виступив у Швейцарії як церковний реформатор Ульріх Цвінглі (1484—1531). Це був богослов із гуманістичною освітою, людина з практичним, твердим світоглядом, що бажав поправити звичаї своєї громади. Він опер свою науку, так само як Лютер, на Євангелії і доволі скоро добув собі признання в Цюріху і заснував тут реформовану церкву в 1523 р. Але проти реформації виступили найстарші швейцарські кантони Урі, Швіц та інші, й прийшло до кривавої війни. Зреформовані міста не допускали до гір збіжжя, і це викликало гострий спротив верховинців. В 1532 р. у Каппелі прийшло до битви, в якій Цвінглі поляг, і його наука перестала поширюватися. Того ж року складено релігійний мир на такій основі, що кожний кантон міг сам вирішувати свої релігійні справи.

Війни з Францією. Під час бурхливого періоду реформації Карл V вів одночасно війни з Францією і Туреччиною. Об'єднання в руках Габсбургів широких територій захитало рівновагу, що в середньовіччі панувала в Європі. Зміною відносин найбільше загроженою почувалася Франція. Габсбурзькі країни оточували її з усіх сторін: на півночі від Нідерландів, на сході над Рейном, посередньо від Італії, на полудні від Іспанії. Сучасник Карла V французький король Франсуа I (1515—1547) всіма силами намагався перебити габсбурзький перстень. Французькі війська ще в 1500 р. зайняли Мілан, усуваючи звідти родину Сфорца. Франсуа вів далі боротьбу й у бою під Маріньяно 1515 р. розгромив швейцарські війська Сфорца. По смерті Максиміліана Франсуа проголосив свою кандидатуру на імперський престіл і мав деякі вигляди вибору, бо підпирав його папа Лев X, але Карл V переміг своїми впливами. Після цієї невдачі Франсуа із ще більшим завзяттям почав боротьбу з Габсбургами і не міг ніякої нагоди, щоб підкопувати значення Карла. Так почалися завзяті німецько-габсбурзькі війни.

Перша війна (1515—1526) розпочалася за владу над Північною Італією. Карл бажав обновити давню зверхність імперства в Італії і вислав своє військо на Мілан. Французи мусили уступити за Альпи, а в Мілані засів Франческо Сфорца як імперський васал. По стороні імператора став також один із французьких князів, Карл Бурбон, ображений на Франсуа за те, що той хотів відірвати йому деякі маєтності. Франсуа вислав до Італії нові полки. У перших боях поляг хоробрий Баярд, «лицар без тривоги й догани», — вцілила його куля з німецької гаківниці. До вирішного бою прийшло під Падую в 1525 р. Імперські ландскнехти нагальним ударом розбили французьке лицарство, і сам король Франсуа попав у полон. Як бранець він помандрував до Мадрида і там погодився на мир із імператором: зрікся прав до Італії, Фландрії і частини Бургундії.

Але мир тривав недовго. Папа Климент VII (1523—1534) із роду Медічі, занепокоєний зростом Габсбургів в Італії, організував проти імператора союз, т. зв. святу лігу, до якої увійшли Флоренція, Мілан, Венеція, Англія. Франсуа папа звільнив від присяги, і він також приступив до союзу і другої війни (1527—1529). Але Карл випередив союзників і вислав велику армію на Рим. Папа заховався в обороннім замку св. Ангела (давній гробівниця імператора Адріана), а імперські війська добули місто й уладили тут страшний погром 1527 р., який довго з острахом римляни згадували. Налякани італійські міста відпали від ліги, а у французькому війську вибухла якась епідемія, так що не можна було розпочати походу. Тоді мати Франсуа разом із тіткою Карла довели до т. зв. «дамського миру» в Камбре в

Сутичка німецьких лицарів із селянами

1529 р., що залишив границі обох держав без змін. Папа погодився з Карлом й у Болонї укоронував його королівською ломбардською та цісарською римською короною. Це була остання коронація німецького володаря, якої dokonав папа.

Супроти сили Карла Франсуа не відважився поки що виступати прямо проти цісаря, але інтригував у Німеччині серед протестантів, щоб утримати там якнайдовше внутрішню ко-

лотнечу. Коли ж на наддунайські землі рушили турки, французький король не завагався увійти в союз із ними проти ненависних Габсбургів.

Остаточно прийшло до третьої війни (1536—1538). Карл мусив вести війну на два фронти, бо й турки наступали на Угорщину. Він вислав значне військо на Прованс, але французький вождь Монморансі знищив усю околицю так основно, що цісарські війська попали в голод і пошесті. Остаточно прийшло до миру і відносини так покращали, що цісар навіть іздив відвідати Франсуа в Парижі.

Але в скорому часі війна поновилася (1542—1544). Тоді Карл кинув свою армію на Шампань і загрозив Парижеві. Франсуа мусив погодитися на мир у Крепі в 1544 р.

Війна вибухла знову за наслідника Франсуа, Генріха II. В 1552 р. французький король використав війну цісаря з князями, напав на пограниччя і забрав три замки: Мец, Тулон і Верден. Загальний вислід війни виказав рівність сил обох сторін: Франція поширила дещо західну границю, але в Італії рішальний вплив перейшов до Габсбургів.

Зріст Туреччини. Після здобуття Константинополя в 1453 р. турки почали поширювати свою владу на Балканський півострів і сусідні країни. На півночі вони захопили територію Болгарії і Сербії (1458 р.) та сусідню Боснію (1460 р.). Ці слов'янські краї, що на протязі середньовіччя заховали незалежність, тепер стали залежні від турків.

У Греції існували ще християнські держави. На Мореї (Пелопоннесі) осіли брати останнього візантійського цісаря Фома і Димитрій Палеологи; в Афінах, Фівах та інших містах існували невеличкі держави «франків» — нащадків хрестоносців. У 1460 р. турки знищили християнські оселі й зайняли країну.

Більший опір ставила Албанія під проводом Георгія Кастріота (Скандербєга), найславнішого з балканських лицарів. Папа Пій II уважав його за найкращого проводиря задуманого хрестоносного походу, та й сам султан не міг надиву-

Султан Сулейман Величавий

ватися його хоробрості. Коли ж він помер в 1467 р., албанці втратили провід і в пізніших часах дісталися під турецьке ярмо. Незалежність заховали тільки верховинці недоступної Чорногорії (Монтенегро). Деяку допомогу балканським народам давала Венеція, що мала важні торгові пункти на далматинському побережжі й Мореї і бажала стримати турецький похід. Але коли турки дійшли аж до ріки По і загрозили самому місту св. Марка, Венеція погодилася на мир в 1479 р. та оплатою щорічного гарачу врятувала свою левантинську торгівлю.

Рівночасно турки завоювали побережжя Чорного моря. В 1462 р. упав могутній Трапезунд у Малій Азії, де володіли нащадки цісарської династії Комнінів. Останній із них, Давид, з сімома синами попав у полон і загинув від руки турецького катта. Турецький флот проплив потім до Криму і в 1475 р. здобув велику генуезьку колонію Кафу та інші торгові міста. Турки вивезли звідти 40000 бранців. В 1484 р. під турецьку владу дісталися також Килія при Гирлі Дунаю і Білгород над Дністром. Таким способом упали всі ті чорноморські міста, що були посередниками між Україною та Візантією. Турецьку зверхність признали тоді кримські татари і християнські держави на північ від Дунаю — Волощина й Молдова.

До такої могутності дійшла Туреччина за султана Могамеда II (1451—1481). Його наслідник Баязед II (1481—1512) вів більш мирну політику й уникав далеких походів. Багато клопоту завдав йому брат Джейм, відомий як поет, що втік із Константинополя, шукав захисту на Родосі й у Римі та для західних держав міг служити знаряддям проти Туреччини. Але султан знайшов спосіб, щоб його в Римі отруїти.

Нові завоювання розпочав Селім I (1512—1520), якого на престолі осадили яничари, прибічна гвардія султанів. Він повів великий похід на Персію і у великім бою під Чальдіраном за допомогою артилерії розбив персів і зайняв Месопотамію в 1514 р. Пізніше він виповів війну єгипетській державі, яку в XIII ст. опанували т. зв. мамелюки, варварські наємники. У 1516 р. він добув Сирію, в 1517 р. — Єгипет і розтягнув свою зверхність на арабські племена та святі міста Мекку й Медіну. Від останнього з Аббасидів, що жив у Каїрі, Селім перебрав титул каліфа і став головою всього магометанського світу.

Війни за Угорщину. До найвищої могутності довів Туреччину син Селіма, Сулейман Величавий (1520—1566). Це був освічений володар, що розумів значення культури, а рівночасно був великим полководцем і спритним політиком. Значний вплив на нього мала його жінка Роксолана, за переказом попівна з Рогатина, яку татари захопили в полон. Сулейман повернув силу османів знову на північ, проти Угорщини.

Облога Відня турками. 1529 р.

В Угорщині по смерті Матяша Корвіна королем обрали сина Казимира Ягайловича — Володислава (1490—1516), що від 1471 р. володів також у Чехії. Король визначався добродушною вдачею і не мав у державі великого авторитету. Вся влада була в руках вельмож, що обмежували шляхту і старанно гнобили селян. Коли король проголосив хрестоносний похід, зібрані маси селянства підняли бунт і почали нищити панів (1514 р.). Але шляхта здушила повстання і жорстокими карами покарала учасників, а проводиря селян Георгія Дошу, званого «королем куруців» (хрестоносців), спалили живцем. Ці внутрішні колотнечі облегшили туркам напад на Угорщину.

У 1521 р. Сулейман добув сильну угорську твердиню Белград, що боронила перехід через Дунай. Молодий угорський

Роксолана, дружина
Сулеймана II

король Лайош (1516—1526), син Володислава, почав готуватися до оборони, але під Могачем у 1526 р. турки погорили його військо і король поляг у бою. На основі Віденської угоди 1515 р. Чехія й Угорщина мали тепер перейти під владу Габсбургів. У Чехії справді без труднощів місцеві стани признали королем Фердинанда, брата Карла V. В Угорщині вельможі спротивилися владі Габсбургів і обрали королем Яноша Заполію. Фердинанд під Токаєм погромив Заполію і в Буду коронувався угорською короною. Але по стороні Заполії стали турки. Судейман із

великим військом увійшов до Угорщини, узяв Буду і рушив під Відень у 1529 р. Але командант міста Нікола Зальм відважно відбив три турецьких наступи, і султан, знеохочений до дальших операцій у час холодної осені, наказав відворот. Фердинанд трохи згодом пробував відібрати Буду, але це йому не повелосся. У руках Габсбургів залишилася тільки західна смуга Угорщини, середня була під прямою владою султана, а на сході, в Семигороді, володіли князі, що признавали турецьку зверхність.

Війна на угорському пограниччі відновлювалася кілька разів, бо турки намагалися використати внутрішню війну в Німеччині, а до війни з Габсбургами заохочувала їх Франція. Карл V вів також боротьбу з турками на Середземному морі. Турецький пірат Хайреддін Барбаросса утворив великий флот, грабував італійські та іспанські побережжя і врешті здобув Туніс. Карл виступив проти нього в 1535 р. із своїм флотом, погромив турецькі сили й увільнив з неволі кілька тисяч християнських невільників. У 1541 р. цісар виправлявся удруге на Алжир, але буря знищила іспанський флот і похід не вдавсь.

В 1556 р. Карл, перевтомлений трудами володаря, зрікся влади в усіх своїх державах. Іспанію з Нідерландами, Італію та американські колонії віддав синові Філіппові, а родові посілості в Австрії, Чехії, Угорщині та цісарську корону відступив братові Фердинандові. Так прийшло до поділу династії Габсбургів на дві лінії — іспанську й австрійську.

4. ФРАНЦІЯ ТА АНГЛІЯ В XVI СТ.

Зріст Франції в XV—XVI ст. Після щасливо покінченої Столітньої війни французька держава в скорому часі дійшла до нового зросту і сили. Національні почування, що розвинулися завдяки виступові Орлеанської Дівичі, стали основою до дальшої розбудови держави. Король Карл VII (1422—1461) хоч не визначався великим талантом, зумів використати народне захоплення і провів ряд реформ, що обновили і скріпили державну організацію. Спочатку він приєднав собі французьке духовенство т. зв. «прагматичною санкцією» (1438 р.). Це був закон, що забезпечував церкві вільний вибір єпископів (т. зв. «галльські вольності»), але під умовою, що єпископом не буде той, «хто у Франції не народився і королеві не є прихильний». Пізніше король перевів реформу фінансів. Державні маєтності призначено виключно на удержання короля та його двору, мито мало йти на утримання адміністрації; а найважливіше було те, що заведено загальний ґрунтовий і поголовний податок на постійне війське. До того часу у Франції було тільки феодалне, лицарське військо, що збиралося під час війни на заклик короля. Але війна з англійцями виявила потребу постійної армії, і французька держава перша завела таке військо. Поки що утворено 15 кінних компаній по 600 людей, що мали постійно відбувати військові вправи. До війська притягнули досвідних вояків з охотничих відділів, яких багато появилось під час англійської війни. Щоб очистити країну від різних ватаг, що всюди вешталися і непокоїли населення, король почав висилати їх за границю: частину вислав цісареві Фрідріхові III для війни зі швейцарцями, частину ужив у війні в Лотарингії. Крім кінноти, утворив також із міщан відділи піхотинців-лучників, що постійно обучалися у стрілянні. Нарешті зорганізував артилерію.

Політику Карла VII продовжував його син Людовік XI (1461—1483). Це був володар на зразок Маккіавеллевого «Князя» — деспотичний, підступний і віроломний, що не вагався зломити присягу, коли інтерес держави цього вимагав, ставлячи понад усе добре і велич держави. Він намагався усунути впливи анархічної шляхти і допомагав містам, що тоді доходили до більшого значення, в їхній боротьбі з панами. Феодалні пани утворили проти короля «лігу публічного добра», а на чолі її став бургундський князь Карл Сміливий. Але Людовікові повелося за допомогою міст здушити бунт і скріпити монархічну владу. По смерті Карла він влучив Бургундію до своїх володінь.

Карл VIII (1483—1498) розпоряджав уже такими силами,

Франсуа I

Жан Кальвін

що міг вислати військо до Італії і пробував добути Неаполь. Людовік XII (1498—1515) вів боротьбу далі і в 1500 р. добув Мілан. Через це французька династія увійшла в конфлікт із Габсбургами, що також змагали до опанування Італії.

До повної могутності довів Францію король Франсуа I (1515—1547), один із найвизначніших французьких володарів. Головна мета, до якої він змагав, було стримати напір Габсбургів, що оточили його державу з трьох сторін: від Рейну, Нідерландів та Іспанії. Про чотири війни з цісарем Карлом V говорили ми вже вище. Хоч Франсуа мав титул «архіхристиянського короля» він не вагався допомагати протестантам в їхній боротьбі з цісарем; навіть увійшов у союз з Туреччиною. У боротьбі він втратив Мілан, але все ж вирятував незалежність своєї держави і не піддався під верховодство Габсбургів.

За Франсуа змінилися відносини церкви до держави. В 1515 р. він склав конкордат із папою, привернув Римові річні оплати (аннати) і за те дістав право призначати єпископів. Через це французька церква стала більш залежна від корони, ніж це було на основі санкції 1438 р. Права шляхти король шанував, хоч рідко скликав Генеральні Стани, тобто французький сейм. Могутніх панів приєднував своєю лицарською вдачею і бенкетами на величавому дворі. Він був прихильником свободних звичаїв Відродження, любив мистецтво, оточив себе визначними мистцями. Серед усього громадянства мав любов і симпатії.

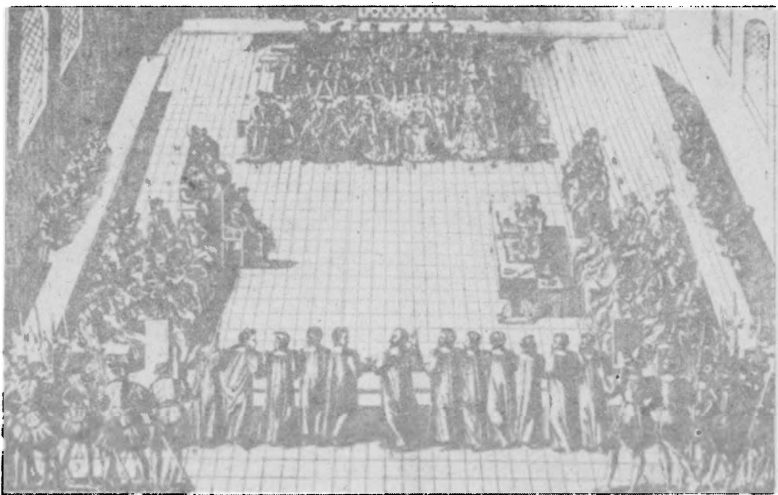
Син Франсуа Генріх II (1547—1559) побільшив границі Франції: в 1552 р. добув від Німеччини Мец, Тулон і Верден, а в 1559 р. від Англії — Кале, яке англійці держали від Столітньої війни.

Кальвінізм і релігійні війни. На дальшу долю Франції рішальний вплив мала реформація, а саме кальвінізм. Ж а н К а л ь в і н (Жан Ковен; 1509—1564) походив із Пікардії, студії відбув у Парижі й спочатку був прихильником науки Лютера. Щоб забезпечитися від переслідувань, виїхав до Швейцарії і тут видав основи своєї науки під назвою «Наука християнської релігії». В основі його поглядів стоїть віра у предестинацію: Бог згори призначає людей до неба або пекла, і тільки Божя ласка може цей присуд змінити. Людина не повинна разглядати Божих судів, а жити так, щоб здобути ласку. Громада складається з вибраних Божою ласкою, вони повинні жити у строгій дисципліні й негідних із свого кола виключати. Отже, устрій кальвінської церкви був демократичний. Кальвін добув вплив у Женеві й тут заснував зразкову громаду. Управа його була дуже сувора: він заборонив усякі розваги і забави, навіть родинні свята, музику і танки, та наказав зачинити всі господи. Богослуження відбувалися щоденно, а в неділю чотири рази, і всі громадяни повинні були брати в них участь під суворими карами. Всіх противників своєї науки Кальвін карав безжалісно. Так, наприклад, він наказав спалити вогнем Мігеля Сервета, іспанського лікаря і гуманіста, одного з «лібертинів», що не признавали суворого життя. Багато визначних родин залишили тоді Женеву, зате напливали прихильники кальвінізму з інших країн, і «гельветське» віросповідання утрималося.

Із Швейцарії кальвінізм перейшов до Франції. Його прихильників називали г у г е н о т а м и. Франсуа I і Генріх II хоч із політичних причин підпирали німецьких протестантів, не допускали в своїй державі релігійних новин. Але, не вважаючи на всякі заборони, кальвінізм швидко поширився, і в 1559 р. у Парижі відбувся перший кальвінський синод. До нової віри приступали навіть деякі члени королівської родини.

Після смерті Генріха II володіли за чергою три його сини — Франсуа II (1559—1560), Карл IX (1560—1574) і Генріх III (1574—1589) — королі без замітніших прикмет і енергії, що не зуміли опанувати ситуації. Впливи у державі мали в своїх руках дві княжі родини: католицька — Гізів і кальвінська — Бурбонів, що ненавиділи одна одну і завзято ворогували. Так боротьба політична зійшлася з релігійними змаганнями.

Серед обох партій посереднє становище намагалася затримати Катерина Медічі, мати малолітнього короля, що вела ре-

Релігійний диспут у Пуассі. 1561р.

генцію в його імені. Вона видала в 1562 р. толеранційний едикт, яким дозволила кальвінські богослуження, але поза мурами міст.

Цей розпорядок викликав обурення католиків, і люди Гізів у Вассі напали на кальвіністів і розігнали їх богослуження. Тоді гугеноти взяли за зброю і почали нападати на католиків. Так почалися гугенотські війни, що тривали понад 30 років і страшно знищили Францію. У проводі кальвіністів стояли князь Конде і генерал Коліньї, а пізніше Генріх, король Наварри; проводирями католиків були князь Франсуа Гіз та Генріх Анжу. Найбільш маркантним епізодом цієї боротьби була так звана ніч св. Варфоломея, або «криваве весілля», у Парижі в 1572 р.: під час весілля королівської сестри з королем Наварри католики напали на гугенотів і вирізали їх на вулицях. У Парижі полягло до 2000 кальвіністів, а в усій Франції до 8000.

1589 р. протектора католиків Генріха III убив фанатичний домініканець.

Генріх IV. Мир у Франції привернув король Г е н р і х І V (1589—1610), з родини Бурбонів, що мав титул короля Наварри. Свою молодість він перебував у баскських горах, на ловах і в лицарських вправах, та здобув там фізичне здоров'я і веселу вдачу. Потім пірнув у внутрішню боротьбу у Франції і здобув собі славу завзятого лицаря. Оповідали, що він брав участь у

Генріх IV,
французський король

Князь Сюллі,
французський міністр

200 битвах і сутичках. Він охоче перебував серед народу, мав багато приятелів серед міщан і своєю безжурною веселістю добув собі загальну симпатію. Спочатку Генріх був кальвіністом і проводирем гугенотів, але коли відкрився йому шлях до корони, прийняв католицизм. За мету свого володіння він мав помирити релігійні спори й обновити добробут і силу Франції.

Почин до цього він дав своїм толеранційним едиктом, виданим у 1598 р. в Нанті (т. зв. Нантський едикт). Він дав дозвіл кальвіністам визнавати їх віросповідання і скрізь утримувати свої громади, де вони до того часу існували; тільки в Парижі і в місцях побуту короля не дозволив відправляти реформованих богослужень. У 200 містах поставлені були залоги, складені з гугенотів, але командантів їх назначував король з-поміж кальвіністів. Гугеноти дістали також доступ до всіх урядів, а в судах, де суджено кальвіністів, половина трибуналу була із людей їх віросповідання. Цей едикт закінчив довголітню внутрішню боротьбу у Франції і дозволив королеві звернути всі сили на розбудову держави.

Завдяки симпатіям, що їх мав серед населення, Генріх IV легко переводив усі свої наміри. Генеральні Стани, тобто французький сейм, він скликав дуже рідко, але ніхто не виступав проти такої політики короля. Шляхта ослабла у релігійних війнах, і король умів утримати її у послуху. Виз-

начніших панів він притягав на свій двір, давав їм уряди і таким чином заспокоював їх амбіції. Зате в кожній потребі дістав допомогу міщанства, а особливо міг розраховувати на багатих гугенотів.

Дорадником Генріха і головним міністром був князь Сюллі — гугенот, визначний економіст. Разом із ним Генріх укладав плани господарських реформ, але в своїх рішеннях король усе йшов далі, ніж міністр.

Перші реформи торкалися державних фінансів, що дуже підупали в часі внутрішнього безладдя. Сюллі завів енергійний догляд над збором податків і відразу добув великі успіхи: королівські урядовці добровільно повернули до каси 3600000 ліврів, що через недостачу контролю були б пропали для держави. Далі упорядковано церковні домени, і хто не мав доказів орендування, мусив повернути їх скарбові. Потім зреформовано мита відповідно до потреб держави і рівномірно розкладено поголовний і маєтковий податок. Судові уряди при парламентах (трибуналах) король признав спадщинними за річною оплатою шістдесятої частини тієї суми, на яку їх оцінено. Таким опосередком постав бюрократичний стан, що був противагою родовій шляхті. Сюллі очистив державний скарб майже цілком від боргів і лишив у ньому значні резерви в золоті.

Реформи Генріха IV торкнулися також суспільного господарства. Король розумів, що держава тоді стане справді сильною, коли збільшиться добробут громадянства. Велику дбайливість він проявив до селянства, уважаючи його за основу розвитку хліборобства, зменшував селянські обов'язки і борони в селян від утиску панів. Довго згадували його приповідку, що у Франції тоді буде добре, коли селянин у неділю матиме курку в горщику. Генріх IV прикладав велику вагу до розвитку французької промисловості, звільнив ремесло від утяжливого цехового устрою і намагався розвинути нові роди промислу. Завдяки йому постали великі шовкові майстерні в Ліоні та інших містах. Так само він протегував торгівлю, будував нові шляхи та в мирних договорах забезпечував Франції участь у міжнародних торгах. Для заморської торгівлі він відкрив Східноіндійську компанію і підпирав відкривчі експедиції. В 1604 р. під проводом Шамплена французи уладили першу свою колонію в Канаді.

У заграничній політиці Генріх ішов за традиціями Франсуа I і всюди протиставився Габсбургам, але уникав відкритої війни, щоб не пошкодити економічному розвитку держави. Але хоч всі його заходи служили добру Франції, Генріх мав своїх ворогів, що закидали йому байдужість у релігійних справах. Один із таких фанатиків у 1610 р. пробив короля стилетом.

Англія за Тюдорів. Генріх VIII. У другій половині XV століття Англія переживала внутрішні війни, що велися між двома могутніми родами Ланкастерів і Йорків. Від гербів цих двох суперників боротьбу цю названо **В і й н о ю д в о х р о ж**: червоної — Ланкастерів і білої — Йорків. Ця тридцятилітня війна (1455—1485) виповнила час королювання Едуарда IV (1461—1483) і Річарда III (1483—1485).

Мир і лад у державі завела нова династія **Т ю д о р і в**. Генріх VII (1485—1509), посвячений з Ланкастерами, взяв за жінку останню представницю роду Йорків і таким чином закінчив криваві змагання. Він зумів використати ослаблення аристократії, що під час усобиці втратила багато сил, і укріпив авторитет королівської влади. Проти шляхти він шукав опори серед міщанства, що почало саме розростатися, дбав про розвиток ткацької промисловості і поширював англійську торгівлю на континент.

Другий із Тюдорів, **Г е н р і х VIII** (1509—1547), розбудовував далі основи англійської могутності. Рядив він майже як самовладний монарх, не дуже числячися з постановами парламенту. Палата лордів, знищена внутрішньою війною, що не прийшла до сили, а палата громад ішла за королем, шукаючи в нього захисту проти вельмож. Англія після війни не могла скріпитися економічно. Хліборобство занепало так, що багато землевласників занехаяло рільництво і заводило на землях пасовиська на годівлю овець. Через це поширилася нужда серед селян і постала приповідка, що «вівці виганяють людей, а пасовиська руйнують села». Король по змозі намагався зарадити господарській кризі й підпомагав промисловість та торгівлю.

Генріх VIII добув собі слави заведенням нової, англіканської церкви. Спочатку він не був прихильником церковної реформи. Коли Лютер виступив із своєю наукою, король у 1522 р. виступив проти нього і в окремій полемічній брошурі обороняв католицьку тезу про 7 таїн та гостро переслідував англійських лютеран. Але пізніше з особистих причин виступив проти Риму. Причиною було те, що Генріх бажав розвестися зі своєю жінкою Катериною Арагонською (тіткою Карла V) і одружитися з дамою двору Анною Болен. Папа Климент VII, до якого король віднісся за дозволом, не дав своєї згоди. Тоді Генріх скликав з'їзд англійського духовенства і на ньому перевів постанову в 1532 р., що **к о р о л ь е н а й** вищим головою англійської церкви. На основі опінії університетів і наукових корпорацій нових примас Англії, архієпископ Тома Кренмер, дав Генріхові розвід і дозвіл на нове подружжя. Коли ж папа запротестував проти цього й загрозив церковними карами, парламент прийняв а к т

Анна Болен, одна з дружин Генріха VIII

с у п е р м а т і і, тобто зверхньої влади короля над церквою, і наказав урядовцям і духовенству цю постанову присягти в 1534 р. Так прийшло до розриву Англії з Апостольською Столицею. Але поза тим догматичні та ієрархічні відносини залишилися непорушені, бо король на ніякі переміни не погоджувався. Нову церкву названо єпископальною, бо в ній існував уряд єпископів, знесений в інших зреформованих віросповіданнях. В 1539 р. король оповістив т. зв. «6 а р т и к у л і в», в яких під карою смерті наказав берегти деякі церковні приписи (целібат, чернечі обіти, сповідь, читана богослужба, трансубстан-

ціяція, причастя під одним видом). Ті постанови він проводив із такою жорстокістю, що їх назвали «кривавими артикулами». Щоб знести католицьку опозицію, що проявилася в колах чернецтва, Генріх наказав закрити всі монастирі.

У своїм приватнім житті Генріх не добув щастя. Свою другу жінку, Анну Болен, обжалував за невірність і покарав смертю. Потім мав ще чотири жінки: Жанна Семур умерла по році; Анна Клеве і Катерина Гавард були засуджені на смерть; тільки шоста жінка Катерина Пар пережила «Синьобородого».

Син Генріха VIII і Катерини Гавард, Едуард VI (1547—1553), як малолітній, був під опікою могутніх регентів, князів Сомерсета і Нортумберленда. В англійській церкві скріпилися тоді лютеранські впливи, і в цьому дусі зрадагвано нові «42 артикули» в 1553 р. В іншому напрямку пішла королева Марія (1553—1558), донька першої жінки Генріха, Катерини Арагонської. Вихована в католицькій вірі, вона намагалася повернути зверхність Риму над Англією, але безуспішно, бо англіканська церква вже закорінилася.

Єлизавета. Нову епоху розвитку Англії розпочала королева Єлизавета (1558—1603), донька Генріха VIII і Анни Болен. Мати її умерла на ешафоті, а батько, зайнятий своїми справами, відносився до неї байдуже. Але малою королівною за-

Королева Єлизавета

опікувалася остання жінка Генріха, Катерина Пар, і пізніший її чоловік, адмірал Семур. Єлизавета від молодих літ проявляла великий талант і добула собі глибоке знання класичних мов і математики. За володіння Марії Єлизавета попала знову в

неласку, і навіть її ув'язнено у в'язниці Тауер як підозрілу в заговорі на королеву. Але після смерті Марії, коли не було інших членів королівської родини, Єлизавета, як остання з Тюдорів, добула англійський престол. Її руки домагалися наймогутніші володарі — Габсбурги і французька династія. Іспанський король Філіп II був дуже зацікавлений цим подружжям, щоб приєднати Англію до війни з Францією. Коли Єлизавета йому відмовила, він поручав їй одного з австрійських князів. З другого боку подружні заходи робив французький князь Франсуа Анжу, але також безуспішно. На домагання парламенту, щоб королева рішилася на подружжя, Єлизавета відповідала все відмовно, заявляючи, що вона віддала своє серце тільки Англії. І справді, всі свої сили і змагання вона жертвувала англійській державі.

Політичним дорадником Єлизавети був Вільям Сесіл, пізніше лорд Берлі. Хоч королева не раз ішла своїм власним шляхом і відкидала проекти свого державного секретаря, усе ж Берлі співпрацював із нею упродовж кільканадцятьох років.

Першим державним актом Єлизавети була обнова англіканської церкви. Головною причиною, що вплинула на це рішення королеви, було становище Рима: католицька церква уважала подружжя Генріха VIII з Анною Болен за неважне і тому також не признавала прав Єлизавети до престолу. Єлизавета не мала іншого виходу, як опертися на англіканах, і тому видала т. зв. «39 артикулів», в яких привернула устрій англіканської церкви з деякими змінами едикту Едуарда VI. Частина духовенства, що залишилася вірна Римові, усунено з посад, але до переслідування католиків королева не допустила. Єпископальну церкву уведено також в Ірландії, але там більшість народу лишилася вірна католицтву. Натомість Єлизавета гостро виступала проти прихильників кальвінізму, яких в Англії звали п у р и т а н а м и , та їх радикального відламу — і н д е п е н д е н т і в .

На релігійно-політичному тлі, розвинувся конфлікт між Єлизаветою та шотландською королевою Марією Стюарт.

Марія Стюарт. Марія Стюарт (1542—1587) була донькою шотландського короля Якова V і Марії I із французької династії. У молодих роках вона перебувала на французькому дворі, де визначилася красою і таким чаром, що «однією усмішкою могла закрутити голову всім французам». На 15-му році життя стала жінкою наслідника престолу, а потім короля, Франсуа II. Після ранньої смерті чоловіка в 1560 р. переїхала до Шотландії і засіла на престолі по своїй матері. Тут попала відразу у трагічний конфлікт із своїм народом. У Шотландії поширилися тоді кальвінізм, ненависть до католицької церкви

та безоглядна боротьба з проявами вищої культури, що їх пуритани уважали за безбожність. Тим часом Марія була католичкою і була вихована серед висококультурного середовища французького двору, а сама визначалася мистецьким замилюванням. Молода королева спочатку не вводила ніяких перемін у Шотландії, застерегла тільки для себе католицьке богослужіння і намагалася приєднати собі визначних панів особистими зв'язками. Частина лицарської шляхти стала відразу при її боці, але пуритани відносилися до Марії вороже, особливо суворий проповідник Яків Нокс, що порівнював її з біблійною Єзавеллю. Розбурхана юрба напала на королівський замок під час першого католицького богослужіння.

Марія Стюарт

Руки Марії домагалися, так само, як і Єлизаветиної, габсбурзькі володарі, але вона всупереч раді панів вибрала собі за чоловіка близького кривняка Генріха Дарнлі (1565 р.). Рівночасно розпочала живу католицьку акцію, ввійшла у зв'язки з папою і Філіпом II та приготувляла виступ проти кальвіністів. Посередником у її листуванні був італієць Давид Річо, що був надворним співаком королеви. Проти католицької політики Марії повстав граф Джеймс Мерре, але його заговор відкрито і він мусив утікати до Англії. Опозиція приєднала собі потім самого Дарнлі, що був невдоволений тим, що королева не допускає його до влади. Пуританські лорди склали заговор, напали на двір королеви, вбили Річо, а Марію кинули до в'язниці. Але Марія зуміла довести до згоди з чоловіком, за його допомогою визволилася з в'язниці й триумфально вернулася до столичного Единбурга. Заговорники повтікали до Англії.

Становище Марії скріпилося через те, що тоді народився її син Яків (пізніший англійський і шотландський король). Але добрі відносини Марії з Дарнлі тривали недовго. Дарнлі мав невисоку освіту, відомий був із грубих звичаїв, віддавався тільки ловам і не проявляв ніяких вищих інтересів. Вплив на королеву здобув граф Джеймс Ботвел, що хоч і був протестантом, все їй вірно служив. З прихильності до королеви він

рішився усунути Дарнлі зі світу. В 1567 р. прийшло до вибуху в замковій церкві, й Дарнлі погіб. Чи Марія була співучасницею цього плану, про це не знаємо нічого певного. Противники Марії поширювали потім копії листів королеви, ніби знайдені у потайній шкатулці Ботвелла, що мали свідчити проти неї; але оригіналів цих листів не найдено, а копії виразно носять на собі сліди підроблення. Ботвелла суд кликав до відповідальності, але він явився на розправу на чолі збройної дружини, і його оправдали.

Марія у своїй легкодушності вступила потім на шлях, що став причиною її трагедії: три місяці після смерті Дарнлі вона віддала свою руку Ботвеллові. Це подружжя підняло відразу народ до повстання. У бою недалеко Единбурга військо Ботвелла було розбите, і він мусив втікати до Швейції, де й перебув у в'язниці до самої смерті (1578 р.). Марію шотландські пани присилювали зректися престолу, і вона виїхала до Англії.

Між Єлизаветою та Марією відносини здавна були напружені. Марія, йдучи за католицькою політикою, не признавала за Єлизаветою прав до англійського престолу і спочатку навіть уживала титул англійської королеви. Коли ж тепер Марія явилася на англійській території, Єлизавета мала нагоду помститися на своїй суперниці. Вона не дозволила Марії виїхати до Франції та затримала її в однім із своїх замків. Проти Марії виступили шотландські вельможі, що за її панування втекли до Англії, і жадали суду над нею за убивство її чоловіка. Єлизавета була б не рішилася на якісь гостріші кроки, але на її відносини до Марії вплинула акція католицьких держав. Іспанський король готовив похід на Англію, щоб Марію визволити, заступалися за неї і французькі католики, а папа кинув на Єлизавету екскомуніку і звільнив англійців від присяги їй. Ці заходи знайшли відгук також в Англії: почався рух серед католиків, в Ірландії піднялося повстання, в різних околицях появилися чужосторонні агітатори, відкрито заговори проти самої Єлизавети. Це був час, коли у Франції проводилася боротьба між католиками й гугенотами, а в Нідерландах протестанти підняли повстання проти католицької Іспанії. Ціла Європа поділилася на ворожі релігійні табори, й обидві сторони старалися добути вплив на Англію. Так минуло кільканадцять років. Марія перебувала весь час у відокремленні, але утримувала переписку з своїми прихильниками. Коли ж політика католицьких держав почала загрожувати все більше Англії, парламент у 1585 р. ухвалив окремий закон, що загрожував карою смертю кожному, хто бере участь у заговорах проти королеви. Саме тоді відкрито комплот під проводом Антона Бабінгтона. Заговорники мали намір убити Єлизавету і допомогти іспанському флотові причалити

до Англії. Марія Стюарт стояла у деякому порозумінні із змовниками, і на цій підставі поставлено її перед суд лордів. Процес не виказав її прямої вини, але трибунал засудив її на смерть за діяльність, що загрожувала Англії та її королеві, і кат відрубав їй голову в 1587 р.

Боротьба з Іспанією. Смерть Марії Стюарт спричинила виступ Іспанії проти Англії. Король Філіпп II, наймогутніший із католицьких володарів, уважав за обов'язок своєї честі помстити смерть Марії, тим більше що вона у тестаменті переказала йому наслідство по собі. Зрештою, між Англією та Іспанією шло суперництво на морі, а Єлизавета підпомагала нідерландське повстання проти Англії.

Великий іспанський воєнний флот, «Непереможна армада», в липні 1588 р. в'їхав в Англійський Канал. Воєнних кораблів було 130, між ними деякі невиданих досі розмірів, залогом числено на 30000, артилерію складало 2400 гармат. Окремо йшов транспортний флот, почасти з Іспанії, почасти з іспанських Нідерландів. Єлизавета не мала навіть четвертини тої сили, але на її зазив англійське громадянство кинулося до організації оборонних засобів. При королеві стали всі, без огляду на віросповідання, бо всім була відома безоглядність Філіппа, що в разі перемоги готов був знищити самостійність Англії. Парламент ухвалив окремий корабельний податок, і в недовгому часі Англія розпоряджалося флотом, складеним з 190 кораблів, значно менших, ніж іспанські, але багато рухливіших. Англійці спочатку уникали застрічі, й іспанці поплили в напрямку на Кале, щоб там зійтися з помічними силами з Нідерландів. Коли іспанський флот причалив до Кале, несподівано вночі підплили до нього 8 англійських кораблів і почали іспанців обстрілювати. Цей наступ викликав такий переполох, що флот попав у безладдя і почав уступати на Гравелінген. На морі почалася тоді буря, і вона спричинила остаточну катастрофу флоту. Іспанські кораблі кинулися врозтіч по невідомому морю, а англійці, яким увесь терен був добре відомий, на своїх легких кораблях без труду їх наздоганяли й винищували. Частина іспанського флоту доїхала до Шотландії, але тут знайшла собі остаточну загибель на прибережних скелях.

Вислід цього великого морського бою був незвичайним тріумфом Англії, що без значніших втрат перемогла непереможних до того часу іспанців. Це була рівночасно історична подія у боротьбі за владу над морями: Іспанія почала тратити свій провід на водах, а її місце зайняла Англія. Єлизавета використала цю перемогу й перейшла до скорого наступу проти Іспанії. Героєм тих часів був **Френсіс Дрейк** (1540—1596), сміливий англійський моряк, напівпірат, що

Френсіс Дрейк

відважувався на найбільш небезпечні морські походи, щоб добути собі славу й здобич. В 1577—1589 рр. він відбув — другу після Магеллана — подорож довкола Землі через Атлантичний і Тихий океани, попри Південну Азію та довкола Африки. В 1585 р. він виправився на Західну Індію і добув цілий іспанський «срібний флот», який рахували на 600000 фунтів стерлінгів. В 1589 р. Єлизавета вислала його з 120 кораблями на Португалію, що в 1580 р. перейшла під владу Філіппа II: це була відплата за наїзд Великої армади. Англійці добули великі воєнні припаси в Коруні, але не

змогли добути головного португальського порту — Ліссабона. Далі почалися англійські напади на колонії Іспанії. Волтер Рейлі виправився на Гуану, Тринідад й Оріноко, Дрепк і Гоукінс — на Порто-Ріко і Панаму. Вони оба полягли там у боях у 1596 р. У тому ж році з'єднаний англійсько-нідерландський флот наїхав на Кадикс, здобув місто і знищив багато кораблів та воєнного матеріалу. В 1597 р. Рейлі й Ессекс виправилися на Азори, але не могли дійхати до мети з причини великої морської бурі. Філіпп відповів на ці наїзди своїми наїздами, а також підтримував католицькі повстання проти Єлизавети в Ірландії. Англійці спочатку намагалися гострими засобами знищити повстанців: з нечуваною жорстокістю карали учасників, нищили цілі села. Коли ж ці репресії не заспокоїли Ірландії, висланник Єлизавети, граф Ессекс, в 1599 р. склав з ірландцями мир, дозволяючи їм католицьке богослужіння; сконфісковані маєтності наказано віддати назад власникам, а урядовцями мали бути представники обох народів. Але королева відкинула це порозуміння, а Ессекса за спробу спротиву покарала смертю. Англійське військо знову виправилося на Ірландію і прогромило проводиря повстанців графа Тайрона, якому помагали іспанці. Єлизавета зі свого боку підпомагала нідерландців у їх повстанні проти Іспанії. До миру між обома державами прийшло щойно після смерті Єлизавети в 1604 р.

Господарський розвиток Англії. Перші морські перемоги поставили Англію перед новим господарським розвитком. До

того часу англійські острови жили доволі примітивним господарським життям: головним заняттям населення було скотарство, особливо годівля овець, хліборобство не розвивалося, бо на перешкоді йому стояло вогке підсоння, промисловості не було, а торгівля обмежувалася до місцевих торгів. Нові перспективи перед Англією відкрилися від часу відкриття Америки, а тепер Єлизавета свідомо й доцільно вела свою країну на нові шляхи. Вона намагалася підняти хліборобство та видала заборону запускати орні ґрунти й замінити їх на пасовиська, як це часто робили сільські землевласники. Цими заходами хліборобська площа дещо збільшилася. Далі королева подбала про те, щоб використати надмір вовни, яку продукували острови. Протеговані нею ткацькі робітні почали успішно розвиватися, й англійське сукно скоро почало конкурувати з фландрійським, що дотепер мало монополію в Європі. В Англії осіло багато емігрантів із Нідерландів, що втікали через релігійні переслідування; вони немало причинилися до зросту англійської промисловості. Королева зреформувала цехові відносини, дбала про добро і рівень ремісничих виробів й особливу увагу звертала на ремісничу молодь.

З поширенням промислу до незвичайного розвитку прийшла англійська торгівля. Вже в 1553 р. постала в Лондоні «Гільдія відважних купців» — товариство, що поставило собі завдання розвести англійські торгові підприємства. Головну роль відіграв тут великий купець Том Грешем, що був довіреним фінансовим агентом королеви в Антверпені. Англійське купецтво зайнялося передусім здобуванням чужих ринків для англійської вовни й сукна. Так, наприклад, йому повелося опанувати Гамбург і там відкрити свою факторію: Потім добуло собі самостійне місце в Антверпені, далі дісталася на Балтійське море до Пруссії та Лівонії та заснувало окрему балтійську торгову компанію. Одночасно англійські кораблі намагалися дістатися до Московщини, пропливли довж Скандинавського півострова і в 1553 р. заїхали до Холмогорів, де пізніше постав Архангельськ. Там англійці заснували Московську компанію, і цар Іван Грозний дав їй широкі привілеї. Ця жива діяльність англійців нарушувала дотеперішню монополію німецької Ганзи, і ця могутня організація почала гостро поборювати «відважних купців». Єлизавета у відповідь на це почала репресії проти ганзеатів: в 1578 р. вона знесла митні привілеї Ганзи, а двадцятьма роками пізніше зачинила ганзейську факторію в Лондоні. Довгими роками йшла між Англією та Ганзою завзята торгова боротьба, але англійці остаточно перемогли й усунули зі свого терену німців.

Англійський торговий флот появився тоді й на Середзем-

ному морі й намагався увійти у зв'язки з Туреччиною. Так по-стали компанії Левантійська, Турецька і Марокканська.

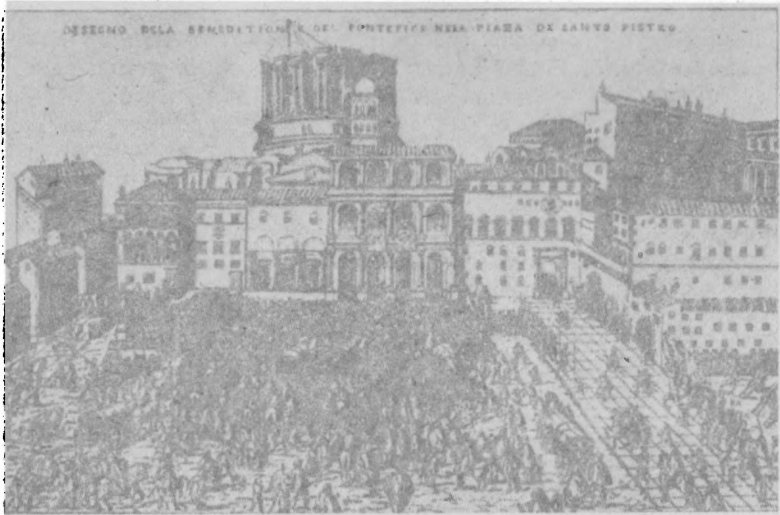
Із замкнених середземних вод англійці перекинулися далі й на відкриті океани. Перші шляхи прокладали тут моряки-пірати і відкривці, як Дрейк, Кавендіш, Рейлі, Фробішер, Гукінс та інші. Їхньою заслугою було прослідження північних країв Америки в пошукуваннях північного переїзду до Азії, щоб мати свій шлях, незалежний від Іспанії. Так, у 1585 р. Джон Девіс відкрив пролив на захід від Гренландії, названий його ім'ям. Волтер Рейлі перший заснував англійську колонію у Північній Америці і на пошану королеви-дівичі назвав її Вірджинією (1584 р.).

Всі торгові компанії добували свої привілеї від Єлизавети, що з особливою увагою стежила за розвитком морських і торгових сил своєї держави. Для майбутності Англії найбільше значення мала східноіндійська компанія, заснована в 1600 р., що добула привілеї на торгівлю від рогу Доброї Надії аж по пролив Магеллана. Англійці систематично підкопували торгівлю португальців в Індії і так підготовляли перехід цієї багатой країни під владу Англії.

5. РИМ ТА ІСПАНІЯ

Відродини католицької церкви. Реформація підкопала значення католицької церкви у значній частині Європи. Деякі країни цілком відірвалися від Рима, в інших католицтво зводило тяжку боротьбу з новими віросповіданнями. Лютеранська церква добула перевагу в Північній Німеччині, Данії, Швеції, Норвегії, східнобалтійських землях, а також мала багато прихильників у Польщі й Угорщині. Кальвіністи задержали впливи у Швейцарії, Франції, Нідерландах, Шотландії, почасти в Німеччині. Англія мала свою єпископальну церкву. Зреформовані віросповідання переносилися також до колоній у Північній Америці. Тільки південні країни, Іспанія й Італія, залишилися ненарушені реформаційними змаганнями.

У таких відносинах актуальною стала справа скликання Вселенського собору. Ще перед виступом Лютера духовенство різних країн домагалось такого собору, щоб на ньому вияснити деякі спори. Коли ж реформація уже поширилася, собор уважали за єдиний засіб, яким можна б привернути загальну згоду в християнстві. Спочатку були надії, що на собор являться не тільки католики, але й прихильники реформації, та що можна буде дійти з ними до якогось компромісу. Але в даль-

Площа св. Петра в Римі під час будівництва собору

щому розвитку подій релігійна нетерпимість зростала все більше й упали надії на загальне порозуміння. До прихильників собору належав також цар Карл V, що цим шляхом хотів довести до згоди між німецькими католиками й лютеранами та шукав до того компромісу. Але в Римі царська поміркованість не знайшла прихильної оцінки.

У Римі в цьому часі настали важні внутрішні переміни. На місце пап-гуманістів, що займалися мистецтвом і письменством, прийшли «церковні» папи, які всю енергію вкладали у справу оборони і розвитку католицької церкви. На переломі між давньою і новою епохою стояв Павло III (1544—1549), з флорентійського роду Фарнезе, що мав ще величавий ренесансовий двір, але рівночасно пильно обсервував зріст реформації і старався його затримати. Він зібрав собі раду з учених і побожних кардиналів і доручив їй скласти проект реформи, що мала усунути давні хиби й недомагання у церковній організації. Цю реформу мав завершити собор, який Павло рішився скликати. Він також затвердив новий орден єзуїтів, що за ціль ставив собі поборювати реформацію. Врешті він дав згоду на організацію церковного трибуналу, т. зв. святої інквізиції.

Реформи Павла III продовжував Павло IV (1555—1559), з роду Караффа, що як кардинал зорганізував св. інквізицію й новий орден театинів, що мав підняти рівень духовенства. Він був прихильником суворої дисципліни і вже в день своєї коро-

Папа Павло III

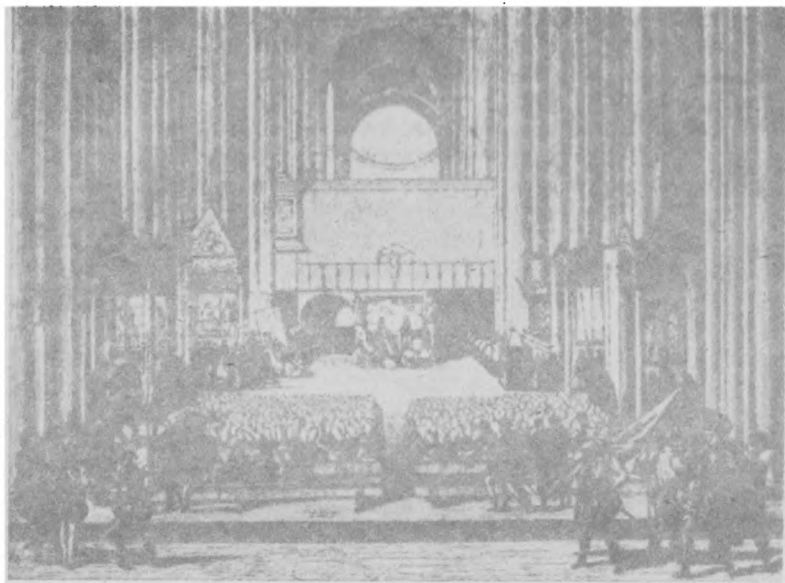

Папа Павло IV

нації видав нові загострені приписи для монастирів. Папський двір він очистив від юрби дармбідів, що використовували щедрість попередніх пап, і завів суворі, майже монастирські обичаї серед кола людей, що з ним працювали. Він хвалився тим, що жодного дня не проминув, щоб не видати якогось розпорядку, корисного для церкви. В 1559 р. він проголосив перший «індекс заборонених книг» і в ньому помістив усі твори еретиків і ворогів церкви. Змагав до того, щоб ніде ніяка книжка не появилася без дозволу св. інквізиції. Римський народ, що звик до ренесансової свободи й розкоші, ненавидів суворого папу, і в день його смерті юрба понищила його статуї та спалила дім інквізиції.

У тім самім напрямку, що й Павло IV, провадив церковні справи Пій V (1566—1572), що перше займав уряд великого інквізитора. Суворий для себе і для всіх, він гострими засобами винищував усякі спроби реформації в Італії.

Ряд пап-реформаторів XVI ст. замикає Григорій XIII (1572—1585), людина учена, з широким поглядом, що прикладав велику вагу до церковної освіти. Завдяки йому постали в Римі окремі колегії, що дбали про вищу освіту кандидатів духовного стану. Великою заслугою його було в п о р я д к у в а н н я к а л е н д а р я . Давній юліанський календар, впорядкований ще Юлієм Цезарем, приймав рік з 365 днями і 6 годинами, коли в дійсності сонячний рік триває 365 днів, 5 годин, 18 хвилин і 48 секунд. Щорічна похибка на 11 хвилин і 12 секунд.

Засідання Тридентського собору

спрчинила те, що календар спізнивався тоді на цілих 10 днів. Григорій XIII справив цей недогляд і наказав, щоб після 4 жовтня 1582 р. раховано відразу день 15 жовтня, тобто щоб час пересунено на 10 днів. Щочетвертий рік мав бути переступний, за віїмком років 1700, 1800, 1900 і т. д., що мали бути звичайними роками. Цей новий, г р и г о р і а н с ь к и й , календар прийняли відразу католицькі держави; у протестантських країнах прийнято його щойно після 1700 р., а на сході Європи ще пізніше.

Тридентський собор. У порозумінні з Карлом V папа Павло III в 1545 р. скликав собор у Триденті в Тіролі. Хоч собор був призначений для Німеччини, головну участь у ньому брали італійці й іспанці. Особливо численно були представлені на ньому єзуїти, домінікани й інші духовні ордени, й вони надавали тон народам. Вже на перших сесіях виявилось, що перемагає новий напрям, що змагає до того, щоб науку католицької церкви скласти у суворі й постійні формули. Рішуче відкинено всі інновації лютеран, цвінгліан, кальвіністів і інших сект: отці собору не хотіли погодитися на ніякий компроміс. Щодо еретичних наук собор підкреслив виразно вагу церковної традиції, яка мала доповнювати Святе Письмо.

Карл V був невдоволений першими рішеннями собору, бо бажав довести до якогось порозуміння з протестантами. Він просив папу принаймні не проголошувати відразу декретів проти лютеран. Але Павло III не тільки опублікував усі ухвали, але й переніс у 1547 р. собор до Болоньї ніби з причини епідемії, а в дійсності, щоб бути далі від цісарської влади. Але цісар не признав перенесення собору, і його прихильники залишилися у Триденті. Таким чином собор розбився. Нові наради ведено знову в Триденті в 1551—1552 рр., але з причини війни цісаря з німецькими князями знову його перервано. Собор закінчив свою працю щойно 10 років пізніше, в 1562—1563 рр.

На останній сесії приходило ще до гострих сутичок між різними групами собору. Цісар Фердинанд I, брат Карла V, через своїх послів домагався таких уступок, як причастя під двома видами для світських, подружжя для священників, зменшення постів. Французькі кардинали заявлялися за таким самим причастям і обстоювали вищість собору над папою. Іспанці вимагали більшої незалежності єпископів від папи, що мав бути тільки першим між рівними. З трудом пощастило ті різні напрямки погодити. Велике значення мав спосіб голосування: учасники голосували не «націями», тобто державами, як бувало звичайно, але поголовно, і через те більшість добули прихильники авторитету папи.

Собор усталив остаточно догми католицької церкви, зібрані у «Тридентському сповіданні віри», а до кожної статті долучено анафему (прокляття) на тих, що їх противилися б. Докладні ухвали собору урегулювали церковну дисципліну. Крім того, видано окремі приписи про життя духовенства: єпископам наказано безоглядно резидувати в своїх єпархіях, а священникам у парохіях; у кожній єпископській столиці мав постати семінар для освіти майбутніх священників. Папі признано рішальний провід у церкві, так, як цього вимагала справа боротьби з ересями. Тридентський собор поклав нові основи під розвиток католицької церкви, так що вона могла не тільки оборонятися перед наступом нових віросповідань, але й розпочати з ними боротьбу.

Єзуїти. На допомогу відродженій католицькій церкві прийшли чернечі ордени. Давні монастирі на основі папських розпорядків мусили перевести внутрішню реорганізацію, а особливо вернутися до давньої дисципліни, що занепала на протязі століть. Постало також багато нових орденів, що мали на меті піднесення побожності християнського життя і боротьбу з ересями. В 1524 р. постав орден **театинів**, названий від міста Теате (Кієті) в Середущій Італії; до нього належали свя-

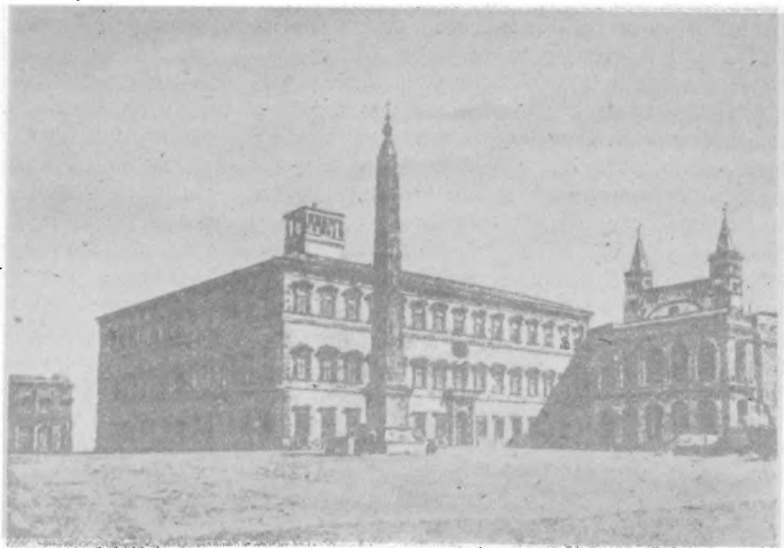
щеники, що змагали до вищої релігійної освіти. В 1526 р. від францисканів відділився новий орден капучинів, названий так від чернечих капців (каптурів). Він працював між найбіднішими класами народу й боровся з нуждою і нестатками. Опікою над хворими займалися милосердні браття (1540 р.) і милосердні сестри (1629 р.). Інші ордени ставили собі за мету освіту молоді й засновували нові школи.

Найбільше значення мало «Ісусове товариство», тобто орден єзуїтів. Основником його був іспанець Ігнатій Лойола (1491—1556). Він походив із старого лицарського роду, з

Ігнатій Лойола

країни басків, виховався у лицарській традиції і замолоду брав участь у воєнних походах. В 1521 р. при обороні Памплони від французів він одержав рану в ногу. Операція не вдалася, і він залишився кривий. Під час довгої слабості молодий Ігнатій віддався лектурі житій святих і, не маючи можності продовжувати світської лицарської кар'єри, рішився утворити «духовне лицарство» — орден, що служив би потребам церкви. Свою лицарську зброю він завісив перед образом Богородиці, а сам в одязі мандрівника вступив до монастиря домініканів. Там віддавався молитвам і аскетичним вправам та таким способом приготувався до нової діяльності. В 1521 р. відбув подорож до Святої Землі, щоб там віддатися місійній праці, але не зміг там добути ніяких успіхів. Вернувшись до Іспанії, пробував розвести тут ширшу церковну акцію, аж занепокоєна тим св. інквізиція наказала його ув'язнити. Тоді Лойола виїхав до Франції й у Парижі віддався теологічним студіям. В 1534 р. разом із товаришами склав обіт, що по закінченні науки зорганізують новий орден і вестимуть місіонерську працю в Єрусалимі. В 1537 р. товариші з'їхалися у Венецію і тут добули собі загальне признание проповідями, опікою над хворими і покутничим життям. Але до Святої Землі не змогли дістатися, бо тоді якраз велася війна з турками. Тоді Ігнатій поїхав до Рима, щоб справу нового ордену представити папі, але папське потвердження дістав щойно в 1540 р.

Латеранський палац у Римі

Єзуїтський орден від інших чернечих установ відрізнявся окремою організацією. Крім звичайних чернечих обітів (убожества, чистоти і послуху), кожний член був обов'язаний до безоглядного послуху папі й церковній владі. Ігнатій в своїх «конституціях» надав ордену напіввійськовий характер із суворою дисципліною. Все виховання в ордені було скероване до одної мети: витворити людей, що йшли б без вагання за своїм проводом. Перший ступінь у законі займали новики, що проходили час спроби під дбайливим наглядом старшини. Вони мусили піддаватися тяжким духовим вправам, що придушували в них усякі самостійні змагання. По двох роках подвижництва слабші учні відпадали й могли стати тільки світськими «коад'юторами» ордену. Талановитіші одиниці могли скласти вступні чернечі обіти і розпочинали філософічні й богословські студії в колегіях як так звані схоластики. Коли кінчали науку, ставали звичайно вчителями у тих самих колегіях. У тридцятomu році життя кандидат складав удруте чернечий обіт, діставав священниче благословення і ставав «духовним коад'ютором». Найвищий ступінь досягали так звані професси, найбільш визначні з-поміж кандидатів. Вони складали обіт послуху папі, й їх уживали до найважливіших функцій в ордені. На чолі єзуїтів стояв «генерал» ордену, якого вибрала генеральна конгрегація на досмертний час. Генерал назначав «провінціалів», тобто начальників провінцій, і «ректорів», кер-

маничів поодиноких «домів». Вся старшина підлягала безстанному контролю ордену; навіть генерал мав при собі «адмонітора» й «асистентів».

Від давніших орденів єзуїти відрізнялися тим, що не замикалися в монастирях, не відокремлювалися від світу, але вели широку діяльність серед громадянства. Вони зайнялися пильно проповідництвом і в недовгому часі вславилися як першорядні проповідники, що до людей різних станів і середовищ уміли пристосувати влучні аргументи. Єзуїти приступили також до організації шкіл, уживали удіпшених навчальних метод, використали поступи гуманістичних наук, дбали про те, щоб наблизити школу до потреб життя. Єзуїтські колегії скоро перевищили інші школи й добули собі широку популярність серед верхів громадянства. Але головною метою шкіл було поборювати еретичні напрями і прив'язувати молодь до католицької церкви. Через молодь і старше покоління почало змінитися у своїх відносинах до релігії і церкви. У своїй всесторонній праці єзуїти не залишали також політики. Орден призначав деяких своїх членів до дипломатичної служби, й у всіх католицьких державах при дворах володарів появились єзуїти, що мали завданням впливати на політику в інтересі церкви. Через те, що всі члени ордену підлягали одній кермі, єзуїти могли вести у різних країнах одноцільну акцію, що провадила до однієї мети — піднесення і звеличання католицької церкви. У тих всіх змаганнях вони проводилися безоглядно і використовували всякі можливі способи, через що поширилася про них слава, що вони тримаються засади «мета виправдує засоби».

Організація єзуїтів була така жива й доцільна, що впродовж кільканадцятьох років орден добув собі признание у всіх католицьких країнах. У Римі в 1550 р. засновано «римську колегію», і вона доставила перших організаторів для різних держав. Деякі володарі ставилися до єзуїтів спочатку з недовірям. Так, іспанський король Філіпп II відносився до них здержливо, поки не переконався, що вони підпирають його політику. У Франції проти єзуїтів виступила Сорбонна, закидаючи їм, що вони можуть зломити релігійний мир, але опікувалася ними родина князів Гізів. У Польщі протегував єзуїтів Жигмонт III, якого звали навіть «єзуїтським королем». Тоді єзуїти осіли також на українських землях.

Іспанія в XV—XVI ст. У другій половині XV ст. в історії Піренейського півострова мала місце важна подія, а саме об'єднання Арагонії і Кастилії в одну іспанську державу. Це прийшло таким способом, що в 1469 р. арагонський королевич Фердинанд (1479—1516) узяв за жінку

кастільську королеву Ізабеллу (1474—1504). Коли пізніше вони обоє засіли на престолах у своїх країнах, вони вели вже спільну політику для добра об'єднаної держави.

Перше їх змагання було в тому, щоб підняти значення королівської влади супроти феодалних панів. Королівським дорадником у цьому був кардинал Франко Хіменес (1436—1517), гарячий прихильник монархії. Проти непослушних вельмож він шукав допомоги серед міщанства, старанно протегуючи його. В Іспанії віддавна існували союзи міст, так звані германдадес (братства). Цю установу Ізабелла поширила на всю державу, даючи містам право утримувати озброєні залоги й переслідувати всіх тих, що загрожували публічному спокоєві. Цей розпорядок звертався переусім проти розбійничої шляхти. За допомогою міст королівська влада винищила розбишацтво, яким займалися зубожілі лицарі, і привернула в країні лад і правний порядок.

Пізніше заведено нову організацію серед могутніх лицарських орденів. А саме Фердінанд своїми впливами добився того, що один з орденів віддав йому уряд великого магістра. За цим прикладом пішли інші ордени, і врешті папа видав постанову, що на вічні часи уряд великих магістрів має бути злучений з короною. Від того часу король міг розпоряджати великими доходами орденів на державні потреби.

До скріплення королівської влади причинилася також свята інквізиція. Це був духовний суд, утворений ще в XIII столітті, що розглядав справи підозрілих в ересі. В 1480 р. домініканець Тома де Торквемада обновив його і піддав його наглядові жидів і маврів (морисків), що перейшли до християнства, але яких підозрювали в тому, що вони потайно заховують давню віру. Винуватих карали довголітньою в'язницею і конфіскацією майна, а часто й карою смерті на кострі (т. зв. аутодафе — акт віри). Інквізиція переслідувала не тільки підозрілих щодо релігії, але також виступала проти ворогів королівської влади й утримувала в послуху все громадянство.

Фердінанд та Ізабелла причинилися до зміцнення іспанської держави тим, що остаточно знищили арабську державу на Піренейському півострові. Давній могутній каліфат утратив уже раніше багато земель у боротьбі з християнськими державами, але все ще королівство Гранада визначалося добробутом і високою культурою. Хліборобство й садівництво завдяки штучному наводненню давали такі незвичайні плоди, що цілу країну уважали за чарівний рай. Серед родючих полів і садів стояли замки й міста, прикрашені величавими палатами і мечетями, а столична Альгамбра містила в собі нечувані багатства й мистецькі твори. Але в тому часі в арабській державі розпочалася внутрішня війна. Во-

лодар Гранади Абдул Гассан, відомий з жорстокості, винищив визначний лицарський рід Абенцерагів і добув собі загальну ненависть. Проти нього повстав його син Абу Адаллах (Боабділь) і добув Гранаді. Цю боротьбу між маврами використали іспанці й розпочали «святу війну» проти мусульман. Перший наступ пішов на Малагу. Після тримісячної облоги, в якій уперше згадуються порохові міни, християни добули місто і всіх маврів запродали в неволю. Боабділь, наляканий великими силами іспанців, не пробував боронити Гранаді і 2 січня 1492 р. підписав умову віддання міста. За те його піддані добули право переселення до Африки. Фердинанд і Ізабелла у тріумфі в'їхали до здобутої твердині, а в усьому світі святковано перемогу християнства над ісламом.

На місці, де стояли іспанські війська під час облоги, засновано нове місто — Санта-Фе (Свята Віра). У цьому місті Ізабелла підписала договір із Колумбом про його подорож на Атлантичний океан. Відкриття багатих островів Середньої Америки і дальші відкриття збагатили незвичайно Іспанію, і вона стала поруч із Португалією одною з головних колоніальних держав.

Фердинанд і Ізабелла були основниками могутності Іспанії. Об'єднання малих держав, знищення маврів, скріплення королівської влади, добуття колоній — це були великі заслуги королівської пари. Вони обоє мали на меті велич своєї держави і до цієї мети змагали безоглядно, не вважаючи на ніякі перешкоди. Фердинанд у своїй політиці залюбки уживав підступу й зради. Він хвалився, що французького короля обманув не тричі, як йому закидали, а десять разів. Ізабелла не любила крутих стежок дипломатії, але у всіх справах кермувалася також виключно інтересами держави.

Донька і наслідниця престолу Фердинанда й Ізабелли, Іоанна Божевільна (1504—1555), віддалася за Філіпа Гарного, сина цесаря Максиміліана I, — таким шляхом іспанська корона перейшла до Габсбургів. Іоанна після несподіваної смерті чоловіка попала у невиліковну меланхолію, й тому в її імені вів регенцію кардинал Хіменес. Він виховав сина Іоанни і Філіппа, К а р л а I (1506—1556), що опісля (1519 р.) став римським цесарем, як Карл V.

Карл мав мало часу займатися справами Іспанії, бо всю його увагу захоплювали реформація, боротьба з німецькими князями, італійські справи, війни з Францією — взагалі ті загальноєвропейські проблеми, в яких центрі він стояв як цесар. Проте в Іспанії він продовжував політику Фердинанда й Ізабелли, намагаючися ще більше скріпити авторитет королівської влади. В 1520 р. в Кастилії вибухло повстання т. зв. комунерос, тобто міських громад, на соціальному тлі. Міські ремісники, що творили більшу частину населення міст, почали

домагатися доступу до міських урядів і виступали проти купецтва і шляхти. Провід над повстанням узяв у свої руки молодий шляхтич Дон Хуан Паділла з Толедо, людина запальна, благородний оборонець пригнетених. З ним співпрацювала його талановита жінка, графиня Марія Пачеко. Повстанці утворили уряд під іменем нещасливої Іоанни й домагалися, щоб звільнено з урядів усіх чужинців та щоб шляхта й духовенство платили податки. Тому вищі стани стали на стороні Карла й у кривавій війні розбили народний рух. Паділла згинув від руки ката, а його жінка, переодягнена за селянку, втекла до Португалії і там у нужді закінчила життя. Вислідом цієї боротьби було скріплення королівської влади, бо збунтованим містам відібрано їх привілеї. Карл старався загладити наслідки повстання поміркованою політикою, але мав уже рішучу перевагу над розбитими станами. Станові сейми (кортеси) скликав рідко, радив із кожним станом зокрема і все вмів провести свої змагання, так що рядив державою як необмежений володар.

За влади Карла розпочалися морські походи іспанців проти турків. Походи на море мали на меті передусім забезпечити плавбу між Іспанією та Неаполем і Сицилією, якій перешкоджали турецькі пірати. Грізний турецький ватажок Хайреддін Барбаросса у порозумінні з султаном Сулейманом здобув Туніс і там утворив базу для піратських походів. Карл в 1535 р. уладив похід на африканське побережжя, здобув Голету, викликав повстання християн і врешті захопив Туніс і осадив там одного з турецьких князів, що признав зверхність цісаря. Ці успіхи іспанців на Середземному морі довели до тісного союзу Туреччини з Францією. В 1541 р. Карл приготував новий похід на Алжир, але великі бурі не дали йому досягнути більшого успіху.

Філіпп II. Після абдикації Карла іспанську корону дістав його син Ф і л і п п II (1556—1598); до неї належали також Нідерланди, Мілан, Неаполь і американські колонії. Від батька Філіпп відрізнявся вдачею: не любив зустрічатися з людьми, не любив двірських забав і свят, був мовчазний і недоступний, найохотніше перебував у своєму королівському кабінеті. Але визначався сумлінністю і роботячістю, наказував інформувати себе про всі державні події і сам багато справ вирішував особисто. У релігійних справах був безоглядний, давав впливати на себе св. інквізиції, навіть особисто приймаючи санкціонував жорстокі аутодафе, на яких палили вогнем еретиків. В особистих відносинах не був щасливий. Перша його жінка, португальська королева Марія, померла молодою, у 18-му році життя, а найстарший син, Дон Карлос (1545—

1568), був, мабуть, людиною аномальною, приготував заговор проти батька, і Філіпп був примушений його ув'язнити. Коли королевич помер у в'язниці, Філіппові закидали, що він сам усунув сина зі світу. Ці події ще більше вплинули на меланхолійну, відлюдну вдачу короля.

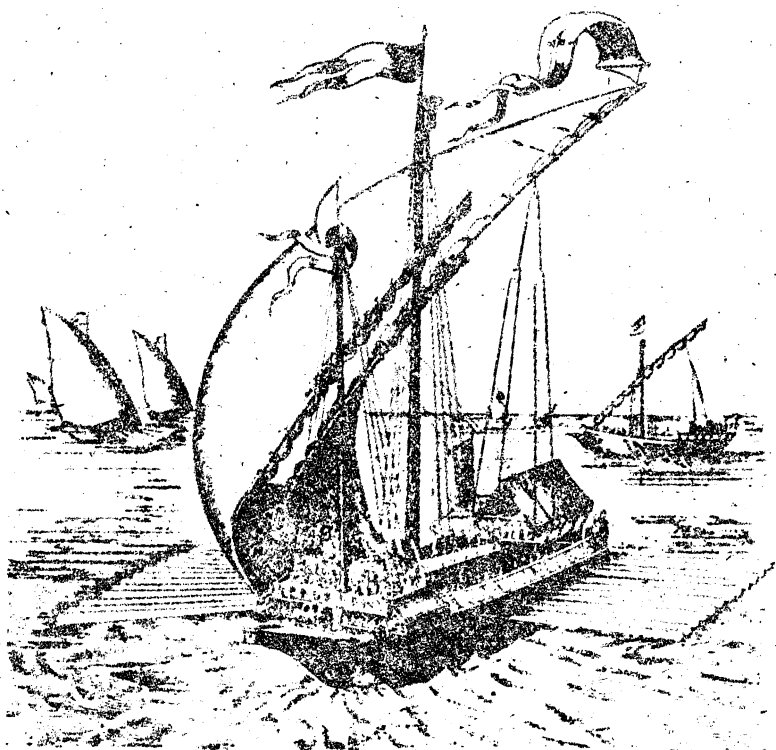
Філіпп II ставив собі у політиці подвійну мету: довести свою державу до провідного становища в Європі й утвердити в ній католицьку віру. Іспанія була тоді наймогутнішою державою в Європі: до неї належали найкраще загосподарені країни — Нідерланди, Мілан, Неаполь, Сицилія й американські колонії з їх нечуваними багатствами. Була тоді приповідка: «Коли Іспанія рушиться, дрижить уся земля». Філіпп бажав свою волю накинути всій Європі й використовував кожну нагоду, щоб поборювати держави, що доходили до більшого політичного значення або не йшли по лінії його католицької політики.

Першу війну Філіпп вів в обороні своїх прав до Неаполя. Папа Павло IV увійшов у союз з Францією і за її допомогою бажав усунути іспанців з Італії. Філіпп, хоч це не погоджувалося з його католицькими переконаннями, мусив виступити проти голови церкви. Іспанський полководець князь Альба рушив на Церковну Державу і готовився добути Рим; папа остаточно мусив погодитися на мир (1557 р.), а побожний переможець навколішках мусив прохати у папи прощення за цей похід. Війна з Францією велася далі. Іспансько-нідерландські війська під проводом графа Егмонта здобули світлі перемоги над французами під Сан-Кентеном (1557 р.) і Гравелінгеном (1558 р.). У мирі в Като-Камбресі 1559 р. Франція мусила звернути Іспанії пограничні твердині в Нідерландах і забрала свої залози з Савойї.

З черги Філіпп звернувся проти Туреччини, що допомагала французам в італійській війні. Турецькі пірати безнастанно

Філіпп II, іспанський король

Венеційська галера

нападали на іспанські й італійські побережжя, а в 1558 р. добули Тріполі. Це були передні сторожі турецького наступу. Вслід за піратами султан Сулейман вислав свою армію на завоювання західних частин Середземного моря. В 1560 р. турецький адмірал Піялі розбив іспансько-сицилійський флот під островом Джербою (коло Тунісу). В 1565 р. Піялі рушив із великим флотом у 180 воєнних кораблів на Мальту, що була в руках йоанітів і боронила перехід на захід. Великий магістр ордену Жан Парісо де ля Валет zorganizував оборону острова й витримав артилерійський наступ турків. Мальтійські лицарі виказали в боях незвичайну хоробрість, і врешті, після тримісячної облоги, турки мусили відступити. На пошану великого магістра нова пристань Мальти дістала назву Ля Валетта.

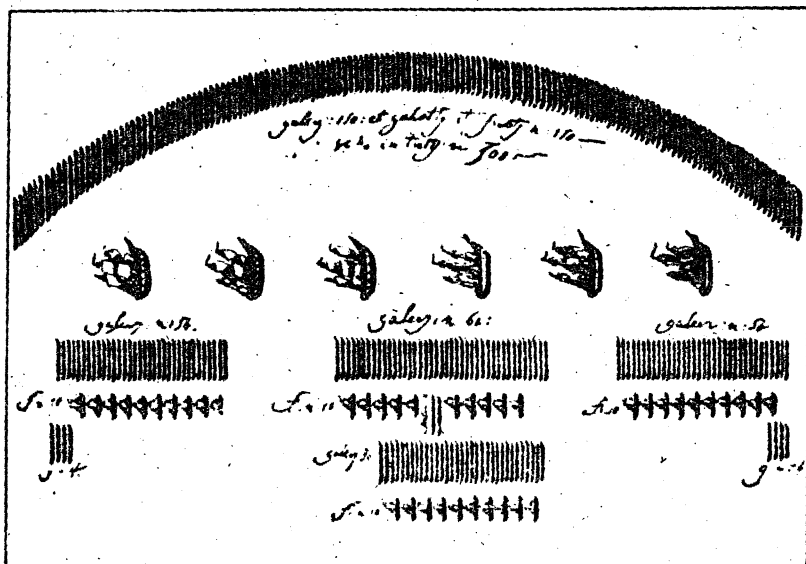
Під час цієї війни Філіпп видав гострі розпорядки проти морисків, нащадків арабів в Іспанії, яких підозрювали в поро-

Печаті іспанського короля Філіппа II та його дружини —
англійської королеви Марії

зумінні з турками. Число морисків на полудні Піренейського півострова було ще доволі значне, вони займалися хліборобством і промисловістю і заховували давні звичаї. Король наказав відібрати в них зброю, заборонив носити арабські одяги й жіночі заслони, доручив конфіскувати всі арабські книги і до трьох років навчитися кастильської мови. Мориски відповіли на це загальним повстанням в 1568 р., розраховуючи на допомогу турків. Повстанці знайшли захист у недоступних горах Сьєрра-Невада і там відважно боронилися, нападаючи на іспанські залоги. Війна з ними протягалася довгий час. Але остаточно сили їх вичерпалися, й іспанці опанували цілу країну. Морискам сконфісковано їх землі й майно, багато їх покарано смертю, а решту розселено по різних провінціях, щоб не могли з собою утримувати зв'язків.

В 1571 р. турки добули Кіпр, що належав до Венеції. Республіка св. Марка до того часу утримувала добрі відносини з Туреччиною, дбаючи про розвиток своєї торгівлі. Але тепер, загрожена у своїх найважливіших інтересах, мусила звернутися проти турків. Таким способом прийшло до «святої ліги», до якої приступив папа Пій V: Іспанія, Генуя, Мальта і Венеція. Команду над християнським флотом доручили Д о н Х у а - н о в і д' А в с т р і я, синові Карла V і регенсбурзької міщанки. Він визначався великим талантом і лицарською вдачею, а його любовні пригоди увійшли в приповідку («Дон Жуан»). Під Л е п а н т о, у Корінфському заливі, він ударив сильно на турків 7 жовтня 1571 р. і розгромив султанський флот. Багато турецьких кораблів було затоплено, 130 дісталось в полон і тільки 40 вирятувалося втечею. Це була

План битви під Лепанто

найбільша морська перемога християн над турками, її герою славлено в усій Європі. Але цієї світлої перемоги Іспанія не змогла використати, бо не знайшла підмоги у ліги. Венеція, лякаючися за свою торгівлю на Сході, почала шукати згоди з Туреччиною, відмовилася від Кіпру, який перше здобули турки, заплатила гарач і вернулася до давніх мирних відносин. Дон Хуан безуспішно заходився продовжувати війну. Він переніс війну до Африки і добув Туніс (1575 р.). Тут він задумував заснувати своє королівство, але підзорливий Філіпп не погодився на це, і Дон Хуан залишив Африку.

Серед тих змагань Іспанія поширила свої впливи на Італію і присилувала тамтешні держави признавати свій провід. Особливо залежні від неї стали Тоскана (Флоренція), Генуя та Савойя. В 1580 р. під владу Філіппа перейшла Португалія. Там вимерла місцева династія, що довела країну до великої колоніальної могутості, і Філіпп використав це, щоб цілий півострів об'єднати під своєю владою. У злуці з Іспанією Португалія залишалася до 1640 р.

Повстання в Нідерландах. Могутність Іспанії захитало повстання у Нідерландах. Цю країну добув для Габсбургів цар Максиміліан I через подружжя з Марією, дідичкою Бургундії.

Нідерланди склалися з 17 провінцій, як Голландія, Брабант, Фландрія, Артуа, Люксембург, Фризія та ін. Кожна провінція мала свій окремий устрій і свій сейм, т. зв. Провінціальні Стани, до яких належали представники шляхти, духовенства і міст, а у Фризії також селян. Від 1437 р. існувала також репрезентація цілих Нідерландів, т. зв. Генеральні Стани, до яких входило по одному представникові з кожної провінції.

Господарство Нідерландів стояло на високому рівні. У північних провінціях населення займалося хліборобством, годівлею худоби і рибальством; особливо славна була солонина нідерландська риба. Полудневі країни, крім хліборобства, мали також значну промисловість. Фландрійські ткацькі верстати були відомі від часів середньовіччя, і за них велася Столітня

війна між Англією та Францією. Виробляли тут сукно, що розходилося по всій Європі, полотно, килими, шовкові вироби. Досить значна була також залізна промисловість. Нідерланди розвинули свою торгівлю з Іспанією, Францією, Англією й балтійськими країнами. Найголовнішим портом був Антверпен. До цієї пристані причалювало по кілька тисяч кораблів, різні чужосторонні фірми мали тут своїх представників, а антверпенська біржа мала одне з перших місць в Європі:

За Карла X між королем та народом були добрі відносини. Карл народився в Нідерландах (в Генті), уважав їх за свою батьківщину, знав місцеві обичаї й охоче приставав із лицарством і міщанами. Через те навіть його безоглядні розпорядки про управу країни і церковні справи не розбуджували великої опозиції. Карл намагався обмежити самоуправу Нідерландів, рідко скликав Генеральні Стани, вкоротив права т. зв. Тасмної ради, що дотепер рядила державою, і назначував урядовців-чужинців. Проти спроб реформації виступив дуже гостро.

Дон Хуан д'Австрія
(«Дон Жуан»)

Славні були його «плакати» з важкими кадрами на еретиків. Але все те не шкодило його популярності.

Ніші відносини настали за влади Філіппа. Він назначив своїм намісником сестру Маргариту з Парми (1559—1567), що так само, як Філіпп, була суворою католицьких переконань і так само змагала до абсолютизму. Дорадником її був кардинал Гранвела, що за мету ставив собі знищення ересей і піднесення католицького духу в Нідерландах. Нова регенція не рахувалася з тим, що протестантські течії були дуже сильні, особливо на півночі, і старалася провести свої цілі нагальними засобами.

Але нідерландська шляхта і міста, що привикли до широких свобод, не хотіли зрикатися своїх прав, і від початку відносини між громадянством та урядом стали дуже напружені. На чолі опозиції стояли три визначних пани: Вільгельм, князь Оранії, граф Ламораль Егмонт й адмірал Горн. Вільгельм Оранський походив з німецького княжого роду, титул мав від одідиженої по матері країни Оранж у Франції. Замолоду був пажем Карла V, пізніше їздив із посольством до Парижа і там дізнався про таємні постанови Філіппа проти нідерландських повстанців. Тоді він рішився розпочати боротьбу з Іспанією за свободу своєї країни. До своєї мети йшов дуже консеквентно, не зраджуючи своїх намірів, тому прозвали його «Мовчазним». Егмонт був багатим паном, любив лицарське життя, мав широку популярність, але не визначався замітнішими прикметами. Щойно пізніше його трагічна доля зробила його героєм Нідерландів. Граф Горн відзначився як полководець в іспанській службі і добув уряд адмірала.

Опозиція почала організуватись, довідавшись про те, що примасом Нідерландів має стати Гранвела та що він задумує встановити 15 єпископів на місце дотеперішніх трьох і завести при них інквізиційні суди. Державна рада вислала до Філіппа посольство під проводом Егмонта. Філіпп прийняв послів покоролівськи, але заявив, що ніяких уступок протестантам не може дати: «Скоріш тисячу разів умру і втрачу державу до останнього куска, ніж погоджуся на найменшу перемену в релігії». Тоді нідерландська шляхта з'їхалася в Бреді і склала тут в 1565 р. т. зв. к о м п р о м і с, тобто союз, в якому зобов'язалася всякими засобами боронити свої права. Головні домагання списано на письмі, і вислано посольство до Маргарити. Регентка обіцяла деякі уступки, і шляхта святкувала вже перемогу бенкетом. Але тут прийшла вістка, що один із дорадників казав княгині, що вона не повинна лякатися тих «жебраків». Тоді товариство рішило те згїрдливе прозвище «гезів» прийняти за назву союзу. Пізніше носили навіть відзнаки з портретом Філіппа і написом: «Вірні королеві до жebraчої торби».

Опозиція шляхти знайшла живий відгомін серед народної маси. Юрба, підбурена кальвінськими проповідниками, почала виступати проти католицького духовенства і церков. У деяких містах прийшло до справжнього повстання. Верх взяли противники почитання ікон і почали руйнувати церкви, палити образи, дорогоцінні різьби, вітражі та всякі посвячені предмети. До 400 церков було зруйновано.

Князь Альба

Терор Альби. Ці розрухи поставили перед Філіппом питання, якої тактики ужити супроти Нідерландів.

Обережніші політики, і навіть кардинал Гранвела, дораджували поміркованості й домагалися, щоб король сам поїхав до збунтованої провінції і своїм авторитетом затримав повстання. Тільки князь Альба заявився за гострими засобами, і Філіпп прихилився до його думки та вислав його до Нідерландів у 1567 р. з дорученням покарати бунтівників і привернути значення королівської влади. Приїзд Альби, що був відомий із суворості, викликав загальний переполох серед нідерландців. Вільгельм Оранський почав організувати оборону, але не знайшов допомоги серед однодумців і мусив виїхати до Німеччини. Його маєтності Альба skonфіскував. Егмонт і Горн залишилися, але Альба не дав переконати себе в їх невинності і наказав їх ув'язнити. Таким способом нідерландська опозиція втратила свій провід.

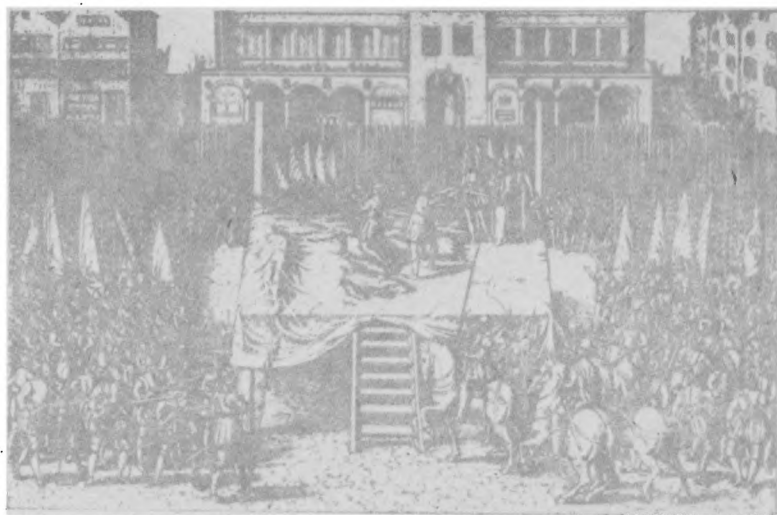
Альба відразу почав пацифікацію країни. Він установив надзвичайний суд, так звану «раду неспокоїв», яку нідерландці назвали «кривавою радою». Суворий предсідник ради, іспанець Варгас, що не знав місцевих прав і звичаїв, вів справи з диким фанатизмом, на основі іспанських законів, в'язнив сотні людей, провадив жорстоке слідство й осуджених карав тортурами та смертю. Однаковими карами карали як тих, що нищили церкви, так і тих, що провинилися самою приналежністю до кальвінізму або протестантизму. На міста, містечка й села Альба накладав тяжкі контрибуції. Міщанство Антверпена мусило скласти окремих гараж на будову цитаделі, в якій мав бути осідок іспанської залоги. Верхом жорстокості Альби вважали те, що він наказав покарати смертю хо-

Панорама Антверпена

роброго, заслуженого в боях Горна і легкодушного, в нічому не повинного Егмонта. Смерть цих відомих і шанованих проводирів викликала загальний жаль й обурення проти іспанської влади. Коли впала голова Едмонта під топором ката, міщани проломилися через кордони сторожі до тіла улюбленого лицаря і з плачем замочували хустки в крові вбитого, присягаючи помсту. Егмонт, що за життя небагато прислужився своїй батьківщині, по смерті став героєм нідерландців.

Кари смерті, тортури, контрибуції і всякі інші переслідування спочатку приглушили цілком визвольний рух у Нідерландах. Але коли число переслідуваних і покараних все зростало і не було виглядів на мир і кращі відносини, спокійні нідерландці почали знову об'єднуватися до повстання. Перші розпочали боротьбу так звані морські гези, здебільша молодь, що перед переслідуваннями втікала на море, на кораблі і там організувала збройні ватаги до боротьби з іспанцями. Першим їх успіхом було здобуття порту Брієль, де вони знищили іспанську залогоу в 1572 р. На легких суднах морські гези об'їздили нідерландське побережжя, нападали на іспанські транспортіві і воєнні кораблі, розбивали їх або брали в полон і не допускали ніякої допомоги для іспанської армії. Цей рух потайно підпомагала Англія, що тоді починала суперництво з Іспанією. Повстанці діставали зброю і кораблі, а в конечній потребі могли знайти захист в англійських портах. Також французькі гугеноти не відмовлялися від допомоги своїм одновірцям. Завдяки цим корисним обставинам повстання поши-

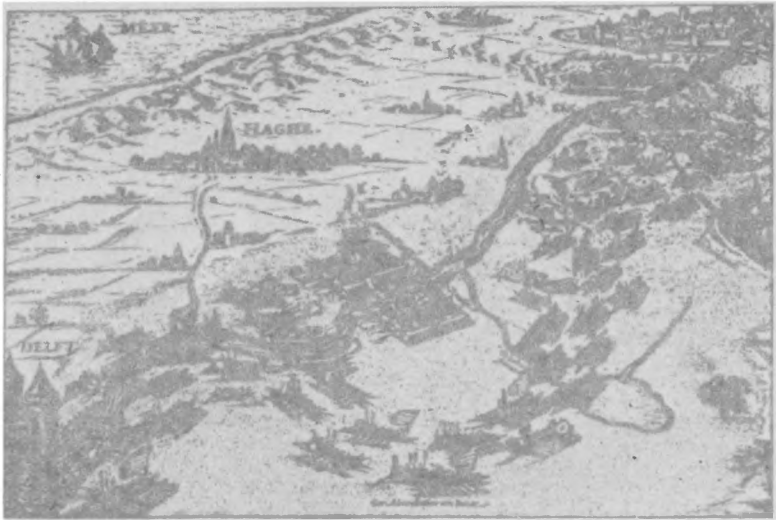

Страта Егмонта

рилося на Голландію, Зеландію, Фризію й інші побережні землі, а звідти перенеслося до внутрішніх провінцій.

Рух добув ще більшу силу, коли на його чолі став Вільгельм Оранський. Він перебув пару років у Німеччині, в Діленбурзі, у великих фінансових клопотах, бо втратив усе майно в Нідерландах. Коли ж побачив, що повстання відроджується, явився серед гезів і почав їх організувати до правильної боротьби з наїзниками. Тоді всі провінції, що визволилися від іспанців, признали його королівським намісником, — повстанці заявляли усюди, що не ведуть війни з королем Філіппом, а тільки з Альбою. На зазив Вільгельма представники провінцій з'їхалися в липні 1572 р. у Дортрехт і там склали договір про те, що у переговорах з королем будуть виступати спільно й одностайно, а Вільгельмові ухвалили фінансову допомогу на організацію війська.

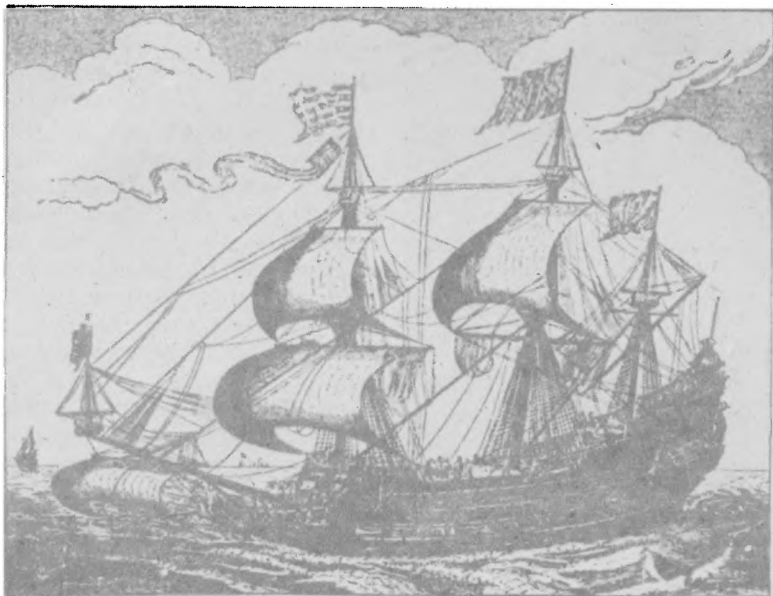
На об'єднання провінцій Альба відповів новим, ще більш безоглядним терором. Іспанці без милосердя нищили всі оселі повстанців. Місто Нарден піддалося королівській армії, коли йому запевнено ласку. Але іспанський полководець зломив обітницю і 500 міщан, що явилися до церкви складати присягу, наказав вимордувати, а церкву з недобитими спалити. Місто Гарлем боронилося сім місяців і врешті піддалося на ласку й неласку. Іспанці вирізали майже всіх мешканців, а 300 міщан пов'язали парами і потопили в морі. Але ці страхоття не зломив завзяття повстанців. Вони нищили наїзників всякими мож-

Битва нідерландців з іспанцями під Гаагою

ливими засобами. Коли син Альби Фрідріх підійшов під місто Алькамар, Вільгельм дав наказ відчинити греблі, що відділяли низько положені місця від моря. Вода залила цілу низину і хоч знищила все збіжжя, але присилувала іспанців до втечі. «Від Алькамара починається перемога», — таку приповідку склали нідерландці. Успіхи повстання ставали все більші, й іспанці не могли вже мати ради з партизанами, що нападали на них з усіх сторін.

Боротьба за самостійність. Тоді Філіпп остаточно дійшов до погляду, що терором нічого не здобуде, і постановив відкликати князя Альбу після семи років його безглуздої жорстокості (1567—1573). Але Філіпп не думав про те, щоб повернути нідерландцям їх права, а тільки лагіднішими засобами хотів повернути авторитет королівській владі. Та нідерландці вже знали мету іспанської політики і не думали їй піддаватися. Король назначував одного за одним нових намісників, але вони не змогли нічого вдіяти. Наслідник Альби, Дон Люїс де Рекесенс (1574—1576), зніс «криваву раду» і тяжкі десятини, але не відважився забезпечити нідерландцям релігійної толеранції і не зміг втихомирити повстання. По ньому перебрав управу Дон Хуан д'Австрія (1576—1578). Він видав так званий «Вічний едикт» 1577 р., в якому зобов'язався забрати іспанське військо і забезпечити провінціям їхні давні вольності. Але в релігійних справах він не зайняв ясного ста-

Нідерландський військовий корабель

новища, і тому нідерландці відкинули переговори. Дон Хуан свій побут у Нідерландах думав ужити ще для особистої мети, а саме хотів визволити Марію Стюарт, взяти її собі за жінку, добути англійську корону й обновити в Англії католицтво. Філіпп дізнався про ці амбітні плани брата й відмовив йому всякої допомоги. Дон Хуан, загрижений невдачами, помер у 33-му році життя в 1578 р.

Тим часом нідерландці успішно боролися з іспанцями і ставали все більш непримиримі до іспанської влади. В 1574 р. на синоді у Дортректі прийнято кальвінізм як крайову релігію. У місті Лейден, що хоробро відбило наступ іспанських військ, засновано протестантський університет. В 1575 р. Голландія і Зеландія проголосили розрив з Іспанією і назначили Вільгельма регентом, а тимчасово думали злучитися з Англією або Францією. В 1576 р. іспанці дикими засобами сплюндрували Антверпен. У відповідь на це всі провінції вислали своїх представників до Гента і там підписали так звану пацифікацію — договір про взаємну допомогу в боротьбі з Іспанією та релігійну толеранцію.

Після смерті Дон Хуана Філіпп назначив новим намісником князя Александра з Парми (1578—1592), сина першої регент-

Вільгельм Оранський

ки, Маргарити. Це був зручний політик, і його заслугою було те, що принаймні частина Нідерландів залишилася при Іспанії. Він бачив, що між південними католицькими провінціями та північними кальвінськими йде сильне суперництво, і використав це для Іспанії. Під його протекторатом провінції Артуа, Геннегау і Фландрія об'єдналися в союз для оборони католицької віри в Аррасі у 1579 р. На цьому союзі Іспанія могла опертися у дальшій боротьбі проти протестантів. Але перевага була по боці північних провінцій. Вони зв'язалися ще сильніше унією в Утрехті в 1579 р., де постановили всі воєнні і закордонні справи провадити спільно і не йти на ніякі переговори з Іспанією. Коли ж король Філіпп видав акт баніції проти Вільгельма Оранського і назначив нагороду за його голову, Нідерланди проголосили свою повну незалежність 26 липня 1581 р. Цей історичний акт починався словами, що «не нарід існує для князя, але князь для народу», і коли князь не дотримує своїх обов'язків, нарід має право його залишити. На цій основі нідерландські стани не вважають Філіппа своїм королем. Але до незалежних Нідерландів увійшли тільки північні провінції; південні, католицькі, залишилися при Іспанії.

Нова держава не скоро впорядкувала свої внутрішні справи. Визволена країна довго вагалася, який державний устрій їй прийняти. Вільгельм Оранський мав певну владу тільки в Голландії і Зеландії. Інші провінції шукали собі володаря серед сусідніх країн. Так, спочатку їх кандидатом був австрійський князь, опісля французький. Положення Нідерландів стало ще більш тяжке, коли в 1584 р. покінчив життя Вільгельм: убив його вистрілом із пістолета фанатичний католик, насланий із Франції. Щойно після смерті Вільгельма нідерландці зуміли оцінити його заслуги як оборонця свободи й основника нового ладу. Це признання виявилось тим, що уряд намісника в Голландії і Зеландії віддали молодому синові Вільгельма, Маврикієві (Моріцєві), в 1585 р. Старший Вільгельмів син, Філіпп Вільгельм, виховувався на іспанському дворі, виріс на фанатичного католика і намагався

усунути брата від впливів в Нідерландах. Але Маврикій виявив незвичайний талант як полководець і своїми перемогами укріпив самостійність держави.

Війна між Нідерландами й Іспанією велася далі, але вже з меншою силою. Філіпп зайнявся тоді боротьбою з Англією, а після погрому Великої армади (1588 р.) мусив боронити саму Іспанію від англійських наїздів і не мав можності енергійно виступати проти Нідерландів. Війна покінчилася остаточно після смерті Філіппа миром у 1609 р., яким Іспанія признала незалежність Нідерландів.

Тоді остаточно утвердився устрій Об'єднаних Нідерландів. Держава творила союз, до якого входило сім давніх провінцій. Суверенну і законодавчу владу мали Генеральні Стани, а виконавчу владу — «Висока рада» під проводом намісника, що мав найвище командування над військом і флотом. Провінції мали широку автономію, утримували своє військо, били власну монету та ін. У державі боролися між собою два напрями: партикулярний, що боронив права провінцій, і централістичний, що бажав скріпити владу намісника і змагав до монархії. Маврикій, спираючися на свої воєнні заслуги, змагав цілком явно до монархічної влади. В обороні прав провінцій ставав перший міністр Ольденбарнефельд, заслужений для організації союзу. Між обома суперниками прийшло до боротьби на релігійному тлі. Маврикій використав свої впливи, поставив 72-літнього міністра під суд і покарав його смертю.

Розвиток Нідерландів. Визволені від іспанської опіки Нідерланди у скорому часі розвинули високо своє господарство. Під час боротьби за свободу висока культура південних провінцій перейшла також на північ, розвинулася там промисловість, а особливо виріб сукна, полотна, шовку і килимів. Але далеко більше значення мала торгівля. Іспанія забороняла нідерландцям доступ до своїх портів, через те нідерландські купці мусили шукати собі нових торгових теренів. Так само як англійці, нідерландці старалися опанувати Балтійське море, на якому занепада стара Ганза, і з надбалтійських країн почали вивозити збіжжя й дерево. Ці продукти у значній частині йшли з західно-українських земель через Польщу. Нідерландські кораблі появилися також на Середземному морі й вступили в обмін з Туреччиною. Іспанці намагалися перешкоджати нідерландцям у плавбі, але в 1607 р. Яків Гемскерк розгромив іспанський флот у Гібралтарі, і з того часу нідерландський флот мав вже вільний переїзд. Але найважливіше було те, що Нідерланди ввійшли у прями зв'язки з Азією. В 1602 р. постала Східноіндійська компанія. Це було

Ян ван Ольденбарнефельд,
нідерландський політик

приватне акційне товариство, але з привілеями, забезпеченими державою. Вона дістала право вести торгівлю від рогу Доброї Надії до проливу Магеллана і з незвичайною енергією взялася закладати торгові факторії у терені, який до того часу був у руках португальців. У нідерландські руки дісталися наперед Молукки, багаті на східне коріння. Торгівля стала такою корисною, що компанія в 1606 р. дала своїм членам 67% дивідендів. Далі голландці опанували Яву з центрами продукції перцю, в 1619 р. засновано Батавію, що стала осередком нідерландських колоній. У дальших десятиліттях

нідерландці обсадили Цейлон, Малакку, відкрили Тасманію, Нову Зеландію, доплили до Формози і пробували дістатися до Японії. На островах Індійського океану вони зустрілися з англійцями, що також намагалися поширити туди свою торгівлю. В 1621 р. обидві компанії склали договір про поділ сфер своїх впливів, але від часу до часу між конкурентами приходило до боротьби. Для охорони шляху до Індії захопили острів Маврикій, названий так на пошану князя Маврикія, острів св. Єлени і південний кінець Африки, де постало місто Капштадт.

Нідерландські відкривці звернулися також на північ. Вілем Баренц в 1594 р. відкрив Нову Землю і ствердив труднощі переїзду Льодовим океаном до Азії. У Північній Америці в 1614 р. нідерландці заснували колонію Новий Амстердам, з якої розвинувся Новий Йорк; в Середній Америці опановано Гвіану і частину Бразилії.

Головним портом Нідерландів, до якого з'їздилися кораблі з усього світу, став **А м с т е р д а м**; він перебрав на себе провідну роль у торгівлі, яку перше мав Антверпен.

Торгове суперництво між цими великими портами залишилося до нинішнього дня.

6. ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА

Німеччина в XVI—XVII ст. Аутсбурзький релігійний мир 1555 р. став основою внутрішнього розвитку Німеччини на півстоліття. Коли в інших державах велися завзяті релігійні війни і занепадали господарство та культура, німецький народ користувався довголітнім спокоєм і добробутом. Цісар Фердинанд I (1558—1564), брат і наслідник Карла V, був щирим противником протестантизму, але для добра своєї держави старався утримати внутрішній мир і релігійну толеранцію. Його син Максиміліан II (1564—1574) ішов ще далі у толеранційній політиці, що дало підставу католикам підозрювати його, що він є потайним євангеликом. Справді, учителем Максиміліана за його молодих літ був протестантський проповідник, і від нього цісар набрався прихильності до євангелізму. Жив він у тісних зв'язках із протестантськими князями і, може, сам був би змінив віру, та надії на іспанський престіл і потім кандидатура на польський престіл стримували його від вияву справжніх переконань.

У часі довгого миру остаточно усталився поділ Німеччини на дві частини — протестантську й католицьку. Протестантизм опанував поволі всі північні країни, і католики належали там до виїмків. Проти застережень Аутсбурзького миру секуляризовано там майже всі єпископства, й не було кому цій акції протиставитися. Хоч євангелицька церква перемогла, проте в її внутрі не було повної єдності, все велася боротьба між поміркованими та радикальними течіями. Після смерті Лютера (1546 р.) найбільший авторитет серед євангеліків мав Філіпп Меланхтон, відомий гуманіст, приятель Лютера, чоловік поміркований, що готов був усе на переговори з католиками. Але проти нього виступили професори університету в Єні, що були прихильниками суворого, непримиримого лютеранства, і вони остаточно osiąгнули перемогу. Розвинулася протестантська теологія, що своїми полемічними писаннями закрила всякий шлях до порозуміння з католицизмом. Становище євангеліків було скомпліковане ще тим, що поруч із лютеранством поширився також кальвінізм. До цього віросповідання приступив між іншим електор Палатинату.

У Південній Німеччині справа введення лютеранства не повелася, й у південних державах перемогла католицька церква. На першому місці серед католицьких держав стояла Баварія. Німецькі католики не признали постанов Тридентського собору і вели свою акцію згідно з Римом. До великого значення дійшли єзуїти, що були дорадниками багатьох князів і в своїх школах виховували молодь у новому дусі.

Цісар Фердинанд I

Цісар Максиміліан II

До релігійних справ доволі байдуже ставився цісар Рудольф II (1576—1612). Він виховувався в Іспанії, але не піддавався іспанському фанатизмові, а цікавився більше мистецтвом та наукою. Великий розголос добув заснований ним музей у Празі, в якому зібрано всякі курйози. Сам цісар захоплювався астрономічними студіями, а ще більше астрологією, тобто ворожінням майбутнього із зірок. Його надворним астрономом був Тіхо Браге (1546—1601), що побудував біля Праги обсерваторію і склав астрономічні таблиці, від імені цісаря названі рудольфськими. Але й в австрійських землях, як і всюди, великий вплив мали єзуїти.

Через те, що і в католицькому світі, і у євангеліків дійшли до переваги крайні течії, після півстолітнього миру релігійна боротьба почала наново відживати і приймати гострі форми. Чимраз частіше траплялися взаємні напади, побої, збройні сутички. Врешті одна дрібна подія поставила обидва табори на воєнну стопу. У містечку Донауверт, над Дунаєм, існувала невелика католицька громада, що в часах розвитку протестантизму не проявляла значнішого життя. Але коли прийшло до обнови католицького життя, тамтешній абат захотів уладити публічну процесію. Протестанти, що уважали себе панами міста, напали на процесію і розбили її. Справа пішла до державного трибуналу, місто покарано тяжкими карами, а виконавець присуду, баварський князь Максиміліан, відібрав містові самоуправу й увів до нього католицьке духовенство.

Максиміліан I, баварський князь

Цісар Рудольф II

Під враженням цієї події протестантські князі в 1609 р. об'єдналися в союз під іменем У н і ї для оборони своїх прав. Першими членами були Палатинат, Ангальт, Вюртемберг, Ансбах, Баден, Пфальц-Найбург, Штрасбург, Ульм, Вюрцбург, а дещо пізніше Бранденбург, Гессен та ін. Католики відповіли організацією свого об'єднання — Л і г и. До неї ввійшли Баварія й єпископи Пассау, Констанца, Аугсбурга, Регенсбурга, а пізніше інші католицькі князі. Обидві сторони готовилися до збройної боротьби.

Чеське повстання. Причина до війни вийшла не з самої Німеччини, а з габсбурзьких земель. Угорщина й Чехія, що перейшли під владу Габсбургів після бою під Могачем 1526 р., принесли новим власникам багато клопотів. Саму Угорщину з її столицею Будою опанували остаточно турки, залишаючи цісареві тільки західну смугу. Семигород лавірував між Туреччиною та Австрією, прихилиючися раз на одну, раз на другу сторону. Наслідком того були часті зміни на семигородському престолі (Янош Заполія, 1541—1571; Стефан Баторій, 1571—1576; Христофор Баторій, 1576—1581; Жигмонт Баторій, 1581—1602; Стефан Бочкай, 1605—1606; Жигмонт Ракоці, 1607—1608; Габор Бетлен, 1613—1629). Щоб приєднати собі семигородців, Габсбурги погоджувалися на різні уступки, а навіть на повну релігійну толе-

ранцію для євангеліків і кальвіністів, але тривких успіхів не добули.

Так само і в Чехії була значна опозиція проти габсбурзької влади. Щоб заспокоїти чеських протестантів, цар Рудольф у 1609 р. видав так званий лист маєстату, в якому забезпечив чехам причастя під двома видами, право ставити протестантські церкви й інші релігійні домагання. Чеська шляхта і міста мали право своїх дефензорів, урядовців, що пильнували цих прав. Всі ті уступки були доказом, що влада Габсбургів на нових землях не почувалася певною. Зрештою, цар Рудольф під кінець життя проявляв ознаки психологічної недуги.

Брат і наслідник Рудольфа Матіас (1612—1619) бачив тяжке становище німецької держави і намагався довести до порозуміння між Унією та Лігою. Але відносини не покращали, а ставали ще більше напружені. Голова Унії, Фрідріх V, електор Палатину, склав союз з Англією і Нідерландами та ввійшов у зв'язки з шведським королем Густавом Адольфом, — всі вони були ворогами Габсбургів. Боротьба між католиками і протестантами починалася наново.

Остаточний вибух війни вийшов із Чехії. На основі листа маєстату чеські протестанти поставили свої церкви в містечках Брунові й Клостерграбі, що належали до католицьких духовних маєностей. Католики запротестували проти цього і намагалися євангеліків усунути з тих осель. У Брунові місцеве міщанство оборонило свою святиню, у другім містечку церкву зруйновано. Тоді дефензори скликали протестантські стани і внесли жалобу до царя Матіаса. Але від царя прийшла відмовна відповідь. Тоді протестантські послы вдерлися до державної канцелярії у Празі, вимагаючи вияснення від царських намісників, що мали вплив на рішення царя. Напад закінчився тим, що трьох урядовців чехи викинули з палати через вікно у 1618 р.

Ця праязка «дефенестрація» дала почин до відкритого повстання. Протестанти утворили свій уряд з 30 директорів, прогнали з Праги єзуїтів і почали організувати військо під проводом графа Турна. До чеського повстання прилучилися Моравія, Шлезьк і Лужиці, а також почався рух в Австрії, неприхильний Габсбургам. З допомогою протестантам поспішив полководець німецьких найманих військ граф Мансфельд. У тому часі помер цар Матіас і на престолі засів Фердинанд II (1619—1637), відомий із своєї ворожнечі до протестантів. Тоді чехи рішили визволитися з-під влади Габсбургів і утворити самостійну державу. На володаря запросили голову Унії Фрідріха (1619—1620). Повстанці за допомогою німецьких військ рушили на Австрію, а з Семигороду прийшов їм на допомогу князь Габор Бетлен.

Ернст Мансфельд,
німецький полководець

Густав Адольф,
шведський король

Але успіхи тривали недовго. Фердинанд добув собі поміч католицьких держав, що солідарно стали проти протестантської революції. Папа дав значні грошові субвенції, Іспанія прислала військо, польський король Жигмонт III вислав охотничих козаків, так званих лісовців. Найважливіше було те, що по стороні цесаря стала католицька Ліга під проводом баварського князя Максиміліана. Відносини між Баварією й Австрією не були найкращі, але проти протестантської небезпеки католики мусили об'єднатися.

Фердинанд очистив наперед від ворожого наїзду Австрію, потім ударив на Чехію. До вирішного бою прийшло під Білою Горю, недалеко від Праги, 8 листопада 1620 р. Полководець військ Ліги розбив слабо зорганізоване чеське військо, що було під проводом Турна. Фрідріх зневірився у можливості дальшої боротьби і чимскорше залишив Чехію. Його прозвали «зимовим королем», бо тільки одну зиму він володів у Празі. Фердинанд гострими засобами розраховувався з повстанцями. Двадцять головних проводирів покарано смертю, багато ув'язнено, багато мусило втікати з Чехії. Одну третину земель протестантської шляхти цесар skonфіскував і розпродав або роздарував своїм прихильникам. Лист маєстату Фердинанд власноручно роздер на знак, що він уже не обов'язує. Самоуправу країн чеської корони обмежено на річ цесарської влади. До Чехії почали напливати німецькі колоністи, яких підпірав уряд, і чехи втратили провідне становище у своїй власній країні. Бій під Білою Горю був справді могилою чеської самостійності.

Альбрехт Валенштайн

Христіан IV, данський король

Данія. Валенштайн. Фердинанд II не вдовольнявся перемогою Чехії, але намагався знищити до решти Фрідріха V. Силою цісарської влади від усунув його як бунтівника і позбавив князівства, а уряд електора надав своєму союзникові Максиміліанові. Протестантські князі, налякані рішучістю цісаря, відступили від Фрідріха, й Унія сама собою розв'язалася. Але вірні протестантській справі залишилися старшини охотничих військ, і вони на свою руку вели далі війну з цісарем та католиками. Граф Мансфельд увійшов із своїми полками до Палатинату і тут звів успішний бій з полководцем Ліги Тіллі (під Віслохом, 1622 р.). Але згодом католицькі війська перемогли, і Мансфельд разом із іншими ватажками мусив переселитися у Північну Німеччину, а Тіллі пішов услід за ним. Тоді протестантські князі повстали проти цісаря, і чеська війна перемінилася в загальнонімецьку та притягнула до себе увагу всієї Європи. Зріст могутності Габсбургів занепокоїв усіх сусідів. Нідерланди й Англія заявляли свої симпатії німецьким протестантам як з релігійних причин, так і тому, що цісаря підпомагала Іспанія. Коли іспанські війська увійшли до Палатинату, у ряди ворогів Габсбургів вступила Франція, що все пильно стежила за ситуацією над Рейном. У 1624 р. кермо французької політики перейшло до рук кардинала Рішельє, що почав консеквентні змагання, щоб габсбурзьку силу ослабити. Він ішов за традицією Франсуа I і Генріха IV і не вагався підпомагати німецьких протестантів, щоб тільки не допустити до перемоги цісаря.

Великим триумфом протестантів було те, що проти цесаря виступила Д а н і я. Данської королю Христіан IV (1588—1648) був рівночасно князем Голштайну і через те належав до німецьких князів. Коли війська Ліги увійшли у протестантські землі, він уважав за свій обов'язок виступити проти цесаря. Німецькі князі вибрали його начальником Долішньосаксонської округи, а Нідерланди й Англія ввійшли з ним у союз і зобов'язалися платити йому грошову допомогу.

Виступ Данії значно ослабив шанси католиків: із протестантами співдіяли чужосторонні сили. Але в тому самому часі цесар несподівано дістав військову допомогу від А л ь б р е х т а В а л е н ш т а й н а .

Валенштайн (чи радше Вальдштайн) належали до старих чеських родин і були у більшості протестантами. Але Альбрехт Валенштайн (1583—1634) у молодих роках дістався під вплив єзуїтів і став католиком. Він учився в німецьких університетах, пізніше відбув подорож по Європі, а в Падуї віддавався астрологічним студіям. За звичаєм шляхти уступив до цесарського війська і брав участь у походах проти угорців. Коли почалося чеське повстання, він належав до цесарської партії і боронив габсбурзькі прапори. Він брав участь в обороні Відня, був у бою під Білою горою, ходив походом на Бетлена. Цесар щедро нагородив його за ці прислуги. Він увійшов до спілки, якій цесар доручив карбувати монету для чеських земель, і на цьому підприємстві доробився великого майна, а за протекцією цесаря закупив по незвичайно низьких цінах землі, сконфісковані у повстанців. Так, за безцінь купив він добра Фрідлянд у Судетах, що мали 9 міст, 57 замків і кількесот сіл; тоді цесар надав йому титул князя Фрідлянду.

Валенштайн у 1625 р. подав Фердинандові II пропозицію, що своїм коштом збере 20 тисяч війська на цесарську службу. Цесар охоче погодився на цю заяву, бо і проти протестантів потребував більшої сили і бажав стати незалежним від Ліги. Валенштайн збирав свою армію таким самим способом, як це робили всі тодішні полководці: вербунком війська займалися фахові полковники, що по містах і селах розсилали своїх підстаршин і кожному, хто надавався до війська, відразу виплачували якусь суму на озброєння і перший прожиток. За такий наємний жовнір зобов'язувався служити у війську умовлений час. Було тоді багато людей безпритульних, позбавлених майна і батьківщини, що не мали іншого способу прожитку, як «жовнірський хліб», і з-поміж них творилися такі наємні війська. І жовніри, й їхні полковники трактували військову службу як ремесло й служили не з яких-будь вищих мотивів, а тільки для власної користі. Єдиним, що їх об'єднувало, була особа полководця. Якщо він був щедрий для

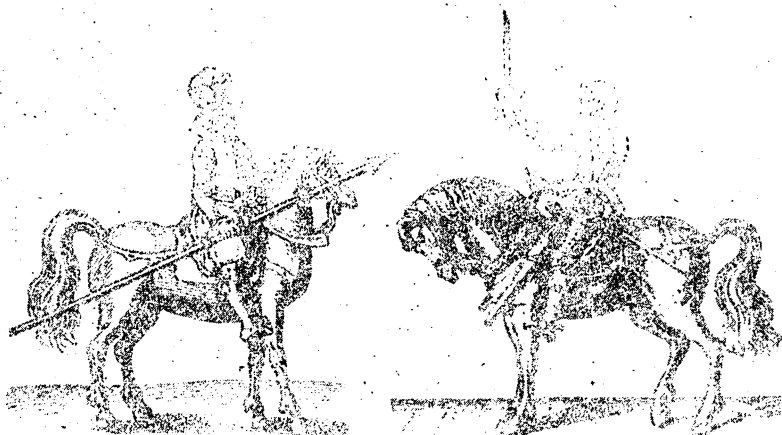
війська, дбав про його потреби, дотримувалася умов, а при тім мав воєнне щастя та добував перемоги, то військо служило йому вірно й славилось його успіхами.

Валенштайн від початку добув собі добре ім'я як своєю щедрістю, так і тим, що вмів утримати сувору дисципліну у своєму таборі так, як це робив також Мансфельд та інші ватажки, але й тут він умів повестися так, що його військо завжди було добре забезпечене.

Допомога Валенштайна прийшла цісареві у найпотрібніший час. Протестантська коаліція приготувала старанно свої плани і 1626 р. мала ударити з різних сторін рівночасно на католицьку коаліцію. Данський король із головною армією мав рушити на південь, на князівства Ліги. Мансфельд мав увійти в Чехію, інші протестантські князі за нідерландською допомогою берегли лінії Рейну. Крім цього, ще князь Бетлен обов'язався ударити з Семигороду на Австрію, а в австрійських краях приготувалося селянське повстання.

Але цісарські полководці не допустили до розвитку цих широких планів. Валенштайн обсадив перехід через Ельбу і під Дессау 1626 р. розбив цілком Мансфельдове військо. Мансфельд уступив на Моравію, але цісарська армія переслідувала його так завзято, що він не міг впорядкуватися і мусив утікати на Угорщину. Він думав дійти до Адріатичного моря і перебратися до Франції, але в Боснії, недалеко від Сараєво, зустріла його смерть. Він не хотів покластися до ліжка, а умирав стоячи, у повній зброї, підпертий двома вірними товаришами. Не повівся також похід Бетлена, а селянське повстання в Австрії розбили цісарські й баварські війська. Рівночасно полководець Ліги, Тіллі, погромив короля Христіана під Люттером.

Валенштайн, покінчивши війну з Мансфельдом, рушив до Північної Німеччини і прогнав данські війська з Гольштайну і Ютландії. Але через недостачу кораблів не міг опанувати данських островів. Тоді він подав план організації цісарського воєнного флоту. Цісар Фердинанд надав йому титул «генерала Балтійського й Океанічного морів», а Іспанія обіцяла свою допомогу, бо бажала ослабити нідерландську експансію на півночі. Валенштайн нав'язав переговори з Ганзою, бажаючи використати для своїх планів морські сили завмерлої тепер, а колись могутньої організації. Але ганзейські протестантські міста з релігійних причин відмовилися допомагати цісареві у творенні його флоту. Валенштайн намагався силою добути місто Штральзунд, важний торговий пункт при вусті Одри, але за допомогою данців і шведів твердиня оборонилася. Через те упали морські плани Валенштайна, що могли стати основою могутності Німеччини на півночі; німецькі партикуляристи воліли підпомагати чужі держави. Але успіх під Штральзунд-

Рейтар і кірасир часів Тридцятилітньої війни

дом небагато допоміг Данії, і Христіан рішився миритися з цісарем. У мирі в Любеку 1629 р. він зобов'язався не втручатися в справи Німеччини й задержав свої землі.

Закінчення данської війни було великим успіхом цісаря, а цей успіх він завдячував Валенштайнові. В нагороду за це Валенштайн дістав від цісаря князівство Мекленбург. Завдяки своїм перемогам він дійшов до великих впливів на політичні справи і став цісарським дорадником. Валенштайн змагав до піднесення авторитету цісарської влади і піддавав цісареві сміливі плани опертися на армію, обмежити владу князів і заснувати дідичну монархію. Валенштайн промовляв: «Треба електорів навчити послуху, показати їм, що не цісар залежний від них, а вони від цісаря. Наслідство в державі повинно належати цісарському синові, й ніяких виборів не треба. Так, як у Франції є один король, так і в Німеччині треба тільки одного цісаря». Але Фердинандові ці плани видавалися занадто ризикованими, і він не відважувався йти за ними. Він боявся реакції князів — як протестантських, так і католицьких. Протестантські князі, зрозуміла річ, боялися зросту цісаря, бо тоді їхні релігійні права були б zagrożені, а католицькі князі непокоїлися за свої вольності. Особливо підзорливо дивився на діяльність цісарського полководця Максиміліан. Валенштайн для своїх планів потребував миру й тому змагав до порозуміння з протестантами і не допускав до розгару релігійної боротьби. Католики не погоджувалися з цією політикою й думали, що надійшов час, щоб закріпити перемогу над протестантами. Цісар схилився нарешті до тих поглядів і проголосив так званий р е с т и т у ц і й н и й е д и к т у 1629 р., що наказував протестантам звернути всі церковні маєтності, що їх вони забрали від 1552 р., а като-

Пікінер і мушкетер часів Тридцятилітньої війни

лицьким князям дав право завести в тих землях католицьку церкву. В інших країнах толеранцію обмежено до самих прихильників аугсбурзького віросповідання.

Цей едикт виказав, що цісар знову дістався під вплив католицьких князів. Ліга тріумфувала і поставила нові домагання: щоб цісар зменшив своє військо і звільнив зі служби Валенштайна. Щоб добути цю уступку, князі Ліги ввійшли в союз із Францією. На з'їзді курфюрстів в Регенсбурзі французькі послі публічно підперли побажання Ліги. Цим французький міністр кардинал Рішельє задумав підірвати силу Габсбургів. В обороні Валенштайна стала тільки Іспанія. Цісар опинився в дуже скрутному становищі: мусив вибирати між своїми католицькими союзниками та полководцем, якому завдячував свою силу. Але супроти зросту значення Ліги не мав іншого вибору, звільнив Валенштайна і дав запоруку князям, що без їх згоди не розпочне ніякої війни.

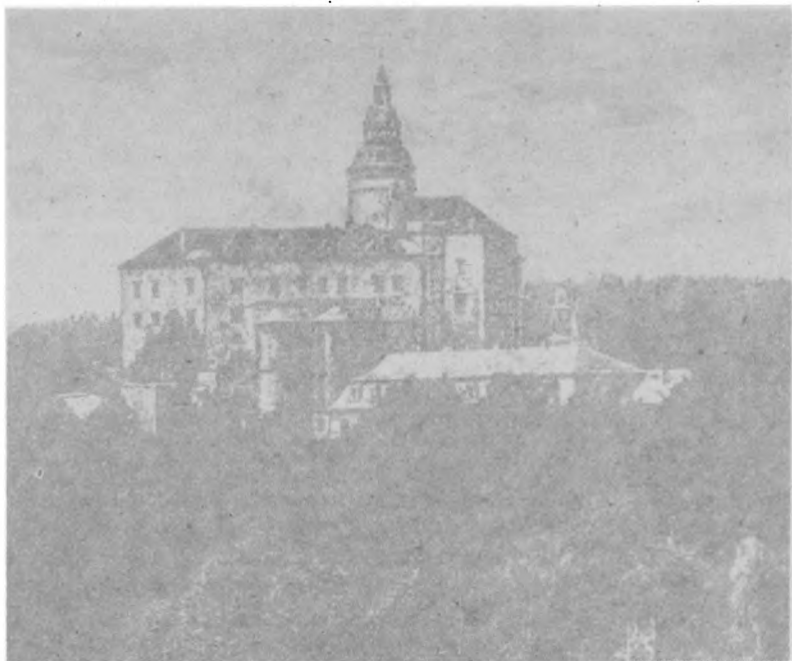
Густав Адольф. Але тріумф Ліги тривав недовго. В тому самому часі, коли цісар відібрав Валенштайнові полководство, на Помор'ї появилися шведські війська. Шведський король **Г у с т а в А д о л ь ф** (1611—1632) був одним з найвизначніших володарів XVII ст. На королівському престолі засів у 17-му році життя, але скоро добувся з-під опіки шведських панів і почав вести власну політику. За мету свого життя він уважав одне: добути ціле Балтійське море під владу Швеції. Він вів за чергою війни з Данією, Московщиною, Польщею,

опанував устя всіх великих балтійських рік і взяв у свої руки значну частину торгівлі своїх сусідів. Щоб докінчити свої великі плани, він виступив проти Німеччини. Вже перше він стежив пильно за німецькими подіями, а як гарячий євангелик допомагав протестантам у їх боротьбі з цісарем. Так, він дав допомогу Штральзундові проти Валенштайна. Коли ж цісар видав реституційний едикт, він уважав за свій обов'язок стати в обороні євангелицького віросповідання. Як політичні, так і релігійні причини привели Швецію до участі в боротьбі. Густав Адольф для свого виступу забезпечив собі допомогу Франції: Рішельє не вагався давати грошові підмоги протестантському королеві, щоб тільки не допустити до зросту Габсбургів.

Шведські війська захопили наперед Штетин, а в недовгому часі добули ціле Помор'я. Густав Адольф уважав за річ певну, що протестанти підпруть його у боротьбі з цісарем. Але протестантські князі прийняли появу шведів із недовір'ям і неохотою. Хоч реституційний едикт погіршив їхнє становище і вони потребували допомоги проти цісара, зате вони розуміли, що шведська окупація балтійського побережжя загрожує господарським і політичним інтересам Німеччини. І тому наймогутніші протестантські курфюрсти, бранденбурзький і саксонський, проголосили нейтральність, а менші князі пішли за їх прикладом. Це значно пошкодило планам Густава Адольфа. Він готовився рушити на цісарські землі, але з уваги на неприхильність князів мусив чекати на дальший розвиток подій.

Тим часом прийшла подія, що повернула протестантську опінію в іншому напрямі. До міст, що підлягали постановам реституційного едикту, належав Магдебург. У середніх віках було там славне архієпископство, але у початках реформації його секуляризовано. Тепер полководець Тіллі з військом Ліги виступив на місто, щоб повернути тут католицьку владу. Густав Адольф прислав туди невелику залогу під проводом полковника Фалькенберга, і місто рішило боронитися. Але під час головного приступу Фалькенберг поляг, Тіллі добув місто і, за тодішнім звичаєм, віддав його на спустошення воякам. Під час вуличної боротьби постав пожар, і цілий Магдебург вигорів. Ця катастрофа протестантського міста порушила всіх євангеликів і вплинула на зміну поглядів князів: Бранденбург і Саксонія склали союз із Швецією.

Тоді Густав Адольф рушив наперед Під Брайтенфельдом, на північ від Ляйпціга, шведські й бранденбурзькі війська ударили на Тіллі і розбили його армію в 1631 р. Тут показався уперше стратегічний талант Густава Адольфа, що вмів надати своїм полкам незвичайну легкість і швидкість рухів. Після цієї перемоги шведський король пішов наступом на землі Ліги. Без труду він зайняв духовні князівства Вюрцбург і Майнц та менші міста. З

Замок Валенштайна у Фрідлянді

Бюрцбурга він забрав славу єзуїтську бібліотеку й надіслав її до Швеції, до Упсали. Всі протестантські князі явилися у шведському таборі й склали королеві чолобитню.

Значення Густава Адольфа зросло так, що його уважали за кандидата на цісарську корону. Коли б йому повелося перемогти Баварію і відібрати Максиміліанові недавно добуте електорство, тоді протестантські курфюрсти мали б більшість і він легальним шляхом міг би стати цісарем і володарем великої держави — від Льодового океану по Альпи. Густав Адольф добув собі велику прихильність народу своєю ввічливістю, лагідною поведінкою й особливою побожністю: перед кожним боєм його військо разом із старшинами відчитувало молитву. Але князі все ж відносилися до його планів неохоче і лякалися залежності Німеччини від Швеції.

Весною 1632 р. шведські війська зайняли Нюрнберг. Протестантське міщанство вітало короля з великою радістю. Тіллі з військом Ліги зайняв оборонну позицію між Дунаєм та Лехом. Але Густав Адольф переміг його і після завзятого бою перейшов Дунай. Тіллі, ранений у битві, в недовгому часі помер.

Шведські війська зайняли Аугсбург і баварську столицю Мюнхен. Рівночасно саксонські війська зайняли Чехію.

Поворот і смерть Валенштайна. Цісар знайшовся тепер у грізному становищі, бо ворожі війська в короткому часі могли здобути Відень. В цій небезпеці Фердинанд був примушений звернутися знову до Валенштайна. Після своєї димісії амбітний полководець подався до свого чеського князівства і звідти обсервував розвиток подій. Коли Густав Адольф відніс перші перемоги, Валенштайн заявив готовість стати по його боці. Але шведський король дав відмовну відповідь, бо боявся популярності славного полководця. Коли Фердинанд віднісся до нього за допомогою, Валенштайн заявив, що готов зорганізувати для цісаря військо, але провodu на себе не візьме. Щойно на дальші цісарські прохання дав свою згоду, але поставив дуже великі вимоги. Відтепер він мав бути єдиним полководцем цісарського дому, міг вести самостійно всі воєнні справи, сам назначував генералів, і в його компетенції не повинен був мішатися навіть наслідник престолу. Так само дістав широку повновласть вести мирні переговори й навіть знести реституційний едикт. Зокрема він застерігся проти впливів духовенства, особливо цісарського сповідника Лямормена. Для себе жадав мекленбурзького князівства або іншої рівновартної країни. Цісар, що був у крайній небезпеці, змушений був прийняти ці домагання, і Валенштайн зараз почав організувати війська. В короткому часі зібрав він ще більшу армію, ніж перед тим, бо тисячі охотників спішили під його прапори, знаючи його щедрість і воєнне щастя.

Валенштайн ударив наперед на Прагу, що була в руках саксонського електора, й очистив Чехію від ворожих військ. Потім рушив на Баварію, щоб рятувати Максиміліана баварського, свого ворога, що спричинив його першу димісію. Він наблизився до Нюрнберга і заложив тут великий оборонний табор, щоб перепинити зв'язки шведського короля з Північною Німеччиною. Звідси він проводив систематичні реквізиції у цілій полосі і нищив її так безоглядно, що в короткому часі шведи втратили всякий довіз харчів. Густав Адольф старався присилувати його до боротьби у відкритому полі, але Валенштайн залишався далі на своєму становищі. Потім несподівано рушив на північ, на Саксонію, щоб її присилувати до сепаратного миру. Густав Адольф бажав перешкодити тим переговорам і з Баварії скорим походом рушив за Валенштайном. Під Ліценом коло Ляйпціга прийшло до стрічі обох полководців 16 листопада 1632 р. Під звуки пісні «Кріпка твердиня — наш Бог» рушили шведи до наступу. Цісарські війська уладили контратаку, і шведська кіннота почала уступати. Тоді Густав

Смерть Валенштайна

Адольф зі своїм полком кинувся проти ворога. Але він був короткозорий, висунувся занадто наперед, і його влучили дві кулі. Король упав з коня, і власна кіннота у розгоні переїхала його тіло. Шведи остаточно перемогли, але втратили свого улюбленого короля. Він покінчив життя, ледве доживши 38 років. Він був одною з найчарівніших постатей у Тридцятилітній війні, а геройська смерть підняла ще вище його ім'я.

Для шведів і цілого протестантського табору смерть Густава Адольфа була великим ударом. Шведський престіл дістався тепер неповнолітній його доньці Христині, а в її імені регенцію узяв у свої руки канцлер Аксель Оксеншерн. Він провадив помірковану політику супроти протестантських князів. Цим намагався утримати їх при союзі з Швецією, Але тільки менші князі піддалися під шведський директорат, а Бранденбург і Саксонія вели окрему політику, не зовсім прихильну Швеції. Валенштайн бажав використати цю незгоду у ворожому таборі і дбав про те, щоб притягнути курфюрстів до окремого миру. Мирні переговори ведено упродовж 1632—1634 рр., але вони не дали ніяких результатів, бо Швеція і Франція, зі свого боку манили протестантів усе новими обітницями. Але Валенштайн уважав мир за основу своєї політики і так твердо тримався її, що майже цілком занехав війну. Коли шведський полководець Бернард із Ваймара ударив на Баварію і Максиміліан прохав цісарської допомоги, Валенштайн не хотів іти у відсіч, і Бернард добув важну твердиню Регенсбруг. Також відмовився вислати помічний корпус іспанцям до Нідерландів. Ця бездільність Валенштайна звер-

нула проти нього весь католицький табір. Закидали йому прямо, що він є потайним союзником протестантів у Швеції.

У нього прийшло до непорозумінь також із царем. Фердинанд усе більше відчував своєю безсилістю супроти всемогутнього полководця, що легковажив його прикази і не втаємничував царського двору у свої тайні наміри. Під натиском Ліги та Іспанії цар рішився нарешті взяти гостріший курс супроти Валенштайна.

Валенштайн мав інформації про плани царя і почав приготуватися до оборони. На військовій раді у Пільзені він повідомив своїх генералів, що цар задумує відібрати йому уряд начального полководця. Старшини, яких кар'єра була зв'язана з його особою, просили, щоб він залишився, і під час бенкету підписали зобов'язання (реверс), що лишаться йому вірні. Валенштайн прийняв цю запоруку і заявив, що він не думає виступати проти царя і проти католицької віри, а тільки змагає до миру. Але його приготування стали відомі на царському дворі, і Валенштайна почали називати зрадником. Під натиском своєї ради цар проголосив наказ (патент), яким позбавив Валенштайна командування через «зрадливу невірність і конспірацію» проти царської влади. Цей розпорядок зробив велике враження у війську, значна частина генералів відступила від Валенштайна і заявила вірність цареві: Валенштайн з 2000 вірного війська виїхав з Пільзена до Хеба (Егера) і почав шукати порозуміння зі шведами. Тоді з царського двору прийшов наказ захопити його «живого або мертвого». Полковник драгунів Бутлер рішився виконати це доручення, наслав своїх вояків на Валенштайна, й ці убили його та ще кількох вірних йому старшин 25 лютого 1634 р.

Кінець війни. Вестфальський мир. Замість Валенштайна провід над царськими військами дістав царський син Фердинанд III, а фактичним полководцем був генерал Галлас. Вони перенесли центр боротьби до Баварії і спільно з військами Ліги ударили на шведів. У бою під Нордлінгеном у 1634 р. вони перемогли Бернарда з Ваймара і зайняли Швабію і Франконію. Північнонімецькі князі, налякані тими успіхами, рішилися відступити від Швеції і погодитися з царем. Перша Саксонія підписала мир у Празі в 1635 р., за нею пішли Бранденбург та інші князівства. У мирі забезпечено протестантам ті церковні маєтності, що були в їх руках від 1627 р.; таким способом реституційний едикт хоч і не був скасований, втратив своє значення.

У війні з Габсбургами залишилися ще тільки Швеція і надрейські князі. Здавалося, що довголітня боротьба вже кінчається. Але тепер у міжнародні змагання увійшла активно Франція. Рішельє уважав, що надійшов відповідний момент, щоб

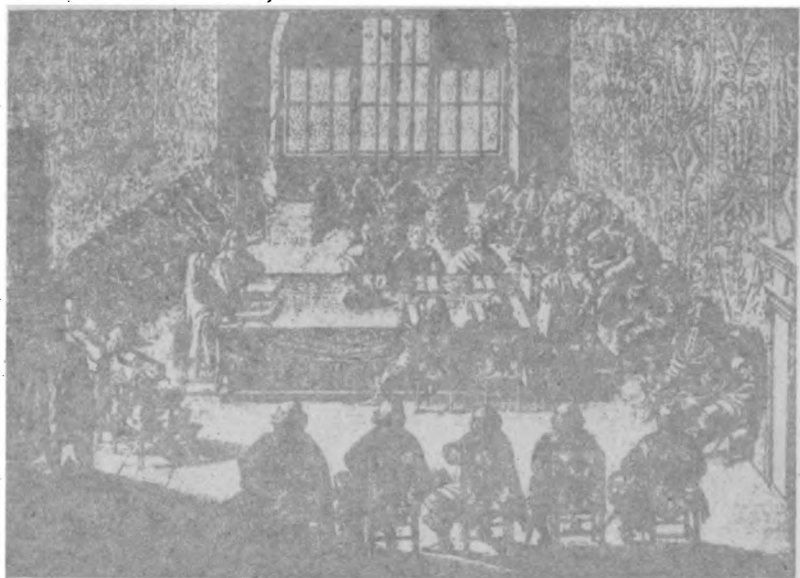

Зала замку на Градчанах у Празі

остаточно розбити габсбурзькі сили. До того часу від допомагав ворогам цісаря грошовими підмогами, — тепер Франція увійшла в явний союз із Швецією і виповіла війну Австрії та Іспанії.

Наново розгорілася боротьба на всіх фронтах. На заході спочатку габсбурзька партія мала значні успіхи: баварський полководець Йоганн Верт перейшов французьку границю і загнався під самий Париж у 1636 р. Але невдовзі воєнне щастя перейшло на другу сторону. Бернард із Ваймара погромив Верта під Райнфельденом і захопив його в полон. Бернард зайняв широку смугу над Рейном, але попав у спори з французами, що бажали взяти Ельзас для себе. Непорозуміння були такі гострі, що коли Бернард у 1639 р. нагло помер, розійшлася чутка, що його отруїли французи. У дальшій війні перемагала раз одна, раз друга сторона. Врешті в 1643 р. французький полководець князь Людовік Ангієн (т. зв. «великий Конде») під Рокроа здобув рішальну перемогу над іспанськими військами, і надрейнська країна залишилася у руках французів.

На півночі шведи скріпили свої сили новими полками і рушили на Бранденбург і Саксонію. Вони нищили без милосердя країни своїх давніх союзників, що зрадили Швецію і склали мир із цісарем. Генерал Бонер в 1639 р. увійшов до Чехії, і не-

Підписання угод у Мюнстері напередодні Вестфальського миру

щаслива земля стала знову тереном боротьби і знуцання. Другий шведський полководець, Терстензон, накинув бранденбурзькому курфюрстові некорисне перемир'я і через Чехію попрямував на Відень у 1645 р. Рівночасно семигородський князь Георгій Ракоці ударив на Моравію. Але виступ Данії проти Швеції й інтервенція Туреччини в Семигороді врятували цесаря.

У дальших роках війна велася вже чимраз слабше, бо всі держави були перевтомлені і всі бажали миру. Врешті почалися переговори в Мюнстері й Оснабрюку у Вестфалії і довели до так званого Вестфальського миру в 1648 р.

Переможцями з війни вийшли остаточно Франція і Швеція. Франція затримала в своїх руках округи Мец, Тулон і Верден, добуті ще в XVI ст., а, крім цього, різні міста і території в Лотарингії й Ельзасі. Хоч частина цих земель залишилася під впливом Німеччини, французькі впливи мали тут рішальне значення. Швеція добула Західне і Східне Помор'я з устям Одри й округи Бремен і Ферден над Ельбою і Везером, так що гирла трьох великих німецьких рік з важними портами і торговими містами стали її власністю. Ці землі давали також Швеції право належати до Німецького союзу і втручатися у внутрішні державні справи. То того ще шведи дістали від Німеччини 5 мільярдів талерів відшкодування. Серед німецьких князівств переведено різні

переміни границь і країн. Найважливіше було те, що Баварія добула так званій Горішній Палатинат і задержала електорський голос: Долішній Палатинат дістав син Фрідріха V, «зимового короля», і для нього утворено восьме електорство. Таким способом і католики, і протестанти мали в електорській колегії рівне число голосів — по чотири. Нідерланди і Швейцарію визнано самостійними державами.

Вестфальський мир перевів важні переміни в устрої Німецького союзу. Цісар мусив зректися частини влади на річ князів. Тільки в порозумінні з сеймом міг він видавати закони, накладати податки, засуджувати князів на баніцію, видавати війну і складати мир. Князі добули повну суверенність над своїми територіями і могли складати союзи з іншими державами, — тільки не проти цісаря і союзу.

Релігійні справи під кінець війни не мали вже такого значення, як у перших роках. Особливо від часу, коли католицька Франція розпочала війну з католицькими Габсбургами, знати було, що релігійні питання уступили на другий план супроти політичних. Вестфальський мир перевів повну рівноправність євангеліків з католиками; у так званій державній депутації, що приготовляла проекти законів, і в державному трибуналі обидві сторони мали рівне число голосів. Релігійну толеранцію поширено також на гельветське віросповідання, тобто кальвіністів. Щодо церковних мажностей, то прийнято 1624 р. за так званій нормальний рік; це значить, що добра, секуляризовані до того часу, залишилися при євангеліках. Папа Інокентій X запротестував проти цієї постанови, але не був у силі її змінити. Тридцятилітні криваві змагання виказали, що релігійна толеранція мусить стати основним принципом у конфесійних відносинах.

Тридцятилітня війна страшно відбилася на господарському і культурному стані Німеччини. Великі простори держави були обезлюднені, хліборобство і промисловість занепали. Німеччина перестала відігравати роль у світовій торгівлі. Покінчився також розвиток мистецтва і письменства, чимраз більше зростали чужі культурні впливи, особливо французькі. Німеччина втратила також значення у міжнародній політиці: розвинувся партикуляризм малих держав, бо кожний найменший князь мав право вести свою окрему політику.

Занепала також могутність Габсбургів. Австрійська лінія габсбурзького роду втратила впливи у Німеччині й опирала свою владу тільки на дідичних країнах, — але й ці землі з уваги на воєнне знищення небагато давали доходів цісарському дворові. Так само й іспанська монархія понесла невдачі у війні і в європейській політиці втратила давній провід. На першому місці стояли тепер переможці у Тридцятилітній війні — Франція і Швеція.

7. АБСОЛЮТИЗМ У ФРАНЦІЇ ТА РЕВОЛЮЦІЯ В АНГЛІЇ

Рішельє. Генріх IV покінчив внутрішню війну у Франції і повів державу на новий шлях господарського розвитку. Після його смерті в імені малолітнього сина Людовіка XIII (1610—1643) вела регенцію його вдова Марія Медічі. Дорадником її був італієць Кончіні, що дістав титул маршала Д'Анкара. Регентка завела блискучий двір і на його утримання видавала стільки грошей, що міністр Сюллі, що за життя Генріха впорядкував фінанси, зрікся свого уряду і в гострому письмі скартав легкодушну політику королеви. Впливами чужинців була невдоволена також аристократія і під проводом князя Генріха Конде виступила проти регентки та заважала скликання Генеральних Станів. Цей французький сейм зібрався у 1614 р. (востаннє перед Великою революцією) і порушив цілу низку проектів, що торкалися реформи держави. Шляхта ждала знесення деяких оплат і продажі державних урядів, що діставалися в руки міщанства; третій стан домагався скасування пенсій аристократії й обниження податків. Представники станів не дійшли між собою до порозуміння, й рада розійшлася, не вирішивши нічого.

Серед таких відносин дійшов до старшого віку Людовік XIII. Він відчував болоче особисті приниження, які мусив зносити від любимців матері, і за допомогою свого товарища Карла Ліні zorganizував заговор у 1617 р. Маршала Д'Анкара убив один із гвардійців. Юрба схопила його труп, волочила по вулицях і повісила на шибениці, а його жінку обжалувано за чародійство і покарано смертю, — така була ненависть до чужинців. Марія мусила виїхати з Парижа, а Людовік із радістю закликав: «Тепер я є королем!»

Але Людовік XIII спочатку не вмів знайти собі відповідних співробітників, і на дворі суперничали різні аристократи. Основна зміна настала щойно тоді, коли на чолі уряду став кардинал Р і ш е л ь є.

Жан Арман дю Плессі де Рішельє (1585—1642) походив із аристократичного роду й у молодості приготувався до військової служби. Але пізніше, щоб скорше добути кар'єру, перейшов до духовного стану і в 23-му році життя став єпископом в Люсоні. Відразу присвятився політиці й у Генеральних Станах 1614 р. виступав як оборонець прав духовенства. У 1616 р. увійшов до державної ради, а потім разом із королевою-матір'ю залишив Париж. Але пощастило йому довести до порозуміння королеви з сином, і тоді став дорадником

Кардинал Рішельє

Людовіка XIII. У 1622 р. він дістав титул кардинала, а у 1624 р. король поставив його на чолі уряду. На цьому становищі він залишався аж до смерті в 1642 р.

Рішельє поставив собі за найперше завдання скріпити авторитет королівської влади — зробити короля необмеженим монархом. Він перестав скликати Генеральні Стани, на яких усе виринала опозиція проти короля, так само рідко скликав Провінціальні Стани. Громадянство поволі звикало до того, що джерелом законодавчої влади є сам король. Рішельє обмежив також права паризького парламенту, найвищого державного трибуналу. Був

давній звичай, що всі закони й розпорядки короля записувано у книгах цієї установи; коли ж парламент відмовлявся реєструвати якийсь акт, то він ставав неважним. Тільки тоді, коли сам король на святочному засіданні наказував реєстрацію, парламент мусив акт прийняти. На одному з таких засідань Рішельє перевів едикт, яким король відібрав парламентові права й обмежив його владу до вузького обсягу. Таким способом ця могутня установа мусила покоротися королеві.

Рішельє вів довголітню боротьбу з аристократією, що не хотіла зректися своїх прав і всякими способами старалася усунути всемогутнього міністра. Ці змагання підпирали королева Марія і брат Людовіка Гастон, князь Лотарингії, що спочатку був дофіном, наслідником престолу. Аристократія стояла у зв'язках з Іспанією і безнастанно улажувала заговори проти Рішельє, але він щасливо відкривав їх і гострими засобами придушував бунти. Щоб тримати цілу країну в послушку, Рішельє реорганізував адміністрацію і зробив її залежною від короля. При управителях провінцій, що походили з аристократичних родин, поставлено королівських урядовців, так званих інтендантів.

Релігійні справи Рішельє устроював відповідно до потреб держави. Хоч сам був представником ієрархії, він виступав усе проти так званого ультрамонтанства, тобто напряду, що

хотів зробити французьку церкву вповні залежною від сил «поза горами» (ультра монтес), — від Рима. Але ще більш енергійно він поборював політичну самостійність гугенотів. Двічі він вів із гугенотами відкриту війну (1624 і 1628 рр.), добув їх твердиню Ла-Рошель й інші міста безпеки, що їх вони мали від часів Нантського едикту 1598 р. Таким способом він зломив їх «державу в державі», але релігійної толеранції не порушував, забезпечуючи її «едиктом ласки» в Нілі 1629 р.

Рівночасно Рішельє старався підняти силу Франції в Європі. За головного ворога він уважав Іспанію й упродовж довгих літ безнастанно підкопував її значення. Спочатку, коли ще внутрішні відносини Франції не були впорядковані, він не міг виступати до відкритої війни, а тільки підпомагав дипломатично і фінансово ворогів Габсбургів. Так він стояв у порозумінні з протестантами в Німеччині, підпомагав німецьких князів в їх акції проти Валенштайна, допоміг Густавові Адольфові помиритися з Польщею, намагався ослабити габсбурзькі впливи у Північній Італії. Він зорганізував велику протигабсбурзьку коаліцію, до якої належали Швеція, Нідерланди, Англія. Врешті в 1635 р. втягнув Францію у Тридцятилітню війну і забезпечив їй здобутки в Лотарингії й Ельзасі. Врешті Рішельє своїми впливами допоміг Португалії добути з-під іспанської влади в 1640 р., — найтяжчий удар, який він завдав Іспанії.

Рішельє дбав пильно про розвиток французької армії, творив флот й скріплював французькі колонії в Канаді. Для культурного підйому Франції велике значення мала Французька Академія, що її заснував Рішельє. Вона зайнялася розвитком мови і письменства.

В особистому житті кардинал любив зверхню пишноту й люксус. Він будував собі величаві палати, а найкраща з них у Парижі перейшла після його смерті на власність короля під назвою Королівської палати (Пале-Рояль). Він улаштував всякі бенкети, оточував себе численним почтом шляхти й служби, збирав твори мистецтва. Але поза тим всю свою діяльність присвячував величчю французької держави. Коли він лежав уже на смертному ложі і священник нагадав йому, щоб дарував провини своїм ворогам, кардинал відповів: «Я не мав інших ворогів, як тільки ворогів держави і короля».

Людовік XIII не був визначною індивідуальністю і недолюблював свого першого міністра, що його у всьому перевищував, все ж умів оцінити заслуги Рішельє і підтримував його проти всіх інтриг і нападів.

Мазаріні. Після смерті Людовіка XIII престіл одідичив його п'ятилітній син Людовік XIV (1643—1715). В його імені ре-

Кардинал Мазаріні

Людовік XIII

генцію вела королева Анна, що походила з габсбурзького роду, але в цілості присвятилася інтересам Франції. Першим міністром став тепер кардинал Джуліо Мазаріні (по-французьки Мазарен; 1602—1661), якого поручив ще Рішельє. Він походив із Сицилії, студіював у Римі і вступив до папської служби та добув духовні свячення. Як папський нунцій, приїхав до Парижа, і тут Рішельє приєднав його до французької служби, добув для нього кардинальські відзнаки і зробив своїм співробітником. Мазаріні продовжував тепер політику свого великого попередника. На вдивовижу всім королева-іспанка і міністр-італієць працювали разом для величі Франції.

За нового уряду Франція зазнала великих успіхів на німецькому фронті. Перемоги Людовіка Ангієна під Рокроа 1643 р. і Тюрена у Надрейні і Нідерландах забезпечили Франції Лотарингію й Ельзас. Вестфальський мир 1648 р. ствердив перевагу французької держави над Рейном.

Ця війна коштувала багато, і Мазаріні мусив завести нові податки. Ці розпорядки викликали загальне невдоволення, особливо тому, що держава сама не стягала належних сум, а віднаймала податок так званим партизанам, а ці немилосердно грабували народ. Найбільше терпіли селяни, що в деяких околицях попали в таку нужду, що жили тільки вівсяним хлібом. Унаслідок цієї скрути у різних місцях прийшло до розрухів, а врешті до загального руху, що дістав назву Ф р о н д и.

Опозицію розпочав паризький парламент, що бажав добу-

Людовік XIII приймає паризьких купців

ти собі назад права, втрачені за Рішельє. Він не хотів прийняти нових фінансових едиктів і навіть спротивився королівському наказові у цій справі. По стороні парламенту стали три інших «суверенних двори», а саме рахункова палата, скарбовий двір і велика рада. Вони зійшлися на спільному засіданні в 1648 р. й ухвалили, що без згоди парламенту не можна накладати податку, зажадали ліквідувати партизанів й інтендантів та обнизити податки. Мазаріні не хотів іти на ніякі уступки й наказав навіть ув'язнити двох членів парламенту. Тоді паризьке міщанство взялося за зброю, побудувало барикади й присилувало владу визволити в'язнів. По стороні

міщанства стали також аристократія, вище духовенство і деякі генерали, наприклад, великий полководець Тюрен. Розрухи стали такі грізні, що королева разом із двором мусила залишити Париж. У тому самому часі вибухла революція в Англії, і короля покарано смертю, — це вплинуло також на настрої в Парижі. Мазаріні погодився прийняти частину умов опозиції і на якийсь час утримався при уряді. Але коли королева за його порадою наказала ув'язнити князя Конде та інших проводирів Фронди, опозиція повстала проти всемогутнього міністра, і він мусив був покинути Францію та виїхати до Німеччини в 1651 р. Але пізніше між самими представниками аристократії виникли непорозуміння, і врешті прийшло до кривавої боротьби між Конде та Тюреном. Тоді всі зрозуміли, що для впорядкування відносин треба сильної влади. Мазаріні знайшов своїх прихильників і вернувся до Парижа, де недавні противники кардинала вітали його як тріумфатора.

Фронда була останньою спробою аристократії добути давні феодальні права. Французькі вельможі у цій боротьбі не виказували ніякого уміння правити державою, деякі з них прямо скомпрометувалися, шукаючи допомоги за границею. Патріотичне французьке громадянство зневірилося у своїх давніх проводирях і майбутнє Франції бачило не в своїх «вольностях», а в сильній монархії.

Коли вже внутрішня війна закінчилася, Франція звернула свої сили знову проти Іспанії. Мазаріні склав тоді союз із Кромвелем, революційним володарем Англії, скріпив союз із Швецією і приєднав собі німецьких рейнських князів. З уваги на цю коаліцію Іспанія погодилася закінчити довголітню війну. У так званому Піренейському мирі, підписаним над річкою Бідассоа у Піренеях 1659 р., Франція добула на півночі графство Артуа і деякі міста у Фландрії, на полудні Русільон у Піренеях, а на заході в Альпах твердиню Пінерольо. Здобутки були невеликі, але мир був почесний для Франції, бо стверджував її перевагу над Іспанією. Обі династії обіцяли одна одній приязнь і зав'язалися подружнім зв'язком: Людовік XIV взяв за жінку Марію Терезу, доньку іспанського короля Філіппа IV. Це було останнім ділом Мазаріні. Він умер у 1661 р., залишаючи Францію впорядковану внутрішньо і сильну назверх. Рішельє і Мазаріні були творцями величі й могутності Франції; на покладених ними основах оперлася монархія Людовіка XIV.

Англія. Яків I. До абсолютизму на зразок Франції змагала також нова англійська династія — С т ю а р т і в. Перший із цього роду, Яків I (1603—1625), син Марії Стюарт і Генріха Дерлі, був спочатку королем Шотландії, а по смерті

Єлизавети одержав також англійський престіл. Він виховався під впливом пресвітеріян, визначався значною богословською освітою і не раз забирав голос у релігійних питаннях. Але при тому був гордовитий і недоступний, не вмів приєднувати собі людей, все зазначував божеське походження своєї влади, і це причинилося немало до його непорозумінь з англійцями.

У релігійних справах Яків прихилився до єпископальної церкви, тому що вона признавала над собою владу (супрематію) короля. Гостро повернувся він проти шотландських пресвітеріян, чи пуритан, між якими сам виховався, бо ненавидів їх демократичний устрій. Він силою примушував їх складати присягу на супрематію і врешті накинув їм вибраних ним самим єпископів. До католиків відносився спочатку досить лагідно, не переслідував так званих рекузантів, що відмовлялися брати участь в англійських богослужбах, але не погодився на толеранційний едикт для католицької церкви. Через те католики почали відноситися до нього з усе більшою ворожістю: вони ж мали надію, що син католички Марії Стюарт вестиме справді католицьку політику. Врешті в 1605 р. кілька фанатиків приготували так званий пороховий заговор: вибух пороху, приміщеного у пивницях парламенту, мав спричинити смерть короля і членів обох палат. Але заговор було відкрито, і король покарав усіх католиків грошовими карами та присилував їх до нової присяги вірності, що ніякі папські накази не схилять їх до виступів проти короля.

Уже в перших роках свого володіння Яків попав у непорозуміння з парламентом. За Єлизавети парламент без протестів приймав усі доручення королеви, бо патріотично настроєні аристократія й міщанство бачили, що вона все має на оці добро Англії. Єлизавета також ніколи не піддавала у сумнів прав парламенту. Яків від початку почав ігнорувати парламент і відкрито зазначував, що народне представництво існує тільки завдяки добрій волі короля. На ці зачіпки парламент відповів легальною опозицією — не хотів ухвалити нових податків. Розлючений Яків розпустив парламент і кілька років рядив без палат. Гроші добував із примусових позичок, що їх накла-

Яків I, англійський король

Англійські вояки. Перша половина XVII ст.

дав на багатіших мешканців, продавав монополії, установив нову нижчу шляхту, так званих баронетів, продавав за гроші патенти для неї, підвищив самовільно привозове й вивозове мито. У заграничній політиці король перейшов рішуче на сторону Габсбургів, не хотів дати допомоги своєму зятеві Фрідріхові V, «зимовому королеві» Чехії, укладав план подружжя сина Карла з іспанською князівною.

Коли вичерпалися цілком фінансові засоби, Яків мусив скликати знову парламент у 1621 р. Палата виступила тоді з критикою королівської управи і зажадала, щоб король звільнив з уряду лорда-канцлера Бекона з Верулама, визначного філософа, якому закидали перекупність. Яків мусив на це погодитися. Але коли парламент почав критикувати заграничну його політику, Яків заявив, що це виключне право корони, а права парламенту — це тільки привілеї, що виходять з королівської ласки. Члени палати громад внесли проти цієї заяви протест до протоколу, що вольності парламенту — це дідичне право англійців; що парламент має право не тільки ухвалювати закони й податки, але давати також поради королеві в інших важливих справах; що членам парламенту належаться свобода голосу й безпека особи. Король попав тоді в таку лють, що власноручно подер протокол, розпустив парламент і кількох депутатів наказав ув'язнити. Так почалася

боротьба між королем і парламентом за провід у державі.

Яків за всяку ціну хотів перевести свій план іспанського подружжя свого сина. Молодий Карл разом із князем Бекінгемом потайно під чужими іменами виїхали у подорож до Мадрида. Там прийняли їх із великими почестями, але до подружжя не дійшло: Іспанія не хотіла погодитися на жадання Англії, щоб привернути князівство «зимовому королеві». Яків, роздратований невдачею, повернув свою політику у противний напрям, постановивши оженити сина з французькою князівною. Тоді прийшло до порозуміння з парламентом, і Англія почала готуватися до війни з Іспанією.

Карл I, англійський король

Карл I. Син Якова, Карл I (1625—1649), змагав так само до абсолютизму, але вмів поводитися зручніше, ніж батько, і його боротьба з парламентом спочатку не приймала різких форм. Парламент від початку зазначував свої законодавчі права. Коли король зажадав ухвалення портового мита (т. зв. грошей від тонн і фунтів), палата ухвалила його не на цілий час володіння, як це було дотепер у звичаї, а тільки на один рік. Тоді король розпустив парламент, а потім те саме зробив із другим. Третій парламент, з 1628 р., зажадав, щоб король затвердив так зване про х а н н я п р а в о, а саме щоб признав право парламенту ухвалювати податки і позички та забезпечив, що громадян не буде в'язнити без судового присуду. Король прийняв ці домагання, і тоді парламент ухвалив фонди на війну, що її Карл розпочав із Францією в обороні гугенотів. Але невдовзі знову прийшло до непорозуміння через податки, король розпустив парламент і взявся правити краєм самовладно.

Головними дорадниками Карла були великий скарбник Річард Вестон, намісник Ірландії лорд Страффорд і архієпископ Вільям Лад. Вони були прихильниками абсолютизму, що так успішно розвивався у Франції, і підтримували короля в його змаганнях. Щоб мати вільну руку до поладнання

Монети Карла I

внутрішніх справ, Карл помирився з Францією в 1629 р. й з Іспанією у 1630 р. та залишив справу гугенотів і «зимового короля». Таким способом Англія усунулася від справ континенту в часі, коли саме приходило до головного зудару між Францією та Габсбургами в Німеччині.

Головну увагу король звернув на те, щоб зорганізувати фінанси без допомоги парламенту. Його міністри радили собі так, що стягали дотеперішні податки без правної основи, а до того відновлювали давно забуті права корони. Так, вони наклали великі суми на землевласників, що не могли виказатися документами власності; багато земель відібрали з приватних рук і признали власністю корони; наложили високі карі на громадян, що без дозволу побудували нові дома в околиці Лондона; оподаткували сіль, вино, мило, шкіру й різні засоби першої потреби; назначили постійний податок на будову флоту, хоч до того часу його збирали тільки у надзвичайних випадках; вели торгівлю монополіями та ін. Всі ті розпорядки затверджували так звана Зоряна палата і Висока комісія — установи, складені з королівських урядовців. Рівночасно заведено гострий курс у релігійних справах. Архієпископ Лад виступив із теорією про божеське право королів й обов'язок підданих слухати королівських наказів у справах сумління. На цій основі Карл проголосив обов'язкову приналежність всіх громадян до англіканської церкви й почав переслідування демократичних пуритан. Прихильників кальвінізму карали в'язницею і грошовими карами, а деколи ще більш жорстоко: пуританинові Прієнові, що у своїй книжці виступав проти танків і театру, публічно відрубали вуха. Щоб притягнути народ до англійського віросповідання, Карл наказав прикрашати церкви мальовилами й іконами й улагоджувати величаві богослужби.

Але пуритани уперто трималися своєї віри, й багато їх емігрувало тоді до Північної Америки.

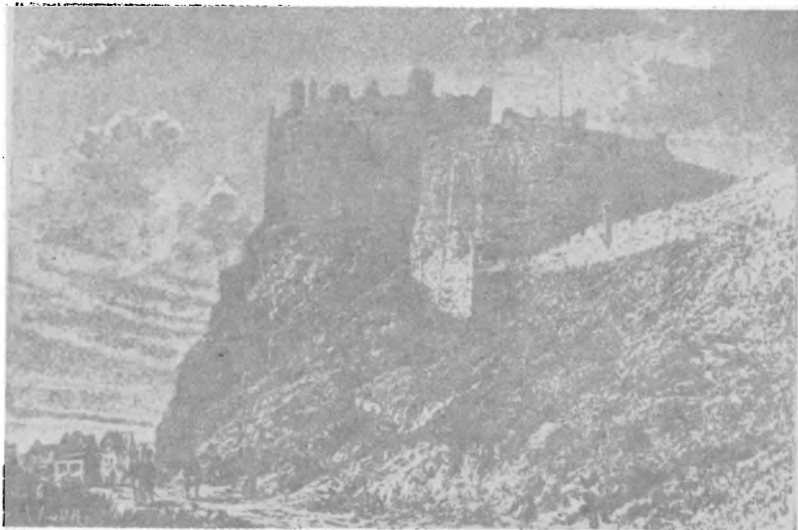
Револуція в Англії. Королівські розпорядки викликали велике невдоволення серед народу, але Англія була настільки стероризована, що до відкритого бунту поки що не прийшло. Натомість проти нового режиму повсталася Шотландія. Карл намагався і там завести англіканську церкву, настановив церковну срархію, видав нові церковні закони і завів обов'язковий англіканський молитовник. Але коли першого разу в соборі в Единбурзі почали підправляти нову богослужбу, юрба повсталася проти «служби Баалевої» і з криками «Папа, антихрист, убити їх!» прогнала духівників із церкви. Шотландці обновили давній союз в обороні віри, так званий кевнент, скликали національний синод і святочно осудили всі королівські реформи. Щоб утихомирити країну, Карл скликав шотландський парламент, але не міг уже спинити повстання, що вибухло з незвичайною силою. Почалася війна.

Щоб добути засоби проти збунтованої провінції, Карл мусив скликати англійський парламент — після 11 років перерви. Але опозиція в палаті громад під проводом Джона Піма виступила рішуче проти уряду і відмовилася ухвалювати будь-які податки, поки король не змінить своєї політики. Карл швидко розпустив цей «к о р о т к и й п а р л а м е н т», а гроші на війну почав стягати прямо з шляхти і духовенства. Тим часом повстанці опанували Шотландію, і їх військо ввійшло до Англії. Під звуки побожних пісень, під проводом своїх провідників пуритани йшли проти короля.

Карл склав із шотландцями перемир'я і скликав у 1640 р. новий парламент, що пізніше дістав назву «д о в г о г о». Громадянство привітало скликання парламенту як доказ, що королівський абсолютизм іде до занепаду. Опозиція була певна своєї перемоги. Палата громад не хотіла навіть приступити до нарад над фінансами, а виступила з жалобами проти політики

Джон Пім, провідник опозиції в англійському парламенті

Замок в Единбурзі

уряду. Страффорда і Лада поставлено в стан обжалування як відповідальних за всі безправні закони і замкнено у в'язниці. Щоб їх рятувати, Карл пішов на уступки: утворив міністерство з-поміж членів опозиції і дав згоду на закон, що парламент має збиратися щотретій рік, і тільки за його згодою король може його розпустити. Але все ж міністрам їх провин не даровано: Страффорд загинув на ешафоті, а Лад залишився у в'язниці. Знесено також Зоряну палату і Високу комісію. Отже, король потерпів повну невдачу.

Але він не тратив надії, що зможе ще перемогти парламент. Тому він рішив наперед заспокоїти Шотландію, виїхав до Единбурга й затвердив усі постанови шотландського парламенту та церковного синоду. Тим часом у лондонському парламенті прийшло до поділу на дві партії — радикальних пуритан, яких називано «круглоголовими» (від зачіски), і прихильників королівської влади, так званих кавалерів. Радикальна партія провела гостру революцію проти короля, так звану велику демонстрацію. Карла підозрювали, що він викликав в Ірландії повстання, щоб цим способом скріпити свою владу. Далі «круглоголові» перевели ухвалу, що єпископи мають залишити вищу палату. Король, бачучи, що значна частина послів противиться тим ухвалям, рішився виступити проти опозиції й обжалував п'ятьох її провідників за зраду стану. Коли палати не хотіли їх видати, Карл подався до парламенту з

500 озброєними гвардійцями, щоб перевести свою постанову. Але обжалувани утекли з Лондона, а депутовані прийняли короля криками «Привілеї!» Оборона привілеїв народу проти абсолютизму стала тепер гаслом дня. Міська рада стала в обороні парламенту і рішила виставити військо для його охорони. Тоді Карл залишив столицю в 1642 р.

Розпочалася війна. По стороні короля стали північні й середні округи Англії, що в них вплив мали шляхта й англіканська церква, а також кельтські католики. Парламент розпоряджав силами полудня, опирався головню на Лондоні, а також захопив під свою владу флот. Спочатку королеві служило щастя. Він розпочав наступ і підійшов аж до Лондона та зложив свій табір в Оксфорді. Тут він зібрав прихильних собі лордів і депутованих і відкрив свій парламент. Здавалося, що король зможе перемогти повстанців. Але проводир опозиції Пім увійшов у переговори із шотландським парламентом і приєднав його допомогу для англійського повстання. Шотландці спочатку держалися нейтрально, а коли королівські сили зросли, налякалися, що король відбере їм релігійні права, і рішилися йти рука в руку з англійцями.

Запад монархії. В армії парламенту настав новий рух, коли до більшого впливу дійшов О л і в е р К р о м в е л ь (1599—1658). Він походив із старого лицарського роду, освіту добув у Кембріджі, від молодих років був під впливом пуритан і пізніше перейшов до крайнього пуританського відламу. У Кембріджській окрузі обрано його депутованим до «довгого парламенту». Коли почалася громадянська війна, він своїм коштом утворив відділ драгунів з-поміж своїх селян і державців. У його війську панували залізна дисципліна, военний дух і релігійний фанатизм. Не вільно було пити, бавитися, проклинати, а вояки перебували увесь час у молитві, співах і на проповідях. Кромвель з особливим завзяттям виступив проти короля. Коли інші повстанці запевняли, що воюють не з королем, а з королівськими дорадниками, він заявляв, що готовий короля застрілити так само, як кожного іншого.

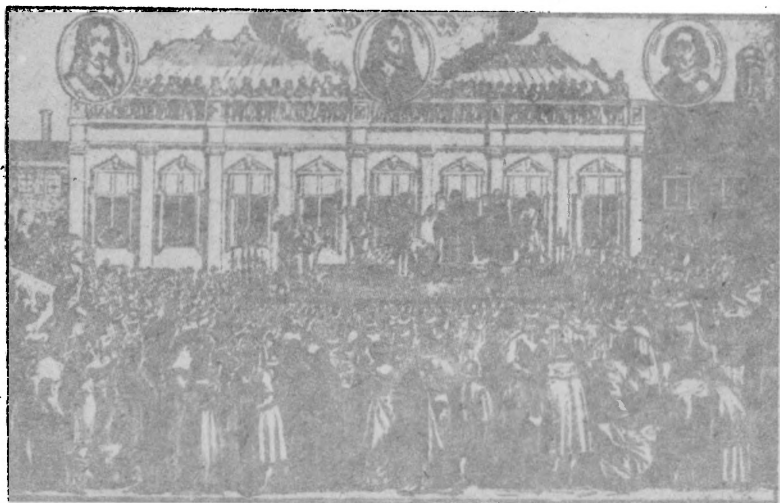
Кромвель полк визначився у боях під Марстенмуром і Ньюбері в 1644 р. та під Несбі в 1645 р., так що парламент окремою ухвалою віддав йому провід над кіннотою. З того часу королівським військам велося все гірше. Вони не мали талановитих полководців, а передусім не було в них такого фанатизму, як у повстанців. Карл бачив ці невдачі й рішився на ризиковий крок: перебраний за слугу, покинув Оксфорд і виїхав до Шотландії. Він мав надію, що шотландський нарід допоможе йому як королеві із шотландської династії. Але шотландці поставили йому дуже радикальні домагання, між іншим зне-

сти цілком єпископський устрій і віддати на двадцять років всі морські і сухопутні сили під управу парламенту. Карл не хотів на це погодитися, шотландський уряд ув'язнив його та видав англійському парламентові в 1647 р.

Тим часом серед англійських повстанців прийшов розлад на релігійно-політичному тлі. Повстали одна проти одної дві релігійні партії — пресвітеріяни та індепенденти. Пресвітеріяни бажали завести в Англії церковний устрій на лад Шотландії. Вони усували єпископів і заводи́ли так званий синодальний лад, в якому громада рішала про церковні справи; очищували церкви з образів, фігур і всяких прикрас, уважаючи їх за прояви забобонів. Проти релігійних противників пресвітеріяни виступали з незвичайним фанатизмом і між іншим спричинили засуд смерті на архієпископа Лада (1645 р.). Індепенденти трималися також кальвіністських поглядів, але не хотіли прийняти шотландського устрою, уважаючи його чужим для Англії. Вони виступали проти деспотизму пресвітеріянських духівників і жадали для кожної громади прав рішати про церковні справи. Індепенденти були прихильниками толеранції, дозволяли кожному вирішувати на свій погляд релігійні питання, всякий примус уважали нехристиянським ділом.

Пресвітеріяни мали свою більшість у парламенті, індепенденти спиралися на армію. Між обома партіями прийшло тепер до боротьби. Коли король був уже в полоні, парламент уважав війну за покінчену і рішив розпустити військо. Цим він думав зменшити впливи індепендентів. При тому парламент готовий був привернути владу королеві, якщо він зречеться влади над військом і дасть згоду на пресвітеріяльний устрій. Але військо не захотіло розійтися, вимагало заслуженої плати і виступило проти «тиранії» парламенту. Відділ кінноти під проводом корнета Джойса напав на королівську садибу і вивіз короля до армії. Військо рушило на Лондон і вимогло на парламенті, щоб він видав пресвітеріянських проводирів.

Від того часу індепенденти мали все більший вплив на події. Кромвель, що був прихильником цієї партії, увійшов до тимчасового уряду, що мав вести управу Англії. В обороні короля виступили тепер шотландські пресвітеріяни, що неохоче відносилися до індепендентів, але Кромвель розбив їх військо під Престоном. Також англійський парламент розпочав переговори з королем, щоб не допустити до влади індепендентів. Але тоді військо виступило рішуче проти пресвітеріян і в грудні 1648 р. усунуло з палати громад 143 депутатів. Решта послів, в числі 80, прихильники індепендентів, творили від того часу так званий парламент-тулу.

Страта Карла I

Тоді утворено надзвичайний суд і поставлено перед ним короля. Палата лордів запротестувала проти процесу, але палата громад заявила, що «народ є джерелом законної влади» і має право судити короля. Суд засудив Карла Стюарта як «тирана, зрадника, убивника і ворога держави» на кару смерті, і засуд виконано 30 січня 1649 р. Так Карл головою заплатив за свої плани завести в Англії абсолютизм.

Республіка. Після смерті короля парламент зніс королівство й палату лордів і проголосив р е с п у б л і к у під назвою «народоправство без короля і вищої палати» 6 лютого 1649 р. Законодавчу владу задержав парламент-тулуб, збільшений до 150 послів. Виконавча влада належала до державної ради з 41 члена. Утворено було новий найвищий трибунал (на місце Зоряної палати), що мав розслідувати злочини проти держави. Секретарем уряду був славний поет Джон Мільтон, що належав до індепендентів і своїми гарячими писаннями немало причинився до перемоги республіканців.

Але нова республіка не мала ще сильних основ. Індепенденти мали значення тільки у війську, а серед народу не добули собі популярності. Проти них виступали і пресвітеріани, і католики. Появилася ще одна секта, ворожа індепендентам, так звані к в а к е р и («дрижучі»); її основником був Джордж Фокс, що перейшов усю Англію, прибораний у

Роберт Блек, англійський адмірал

Олівер Кромвель

шкуру, проповідував нове царство Боже і накликавав до покути: «Дрижіть перед словом Господа!» Прихильники нової науки, переслідувані в Англії, у великому числі переселилися до Америки.

Проти республіканської влади піднялися тоді Ірландія і Шотландія. Ірландія під час реформації залишилася католицька й вороже відносилася до англіканської Англії. Карл I мав там уже прихильників, а після його смерті ірландська шляхта проголосила королем його сина, Карла II. Кромвель із своїм військом виправився до Ірландії і жорстоко здушив повстання. Деякі оселі вирізано до останнього чоловіка, а англійські суди ще довгий час видавали засуди смерті та заслання на учасників ворохобні. З деяких округ виселено все населення, а на їх місце спроваджено англійських колоністів. Але ірландці все-таки не припинили боротьби зі зненавидженими наїзниками. Повстанчі ватаги знаходили захист у лісах і багнах і все непокоїли англійських поселенців.

Кромвель рушив потім до Шотландії. Туди явився сам Карл II, затвердив права парламенту і релігійні свободи, і народ став у його обороні. Під Денвером у 1650 р. прийшло до бою між пресвітеріянами та індепендентами, в якому обидва війська вийшли одне проти одного з побожними співами. Переміг Кромвель. Незважаючи на невдачу, Карл II святочно коронувався і рушив із своїм військом до Англії, закликаючи до себе прихильників королівства. У другому бою, під Вурстером у 1650 р., республіканці погромили його, і він ледве спасся до

Франції. Тоді до Шотландії увійшов генерал Монк і там винищив прихильників королівства.

Перемоги в Шотландії й Ірландії утвердили республіканський лад в Англії. Уряд, щоб більше приєднати собі громадянство, почав провадити широку закордонну політику. В жовтні 1653 р. парламент проголосив так званий *навігаційний акт* про імпорт чужих продуктів до Англії. Європейські товари можна було привозити тільки на кораблях країни, що їх витворювала, або на англійських, а колоніальні продукти й рибу — тільки на англійських. Цей закон був звернений проти Нідерландів, що під час громадянської війни опанували весь імпорт Англії. Нідерланди, zagrożені в своїй торгівлі, виповіли Англії війну в 1652—1654 рр. У перших боях англійцям не повелосся. Англійським адміралом був Роберт Блек, що не мав навіть рангу капітана корабля і щойно вчився мореплавства. Нідерландський адмірал Тромп після перемоги під Девером, при гирлі Темзи, вивісив на щоглі свого корабля мітлу на знак того, що нідерландці очищать все море від англійського флоту. Але Блек у скорому часі дорівняв старим морякам, і в рішальнім бою під Схевенінгеном коло голландського берега в 1653 р. англійці перемогли, а Тромп поляг. Нідерланди остаточно визнали навігаційний акт. Це була друга з черги перемога Англії на морі — після знищення Великої армади. Англія зайняла відтепер перше місце серед морських великодержав.

Управа Кромвеля. Перемоги у закордонній політиці допомогли впорядкувати внутрішні відносини. Завдяки воєнним перемогам військо мало тепер вирішний вплив на політику. В його колах виринуло домагання перевести чистку парламенту й увести до нього «людей побожних і таких, що не жадають грошей». Кромвель перевів цю реконструкцію у квітні 1653 р. Увійшов до парламенту з відділом вояків і почав викидати одного за одним послів зі словами: «Ти є пияк!», «Ти — розпусник!» та ін. Військова рада під проводом Кромвеля визначила тепер новий парламент — так званий «малий», «святий» або «бербонівський», від імені спікера (предсідника) Бербона. Цей парламент мав бути представництвом у с і є ї держави; окрім депутатів Англії входили до нього уперше послы Шотландії та Ірландії. Кромвель став на чолі державної ради як досмертний *л о р д - п р о т е к т о р*, тобто президент республіки (1653—1658).

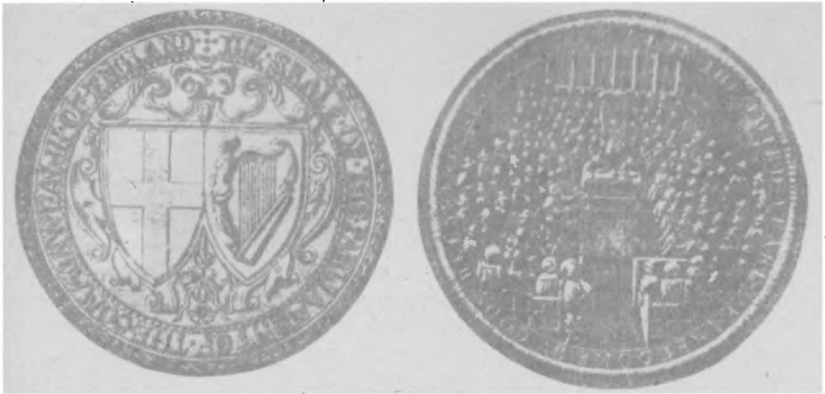
Кромвель від того часу рядив Англією, як справжній монарх. Він вернувся до традицій Єлизавети, намагався відкрити Англії шлях на море і привернути їй значення в європейській політиці. Він увійшов у союз із Швецією та Францією і наново почав війну з Іспанією (1654—1659) за владу над колоніями.

Панорама Дубліна. XVII ст.

Вільям Бен в 1655 р. добув Ямайку, і таким робом Англія стала співвласницею Середньої Америки. Рівночасно Роберт Блек появився з англійським флотом на Середземному морі, погромив африканських піратів, розбив іспанський флот коло Тенеріфа і забрав великий вантаж срібла. Він помер у поворотній дорозі недалеко берегів Англії у 1657 р., й англійці вшанували його як одного з найперших своїх героїв. У 1658 р. Англія добула в іспанських Нідерландах твердиню Дінкірхен (Дюнкерк) і утвердила свою владу над Каналом.

Ці перемоги вкрили ім'я Кромвеля незвичайною славою. Але внутрішніх відносин своєї держави він таки не зміг довести до порядку. Він пробував вернутися до парламентаризму, але парламент почав нову опозицію, і він мусив його розпустити. Тоді він завів чисто військову управу: край поділено на 12 округ, і владу в них держали генерал-майори. Пізніше Кромвель скликав новий парламент, але задалегідь очистив його від непевних елементів. Парламент був уже такий покірний, що жертвував протекторові королівську корону. Але армія спротивилася цьому проекту, і Кромвель відмовився від корони. Зате він перевів закон, що протектор має право вибирати свого наслідника і назначати вищу палату. Кромвель хотів таким способом забезпечити владу своєму синові, а рівночасно притягнути до державної праці англійську шляхту. Але горда аристократія відмовилася співпрацювати з протектором. Прихильники монархії все ще не тратили надії, що Англія стане

Печаті англійської республіки та англійського парламенту

королівством. Серед боротьби з власним громадянством Олівер Кромвель умер 3 вересня 1658 р. у 59-му році життя. В англійській історії він займає одне з перших місць як один із основників великодержавного становища Англії.

Кінець республіки. Кромвель перед смертю визначив за наслідника свого сина Р і ч а р д а , і він зайняв уряд лорда-протектора (1658—1659). Але Річард не дорівнював вдачею і талантом батькові, любив вигідне життя, «не був ані войовником, ані молитовником». Військо відразу звернулося проти нього і зажадало, щоб військове командування відділити від протекторату. Щоб добути протигагу проти армії, Річард скликав парламент на основі старої ординації, але нижча палата виступила відразу з принципіальними деклараціями про суверенність народу, і протектор мусив її розпустити. Тоді воєнна рада скликала старий парламент-тулуб, але й він не хотів улягати армії. Річард знеохотився тим і в 1659 р. зрікся протекторства. Тоді в державі не було вже ніякої влади і поширилася крайня анархія.

Із цього стану рішився вивести Англію старий генерал Д ж о р д ж М о н к , що впродовж кількох років був управителем Шотландії. Він належав до прихильників Кромвеля, але був людиною тверезою і дійшов до переконання, що тільки королівська влада зможе довести Англію до ладу. Він очистив своє військо від індепендентів, зреорганізував його і рушив на англійську границю в 1660 р. Тоді в Лондоні прийшло до перевороту. Верх взяли помірковані елементи, прихильні монархії. Республіканських проводирів ув'язнено, й утворено нову державну раду. Парламент-тулуб рішив покликати назад ви-

лучених послів, і так постав знову «довгий парламент», що означало поворот до передреволюційного ладу. Парламент назначив Монка полководцем англійських воєнних сил і головою державної ради, а потім саморозпустився.

Монк увійшов у переговори з королем Карлом II, що перебував у Брюсселі, і запросив його на англійський престіл. Король склав декларацію, в якій запевнив загальну амністію, свободу релігії, непорушність маєтностей і зобов'язався заплатити війську залеглу платню. Забезпечивши інших громадянських свобод Карл не дав, і Монк не вимагав цього, бо вважав, що Англії поки що потрібна сильна королівська влада. У травні 1660 р. Карл II уладив святочний в'їзд до столиці, що вітала монархію як основу миру і порядку.

8. ДАНІЯ І ШВЕЦІЯ

Данія в XVI ст. У Тридцятилітній війні визначальну роль мали дві північні держави — Данія і Швеція. Це був час їх найбільшого розвитку й визначної участі у справах Середньої Європи.

Данія у середніх віках двічі мала провід у Північній Європі: раз за Кнута Великого (1016—1035), що володів Данією, Норвегією й Англією, і вдруге завдяки Кольмарській унії 1397 р., коли з Данією злучилися Швеція та Норвегія. Але при цих зверхніх успіхах Данія внутрішньо була слабою державою. Королівська влада стала вповні залежна від шляхти і духовенства; престіл був елекційний; всі розпорядки короля вимагали затвердження державної ради. Міщанство й селянство жили в недостатку, під гнітом шляхти. З господарського боку Данія довгий час стояла під виключним впливом Ганзи, пізніше торгівлю почали захоплювати нідерландці.

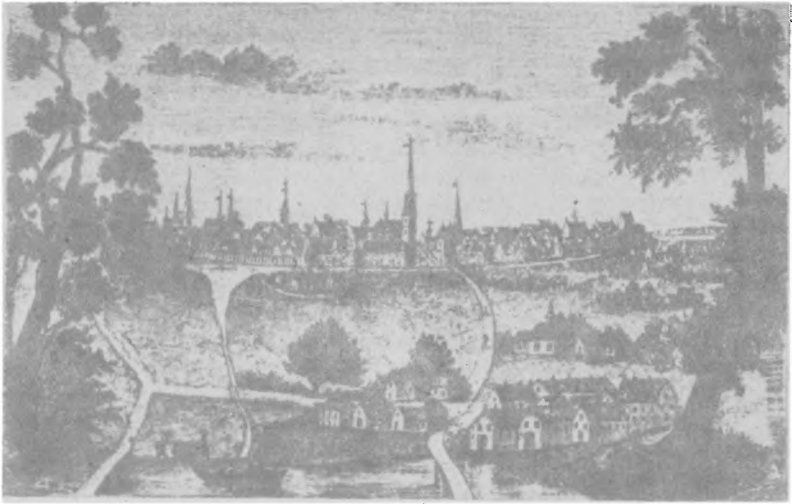
Нову епоху в історії Данії розпочав король Христіан II (1513—1523). Він старався звільнитися від впливів шляхти і шукав опори в містах. Дорадницею його була Сігбріт Вілюмс, нідерландська міщанка, мати королівської лубки Дівеке («голубки»). Вона вказувала Христіанові на могутність нідерландських міст і під'юджувала його проти могутньої шляхти. Вона залишилася при впливах навіть тоді, коли король оженився з Ізабеллою, сестрою цесаря Карла V, а його лубку отруєно. Щоб скріпити данські міста, Христіан обмежив привілеї ганзейських міст і протегував місцевий промисел і торгівлю. За всяку ціну він намагався утримати унію із Швецією і Норвегією, щоб данцям дати можливість ширшого

розвитку. Але у Швеції прийшла до голосу національна партія, що змагала до державної самостійності. Король намагався придушити небезпечний рух і в 1520 р. наказав покарати смертю понад 600 шведських вельмож (т. зв. стокгольмська різня). Але цей безумний крок так скомпрометував короля, що проти нього повстали всі його вороги — шляхта, духовенство, Ганза, і він мусив зректися престолу. Пізніше він намагався добути собі назад владу, але дістався в полон і 16 років перебув ув'язнений в одному із данських замків.

Новий король Фрідріх I (1523—1533), князь Шлезвігу і Гольштайну, володів у Данії й Норвегії. Швеція не хотіла вже обновити унії. Він протегував лютеранство і в 1527 р. видав толеранційний едикт для нового віросповідання. За Христіана III (1534—1559) реформація мала остаточну перемогу над католицькою церквою: всі єпископства скасовано, а церковні добра розділено між короною та шляхтою. Фрідріх II (1559—1588) за допомогою Любека вів Семилітню війну зі Швецією (1563—1570), але без визначних успіхів. Незважаючи на союз із Любеком, він обмежував права ганзейської торгівлі, підніс мито від переїзду кораблів через Зунд і для охорони проливів побудував твердині. Добробут Данії піднявся тоді значно, і піднеслася культура; особливо зросло число шкіл.

Христіан IV. Найбільшим королем Данії був Христіан IV (1588—1648). Це був єдиний данський володар, що свою державу бажав вивести на широкі шляхи європейської політики і господарського розвитку. Перш за все він звернувся проти Швеції. Головною причиною війни було те, що Швеція заснувала свою твердиню Гетеборг над Каттегатом і звідти загрожувала данській торгівлі. Були також непорозуміння з причини титулатури володарів, бо Христіан не хотів зректися титула короля Швеції, а шведський король прибрав ім'я володаря лапландців, що належали до Норвегії. У так званій Кольмарській війні (1611—1613) Христіан добув кілька шведських замків, а в мирі забезпечив права данської торгівлі в Курляндії й Лівонії.

Заохочений цими успіхами, Христіан розпочав широку торгову політику, бажавши увести Данію між найперші торгово-колоніальні держави. В Копенгагені постала Східно-індійська компанія (1616 р.) і добула собі пристань Транкебар на Коромандельському побережжі в Передній Індії (1620 р.). Далі засновано Гренландську й Ісландську компанії для пошукування шляхів у підбігунових країнах. Христіан продовжував торгову війну з Ганзою, під час війни із Швецією вів блокаду Любека, потім коло Гамбурга заснував конкуренційну пристань, названу Глікштад. Намагався здобути собі

Копенгаген. XVI ст.

єпископство Бремен та сусідню округу і взагалі покласти руку на Північній Німеччині.

Ця політика втягнула його до участі в Тридцятилітній війні. Як уже згадано, він добув грошову допомогу Англії і Голландії та рушив проти військ Ліги. Але в бою під Лютером 1626 р. Тіллі завдав йому тяжкі втрати, а потім Валенштайн випер данські війська з Гольштайну й Ютландії. Остаточно в 1629 р. Христіан підписав мир у Любеку і зрікся своїх здобутків у Німеччині.

Ці невдачі значно ослабили Данію, а її становище було тим тяжче, що рівночасно Швеція дійшла до великого значення завдяки перемогам над Польщею і Німеччиною, Христіан всіма засобами поборював грізного суперника, інтригував проти Густава Адольфа в Німеччині, вів боротьбу із шведською торгівлею, підніс мито на Зунді та ін. Все те спричинило вибух шведсько-данської війни (1643—1645). По стороні Швеції стали Нідерланди, і могутні флоти з двох сторін ударили на Данію. Христіан хоч мав уже 67 років, особисто кермував обороною держави і примусив шведський флот до відвороту. Але в дальшій кампанії йому не повелося, і в мирі у Бремзебро він мусив відступити шведам острови Езель, Готланд та інші, а також згодитися на торговельні уступки. Так остаточно Данія признала першенство Швеції на Балтійському морі.

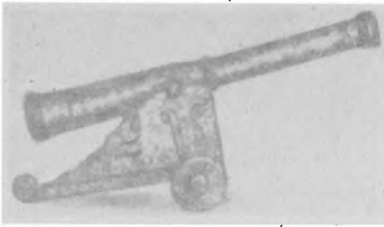
Христіан підняв свою державу до великого добробуту. З самого мита на Зунді він добував понад 500000 талерів річно.

Значні доходи давали також копальні срібла в Норвегії. Але ці прибутки у значній мірі розходилися на воєнні потреби. Христіан задумав зреформувати данське військо. Шляхетське ополчення, що залишилося з феодальних часів, вже не відповідало потребам новочасної війни, і король готовий був звільнити шляхту від військової служби взамін на грошові оплати. Натомість хотів утворити постійне наймане військо, як це було в інших державах. Але шляхта на це не погодилася.

Христіан IV був меценатом данської культури, прикрасив новими будовами Копенгаген, відбудував після пожегару норвезьку столицю Осло і назвав її від свого імені Христіанією. Ренесанський стиль, що тоді поширився у Данії, називали стилем Христіана IV. Щедро опікувався Копенгагенським університетом, заснував лицарську академію і багато шкіл.

Почин абсолютизму. За Фрідріха III (1648—1670) Данія вела дві війни зі Швецією (1657—1658 і 1658—1660 рр.), задумуючи ще раз усунути шведську гегемонію з Балтійського моря. Війна спочатку випала нещасливо для данців, так що шведський король Карл X захопив Гольштайн, Шлезвіг і Ютландію та двічі облягав Копенгаген. У мирі Данія відзискала утрачені землі, але провід лишався таки при Швеції. Під час цієї війни виявився вповні занепад політичної думки серед шляхти, що тільки дбала про свої привілеї, але на державні потреби не хотіла нічого жертвувати. Проводир аристократії Ульфельд інтригував усе проти короля, і навіть були підозріння, що отрутою хотів усунути свого володаря. Після війни на сеймі в 1660 р. проти шляхти виступили духовенство й міста та спільно провели зміну конституції: знесено елекційність престолу і заведено спадщинність корони. Це визволило короля від впливів шляхти і дало почин до скріплення монархічної влади. За тим пішли дальші реформи, звернені проти шляхти. Від аристократії відібрано багато загарбаних державних маєтностей і віддано їх королеві, а до державних установ увійшли представники міст.

Новий король Христіан V (1670—1699) під час своєї коронації проголосив як державну систему королівський абсолютизм на зразок Франції. Хоч шляхта стояла далі при своїх привілеях, він умів її собі приєднати, надаючи визначним родам титули й ордени. Заспокоєння своїх амбіцій шляхта знаходила на блискучому королівському дворі. Христіан V вів традиційну протишведську політику і разом із Бранденбургом та Нідерландами вів війну проти Швеції (1675—1679), але не добув у ній ніяких користей.

Шведська гармата часів
Карла Густава

Швеція. Густав Ваза. Кольмарська унія 1397 р. злучила з Данією Швецію, що перше була незалежною державою. Данські королі дали шведам широку автономію. В імені короля рядив намісник, назначуваний з-поміж шведських вельмож, що мав дуже широку владу. Все ж шведи не були вдоволені залежністю

від Данії і пробували знову добути самостійність. В 1488 р. прийшло вперше до повстання з причини високих податків та через те, що король почав настановляти урядовців з данського роду. Пізніше добув собі значення рід Стуре, з якого за чергою було три намісники. Але вони стояли на чолі самостійницької партії й явно змагали до того, щоби скинути данську владу.

Щоб привернути авторитет королівської влади, Христіан II виправився з військом до Швеції і по довголітній боротьбі покорив збунтовану країну в 1518 р. Проводир самостійників Стен Стуре поляг від рани, а столичний Стокгольм капітулював. За порадою архієпископа Упсали Густава Тролле король постановив розрахуватися з проводирями самостійницької партії та уладив так звану стокгольмську різню 1520 р., в якій полягло понад 600 людей із шляхти. Цей жорстокий чин короля спричинив нове повстання у цілій Швеції. На чолі повстанців стояв **Г у с т а в Е р і к с о н В а з а**, хоробрий жовнір, що вже перше брав участь у визвольній боротьбі. У стокгольмській різні він втратив батька, а його самого король ув'язнив як заложника. Але йому повелося утікати до Любека, а звідти на купецькому кораблі він вернувся до батьківщини. Він знайшов захист у горах на півночі, зібрав там ватагу селян і почав боротьбу з данцями. Під його прапори ставало чимраз більше число повстанців, він перемагав усюди данські війська й у 1523 р. здобув Стокгольм. Шведський сейм визначив його спочатку намісником, а в 1523 р. віддав йому королівську корону. Таким способом Швеція стала самостійною державою.

Густав Ваза (1523—1560) зустрів на початку свого володіння великі політичні і господарські труднощі. Шведська шляхта не дуже хотіла визнавати нового короля, духовенство тягнуло за Данією, міста були залежні від Данії, а селянство, головна підпора короля, було ослабле економічно, щоби утримувати державу. Але з допомогою королеві прийшла реформація. Лютеранські проповідники знайшли у Швеції добрий ґрунт, бо багате данофільське духовенство не мало симпатій у

народі. У короткому часі в цілій країні поширилися лютеранські громади. Король обережно, але консеквентно підпирав цей рух, і в якомусь часі спокійним шляхом, без боротьби. Швеція стала протестантською державою. Реформація дала великі користі короні, бо церковні маєтності, що обіймали дві третини всього простору, перейшли на власність держави. Таким чином король міг сплатити всі державні борги, а передусім ті підмоги, що їх йому на початку повстання дав Любек. Також скріпив він військові сили держави, утворив постійне військо у числі 15000 і воєнний флот. У господарській політиці Густав Ваза змагав до того, щоб звільнити свій край від впливів Ганзи. Він накладав мито на чужосторонні товари, протегував шведську торгівлю і промисловість, склав корисні торговельні договори з Англією та Нідерландами. За його заслуги шведський сейм у 1544 р. ухвалив дідичність корони в роді Ваза. Густав Ваза перший започаткував могутність Швеції і відкрив перед своєю державою широкі шляхи політичного та господарського розвитку.

Ерік XIV, шведський король

Швеція в XVI ст. Син Густава Ерік XIV (1560—1569) був людиною ексцентричною і своїми незвичайними виступами розбуджував до себе нехить своїх підданих. Він легкодушно розкидав гроші, що їх зібрав оцадний батько. Так, коли він вибирався до Англії в надії дістати руку королеви Єлизавети, справив собі 100 дорогоцінних одягів. Проти волі вельмож він узяв собі за жінку міщанку Каріну Манс, відому з краси, і її синові признав наслідство. Своім братам, що від Густава дістали окремі князівства, не довіряв, переслідував їх і замикав у в'язницях. З аристократією попадав часто у спори й у гніві вбив власноручно одного з панів та засудив на смерть всіх членів того роду. Коли він почав проявляти ознаки божевілля, сейм позбавив його корони. Нещасного короля трактували як злочинця, розлучили з улюбленою жінкою, тримали у в'язниці і вкінці його отруїли (1577 р). Але за володіння Еріка Швеція побільшила свої границі, а саме в 1561 р. зайняла Естонію і та-

Карл ІХ, шведський король

ким способом здобула собі доступ до торгівлі із Східною Європою.

Брат Еріка Ян III (1569—1592) під впливом єзуїтів прихилився до католицької віри й увійшов у тісні зв'язки з Польщею. Разом із поляками вів війну з Московщиною, а його полководець Понтіус де ля Гарді поширив шведські володіння над Фінським заливом в Інгрії. Свої впливи у Польщі Ян використав на те, щоб для свого сина Сигізмунда добути польську корону в 1587 р. Коли ж після смерті батька Сигізмунд став також шведським королем (1592—1599), він об'єднав під своєю владою такі великі простори,

якими до того часу ніхто не володів на півночі Європи. Але Сигізмунд був вихований у католицькій вірі під впливом єзуїтів і тому від початку зустрічав труднощі в Швеції. Унія між Швецією та Польщею мала характер персональний, але шведи боялися, що Польща схоче мати над ними провід. Щоб утримати самостійність держави, шведські вельможі віддали регенцію в руки Карла, князя Судерманії, що мав широку популярність серед міщанства й селянства як щирий євангелік. Карл скликав церковний з'їзд в Упсалі у 1593 р., і там вирішено, що Святе Письмо та аугсбурзька конфесія мають бути єдиною основою шведської церкви. Ці постанови зверталися проти планів Сигізмунда, що хотів повернути католицьку церкву у Швеції. Сигізмунд намагався силою утримати владу, зібрав у Польщі військо і рушив на Швецію. Але у війні йому не повелося, а шведський сейм проголосив його детронізацію і владу передав Карлові ІХ (1599—1611). Таким способом у Швеції утримався протестантизм, і держава продовжувала свій розвиток у напрямі, що його вказав її основник Густав Ваза. Сигізмунд III не хотів визнати Карла ІХ шведським королем і почав нову війну. Тоді шведські війська увійшли до Лівонії і зайняли її майже всю, за винятком столиці Риги.

Зріст Швеції. Син Карла ІХ **Г у с т а в А д о л ь ф** (1611—1632) став королем у 17-му році життя. Шведська аристократія використала молоді роки короля, щоб поширити своє

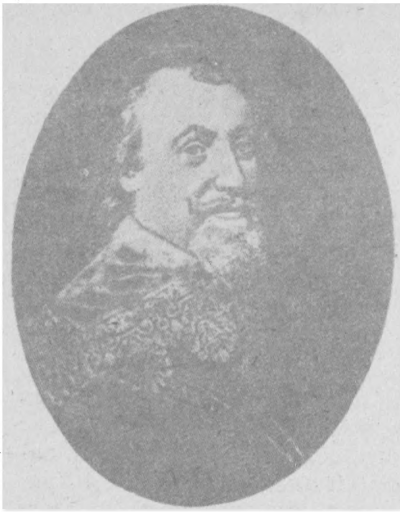
значення в державі. Найбільший вплив мав канцлер Аксель Оксерншерн. Але Густав Адольф виявив себе від початку як людина незвичайно самостійна, легко видобувся з-під опіки вельмож і почав вести свою власну, широку й всесторонню політику.

Він перевів конечні реформи державного устрою. Щоб заспокоїти амбіції вельмож, він утворив вищу палату в сеймі, але опирався, як і його попередники, головню на містах і селянстві. Він подбав про те, щоб поліпшити судівництво, і видав новий кодекс для міст. Як усі його сучасники, цікавився розвитком торгівлі, протегував вивіз шведських промислових виробів, побудував нову пристань Гетеборг (1603 р.) на місці, де Швеція мала доступ до Північного моря. Опікувався також освітою, обдарував щедро університет в Упсалі, а для східних земель утворив другу високу школу в Дорпаті у Лівонії. Але найбільшу увагу звертав на армію. Із шведських селян утворив він національне, дуже хоробре і завзяте військо. Оборона протестантизму і могутність Швеції — це були кличі, відомі кожному воякові. До обов'язкової служби король притягнув також шляхту і витворив з неї славний офіцерський корпус. Він перевів різні технічні реформи, уліпшив зброю й артилерію, завів рухливішу тактику, творячи менші відділи, та ін.

Густав Адольф змагав до того, щоб Балтійське море зробити справді шведським морем та добути в шведські руки всі життєві пункти на його побережжях. Ці його плани спричинили війну з усіма сусідніми державами. Будова Гетеборга була головною причиною війни з Данією (1611—1613). Швеція не мала ще зорганізованих сил, і Христіан IV переміг її, як про це вже згадувалося вище.

Зате повний успіх дала війна з Московщиною. Густав Адольф використав внутрішню ворохобню, у якій перебувала московська держава, й опанував дальші території над Фінським заливом. Новий московський цар Михайло Романов погодився віддати Швеції Інгрію і Карелію. Таким чином Швеція добула сполучення між Фінляндією й Естонією та задержала в своїх руках доступ до східноєвропейської торгівлі.

Згодом прийшло до війни з Польщею (1621—1629). Сигізмунд після детронізації не хотів зректися своїх прав до шведської корони і все приготовляв наїзд на Швецію, утворюючи проти Густава Адольфа союз католицьких держав. Щоб остаточно цю справу вирішити, Густав Адольф уладив похід на Лівонію, що перейшла була частинно під польську владу. В 1621 р. він добув Ригу, в 1626 р. наїхав на Пруссію і зайняв всі головні портові міста. Ці успіхи здобув він завдяки тому, що суперник Швеції на Балтійському морі, Данія, була зайнята війною в Німеччині. З уваги на зріст Габсбургів обидві держа-

Аксель Оксерншерн,
шведський канцлер

ви дійшли навіть до порозуміння і спільно боронили Штральзунд перед військами Валенштайна. В 1629 р. настало перемир'я між Швецією та Польщею в Альтмарку. Швеція добула майже цілу Лівонію, а також важніші пруські міста (Мемель, Пилляву, Ельбінг).

Посередником у цьому мирі був французький міністр Рішельє, що бажав завдати остаточний удар Габсбургам і втягнути до Тридцятилітньої війни Швецію. Густав Адольф охоче виправився до Німеччини, бо це відповідало його імперіалістичним планам: добути для шведської держави німецьке побережжя. Поруч із тим дуже важним мотивом

його участі у війні була оборона протестантизму. Про шведські перемоги в Німеччині була мова на іншому місці: бій під Брайтенфельдом, опанування Середньої і Південної Німеччини, похід на Баварію, трагічний бій під Ліценом — це були етапи успіхів шведського короля в 1631—1632 рр. В останній битві Густав Адольф поляг геройською смертю 16 листопада 1632 р. В історії Швеції він займає важливе місце як основник шведської гегемонії на Балтійському морі.

Христіна. По Густаві Адольфі престіл перейшов до його малолітньої доньки Христіни (1632—1654). Регенцію провадили п'ять найвищих урядовців під проводом канцлера Акселя Оксерншерна. Швеція брала далі участь к Тридцятилітній війні у тісному союзі з Францією. Полководці із школи Густава Адольфа — Банер, Горстензон, Врангель — утримували далі славу шведської зброї. Регенція збирала тепер оwoчі політики великого короля. В мирі з Польщею у Штумдорфі в 1635 р. вона остаточно задержала Лівонію, але зреклася пруських міст. Мир із Данією в Бремзебро 1645 р. приніс шведській державі острови Готланд й Езель, а також кращі границі на суходолі. Врешті у Вестфальському мирі 1648 р. закінчено розбудову великої балтійської держави, планованої Густавом Адольфом: Швеція дістала Західне Помор'я, Бремен, Ферден та інші надморські округи з устями рік Одри, Ельби і Везеру. Всі головні

торгові пункти на балтійських побережжях перейшли в шведські руки.

Канцлер Оксерншерн намагався використати ці здобутки для внутрішнього скріплення держави. Він перевів нову конституцію 1634 р. на основі проектів Густава Адольфа. Проявлялося в ній змагання до абсолютної монархії: вся державна організація мала спиратися на урядництві, залежним від короля, шляхта тратила давній провід. Але ця конституція не дала бажаних результатів, бо регенція була заслабла, щоб прогидіяти затіям аристократії, і уряди залишилися далі в руках шляхти. В новій конституції пропущено слова, що Швеція є дідичною монархією. Зроблено це ніби тому, щоб відкинути претензії польських Ваза, але це ослабило становище династії взагалі. Щоб заспокоїти великі кошти довголітніх війн, регенція продала багато державних маєностей. Через те збільшилися сили шляхти, а шведське селянство, що довгий час було основою держави, почало занепадати. Не повелися колонізаційні плани Швеції. Ще Густав Адольф утворив тор-гову компанію, що мала на меті зайнятися зв'язками з Америкою. Це товариство заснувало шведську колонію в Північній Америці, і названо її Христіною від імені королеви. Але в недовгому часі ця колонія попала в руки нідерландців.

В 1644 р. управу держави взяла в свої руки Христіна. Це була талановита і рухлива жінка. З таким самим завзяттям займалася вона ловами, як і наукою та мистецтвом. Особливу увагу присвятила студіям класичної старовини і в цій ділянці добула собі широку ерудицію. На її дворі гостили найславніші тодішні учені, як Декарт і Гуто Гроцій. Але до шведів вона відносилася з презирством, не вміла дати собі ради з державними справами і ніяк не могла рішитися на подружжя. Врешті вплив на королеву добули єзуїти, і вона перейшла до католицької церкви. Це викликало таке невдоволення, що вона мусила абдикувати в 1654 р. Пізніше Христіна виїхала до Рима, і там католицькі кола стрічали її з незвичайним запалом, бо це був неабиякий тріумф, що донька великого оборонця протестантизму стала католичкою. Вона вмерла в 1689 р., і папа наказав побудувати їй величавий пам'ятник в церкві св. Петра.

9. СХІДНА ЄВРОПА в XVI—XVII ст.

Польща. Останні Ягайловичі. Рід Ягайловичів на переломі середньовіччя і нових часів дійшов до найбільшої могутності,

Жигмонт I Старий

бо його представники володіли у чотирьох державах: Литві, Польщі, Чехії й Угорщині. По смерті Казимира Ягайловича литовсько-польська унія захиталася: в Польщі королем став Ян Ольбрахт (1492—1501), а на Литві великим князем обрали його брата Александра (1492—1506). Але Ольбрахт умер скоро, й Александр злучив знову цілу спадщину по батькові. У внутрішніх відносинах Польщі найважливішим явищем був зріст сили шляхти. Спираючися на Нешавських привілеях з 1454 р., лицарство змагало все більше до того, щоб узяти у свої руки владу держави. Александр у конституції «Nihil novi» («Нічого

нового») 1505 р. мусив погодитися на те, що не видасть ніякого закону без згоди сенату й шляхетських послів. Від того часу вже постійно збирався польський сейм.

У заграничній політиці Польща утримувала мир на заході, а все проявляла експансію на північ і схід. За Жигмонта Старого (1506—1548) покінчився давній спір із німецьким орденом. У Пруссії поширилися впливи науки Лютера, і німецьке лицарство прийняло євангеліцьке віросповідання. Останній великий магістр Альбрехт проголосив себе світським князем, але, не маючи допомоги від Німеччини, мусив признати себе васалом польського короля в 1525 р. Це скріпило становище Польщі над Балтійським морем.

На сході розгорілася боротьба з Московським царством. Московщина змагала до того, щоб відірвати від Литви пограничні білоруські й українські землі. Вже за Александра відпали від Литви землі над горішньою Десною. Проти Жигмонта підняв повстання князь Михайло Глинський і перейшов під владу царя Василя Івановича. Литовський гетьман князь Константин Острозький, славний войовник, погромив тоді московське військо під Оршею у 1503 р. Але московські війська ударили на Смоленськ і після довгої облоги здобули його в 1514 р.

За Жигмонта Августа (1548—1572) до польсько-литовської держави в 1561 р. прилучено Лівонію, бо там розпустився другий німецький орден — мечових кавалерів. Але проти Польщі

виступив цар Іван Грозний і в 1563 р. здобув сильно укріплений Полоцьк. Таким способом у московські руки перейшов важний комунікаційний шлях, що з Москви вів до Вільни.

За останніх Ягайловичів у Польщі відбувалися важні культурні зміни. Поширилися впливи гуманізму й протестантизму, піднялася освіта й розвинулося письменство (Рей і Кожановський). Шляхта дійшла до остаточної переваги в державі і вела егоїстичну політику супроти інших суспільних класів, селянство втратило останки свободи, а міста почали підупадати серед економічного зубожіння.

Жигмонт Август в 1569 р. перевів нову унію Литви з Польщею. За допомогою шляхти він зломив опозицію литовських магнатів, що стояли на становищі самостійності своєї держави, і злучив Литву в одну державу з Польщею. Від того часу обидві держави мали спільного володаря, один сейм і спільну заграничну політику. Литві залишено окреме військо, уряди, право й урядову «руську» мову.

Елекційні королі. На Жигмонті Августі покінчилася династія Ягайловичів у 1572 р. Польський сейм рішив завести в Польщі елекційну монархію, тобто переводити вибір кожного нового короля. Перший вибраний король Генріх (1573—1574), з французького роду Валуа, мусив підписати окремі умови (т. зв. генриціянські артикули і пакта конвента), що дуже обмежували королівську владу. Король Генріх зрікся спадщинної влади й признав вільну елекцію. Усякі державні справи мав вирішувати за порадою senatorів, закони мав видавати за згодою сейму, забезпечував релігійну толеранцію всім віросповіданням. Коли б він зломив якусь цю постанову, шляхта могла виповісти йому послух.

Генріх скоро залишив Польщу, щоб засісти на французькому престолі, а на його місце королем обрано Стефана Баторія (1576—1586) з Семигороду. Він був енергійним володарем, винищив у Польщі анархію та привернув авторитет влади. Баторій провадив успішну боротьбу з Іваном Грозним, оборонив Лівонію і відібрав із московських рук Полоцьк.

Жигмонт III (Сигізмунд; 1587—1632), зі шведської династії Ваза, не хотів зректися своєї батьківщини й втягнув Польщу у довголітні війни з Швецією. Литовський гетьман Карл Ходкевич під Кірхгольмом, коло Риги, погромив шведські відділи, але пізніше Густав Адольф добув Ригу і надморські пруські міста. Рішельє, якому залежало на тім, щоб Швеція взяла участь у війні проти Габсбургів, довів до миру між обома державами в Альтмарку в 1629 р. Внутрішня анархія, що почалася в Московщині по смерті Івана Грозного, допомогла Польщі поширити свої впливи на схід. Польські магнати

Володислав IV

Польські піхотинці. XVII ст.

підпирали претендента до московського престолу Дмитрія, а згодом поляки здобули Смоленськ (1611 р.) і навіть на короткий час Москву. Частина московських бояр погоджувалася на те, щоб царську корону передати Жигмонтовому синові Володиславові, але король не хотів дозволити на релігійні уступки, яких домагалися москвичі.

Польща здавна змагала до того, щоб добути собі вплив у Молдавії і Волощині, румунських князівствах над Прутом і Дунаєм. Ці змагання, а також наїзди козаків на Чорне море, стали причиною турецьких війн. В 1620 р. польський гетьман Станіслав Жолкевський поляг у бою під Цецерею в Молдавії. В 1621 р. султан Осман рушив на північ і став під Хотином. Полякам пощастило оборонити границю тільки завдяки допомозі козаків під проводом гетьмана Сагайдачного.

Жигмонт III належав до найвизначніших представників католицького табору, протегував єзуїтів, вів гострий курс проти протестантів і православних і підпомагав унію української церкви з Римом.

Володислав IV (1632—1648), син Жигмонта, покінчив мирними договорами війну з Московщиною і Швецією. Під кінець життя задумав розпочати війну проти Туреччини за допомогою Венеції, Австрії і папи, але шляхта відкрила ці плани і не дозволила на них королеві. У війні мали брати участь також запорозькі козаки. Коли ж їх надії розвіялися, козацчина під проводом Богдана Хмельницького повстала проти Польщі.

За Яна Казимира (1648—1668), брата Володислава, польська держава попала у крутіж війн з усіма сусідами. Богдан Хмельницький після ряду світлих перемог здобув незалежність для Наддніпрянщини й увійшов у тривалий союз з

Московщиною. Польща втратила давні впливи на сході. За Україну почалася війна з Московщиною. Московське військо дійшло до Білїна та Любїна, і в Андрусівському мирі в 1667 р. Польща втратила значну частину Білорусі. З півночі наїхав польські землі шведський король Карл Густав і зайняв Варшаву та Краков, а від полудня пробував добути Підкарпаття семигородський князь Георгій Ракоці. Вороги Польщі склали угоду між собою про поділ Речі Посполитої. У мирі в Оливі 1660 р. Польща відступила Швеції Лівонію. Трудне становище Польщі використав також Фрідріх Вільгельм, прусський князь і бранденбурзький курфюрст, і добув для Пруссії звільнення від васальної залежності від польського короля (1657 р.).

У внутрішніх відносинах польської держави замітний був занепад правного порядку і нахил до анархії. В 1652 р. один із послів, Сіцінський, запротестував проти продовження сеймових нарад і залишив сейм. Так розвинулося в Польщі так зване *liberum veto*, тобто звичай, що один посол міг спротивитися ухвалам цілого сейму. В 1664 р. проти короля збунтувався маршал і гетьман Єжи Любомирський і за допомогою деяких сусідніх держав почав внутрішню війну. Королівська влада ставала все слабша, а до сили доходили польські магнати.

Розвиток Московщини. Коли під ударами татар занепавав старий Київ, на півночі, в області Оки та Волги постало суздальсько-московське князівство. Суздальські князі не вели боротьби з татарами, а відразу признали владу хана і завдяки тому висунулися на перше місце серед князівств Північної Європи. Під впливом татар московські князі розвинули деспотичну владу й утворили сильне військо. В XVI ст. вони вже були настільки сильні, що почали змагати до звільнення своєї держави з-під влади хана. Дмитро Донської (1362—1389) звів із татарами переможний бій на Куликовому полі в 1380 р., але хан Тохтамиш відповів на це походом на Москву і здобув сточичний город. Московщина залишилася далі під татарським протекторатом, але безупинно зростала в силу і поширювала свої границі на захід, відвоюючи від Литви білоруські землі.

Ратуша в Сандомирі

На шляхи ширшої політики вивів Московщину великий князь Іван Васильович (1462—1505). Він остаточно зніс незалежність удільних князівств й утворив одноцілну державу. Ті країни, що не хотіли признати його влади, він силою примусив до послуху. Найдовше опирався йому Новгород Великий, могутній торговий центр, що належав до Ганзейського союзу і стояв у тісних зв'язках із Західною Європою. Іван відібрав містові його привілеї, визначних горожан засадив до в'язниці, інших переселив у далекі околиці, так що це визначне місто цілком занепало. Зате всіма силами намагався підняти столичну Москву: стягав туди ремісників і купців, навіть чужинців (італійців), розбудував місто, поставив величаву царську палату в напіворієнтальному стилі. Коли турки здобули Константинополь, Іван взяв за жінку сестринку останнього візантійського царя Константина Палеолога, Софію, і від того часу почав уважати себе спадкоємцем грецької імперії та змагати до поширення своєї влади на цілий Схід. Він відмовив гарачу татарській орді й примусив одну з татарських столиць, Казань, платити собі данину.

Політику Івана продовжив його син Василь (1505—1583). Він прилучив до своєї держави вільний до того часу Псков і вів завзяту боротьбу з Литвою. Остаточно повелось йому добути смоленське князівство.

До ще більшої могутності довів московську державу цар Іван Грозний (1533—1584). Він одержав престіл як трьохлітня дитина. Під час регенції вели боротьбу визначні боярські роди, що винищували один одного безоглядно. Так, одного з Оболенських покарано голодовою смертю; знову князя Шуйського кинено на жир собакам. У таких відносинах у молодім Івані витворилася дика, жорстока вдача, що пізніше проявилася у різних диких вчинках. Коли Іван прийшов до влади, прийняв титул царя і почав утверджувати деспотичну владу. Першими його дорадниками були священик Сильвестр й урядовець Адашев. За їх допомогою Іван почав переводити деякі реформи, видав новий правовий кодекс, так званий Судебник, наклонив духовенство прийняти нові організаційні приписи (Стоглавник), завів нові школи, цікавився друкарством. Пильну увагу він звертав на зв'язки з Західною Європою, спроваджував німецьких, англійських і голландських ремісників, лікарів і вчителів, що мали поширювати в Московщині західне знання. Він заснував купецьку компанію для заграничної торгівлі і дав окремі права англійцям та нідерландцям, яких кораблі доходили до Білого моря. Іван зреорганізував також московське військо, утворив важку і легку кінноту, піхоту (т. зв. стрільців) та артилерію.

Проти царських реформ виступала московська аристократія, що до того часу мала великий вплив у державі і не

хотіла зректися своєї влади. Іван, огірчений опозицією, почав загострювати режим і врешті почав уживати терору. Він утворив собі прибічну гвардію, так званих опричників, і почав винищувати заможне боярство. Збройні ватаги нападали на садиби вельмож, яких цар підозрював у виступах проти себе, грабували все майно й людей забирали до в'язниць, пока винуватих мучено вишуканими тортурами і багато їх покарано смертю або засланням. У самій Москві покарав цар смертю 120 найвизначніших бояр, закидаючи їм зраду. Така сама доля зустріла інші великі міста, як Твер і Новгород. Своєю дикою поведінкою Іван добув собі ім'я Грозного. Важко сказати, чи ці прояви крайнього деспотизму не мали джерела у психічній хворобі царя. Рівночасно з суворими судами він віддавався богослуженням й аскетичним вправам.

Іван поширив значно границі московської держави. На сході він вів боротьбу з татарськими державами, у руках яких були ще простори над Волгою. В 1552 р. він добув казанське ханство, в 1557 р. Астрахань. Таким способом він дістав доступ до Каспійського моря і Кавказу. Владу царя признали також донські козаки, що спершу творили свободну державу, так само запорожці. Російські козаки під проводом Єрмака в 1581 р. перейшли Урал і почали завойовувати Сибір.

Немало труду поклав Іван Грозний у те, щоб своїй державі добути доступ до Балтійського моря: він бажав скермувати на захід вивіз лісових і хліборобських продуктів і збільшити імпорт промислових виробів із заходу, що малорозвиненій Московщині були необхідні. Тому Іван розпочав війну за Лівонію і спочатку добув Нарву та Дорпат і таким чином дійшов до бажаного моря. Але проти московських планів повстали Польща й Швеція — й цар мусив залишити здобуті землі. Щойно століття пізніше Московщина осягнула свою мету за Петра Великого.

Часи ворохобні і рід Романових. Після смерті Івана Грозного московська держава попала у довголітній внутрішній заколот. За його слабовитого сина Федора (1584—1598) вів регенцію один із бояр, Борис Годунов. Він визначився як талановитий адміністратор і політик, склав приязні відносини із Швецією, а московську займанщину поширював на схід, на Сибір. Бояр приєднав собі поширенням їх прав над селянами, а прихильність церкви добув тим, що московському митрополитові надав титул патріарха. Коли цар Федор умер, державна рада передала царський престіл Борисові (1598—1605).

Але проти нового царя виступив несподівано чоловік, що звав себе Димитрієм, сином Івана Грозного. Він ніби мав врятуватися від смерті, проживав у Польщі і звідти за допомогою

Цар Алексій Михайлович

польських магнатів рушив на Москву добувати собі престіл. Коли Годунов помер, частина бояр признала Димитрія царем (1605—1606). Але він був залежний від поляків, заводив польські звичаї, дозволив латинське богослуження. Через те у Москві вибухнув народний рух, і того самозванця вбили. Царем став тоді один із бояр, Василь Шуйський (1606—1610). Тоді явився ще другий фальшивий Димитрій (т. зв. «тушинський злодій»), але вже не знайшов великого признання в народі. Більш небезпечно для Московщини було те, що в державні справи

знову вмішалися поляки й одна боярська партія готова була віддати царську корону королеві Володиславові, синаві Жигмонта III. Польська залога обсадила Кремль, а друга польська армія добула Смоленськ (1611 р.). Але тоді піднялася в Московщині національно-релігійна опозиція під проводом патріарха Гермогена і народного ватажка Козьми Мініна з Нижнього Новгорода. Князь Димитрій Пожарський погромив поляків і відібрав Москву від них.

Збори представників усіх станів проголосили царем 16-літнього Михайла Романова (1613—1645), з визначного боярського роду. Він дав початок новій московській династії, що володіла довгі часи. Новий цар склав мир із Швецією та Польщею і зайнявся порядкуванням внутрішніх відносин у державі, знищеної довгою анархією. Співрегенцію з ним вів його батько Філарет, що був московським патріархом.

Основніші реформи перевів син Михайла, Алексій (1645—1676). Він видав новий кодекс, так зване «Уложеніє», на основі давніх законів, пристосоване до нових відносин. Над усіма державними справами нагляд мала тасмна рада, що кермувала нижчими урядами. До все більшого значення доходило урядництво. Алексій зреорганізував також військо й утворив нові полки на західноєвропейський лад за допомогою чужоземних старшин. Цар охоче вітав у Москві чужинців, що мали навіть під столицю свою оселю — Слободу. Прийшли також зміни в московській церкві. Патріарх Нікон зайнявся кодифікацією церковних приписів і намагався піднести освіту духовенства. Його реформи викликали велике невдоволення в

низах, що звикли до давніх установ. Щоб угамувати ці пристрасті, цар скликав в 1666 р. церковний собор і запросив на нього також грецьких патріархів. Собор поставив вороже до Нікона і скинув його з патріархату. До цього рішення причинився немало сам цар, що боявся впливів патріарха. Але рівночасно собор затвердив багато змін, що їх Нікон завів. Соборним постановам спротивилися тільки деякі прихильники старовини, що утворили свою секту, так званих розкольників.

До скріплення Московщини немало причинилося те, що Богдан Хмельницький із запорозьким військом піддався під царський протекторат. Московські війська разом із козацькими рушили проти Польщі й дійшли до Вільна та Любліна. В Андрусівському мирі в 1667 р. Польща віддала Московщині Білу Русь із Смоленськом та права до Києва й Лівобічної України. Від того часу московська політика стреміла все більше до Чорно-

го моря, не зважаючи на ворожнечу українських козаків, що обороняли свою державність. Проти московської влади повстали також донські козаки під проводом Стеньки Разіна (1667—1671).

За Федора Алексійовича (1676—1682) царський абсолютизм добув нові успіхи супроти аристократії, а саме було знесено так зване «мастніцество», тобто ранги, що на їх основі боярські роди мали право займати уряди. Внаслідок цієї реформи цар одержав право розділяти уряди за своєю волею, не в'яжучися претензіями старих родів.

Україна в XV—XVI ст. Козаччина. Після занепаду галицько-володимирської держави Галичина, Холмщина і Західне

Російський шолом. XVI ст.

Козацькі старшини. Мал. Боплана

Поділля перейшли під владу Польщі, а Східне Поділля, Волинь, Підляшшя, Полісся і Придніпрянщина — до Литовського Великого князівства. У злуці з Польщею західні землі утримали до 1430-х років деяку окремішність. Це був так званий «час руського права», коли ще обов'язували давні правні постанови і поруч із латинською в урядуванні уживали також мови української. Але згодом поширилася польська колонізація, а разом із нею західні організаційні форми. Велика земельна посілість у значній частині перейшла в руки польських панів, а досить численні ще боярські роди почали приймати шляхетські обичаї. До міст напливало німецьке, а опісля й польське міщанство, і міста затрачували український характер. Грецька церква втратила своє упривілейоване становище і стрічала чимраз більші труднощі в своєму існуванні. Занепало навіть старе галицьке єпископство. Переводився також політичний рух. Останню боротьбу за самостійність вела галицька шляхта за допомогою Молдови (повстання Мухи 1490 р., рухи 1520—1530 рр.).

Литовське Велике князівство спочатку розвивалося під впливом українсько-білоруської культури, користувалося старим українським правом, деякі литовські князі прийняли

Козак із жінкою. Мал. Боллана

Гетьман Петро Сагайдачний

християнство у грецькому обряді, а «руська» мова була мовою великокняжого двору й урядів. На українських землях Литва не переводила ніяких основних змін. «Ми старовини не рухаємо й новини не уводимо», — зазначували часто литовські князі. Через те населення відносилось до них прихильно як до наслідників давньої української держави. Прихильність викликало також те, що Литва вела енергійну боротьбу з татарами. У бою над Ворсклою в 1399 р. полягли поруч одне одного литовські й українські князі.

Люблінська унія з 1569 р. перевела новий поділ українських земель. При Литві залишилися тільки Полісся і Берестейщина, всі інші землі перейшли до Польщі. Через те шляхетський устрій і польські впливи почали доходити аж до Дніпра. В тому часі прийшли також великі культурні переміни в Україні. З заходу почали приходити подуви гуманізму, ренесансу, реформації, також впливи відродженої католицької церкви. Оживилися міста, українське міщанство почало організуватися в братства, добивалося релігійно-національних прав, організувало школи, бурси, друкарні. В 1596 р. деякі українські єпископи склали церковну унію з Римом. Зросло релігійне життя, розвинулося полемічне письменство.

Полуднева Україна жила у безнастанній небезпеці татарських набігів. У XV ст. постала окрема кримська орда, а в 1482 р. хан напав на Київ, здобув його і знищив та пограбував місто. Від того часу татари щорічно нападали на Україну і чотирма головними шляхами — Чорним, Кучманським, Покутським і

Муравським — вдиралися у середину українських земель. Ні литовська, ні польська держави не були в силі забезпечити довгої границі від «Дикого поля», і місцеве населення було залишене на свою власну оборону. Під кінець XV в. починає розвиватися **у к р а ї н с ь к а к о з а ч ч и н а**.

Козаками називали наперед сміливих степових промисловців, що займалися у степу ловецтвом, а рівночасно вели боротьбу з татарами, нападаючи на їх кочовища й оселі. В половині XVI ст. організаційним центром козаків стало Запорозжя, з замком на Січі, що його уперше поставив князь Дмитро Вишневецький близько 1550 р. Під кінець XVI в. козаччина почала опановувати Південну Київщину і змагала до того, щоб перетворитися в окремий суспільний клас. В 1570-х роках польська влада почала творити так зване реєстрове військо, що добуло деякі окремі привілеї (звільнення від податків, свою самоуправу, судівництво й ін.). До тих самих прав почали змагати всі козаки. Це була причина перших козацьких воєн з українськими і польськими вельможами, що не хотіли допустити до організації козаччини. Козацькі ватажки Криштоф Косинський в 1591—1592 рр. і Федір Лобода та Северин Наливайко в 1596 р. не змогли досягти ніяких успіхів, їх військо було розбите, а козаччину покарано тяжкими репресіями.

Нову організацію запорозького війська перевів Петро Кошачевич Сагайдачний (1614—1622), що оперся на поміркованих заможних козаках і витворив з них велику дисципліновану армію. Він повернув козаків на моря, проти Туреччини й татар, добув Кафу, головний торг невольниками у Криму, і доходив до предмість Константинополя. Похід на Москву в 1618 р. й оборона від турків під Хотиним 1621 р. добули йому славу великого полководця.

Зріст козаччини ставав чимраз небезпечніший для Польщі, і польська влада намагалася обмежити й знищити козацьку організацію. Це доводилося до все частіших сутичок із козаками. В 1625 р. гетьман Жмайло звів бої під Криловом і над Куруковим Озером. В 1630 р. Тарас Федорович розбив польське військо під Переяславом. В 1635 р. Іван Сулима зруйнував нову фортецю на Кодаку, що мала боронити козакам перехід на Запорозжя. В 1637—1638 рр. велася тяжка війна під проводом Павлюка, Гуні й Острияниці. Поляки остаточно здушили повстання. Польський уряд зменшив козацьке військо до 6000 і піддав його під командування польських офіцерів.

Козацька держава. Рік 1648 приніс нове козацьке повстання, що дало почин організації козацької держави. Гетьман Богдан Хмельницький (1648—1657) переміг польське військо у

боях над Жовтими Водами, під Корсунем і Пилявцями та облягав Львів і Замостя в 1648 р. На всіх українських землях, аж по західні окраїни, вибухло селянське повстання, спричинене напруженими соціальними та релігійними відносинами. В 1649 р. Хмельницький переміг короля Яна Казимира під Зборовом й у Зборівському мирі добув автономію для Придніпрянщини, на захід від ріки Случ. Число реєстрового війська збільшено було до 40000, всі урядовці мали бути православної віри, на козацьку територію не мало доступу польське військо. Хмельницький урядив здобуту територію як окрему державу, завів у ній поділ на полки й інші запорозькі установи. Але польські магнати зломали мир, і війна розгорілася наново. В 1651 р. під Берестечком козацьке військо потерпіло невдачу, і Хмельницький мусив прийняти некорисний для себе Білоцерківський мир, в якому козацькі землі обмежено до Київського воєводства. Але в 1652 р. переміг поляків під Батогом, і козацька держава вернулася до давніх границь. Бачучи безвиглядність переговорів з Польщею, Хмельницький увійшов у зв'язки з Туреччиною, а свого сина Тимоша намагався осадити на молдавському престолі. Коли султан не дав сильнішої допомоги козакам, гетьман звернувся до Московщини і склав з нею союз у Переяславі в 1654 р. Цар прийняв протекторат над Україною з правом утримувати залоги в Києві. Про закордонні свої зносини гетьман мав повідомлювати московський уряд. Зате цар гарантував усі державні права України, а саме свобідний вибір гетьмана, незалежність законодавчої влади, урядів і суду, соціальний устрій, 60000 реєстрового війська та ін. Московщина разом з Україною почала війну проти Польщі. Козацьке військо облягало Львів і Люблін та зайняло частину Білорусі. Але московські воєводи втручалися все більше у внутрішні справи України, а в дипломатичних переговорах із Польщею Московщина не боронила українських домагань. Через те Хмельницький увійшов у порозуміння з шведським королем Карлом Густавом, що тоді опанував значну частину Польщі, й у злуці зі шведами та Се-

Гетьман Богдан Хмельницький

мигородом намагався здобути західні землі. Україна вела самостійну державну політику, й українські справи розбудили велике зацікавлення в Європі. Особливо приязно вітав Хмельницького лорд-протектор Англії Олівер Кромвель, що також революційним шляхом дійшов до влади.

Після смерті Богдана Хмельницького у молодій козацькій державі розпочалася внутрішня боротьба між демократичною «черню» та козацькою старшиною, що змагала до соціальних привілеїв. Ця боротьба була тим небезпечнішою, що рівночасно в Україні перехрещувалися впливи Московщини, Польщі, Криму й Туреччини. Гетьман Іван Виговський (1657—1659), опершись на козацькій аристократії, погромив бунт черні під проводом полтавського полковника Пушкаря. У заграничній політиці він спочатку тримався союзу зі Швецією та намагався утримати спільну границю з Пруссією. Але коли Швеція почала уступати з Польщі, він був примушений скласти умову з Польщею в Гадячі в 1658 р. Україна, під назвою Руського Великого князівства, мала зайняти у польській державі подібне місце, як Литва. Під Конотопом у 1659 р. Виговський переміг велике московське військо, що йшло на завоювання України. Але козацька чернь виступила знову проти Виговського, і він мусив зректись булави. Юрій Хмельницький (1659—1663), син Богдана, склав нову умову з Московщиною, в якій самостійність України значно була обмежена: гетьман мав підлягати наказам з Москви, в усіх більших містах мали стояти московські залоги, білоруські землі мали перейти під московську владу. Але в боротьбі з поляками московське військо було погромлене (під Чудновом 1660 р.), і Хмельницький уступив із гетьманства.

Тоді прийшло до поділу України на дві частини — Правобічну й Лівобічну. На Правобережжі Павло Тетеря (1663—1665) увійшов у тісні зв'язки з Польщею і за допомогою польського війська намагався завоювати другий бік Дніпра, але безуспішно. На Лівобережжі славна «чорна рада» вибрала гетьманом Івана Брюховецького (1663—1668). Він поробив дальші уступки Московщині: зрікся державних доходів на користь царського уряду, дав згоду на збільшення московських залог, погоджувався на назначення київського митрополита з Москви. Але коли Московщина в Андрусівському мирі 1667 р. зреклася Правобічної України на користь Польщі, він, обурений тим, підняв боротьбу проти московських залог і у внутрішній боротьбі поляг.

Гетьман Петро Дорошенко (1665—1676) змагав до об'єднання обох боків Дніпра під одною булавою. Щоб протидіяти впливам Польщі і Московщини, піддався під владу турецького султана. Турки пішли походом на Польщу й опанува-

ли Поділля. Але союз із «бусурманами» не був популярний в народі, і Дорошенко не зміг здобути загального признання. Особливо поборював його політику запорозький кошовий Іван Сірко.

На Лівобережжі козацька старшина погодилася остаточно з московською владою. Гетьмани Дем'ян Многогрішний (1668—1672) і Іван Скоропадський (1672—1687) у договорах у Глухові 1669 р. і Конотопі 1672 р. признали верховну владу царя, зреклися свобідних закордонних зносин, погодилися на московські залоги. За те загарантовано їм широку внутрішню самоуправу: законодавчі права козацької ради, свобідний вибір урядів, судівництво. Старшина добула рішальний провід у соціальному житті і змагала до закріпачення черні. Коли покінчилися довголітні війни і внутрішня «руїна», піднялася знову культура, до великого розвитку дійшла київська Академія, зростали письменство та мистецтво.

10. ФРАНЦІЯ ЗА ЛЮДОВІКА XIV

Фінанси й військо. Коли умер кардинал Мазаріні, ціла Франція з нетерплячкою чекала, хто стане першим королівським міністром, бо вже від півстоліття, від часів великого Рішельє, французький народ звик до того, що король особисто не займався управою держави, а весь труд володіння віддавав фаховим політикам. Але несподівано для всіх молодий, 23-літній Л ю д о в і к XIV (1643—1715) заявив, що він сам буде першим міністром та що без його доручення ніякої справи не вільно вирішувати. Людовік XIV не сказав своїх слів без надуми, — він справді взявся сам вести керму держави. Цей король визначався сильним почуттям відповідальності, працю для держави вважав за свій обов'язок і нікому не хотів доручити тих завдань, до яких обов'язувало його високе становище. Пізніше приписували йому (не знати, чи справедливо) слова: «Держава — це я». Можна було розуміти їх так, що король є символом держави, але Людовік своєю працею хотів доказати, що заслуговує на те, щоб нарід довірив йому свою долю як своєму представникові. Своїми зусиллями він побудував могутню французьку державу, що зайняла провідне місце в європейській політиці.

Людовік XIV проявив свою умілість управляти державою передусім у тому, що дібрав собі талановитих співробітників, що за його вказівками майстерно організували різні ділянки життя. На першому місці король поставив державні фінанси.

Жан-Батіст Кольбер,
французський міністр

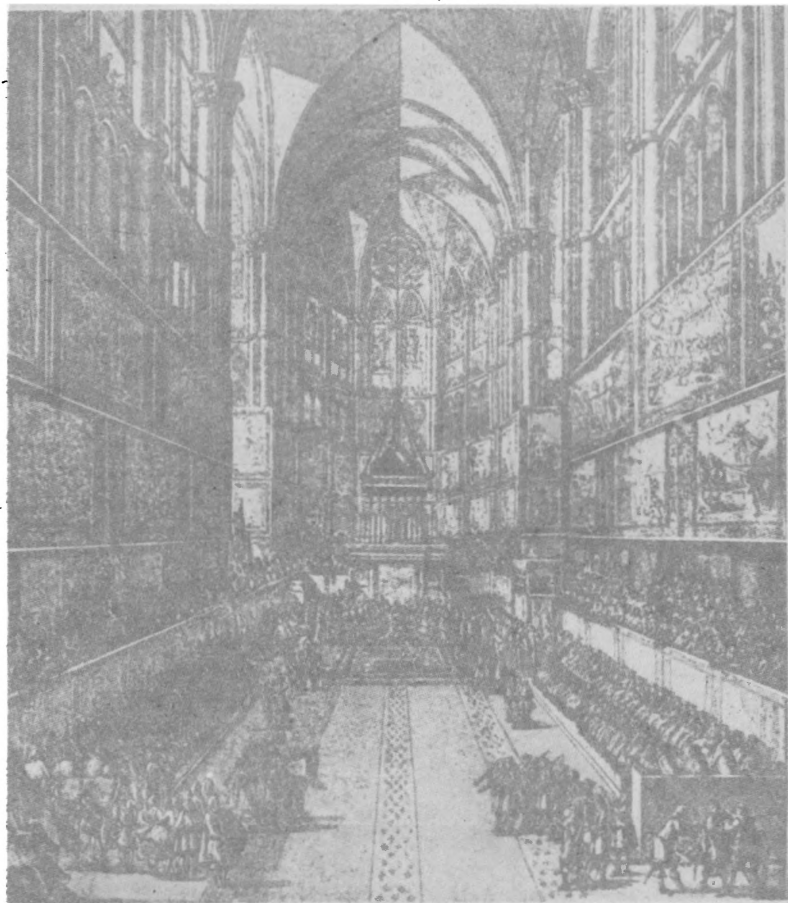
Під кінець життя Мазаріні до великого значення дійшов генеральний інтендант Фуше, зручний фінансист, але людина продажна, без усяких принципів. Він робив на державних справах власні інтереси, а свої доходи обертав на те, щоб добути собі впливи на королівському дворі. Він вів розкішне життя, збирав твори мистецтва, гостив письменників і мистців та уладжував славні бенкети. Фуше мав надію стати наслідником Мазаріні й на честь короля уладив бенкет, що коштував 120000 ліврів (720000 франків): стіл був прикрашений 36 тузинами золотих тарілок і 500 тузинами срібних! Але молодий король

не дав себе обманути тою розкішшю і, дізнавшись про зловживання міністра, поставив його під суд та до кінці життя тримав у в'язниці.

Своїм міністром фінансів Людовік назначив Жана-Батіста Кольбера (1619—1683). Він походив із міщанського роду, через що аристократичний двір відносився до нього з презирством. Але король умів оцінити його широкі погляди, роботящість і сумлінність та своєю протекцією боронив його проти численних ворогів. Кольбер перевів наперед контроль державних доходів, у які господарювання Фуше увело повне заміщення. Окремий суд зайнявся розглядом зловживань. Державці доходів готові були добровільно заплатити 20 мільйонів ліврів, щоб тільки затримати слідство, але суд витиснув з них 110 мільйонів. Частина державних доходів Кольбер змінив на довгороченцеві * ренти, відкупив багато державних маєтностей, що їх перше продано за безцінь, скасував деякі податкові привілеї шляхти, підніс посередні податки. Він відважився на основну реформу, щоб податки наложити також на вищі класи. Головний тягар обов'язків лежав на нижчих станах, через те нерідко приходило до селянських бунтів.

Основні переміни перевів Кольбер у системі державного

* Тривалі за терміном.

Коронація Людовіка XIV в Реймському соборі

господарства. Він був прихильником і одним із творців теорії меркантилізму. Меркантилізм виходив з основного погляду, що багатство народів спирається на посідання шляхетних металів. Тому держава старалася стягнути до себе якнайбільше золота й срібла і не дозволяла, щоб воно з краю відпливало. Тому протеговано експорт власних продуктів, а чужосторонній привіз перепинювали високі охоронні мита. Кольбер ішов за цією теорією і старався передусім піднести французьку промисловість. Вже від часів Генріха IV Франція належала до найперших промислових країн Європи: тепер держава давала від себе ініціативу, щоб заводити нові

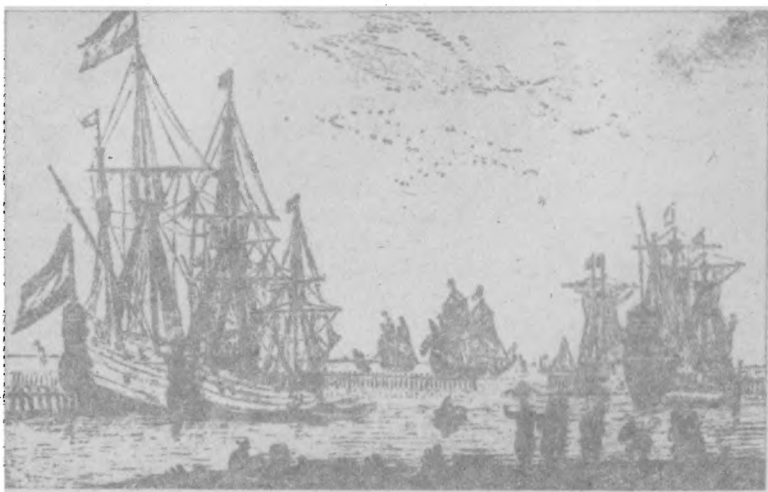

Франсуа Лювуа,
французський міністр

промислові ділянки, і виплачувала фабрикантам окремі премії. Кольбер не жалував грошей на те, щоб спроваджувати технічних інструкторів з-за границі та щоб уділити французькі вироби. Так організовано виріб панчіх на англійський лад, суконництво на зразок Голландії, виріб дзеркал за венеціанськими зразками. Далі розвивалися шовківнича промисловість, виріб гобеленів, мистецьких килимів з витканими образами, порцелянові вироби у славних робітнях у Севрі під Парижем. Кольбер протегував так само торгівлю. Він зніс

внутрішні мита, що до того часу в'язали всякий торговий рух, закладав нові шляхи, протегував будову каналів. Тоді збудовано важний південний канал — від Гаронни до Середземного моря. Чужосторонні кораблі, що приходили до французьких портів, мусили платити високі в'їздові плати. Кольбера називали творцем французького флоту. Цю важну справу порушив уперше Рішельє, але його наслідники її занедбали. Тепер Кольбер не щадив коштів на будову кораблів, торгових і воєнних, і французький флот збільшився до 300 одиниць. До корабельної служби уживали головно кримінальних злочинців, що їх засуджували на «галери». У зв'язку з розвитком морських сил ішли також загранична торгівля і колоніальні плани. Постали тоді Західна і Східна індійські торгові компанії, а французькі переселенці успішно колонізували Канаду.

Організацію війська король доручив міністрові Франсуа Лювуа. Його батько, Мішель Ле Тельє, був довгий час державним секретарем військових справ і цей уряд передав синові. Лювуа порушив широкий план військових реформ, а король підбивав його до все нових підприємств. Кольбер як міністр фінансів не раз виступав проти великих видатків на ці реформи, але Лювуа добув собі необмежене довір'я Людовіка і міг здійснити всі свої проекти. Він упорядкував наперед офіцерський корпус і консеквентно проводив засаду, що всіх офіцерів назначає король, бо давніше король визначував тільки вищих командантів, а ті від себе назначували нижчих старшин, так що король не мав ніякого впливу на армію. Рівночасно завів він новий поділ на військові ранги. Лювуа

Французькі торгові кораблі. XVII ст.

збільшив число полків і дбав про те, щоб вони мали приписане число людей, бо давніше не раз полковники не доповнювали своїх частин, а назначені на це фонди загортали до своєї кишені. Королівська армія дістала тепер уніформу й зброю, змодернізовану відповідно до нових потреб. Збільшено число мушкетерів, озброєних мушкетами, і зменшено кількість пікінерів — вояків зі списами. Пізніше замість списів заведені були багнети, яких назва пішла від французької фабрики в Байоні (байонети). Гренадерів вчили кидати ручні гранати. Так само уліпшено артилерію.

Генеральним інспектором французьких фортець був інженер С е б а с т ь є н В о б а н. Він розвинув незвичайно живу діяльність у своєму ресорті, обновив 300 давніх замків і побудував 33 нові фортеці, головно у пограничних смугах. Він увів нову систему укріплень, а саме закладав широкі земельні фортифікації. З уваги на розвиток артилерії давні замки не давали вже охорони, і треба було форти заховувати у землю.

Абсолютизм. Армія і фінанси — це були головні сили, на яких спирався королівський абсолютизм. Державну систему, що її розбудували Рішельє і Мазаріні, Людовік XIV тепер закінчив і довів до такої могутності, як жоден із його попередників. Теоретиком абсолютизму в його часах був єпископ Жак Боссює, учитель наслідника престолу (дофіна). У своєму творі

«Політика на основі Святого Письма» він подав основні тези про божественне походження монархічної влади. Найвищим володарем світу є Бог, що встановлює королів, немов своїх міністрів, і через них кермує народами. Королівська влада походить від Бога, тому особа короля є освячена і незаймана. Король не здає рахунку зі своїх діл перед ніким, — він сам є джерелом права й справедливості. Хто не хоче слухати короля, повинен бути покараний смертю без ніякого відклику, бо він є ворогом людського громадянства. Піддані мають обов'язок завжди шанувати своїх володарів, завжди їм служити, без огляду на те, чи вони є добрі, чи лихі. Князь, незважаючи на свої провини, не тратить святості своєї влади. Піддані обов'язані до повного послуху володареві. Навіть проти самоволи і насильств не вільно їм виступати різко, вони повинні молитися, щоб володар навернувся на шлях правди. Але й володарі мають обов'язки перед своїми народами. Своєї влади вони не повинні уживати на ніщо інше, тільки для загального добра, повинні любити справедливість і посвячувати своє життя народів. Нарід повинен боятися володаря, але володар не повинен боятися нічого — хіба тільки лихих діл.

Людовік XIV висловив такі самі погляди у своїй інструкції для внука: «Ти повинен вірити в те, що королі є необмежені володарі та що вони мають повну й необмежену владу над усіма добрами, чи вони належать до церкви, чи до світських людей. Все те, що є на просторі наших держав, з самого права належить до нас». Народ не має ніяких прав. Коли володар мусять просити допомоги у підданих, — то це його остаточний занепад. Король репрезентує цілий народ. Народ не має своєї особовості, він міститься увесь у королі.

Людовік XIV усунув остаточні рештки прав громадянства, що залишилися з давніших часів. В 1673 р. втратив решту впливу паризький парламент — найвищий трибунал, що до того часу мав привілей реєструвати королівські розпорядки. Людовік заборонив йому всякий спротив. Людовік старався впливати також на судівництво, дбав про його справедливість, часто скликав надзвичайні суди, що судили справи, які потребували скорого вирішення. Такі суди не раз карали панів, що утискали народ. Нерідко бували й засуди смерті, і це створило королеві велику прихильність серед селянства. За Людовіка XIV славні стали також «запечатані листи» (летр де каше): тайні накази ув'язнення, якими король без всякого суду міг покарати в'язницю за політичні провини. Кару відсиджували звичайно в паризькій твердині Бастилії.

Людовік уладив також церковні відносини відповідно до потреб королівської влади. Французький синод в 1681—

Французька дама в церкві

1682 рр. ухвалив чотири артикули галліканської церкви: 1) світська влада є незалежна від духовної; 2) собори стоять вище від папи; 3) папська влада є обмежена правами галліканської церкви; 4) папські розпорядки у правах віри потребують згоди соборів. Від того часу католицьке духовенство стало цілком залежне від короля.

Людовік звернувся також проти гугенотів і в 1685 р. відкликав толеранційний Нантський едикт. Заборонено кальвіністські богослуження, церкви гугенотів були зруйновані, школи замкнені, проповідники прогнані з Франції. Гугеноти відповідали на ці розпорядки масовою еміграцією з

Франції. Поверх мільйон людей переселилося до Голландії, Німеччини, Швейцарії, Англії. Це були здебільша заможні міщани, промисловці, купці. Коли з причин еміграції цілі оселі опустіли, уряд почав забороняти перехід кордонів під карою конфіскації майна і галерних робіт, але завзяті кальвіністи уміли обминути нагляд влади і емігрували далі з Франції. Обчислено, що вони вивезли з собою 60 мільйонів капіталу. Усе ж Людовік досягнув своєї мети: у Франції закінчилася боротьба різних релігій.

Версаль. Людовік XIV не любив Парижа, бо він нагадував йому бунти Фронди, і наказав побудувати собі величаві палати в сусідстві столиці, у Версалі, де перше був тільки ловецький двір. Це місце було напівпорожнє, без лісу. Король наказав заложити великий парк і повести туди ріку. Самі палати були засновані на італійський спосіб, із незвичайною пишнотою і розкішшю.

Королівський двір мав величезне число почесних урядовців. У їх проводі стояли три найвищі достойники: «великий милостинник», що мав під своєю управою королівських капелланів, сповідників і надворну музику; «великий магістр Франції», що стояв над «сімома урядами», до яких належали двірські маршали, доставці хліба, конюші, оружники та ін., та «великий шамбелян», що орудував всіма двірськими — пажами, лакеями, стрижіями, годинникарями, тапцерами, прибічною гвардією та ін. Король мав ще окремих «військовий двір», до якого зачислялися представники армії. Королівський двір безнастанно зростав, бо Людовік намагався зверхньою пишнотою підняти авторитет своєї влади й притягав до Версаля визначних панів та вельмож, надаючи їм двірські уряди. Окремих двір мали королева, дофін (наслідник престолу) та інші члени королівської родини. У Версалі ставили собі палати також різні князі та достойники. Так постало окреме аристократичне місто.

Людовік завів на своєму дворі суворий етикет. Все було урегульоване церемоніальними приписами. Коли король рано вставав із ліжка, перед ним являлася ціла юрба двірських, причому кожний із них мав своє окреме доручення. Потім виходила до короля його родина, щоб побажати йому доброго дня, надворні лікарі й хирурги, далі перший маршал двору, служба, що доглядала королівський гардероб, стрижіі та годинникарі. Перший камердинер поливав королеві руки спиртом. Потім подавали йому кропельницю, король брав свячену воду, хрестився і відчитував молитву. Потім прибирали володаря у шлагфрок і пантофлі, і він сідав на фотель. Тоді проходили перед королем його секретарі, лектори, інтенданти.

Людовік XIV

Офіцери гвардії наближувалися, щоб його одягати. Потім вітали короля різні двірські урядовці, а за ними являлися кардинали, єпископи, амбасадори, князі, вищі офіцери. За ними вже мала право ввійти вся шляхта і решта офіцерів у порядку рангів. Під час того король одягався, а різні двірські достойники подавали йому різні частини гардеробу. Так, наприклад, сорочки міг доторкатися тільки князь крові. Подібні церемонії обов'язували при сніданнях й обідах, при аудієнціях та коли

Людовік XIV замолоду

король ішов на спочинок. Людовік XIV видав докладні приписи, хто до якого рангу належить і яке місце має займати на дворі. Аристократичні роди мали обов'язок появлятися у Версалі. Король часто переводив перегляд, чи хто не занедбує цього звичаю, — це він уважав за доказ вірності підданих перед маєстатом.

Загранична політика. Людовік XIV змагав до того, щоб довести Францію до провідного становища в Європі. Від самого початку він намагався підняти свій авторитет у міжнародній політиці. Свої

наміри він зазначив відразу у питаннях етикету, не важких на перший погляд, але характеристичних для епохи.

Іспанський посол у Лондоні домагався першого місця перед французьким. Людовік загрозив Іспанії війною і присилував її до заяви, що признає першенство Франції. Цю заяву подано до відома всім державам. Етикетне питання виринуло також у зв'язку з Англією. Англійський уряд жадав, щоб на англійських водах чужоземні кораблі віддавали привітання англійським кораблям, спускаючи флаг. Людовік добув для свого флоту звільнення від того звичаю. Навіть на папському дворі зумів здобути собі відповідний престиж. Між службою французького посла в Римі та папською гвардією прийшло до бійки, при чому порушено екстериторіальність французького посольства. Людовік вислав тоді своє військо до Італії, і папа Александр VII був примушений дати йому сатисфакцію: покарав свою гвардію.

У закордонній політиці Людовік продовжував основні змагання своїх попередників і головним ворогом Франції уважав Габсбургів. Так само, як Франсуа I, він намагався розірвати габсбурзький перстень, що стискав Францію з трьох боків: від Нідерландів — з одного, Рейну й Італії — з другого та Іспанії — з третього. У порівнянні з попередніми королями він мав далеко більші економічні й мілітарні сили і міг свої плани переводити в життя з більшим натиском. Людовік консеквентно змагав до того, щоб на всі сторони поширити границі Франції та забезпечити їх так, щоб ніяка сила не могла їх нарушити.

Свої заходи Людовік розпочав від північної границі. В 1662 р. він відкупив від англійського короля надморську твердиню Дюнкерк і сильно її укріпив. У тому ж часі він склав союз із Нідерландами, звернений проти Іспанії. Тоді виступив з претензіями до деяких міст в іспанських Нідерландах. Людовіковою жінкою була донька іспанського короля Філіпа IV Марія Тереза. Хоч вона зреклася всяких прав до Іспанії, але Людовік не признав цього зречення і на основі права спадщини (т. зв. деволуції) зажадав деяких пограничних міст. Це спричинило так звану деволуційну війну в 1667—1668 рр. Французькі війська увійшли до іспанських Нідерландів і майже без боротьби здобули пограничну смугу з містами Лілль, Іперн, Куртре, Турне та ін. Але французька експансія занепокоїла Нідерландську республіку: нідерландці боялися, щоб Людовік не напав також на їх границі. Разом з Англією та Швецією Нідерланди утворили потрібний союз і запротестували проти французької займанщини. Людовік спинив дальший похід, але в мирі в Аахені 1668 р. затримав здобуті міста.

Нідерланди. Республіка Об'єднаних Нідерландів у тих часах стояла на найвищому ступені розвитку. Після Моріца Оранського провід держави узяв у свої руки його брат Фрідріх Генріх (1625—1647). Він був зручним політиком і проявив свій талант як у внутрішніх, так і в зовнішніх виступах. Він вів помірковану й толеранційну політику в державі і дбав про те, щоб усунути ворожнечу партій. Здобув він у Нідерландах таке значення, що хоч був тільки виборним намісником, але влада його нічим не відрізнялася від влади інших монархів. Всі сили своєї країни він звертав у заграничну політику, щоб здобути Нідерландам належне місце в Європі.

Упродовж довгого часу (1625—1647) Нідерланди вели війну з Іспанією. Причина боротьби була в тому, що Іспанія все ще не зреклася своїх претензій до визволених провінцій і мала надію їх відвоювати. Ця війна була в тісному зв'язку з Тридцятилітньою війною, і події в Німеччині мали на неї великий вплив. Нідерланди увійшли в союз із Францією, і Рішельє допомагав їм так само, як німецьким протестантським державам. Головні бої відбувалися на бельгійсько-голландській границі, а найважлишою подією у ній було здобуття твердині Бреди 1625 р. У мирі 1648 р. Нідерланди поширили дещо свої границі на південь. Але здобуті провінції не дістали своєї репрезентації у Генеральних Станах, а накинено їм примусову управу.

Син Фрідріха Генріха, Генріх II (1647—1650), помер у молодому віці, і смерть його викликала кризу в державі. Демократична оранська партія втратила вплив, а провід взяла у

Голландські гвардійці. XVII ст.

свої руки партія аристократична, до якої належали представники багатих купців і промисловців. Вони добилися того, що виконавчу владу матиме в краю не намісник, а Генеральні Стани. На місце монархічної влади прийшла олігархія. Генеральні Стани призначували різних урядовців, до таких включно, як командант військом, керманіч заграничної політики та ін.

У тому часі проти Нідерландів виступила Англія. Під час англійської внутрішньої війни нідерландці опанували в значній частині англійський імпорт, і через те Нідерланди стали першою торговою державою в Європі. Але коли до влади прийшов Кромвель, він почав вести протинідерландську торгіву політику. Його навігаційний акт 1651 р. підірвав передусім нідерландську торгівлю. З цього виникла нідерландсько-англійська війна (1652—1654). Війна велася головню на морі. Нідерландці мали тоді найкращий в Європі воєнний флот і визначних адміралів (Мартін Тромп і Михаель де Райтер), але Англія таки перемогла їх. У мирі 1654 р. нідерландці мушили признати навігаційний акт. Ця невдача значно підірвала світове значення Нідерландів.

Десять років пізніше прийшло до другої війни з Англією (1664—1667). Причина війни була в тому, що англійці напали на нідерландські колонії в Західній Африці і здобули Новий Амстердам (тепер Нью-Йорк) в Америці. Героєм цієї війни був нідерландський адмірал де Райтер, що здобув собі широку славу своїм воєнним щастям. В 1665 р. він щасливо перевів із Східної Індії нідерландський торговий флот з вантажем вартістю 6 мільйонів гульденів у золоті й оборонив його перед наступом англійців. У 1666 р. в чотириденному морському бою він розбив флот англійського адмірала Монка. У 1667 р. де Райтер доконав незвичайно сміливого діла: зі своїм флотом заїхав у гирло Темзи в

Ян де Віт, голландський політик

Англії і знищив вісім великих англійських кораблів. У мирі в Бреді в 1667 р. Нідерланди дістали деяку полегшу в навігаційних умовах, а саме дозволено їм довозити німецькі продукти до Англії.

Незважаючи на різні перепони, нідерландська торгівля здобувала собі все ширші терени. На Балтійському морі нідерландці увійшли у тісний зв'язок з Данією і кермували данською торговою політикою. На їх бажання данські кораблі завели мито на Зунді. Цей розпорядок був звернений проти Англії і Швеції, що одна з одною співпрацювали. Про нідерландську перевагу на Балтійському морі свідчать цифри з 1640 р.: через Зунд переїхало тоді 147 любекських кораблів, 430 англійських і 1600 голландських. Ще більші успіхи добули Нідерланди на Індійському океані. Португалія за час свого об'єднання з Іспанією не була в силі обороняти енергійно своїх колоній, і нідерландці захоплювали одну за одною всі португальські факторії. Нідерландці знайшли у своїй боротьбі допомогу у місцевих володарів, що ненавиділи португальців за їх безоглядність. Нідерландські купці з незвичайним розмахом займали нові позиції. Яке значення Нідерланди мали у світовому обміні, видно з чисел, що їх подав Кольбер в 1669 р.: на 25000 торгових кораблів усіх народів нідерландці мали

16000, тобто 64 %. Головним осередком торгівлі по-давньому був Амстердам. Тутешній банк, заснований ще в 1609 р., був наймогутнішою грошовою установою цілого світу.

До незвичайного розквіту дійшло тоді нідерландське мистецтво, особливо малярство. Воно піддає вірно характер народу і змагання епохи: життя міщанства, звичай народу, багатство типів, що проявлялися у живій, розбурханій країні. Голландські малярі осягнули також великі технічні здобутки, особливо в зображуванні світлотіні. Найвизначнішим представником голландської школи є Рембрандт Гарменс ван Рейн (1606—1669), маляр і гравер, незвичайно плідний, що залишив кількості дорогі творів — портрети й автопортрети, жанрові сцени, краєвиди, міфологічні і біблійні образи та ін. У малюнках із життя визначилися Франс Гальс (1581—1666) й Адріан ван Остаде (1610—1685).

Війна з Нідерландами. Реюніони. Маючи таку велику силу, Нідерланди могли спротивитися силі французького короля. Людовік XIV поки що мусив залишити свої плани, але не дарував Нідерландам їх інтервенції. Він уважав Нідерланди за ворога Франції — і з огляду на їх господарську могутність, і на те, що вони були твердиною протестантизму, і також тому, що у республіці знаходили захист французькі емігранти, що звідти вели пропаганду проти абсолютизму. Людовікові повелось скоро розбити потрійний союз. Англійському королеві Карлові II він запевнив підмогу в сумі трьох мільйонів ліврів річно і прихилив його цілком на свій бік. Так само дав підмогу Швеції і відтягнув її від Нідерландів. Таким чином Нідерланди опинилися зовсім ізольовані. Тодішній державний секретар Ян де Віт не зумів оцінити трудного становища держави. Він був представником великого купецтва, що за всяку ціну намагалося утримати мир і не зуміло приготувати належної оборони. Нідерланди мали добрий флот, але сухопутне їх військо дуже підупало, не знаходячи опіки з боку уряду. Французька армія під проводом найкращих полководців — Тюрена і князя Конде — двома шляхами ввійшла на нідерландську територію в 1672 р. Особливо славна була переправа французьких військ через Рейн. Французи здобули всі твердині, аж до Утрехта, і вже сама столиця була в великій небезпеці. Нідерландський уряд так затривожився, що став просити миру і готов був віддати Франції недавно добуті від іспанців землі. Але проти цього піднялася демократична опозиція. Прихильники оранської династії обжалували де Віта в невмілій підготові оборони й у порозумінні з ворогом, відмовили послушну урядові й закликали на становище намісника князя Вільгельма III (1672—1702). Новий намісник з великою енергією зорганізував оборо-

ну. Він дивився на себе не тільки як на оборонця Нідерландів, але й усієї Європи проти французького імперіалізму. У боротьбі не нехтував ніяких засобів, навіть, як колись його предок, наказав перекопати надморські греблі і залити водою ті місцевості, що їх зайняли французи.

Хоробра оборона Нідерландів виявила, що французька могутність не є така грізна, як про неї думали. Вороги Франції почали єднатися в коаліцію проти Людовіка. Цісар, Іспанія, Данія, багато німецьких князів увійшли в союз із Нідерландами. Людовік був примушений

забрати своє військо з нідерландської республіки. Дальша боротьба велася вже в іспанських Нідерландах та над Рейном. Але серед коаліції скоро прийшло до непорозумінь, бо кожна держава мала свої окремі інтереси. Цю незгоду використали французькі генерали і здобували все більші перемоги. Врешті Франція опанувала знову ситуацію. У 1678 р. прийшло до миру в Німвегені, що виказав повну перевагу Франції. Габсбурги мусили прийняти умови, які поставив їм Людовік. Найгірше з війни вийшла Іспанія, бо мусила віддати Франції дальшу смугу в Нідерландах, а також Вільне Бургундське графство над Соною. Зате Голландія вийшла з війни без територіальних втрат.

Свої успіхи у війні Людовік задумував використати, щоб вирівняти французькі границі над Рейном. Там Франція не мала одноцільної території, і різні дрібні французькі посілості заглиблювалися в німецькі землі. Король установив у Меці, Безансоні і Брайзаху окремі трибунали, що мали розслідувати давню державну приналежність цих окраїн. Якщо якийсь місто чи волость коли-небудь належали до Франції, то вони вирішували наново піддати їх під владу французького короля. На основні такого присуду французькі уряди за допомогою війська займали таку місцевину, незважаючи на ніякі протести. Трибунал у Меці таким способом приєднав до Франції 80 місцевостей. Суддям деколи доводилося шукати доказів з часів глибокої старовини. Так, архієпископові Тріра забрали деякі місцевини тому, що «король Піпін, коли дарував їм катедру, застеріг собі над ними королівську владу й опіку».

Вільгельм III Оранський

Іспанський офіцер.
Початок XVIII ст.

Найбільше враження викликав похід французьких військ під одне з найбільших ельзаських міст — Страсбург. Міщани не могли навіть думати про оборону, бо мали всього 400 найманих вояків, і мушили погодитися на капітуляцію. Таким самим способом в 1684 р. французи опанували Люксембург. В 1681 р. французькі війська зайняли в Італії могутню твердиню Казале, що перша належала до Іспанії. Габсбурги були зайняті тоді війною з турками і не могли оборонити своїх прав. Таким способом через ці «реюніони» (оновлені унії) Людовік XIV посунув границю Франції далеко на схід. Міністр Лювуа забезпечив нові міста сильними фортецями.

У 1688 р. Людовік заатакував знову надрейнський Палатинат. Габсбурги, Нідерланди й Англія сполучилися відразу в союз проти Франції. Війна велася в різних країнах Європи, на суходолі і на морі. Головний провід мав Вільгельм III. Людовік не зміг утримати добутої країни і наказав знищити її безоглядно. Французи палили міста й села, нищили виноградники та сади. У деяких місцях самі громадяни мушили підкладати вогонь під свої оселі. Але остаточно, під натиском усієї Європи, Людовік мусив зректися своїх набутків. Він віддав значну частину реюніонів, але затримав найважливіший — Страсбург. Ці невдачі тільки на короткий час затримали експансію Франції. В недовгому часі Людовік повернувся знову проти Габсбургів, а саме проти Іспанії.

Іспанія в XVIII ст. Велика іспанська монархія при кінці володіння Філіппа II переживала небезпечну кризу. Війни з Нідерландами і з Англією коштували незвичайно багато, і не тільки не принесли ніякої користі, але й захитали основи імперії. Державний скарб Іспанії, хоч найбагатіший у світі, вичерпався вповні на воєнні потреби. Сама нідерландська війна коштувала більше як два мільярди на сьогоднішню валюту. Хоч з Америки все ще напливало золото, але цих доходів не

вистачало на великі видатки, і король мусив накладати на населення все більші податки. Так, завів він великий податок від торгівлі, що доходив до 10 % вартості товарів, податки промислові, хліборобські та ін. Щоб збільшити приходи, король продавав за гроші деякі уряди і почесті і затагував позички на всі сторони. Умираючи, Філіпп II лишив державного боргу понад два мільярди. Філіпп був відомий з того, що точно платив проценти, тому без труду діставав позички, найчастіше в багатіїв Генуї. Але пізніше, не маючи з чого жити, самовільно обнизив процентову стопу.

Ще більш грізний був занепад народного господарства. До XV ст. завдяки праці арабів-маврів Південна Іспанія стояла на високому господарському рівні, так що тамошні хліборобство й садівництво були недосяжним взором для інших країн. Та коли почалося переслідування морисків, коли багатьох їх присилувано залишити край, не стало робочих рук та ініціативи до ведення господарства — і хліборобство почало занепадати. До занепаду господарства причинився немало й вплив населення з Іспанії до колоній, бо найбільш підприємливі одиниці шукали щастя за морем. Філіпп II розвивав промисловість, завів охоронні мита і довів до того, що Іспанія у деяких ділянках почала дорівнювати Франції, Англії та Нідерландам. Іспанські промислові виробы йшли до колоній, а звіди до Іспанії напливало золото. Іспанія трималася монополізаційної системи, не дозволяла на торгівлю з колоніями іншим державам, і через те збут на іспанські промислові виробы був дуже великий, а це давало фабрикантам можливість доскочу підносити ціни. Але промисловий розвиток шов коштом хліборобства, бо ціну сільських продуктів штучно обнижувано, так що праця на ріллі не оплачувалася. Знеохочене населення залишило ріллю й емігрувало з села. Таким чином багаті колись околиці цілком опустіли.

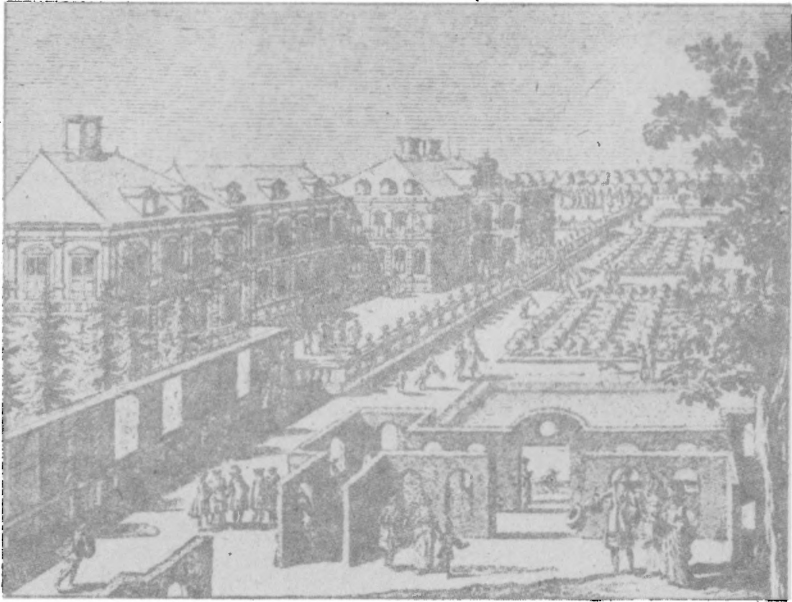
Наслідник Філіппа II, Філіпп III (1598—1621), мало займався державними справами і всю управу доручив першому міністрові графові Лермі. Лерма так прибрав до рук короля, що це приписували навіть його чарам. Він використовував владу для збагачення себе і своєї родини. За його порадою Філіпп видав у 1609 р. наказ прогнати з Іспанії рештки маврів — і близько 800000 людей було виселено до Африки. Нічого не помогли вказівки шляхти на погубні наслідки цієї політики, що усувала з краю найкращих хліборобів. Від того часу господарський занепад Іспанії пішов іще скоршим темпом. У закордонній політиці уряд Філіппа III намагався утримати гегемонію Іспанії на Середземному морі. У 1613 р. іспанський флот переміг турків коло острова Хіос. У Тридцятилітній війні іспанські війська допомагали австрійським Габсбургам.

Страсбург. Загальний вигляд

За Філіппа IV (1621—1655) управляв Іспанією міністр Оліварес. Він змагав до того, щоб утвердити абсолютну королівську владу і намагався всюди обмежувати права населення. Ця його політика викликала в різних провінціях небезпечні повстання. У 1640 р. проти Іспанії повстали португальці. Об'єднання з іспанською короною принесло Португалії утрату великої частини колоній. Коли ж Оліварес почав нарушувати права місцевого сейму, кортесів, португальці підняли повстання й виборили собі свободу під проводом Жоана IV Браганці (1640—1656). Рівночасно піднявся повстанчий рух у Каталонії, коли Оліварес захотів відібрати їй право ухвалювати податки. Війна з каталонцями тривала дванадцять років (1640—1652). Каталонське повстання підпирав Рішельє, і був момент, коли Франція мала надію поширити свої границі поза Піренеї, аж до ріки Ебро. Щойно по довгій облозі Дон Хуан д'Австрія (молодший) добув Барселону і наладнав відносини у збунтованій країні. Але давні права Каталонія затримала. Великий податковий гніт був причиною народних рухів на Сицилії і в Неаполі (1647—1648). Війна з Францією закінчилася Піренейським миром у 1659 р. Іспанія втратила пограничні смуги у Піренеях і в Нідерландах.

Останнім королем із габсбурзького роду в Іспанії був Карл II (1665—1700). Регенція, що управляла державою в часі малолітності короля, не зуміла зарадити внутрішній руїні держави, що поступала все далі. Число населення Іспанії зменшилося, підупали хліборобство і промисловість, торгівля перейшла в руки чужинців, у колоніях поширилося розбишачтво. Не поправилися також відносини, коли управу держави

Палац у Райсвайку, де було підписано мир у 1697 р.

перебрав сам Карл II: він був людиною без здібностей та енергії.

Сукцесійна іспанська війна. Людовік XIV задумав використати це трагічне становище Іспанії, щоб посадити на іспанському престолі людину свого роду. Карл II мав дві сестри: одна була жінкою цесаря Леопольда I, друга жінкою Людовіка, — отже, французький король уважав, що його родина має таке саме право до Іспанії, як австрійські Габсбурги. Поволі він почав приготувляти перехід Іспанії до династії Бурбонів. Справою іспанської спадщини цікавилися також Англія і Нідерланди, що тоді були злучені під владою Вільгельма III Оранського. Обидві держави експортували свої промислові вироби до Іспанії та її колоній, мали з того великі доходи й бажали забезпечити там свої права. Для них дуже не вигідна була перспектива злуки іспанської імперії з Францією: тоді французька промисловість опанувала б Іспанію і виперла з неї інші держави. Тому Вільгельм III розвів широку акцію, щоб не допустити Бурбонів до іспанського престолу, і до цього схилив інші держави. Коли ж Людовік XIV не захотів зректися своїх претензій, Вільгельм задумав полагодити справу компромісом: він подав проект, щоб іспанські землі поділити між

Францією та австрійськими Габсбургами. Але цей план викликав велике обурення в Іспанії та Австрії — і справа залишилася невіршена. Нерішучий іспанський король Карл II кілька разів міняв свою постанову щодо спадщини, аж врешті перед самою смертю піддався французьким впливам і свою монархію передав внукові Людовіка XIV Філіппові, князеві Анжу, але під умовою, щоб він не допустив до поділу іспанських земель.

Коли Карл помер у 1701 р., Філіпп V (1701—1746) негайно прибув до Іспанії, щоб перебрати владу. Людовік на radoшах немов тоді висловився так: «Вже нема Піренеїв!» — тобто що зникла границя між Францією та Іспанією. Але інші держави запротестували проти нечужаного зросту Бурбонів і розпочали війну. Проти Франції виступили Нідерланди, Англія, цесар і майже всі німецькі князі. Провід коаліції узяв у руки так званий тріумвірат: англійський полководець князь Марльборо, державний секретар Нідерландів Гайсіус і цесарський вождь, савойський князь Євгеній. Цю довголітню війну звали суцесійною іспанською (1702—1714 pp.).

Людовік давно був приготований на війну і відразу розпочав офензиву* в Італії та Німеччині. Але в недовгому часі його противники здобули велику перемогу під Гохштадтом над Дунаєм (1704 р.), і французи мусили уступити на західний бік Рейну. Пізніше коаліція перейшла до наступу, і її війська увійшли до Франції. Ніколи ще Людовік не був у такій небезпеці. Бракувало йому людей і грошей, і нізвідки не було надії дістати допомоги. Він уже почувався таким безсилим, що готов був зректися іспанської спадщини і за всяку ціну прийняти мир. Але коаліція жадала більшого: щоб він сам, за допомогою свого війська, вигнав Філіппа з Іспанії. Людовік не хотів на це погодитися і постановив вести війну далі. Це його врятувало. Серед коаліції прийшло до непорозуміння, бо інші були змагання Габсбургів, а інші Англії й Нідерландів — і війна почала сприяти французам. В Англії провід перейшов до нового уряду, що змагав до миру, і він почав переговори з Людовіком. Врешті в 1713 р. складено було мир в Утрехті. Обі сторони погодилися на трю, щоб залишити кожному те, що він здобув собі під час війни. Династія Бурбонів затримала Іспанію з заморськими колоніями, але Філіпп V мусив в імені своїм і своїх наслідників зректися прав до французької корони. Австрійські Габсбурги дістали європейські провінції Іспанії, а саме Нідерланди (Бельгію), Мілан, Неаполь і Сардинію (пізніше Сардинію замінили на Сицилію). Англія добула важний із стратегічного боку Гібралтар і деякі французькі колонії

* Наступ.

в Північній Америці. В Європі Франція задержала всі свої давніші здобутки.

Вислід війни на перший погляд був корисний для Людовіка XIV, бо він усе ж здобув Іспанію для свого роду, й таким способом Франція на піренейській границі позбулася відвічного суперника — Габсбургів. Але ця перемога коштувала французькій державі дуже багато. На довголітню війну пішли всі державні ощадності, що їх так запопадливо збирав Кольбер. Держава попала у важкі борги, з яких уже тяжко було їй видобутися. Разом із тим почали підупадати французька промисловість, торгівля і взагалі добробут.

11. АВСТРІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ. ПРУССІЯ

Занепад Німеччини. Після Вестфальського миру 1648 р. німецька держава втратила давнє європейське значення. Внутрішня війна і збройні наїзди різних сусідів знищили добробут німецької землі, деякі околиці цілком запустили, багато міст лежало в руїнах, деякі села цілком зникли. Число населення зменшилося в деяких країнах на третину, в інших наполовину, подекуди й ще більше. У Вюртемберзі число людей із 313000 упало на 65000, в Аугсбурзі з 80000 мешканців залишилося 18000, у Баварії в одному 1646 р. спалено 100 сіл і т. д. Німецька торгівля занепадала ще в XVI столітті, коли головні торгові шляхи пересунулися на Атлантичний океан і зачали обминати Середню Європу. Тридцятилітня війна знищила до решти торгове значення Німеччини. Могутня колись Ганза мала вже тільки трьох членів — Любек, Гамбург і Бремен, і з них тільки Гамбург залишився ненарушений у війні і вів іще ширшу торгівлю. Балтійське море опанували нідерландські, англійські і данські купці. З великих міст у глибині краю живіший рух проявляли тільки Ляйпціг та Франкфурт. Німецька реміснича промисловість, славна у середньовіччі, підупала майже усюди. Німеччину закидали тепер своїми виробами західні промислові держави — Франція, Нідерланди, Англія. Німеччина перестала брати участь у світовому обміні, а вернулася до старосвітських форм господарства.

Вестфальський мир змінив ґрунтовно державний устрій Німеччини. Князі добули собі право входити в союзи з іншими державами, — отже, єдність держави перестала існувати. Цісар залишився надалі найвищим володарем держави, але не

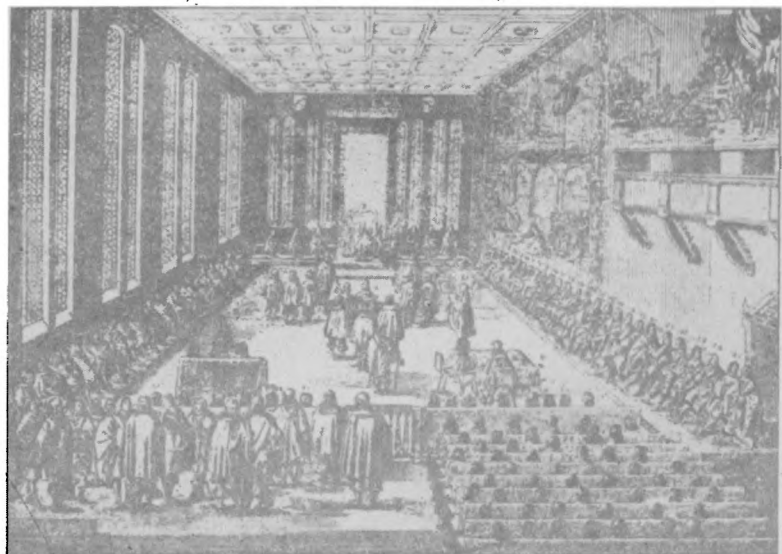

Німецькі вояки. XVIII ст.

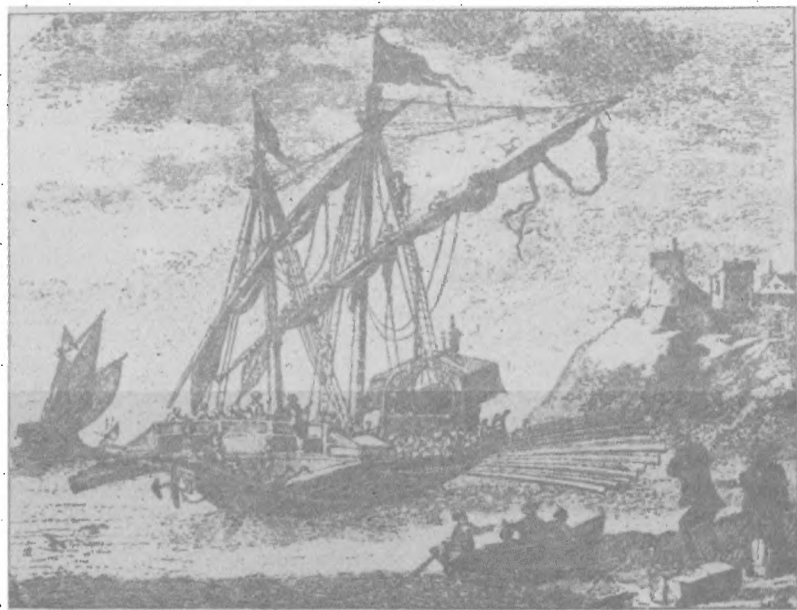
мав уже ніякої екзекутиви* супроти залежних від нього князів. Цісарська влада знаходила опору тільки в найменших і найслабших територіях, у духовних князівствах, містах і лицарстві. Окремі права, або резервати, цісаря обмежувалися до того, що князь обсаджував кілька місць у державному трибуналі, міг надавати деякі привілеї, міг уділювати почесні титули тощо. У всіх важніших питаннях, як загранична політика, військо, податки, рішав державний сейм.

Німецький сейм складався з трьох колегій: курфюрств (електорів), князів та міст. Після Вестфальського миру число курфюрств збільшено до восьми: п'ять були католиками (Майнц, Трір, Кьольн, Чехія, Баварія) і три протестантськими (Саксонія, Бранденбург, Палатинат). Княжа колегія мала коло 100 голосів; у міській колегії було 50 представників. Кожна колегія рішала більшістю голосів у своєму колі, але для вирішування якоїсь справи потрібна була згода всіх трьох колегій. Для підготовки важніших справ творено державні депутації з представників колегій. При вирішуванні релігійних питань стани ділилися на католицький корпус під проводом майнцького архієпископа і протестантський під проводом саксонського електора. Через те що поодинокі послі були зв'язані інструкціями своїх виборців, переговори йшли дуже довго й мляво. Головний порядок нарад визначував цісар у своїй «про-

* Керівного становища.

Німецький сейм у Регенсбурзі

Турецька галера

позиції». У давніших часах сейм збирався в міру потреби на сесії; від 1663 р. відкрито «постійний сейм», якого сесії тривали аж до 1806 р., коли римсько-німецьке цісарство перестало існувати.

Про занепад Німеччини свідчив стан її фінансів і війська. Коли Іспанія, Франція, Нідерланди, Англія безнастанно збільшували свої скарбові доходи й удержували, все більші армії, члени німецького союзу старалися давати на спільні потреби якнайменше, і то тільки у крайній потребі. Німецьке державне військо складалося з давнього ополчення, що збиралося на основі окремої «Метрики», встановленої 1521 р. Звичайне ополчення, або «сімпліум», мало всього 4000 кінноти і 20000 піхоти. У потребі можна було покликати ще другий та третій «сімпліум». Кошти на утримання війська, так званий «римський місяць», визначав сейм.

Цісар Фердинанд III (1637—1657) намагався перевести деякі реформи в державній організації. Він домагався, щоб ухвали більшої сейму в податкових справах обов'язували також ті стани, що проти них голосували. Але цієї самозрозумілої постанови сейм не прийняв. Як дуже занепаз державний дух у Німеччині, показує те, що в 1658 р. надрейнські князі утворили так званий рейнський союз і ввійшли в союз із Францією — ніби тому, щоб утримати мир, а в дійсності, щоб не допустити до зросту Габсбургів. З уваги на це цісарі мусили все більше резигнувати зі своїх впливів у Німеччині і свою державну силу опирали на власних дідичних країнах. Під кінець XVII ст. пощастило їм побільшити свої території у війні з Туреччиною.

Туреччина в XVII ст. Після смерті Сулеймана Величавого експансія турецької держави в Європі ослабла на довгий час. Турки повернулися фронтом до Азії і вели там довголітні війни з Персією на релігійному тлі, бо там верх узяли шиїти, що не признавали магометанської традиції (сунни). За Селіма II (1566—1574) турецький флот зазнав поразки під Лепанто від іспанців (1571 р.). Цей бій дав доказ, що турецька сила не є така непереможна, як про неї всі думали. Дальші султани (Мурад III — 1574—1585; Аббас I — 1586—1628; Могамед III — 1595—1603; Ахмед I — 1603—1617; Мустафа — 1617—1618) не змогли піднести сили держави і попадали в усе більшу залежність від яничарів та від своїх гаремів.

З новими широкими планами завоювання Європи виступив молодий Осман II (1618—1622): він думав завоювати Польщу і дійти до Балтійського моря. Але в бою під Хотином 1621 р. козацькі війська Сагайдачного разом із поляками дали йому таку відсіч, що він мусив був вернутися з походу. Невдовзі убили його яничари.

Великий візир Могамед Кепрілі

Великий візир Кара Мустафа

Мурад IV (1623—1640) вславився як жорстокий тиран. Коли піднялися проти нього яничари, він здушив їх бунт страшним терором. Так само умів дати собі раду з бунтівничими намісниками. Упродовж п'яти років жертвою його репресій упало 25000 людей. Але такими гострими засобами він привернув у своїй державі авторитет султанської влади.

За Ібрагіма I (1640—1648) розпочалася 24-літня війна Туреччини з Венецією за Крит. Султан стягав податки на військо також із духовенства, і це викликало таке невдоволення, що муфтії, духовний зверхник мусульман, наказав Ібрагіма дестронізувати, й у скорому часі його вбили.

Могамед IV (1648—1687) розпочав наново імперіалістичну політику. У цьому напрямі повели Туреччину великі візирі з роду Кепрілі: Могамед (1656—1661) і його син Ахмед (1661—1676). Могамед Кепрілі гострими засобами здушив бунт яничарів та пашів на провінціях. Без милосердя він вирізавав 30000 людей. Упорядкувавши державу, він почав готуватися до війни з християнами. Венеціани мали тоді великі успіхи на морі, здобули острови Лемнос і Тенедос та погромили турецький флот під Дарданеллами. Але в 1657 р. Кепрілі зібрав нові сили й у триденнім бою під Дарданеллами цілком розбив венеціанський флот. Адміральський корабель злетів у повітря, й адмірал Моченіто знайшов смерть у морі. Війна з Венецією тривала ще кільканадцять років. Докінчив її щойно Ахмед Кепрілі. Він узяв провід над облогою Кандії і здобув цю твердиню, після чого Крит перейшов під владу Туреччини в 1671 р.

Рівночасно прийшло до непорозуміння між турками й Австрією. Інтереси обох держав зустрілися у Семигороді. Після Габора Бетлена семигородськими князями були Георгій I (1630—1648) та Георгій II Ракоці (1648—1658). Вони вели самостійну політику, не дбаючи про інтереси Туреччини. Георгій II в союзі з Богданом Хмельницьким уладив похід на Польщу. Коли султан наказав його детронізувати, у Семигороді прийшло до боротьби між партією австрійською під проводом Яноша Кемені та турецькою, яку вів Михаїл Апафі. Цісар Леопольд I (1658—1705) дав допомогу семигородцям, і тоді Ахмед рушив на Австрію. У першому наступі турки добули твердиню Найгайзель (Ершекуйвар) 1663 р., але в наступному році цісарський полководець Монтекуколі погромив турків під Сен-Готардом над рікою Рабою. Але цієї перемоги австрійці не використали, й Туреччина задержала здобуті пограничні території та впливи в Семигороді.

Облога Відня і погром турків. Некорисний вислід війни викликав в Угорщині велике пригноблення. Угорські магнати закидали цісареві, що не досить енергійно боронив їх країну й погодився з турками без угоди угорського сейму. Спочатку Габсбурги мали деякі симпатії серед угорців, і з габсбурзьким родом угорські патріоти зв'язували надії на визволення своєї батьківщини від турків. Але тепер настрої змінилися. Появилася нова партія, що думала об'єднати Угорщину в союзі з Туреччиною і за допомогою Франції. Людовік XIV у своїй боротьбі з Габсбургами намагався підняти проти Австрії угорців і знайшов тут зрозуміння своїх планів. У 1666 р. визначні угорські вельможі під проводом палатина (намісника) Веселенія зробили заговор з метою усунути угорську владу: угорським королем мав стати Петро Зріні, а семигородським князем Франц Ракоці. Але цісарський уряд відкрив змову, ув'язнив значну частину винуватців і покарав їх смертю. Цісар хотів використати цей момент, щоб зломити автономію Угорщини, зніс уряд палатина, наложив податки без дозволу сейму, забрав протестантам церкви і їх пасторів засудив на галери. Але тоді в Угорщині вибухло народне повстання під давньою назвою «куруців» (хрестоносців). З допомогою повстанцям наспів з Семигороду князь Апафі, а деяку допомогу прислав Людовік XIV, вдоволений з того, що Габсбурги мають внутрішні клопоти. Леопольд налякався несподівано руху і виявив готовість повернути угорцям давні права, але вже було пізно. Новий проводир повстання Емеріх Текелі піддався під владу султана. Так почалася нова турецька війна 1683 р.

Турецький полководець Кара Мустафа з великою армією рушив на Австрію і почав облягати Відень. Оборонець міста граф Штаремберг мав усього 22000 залоги, але хоробро відбивав приступи турків. Облога тривала два місяці. Тим часом Леопольд добув допомогу деяких німецьких князів, а також із польською кіннотою прийшов на поміч польський король Ян Собеський. У бою 12 вересня 1683 р. християнські війська добули турецький табір і відігнали турків з-під Відня.

Князь Євгеній Савойський

Тоді зав'язався протитурецький союз, до якого увійшли Австрія, Польща, Венеція і папа. Цісарські війська увійшли в Угорщину і добували один замок за другим. У 1686 р. цісарський полководець Карл, князь Лотарингії, після довгої облоги здобув угорську столицю Буду, що 145 років була під владою Півмісяця. Симпатії угорського народу перейшли знову на сторону Габсбургів. Цісар, навчений досвідом недавнього повстання, наказав своїм полководцям лагідно поводитися з повстанцями. Найсильніший опір цісарській владі ставили угорські магнати на Підкарпатті. Найдовше боронився Мукачів під проводом жінки Текелі Єлени. Але остаточно габсбурзькі війська перемогли усюди. У 1687 р. зібрався сейм об'єднаної Угорщини у Прешбурзі (Братиславі) і тут святочно ухвалив, що угорська корона має на вічні часи належати Габсбургам. У наступному році семигородський сейм у Германштадті піддав Семигород під опіку цісаря. Таким способом Габсбурги добули назад великі території, що мали їм дістатися ще півтора століття тому після бою під Могачем (1526 р.). По-стала велика габсбурзька держава — Австро-Угорщина.

Леопольд, захоплений цими успіхами, рішився вести далі війну аж до хвилини, коли турки цілком залишать Європу. Це був план надзвичайно важкий до переведення, тим більше що рівночасно цісар мусив вести на заході війну з Людовіком XIV. Але спочатку воєнне щастя сприяло Австрії. Цісарський полководець, баварський князь Макс Емануїл, у 1688 р. добув Білгород над Дунаєм — ключ до Балканського півострова. Баденський князь Людовік увійшов до Сербії і дійшов аж до Ніша. Рівночасно венеціани добували світлі перемоги на по-

людні. Генерал Франко Моросіні добув ціле побережжя Мореї (Пелопоннесу) й Афіни.

Але султан Сулейман III (1687—1691) знайшов талановитого полководця — третього з роду Кепрілі, Мустафу, — і той зумів вдихнути в турків запал до відпору. В 1690 р. турецьке військо відбило Білгород, а рівночасно Текелі зайняв Семигород. Так австрійці втратили усі балканські здобутки, і війна знову перенеслася до Угорщини. Але австрійську справу врятував новий цісарський вождь — савойський князь Євгеній (1663—1736). Він був сином сестриниці Мазаріні і шукав місця на французькій службі. Але Людовік XIV злегковажив його і не прийняв до своєї армії. Ображений цим, князь перейшов до австрійської служби і від початку визначився як полководець незвичайного таланту. Його перемога над турками під Зентою (над Тисою) вирішила війну. Султан Мустафа II (1695—1703) рішився на переговори з Австрією. Мир підписано у Карловаці 1699 р. Туреччина відступила цісареві Угорщину і Семигород (за виїмком темешварського Банату), а Венеції віддала Морею. Польща здобула тоді Поділля, утрачене в 1672 р.

Карловацький мир виказав, що турецька могутність належить уже до минулого й що турецька влада в Європі кінчається. Зате до нової сили прийшли австрійські Габсбурги.

Туреччина у XVIII ст. Турки не відразу погодилися із своїми втратами і в недовгому часі пробували добути собі назад відступлені країни. За султана Ахмеда III (1703—1730) войовничий великий візир Дамад Алі-паша розпочав війну з Венецією і в 1715 р. добув Морею. Венеція увійшла в союз з Австрією, і тоді почалася війна на угорській границі і на морі. Турки облягали венецький острів Корфу, але полковник Шуленбург з 18000 німецьких найманих вояків відбив їх приступи. В Угорщині князь Євгеній погромив турецьке військо під Петроварадином і здобув Білгород. Цими перемогами Євгеній здобув собі європейську славу. В мирі у Пожароваці 1718 р. турки відступили Австрії Банат, Малу Волощину (до ріки Алоти) і більшу половину Сербії. Венеція втратила Морею, але задержала Корфу і пограниччя Албанії, а також право до торгівлі у турецьких країнах. Для Австрії Пожаровацький мир був великим тріумфом — ніколи вона не мала таких широких границь.

Але ці здобутки залишилися недовго в руках Габсбургів. Князь Євгеній, що був головним ініціатором австрійської експансії, помер у 1736 р., і по ньому не знайшлося в австрійській державі полководця, що вмів би продовжувати його політику. В 1736—1739 рр. Австрія вела нову війну з Туреччиною, маючи як союзницю Росію, але без належного проводу. Австрійські війська захопили Ніш і викликали повстання в

Сербії та Албанії, але турки почали контрофензиву, здушили повстанчий рух і врешті виперли австрійців за Дунай. У мирі в Білгороді в 1739 р. цар мусив зректися Сербії і Малої Волощини. Ця границя залишалася без змін аж до 1878 р.

Рівночасно з австрійськими війнами Туреччина вела також довголітню боротьбу з Персією. Розпочав її ще Ахмед III, використовуючи спори, що розгорілися між суннітами та шиїтами. Султан попирав суннітів і мав надію, що Персія признає його владу як каліфа, голови всього мусульманського світу. Але на ведення війни мусив завести нові податки. Це викликало грізне повстання в Константинополі. Ахмеда яничари ув'язнили й у скорому часі отруїли. Він був відомий як поет і протектор мистецтва.

Війну з Персією продовжував Магмуд I (1730—1754), але не добився ніяких успіхів. Мустафа III (1757—1774) зайнявся реформами у своїй державі. Його правою рукою був талановитий великий візир Редіб-паша. Він упорядкував фінанси й завів кращу дисципліну серед буйних яничарів.

Але над турецькою державою зависла нова грізна небезпека з боку Росії. Вже Петро Великий носився з широкими чорноморськими планами і після покорення України задумав виповісти війну мусульманському світові. Його плани продовжувала Катерина II. У першій турецькій війні 1768—1774 рр. цариця добула Крим і побережжя Чорного моря та право до опіки над ісповідниками грецького обряду в Туреччині (мир у Кючук-Кайнарджі 1774 р.). Другу війну, 1787—1793 рр., Росія вела спільно з Австрією. Обидві держави змагали до поділу турецької держави, але своєї мети не досягнули. У мирі в Яссах 1791 р. затвердили ще раз границю на Дунаї між державою Габсбургів та Туреччиною, а в мирі в Яссах 1792 р. султан втратив тільки невелику територію між Дністром і Бугом. Туреччина утрималася поки що на своїх просторах країнах і на великодержавному становищі. Але внутрішні повстання і бунти, що підіймалися в різних провінціях (в Єгипті, Сирії, на Балканському півострові), свідчили, що наростали нові небезпечні сили, грізні для цілості імперії.

Бранденбурзько-пруська держава. Поруч з Австрією до великого значення у Німеччині дійшла бранденбурзько-пруська держава. Як вказує назва, вона постала з двох окремих частин. Бранденбург — це була країна над Середньою Ельбою, заселена спершу західнослов'янськими племенами. На початку XII ст. почалася німецька експансія на схід, і тоді ці землі добув князь Альбрехт Ведмідь (1134—1170), з асканського роду. Він zorganizовував тут пограничну округу, що звалася Бранденбурзькою маркією. Ця німецька держава розро-

сталася пізніше на схід і північ коштом слов'ян. До найширших границь Бранденбург дійшов за маркграфа Вальдемара (1305—1319), добуваючи Балтійське побережжя аж по Данціг. З початком XV ст. (1415 р.) маркія перейшла під владу Гогенцоллернів, що на довгі часи осталися в ній як династія. Упродовж XVI ст. Бранденбург не вибивався нічим з-поміж німецьких князівств. Внутрішня його історія обмежувалася до боротьби між маркграфами та шляхтою і містами. З початком XVII ст. держава Гогенцоллернів збільшилася територіально: в 1614 р. маркграф Йоганн Сигізмунд добув надрейнські землі — Клеве, Марк, Рафенсберг, а в 1618 р. злучив із Бранденбургом Східну Пруссію.

У Пруссії в середньовіччі жило литовське плем'я пруссів, дуже войовниче, що часто нападало на сусідів. Щоб опанувати їх землю, мазовецький князь Конрад в 1226 р. осадив над Віслою німецький орден хрестоносців. Німці упродовж півстоліття завоювали цілу країну від Вісли до Німану і заснували там цілий ряд сильних замків, як Торунь, Ельбінг, Марієнбург та ін. У короткому часі орден став великою мілітарною силою над Балтійським морем. На чолі ордену стояв великий магістр, якого вибирала довічно так звана генеральна капітула. При великому маїстрі було п'ять найвищих достойників: великий комтур, що вів управу держави і заступав маїстра; маршал, що кермував воєнними справами; шпитальник, що опікувався слабими; одягальник — завідатель зброєю; і скарбник — управитель фінансами. На чолі провінцій стояли крайові маїстри. Вони разом із п'ятьма достойниками творили генеральну капітулу. Лицарі жили по дванадцять душ у домах ордену (конвентах) під проводом комтурів. Орден вів широку торгівлю через Марієнбург і Кенігсберг. Засоби його так збільшилися, що він почав вести великі капіталістичні інтереси, позичаючи гроші на проценти.

З початком XIV в. лицарі почали боротьбу з Польщею. В 1309 р. вони захопили Помор'я з Данцігом і відгородили Польщу від Балтії. Володислав Локеток переміг їх під Пловцями в 1331 р., але не мав сили добути назад утрачених земель. Казимир у 1343 р. у Каліському мирі мусив признати за орденом устя Вісли.

Пізніше орден почав поширювати свої границі в напрямі Литви, і це була причина, що Литовське Велике князівство в 1385 р. увійшло в унію з Польщею. В 1410 р. польські і литовські війська перемогли хрестоносців під Грюнвальдом, але Ягайло не зміг відібрати ім Вісли. Щойно Казимир Ягайлович, після 13-літньої війни з орденом, у Торунському мирі 1466 р. виборів собі доступ до моря. Від того часу хрестоносцям залишалися тільки Східна Пруссія, і великий маїстр мусив при-

знати себе васалом польського короля.

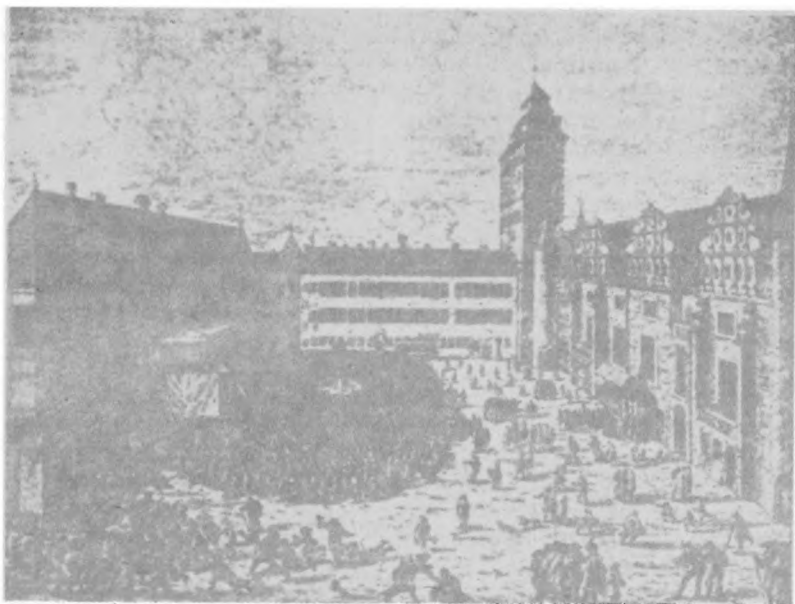
Коли у Німеччині поширилося лютеранство, браття ордену прийняли також нову віру, й орден розпустився. Останній великий магістр, Альбрехт, із бічної лінії Гогенцоллернів, проголосив себе пруським князем і в тому характері склав чолобитню королеві Сигізмундові I. В 1618 р., як уже було згадано, Пруссія перейшла під владу бранденбурзьких Гогенцоллернів.

Фрідріх Вільгельм,
«великий курфюрст»

Великий курфюрст. Першим володарем, що довів

бранденбурзько-прусську державу до вищого розвитку, був Фрідріх Вільгельм (1640—1688), якого пізніше звали «великим курфюрстом». Він перебув молодість у Нідерландах і тут познайомився з широкою господарською політикою. На початку свого правління він мав дуже трудне становище, бо Бранденбург був знищений переходами цісарських і шведських військ. Фрідріх Вільгельм змагав всіма силами до миру, намагався звільнитися від впливів Австрії і нав'язати добрі відносини зі Швецією. У Вестфальському мирі 1648 р. він за шведською допомогою дістав частину Помор'я і деякі секуляризовані землі в Північній Німеччині. Дальші успіхи принесла шведсько-польська війна. Фрідріх Вільгельм лавірував зручно між обома державами й остаточно добув для Пруссії звільнення від васальної залежності від Польщі в 1658 р. Мир в Оливі в 1660 р. затвердив повну самостійність бранденбурзько-прусської держави. Епоха великих воєн Людовіка XIV причинилася також до зросту значення Бранденбургу. Фрідріх Вільгельм не хотів піддатися впливам французького короля, як це робила більшість німецьких князів, а вів свою самостійну політику. Він увійшов у союз з Габсбургами і виступив проти шведів, що напали на Помор'я. У бою під Фербеліном у 1675 р. пруська кіннота розбила сильне шведське військо. У дальшій війні пруські війська також мали успіхи, а на морі виступив уперше бранденбурзький флот. Курфюрст захопив тоді значну частину шведського Помор'я. Але коли прийшло до закінчення війни, курфюрстові союзники, Голландія і цісар, добули користі тільки для себе, а Фрідріха Вільгельма залишили його власним силам. У мирі в Сен-Жермені у 1679 р. він

Центральна площа Кенігсберга

мусив віддати шведам здобуте Помор'я. Пізніше він пробував порозумітися з Людовіком XIV, але остаточно вернувся до протифранцузької політики.

Рівночасно з воєнними походами Фрідріх Вільгельм переводив важні внутрішні реформи у своїй державі. Він змагав передусім до того, щоб різні окремі провінції злучити в одне державне тіло. Проти цього виступили Провінціальні Стани, що привикли до давнього партикуляризму і не вміли зрозуміти потреб новочасної держави. Курфюрст із великою енергією боровся з тими егоїстичними тенденціями і дбав про те, щоб збільшити авторитет центральної влади. Він утворив нову адміністрацію, так званих окружних комісарів. Спочатку вибирали їх Стани, пізніше на пропозицію Станів назначував курфюрст. Фрідріх Вільгельм поволі обмежував компетенції Станів і за допомогою своїх урядовців сам перебрав владу. По довгих заходах пощастило йому завести всюди одноцільні податки. На голландський зразок він завів посередні податки, так звані акцизи, від продажу напоїв і харчів. Ця реформа спочатку зустріла опір населення, але виявилось, що цей рід податку є легший, ніж давні контрибуції. Завдяки реформам курфюрста державний скарб збільшив свої доходи всемеро.

Велику вагу курфюрст прив'язував до господарських справ. Він був прихильником ідей меркантилізму, але не проводив його так безоглядно, як це робив Кольбер. Він заопікувався ремеслом і завів велику промисловість. Немалою допомогою були для нього французькі гугеноти, яким він дав захист у Бранденбурзі після знесення Нантського едикту. Вони завели в краї різні нові роди промисловості. Курфюрст намагався налагодити комунікацію, будував гостинці, провів канал від Шпрее до Одри, названий його ім'ям, завів постійну пошту. За допомогою голландців постав бранденбурзький флот. Курфюрст, що пізнав за своєї молодості зразкове голландське хліборобство, робив різні заходи, щоб підняти рільничу культуру у Бранденбурзі та Пруссії. Особливо займався неужитками, що їх старанно загосподарював. Хліборобам, що поселялися на нових ґрунтах, давав інвентар і знижку податків. У курфюрстових доменах коло Берліна заведено тоді уперше картоплю, що поволі почала добувати собі значення в господарстві.

Наслідник Фрідріха Вільгельма, Фрідріх (1688—1713), продовжував протифранцузьку політику батька і був вірним союзником Габсбургів. Цісар віддячився йому тим, що погодився на піднесення Пруссії до титулу королівства в 1700 р., і Фрідріх коронувався в Кенігсберзі. Перший прусський король добув собі ім'я як опікун науки і мистецтва, заснував у Берліні наукове товариство й мистецьку академію, протегував учених, як, наприклад,

Гвардієць-гренадер війська
Фрідріха Вільгельма

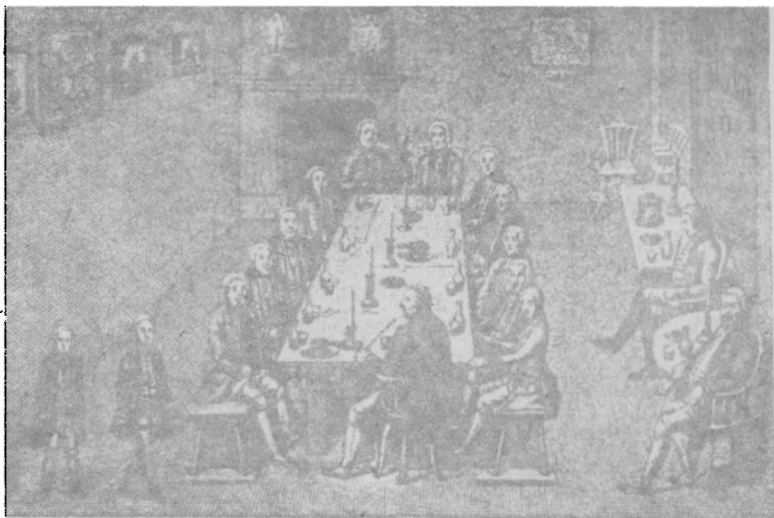

Панорама Берліна. 1688 р.

математика Ляйбніца й історика Пуфендорфа, побудував нові палати, прикрашував міста пам'ятниками. До того всього мав він величавий двір, через що фінанси держави значно підупали.

Фрідріх Вільгельм I. Іншої вдачі був третій по ньому пруський король Фрідріх Вільгельм I (1713—1740). Це був суворий тверезий чоловік, що легковажив зверхню пишноту й розкіш життя, а дбав тільки про міцний розвиток держави. За перший обов'язок володаря він уважав ощадність і проводив її в цілій державі. Свій двір він обмежив до найконечніших потреб і зменшив число служби, усунув дорогі меблі й прикраси, випродав усі батьківські дорогоцінності, щоб сплатити державні борги. Королівські обіди склалися з найпростіших страв, а королева і королівни мусили займатися домашніми роботами. Король дозволяв собі на єдину приємність — брати участь у так званій табачній колегії. У просто улаженій кімнаті на звичайних стільцях засідали король та його приятелі, курили люльки, попивали тяжке пиво і забавлялися грубими жартами.

У державних справах Фрідріх Вільгельм був крайнім автократом. «Слухати і не резонувати», — це були його звичайні слова. Сам працював безнастанно і такі самі вимоги ставив до своїх міністрів та всіх урядовців. Нерідко кидався з палицею на того, хто відважувався його не слухати. Він виховав собі пильне й обов'язкове урядництво, що точно виконувало всі його накази. Але дбав щиро про своїх співробітників, визначав урядовцям добрі платні і підняв їх суспільне значення. Він

Фрідріх Вільгельм I у «табачній колегії»

об'єднав цивільну й військову адміністрацію під одною генеральною дирекцією, що підлягала «тайному кабінетові» під проводом короля. Права шляхти він обмежив і наложив на неї податки, від яких вона перед тим була вільна. Коли ж пруські вельможі запротестували проти цього, він відповів: «Я йду до моєї мети, утверджу мою владу й осаджу корону твердо, як на скелі». Також зменшив він самоуправу міст і сам назначував членів міських рад.

Завдяки ощадній політиці Фрідріх Вільгельм сплатив борги свого легкодушного батька і підніс доходи скарбу на 7 мільйонів талерів річно. Вмираючи, він залишив 10 мільйонів у державній касі. Державні доходи він побільшив ще через те, що приватні мажорнати свого роду зачислив до державних.

Під окремою опікою короля стояло військо. Він збільшив його число з 38000 до 83000 і завів обов'язкову службу всіх підданих. Кожний полк мав свою рекрутаційну округу або кантон і звідти набирив собі рекрутів. Обов'язок служби тривав 20 років, але вояки відбували вправи тільки 2—3 місяці щороку. Селяни йшли до війська неохоче, а тому, крім цих «непевних кантоністів», треба було зтягати наймане військо. Королівську гвардію творили «довгі хлопці», що визначалися високим ростом. Королівські агенти вишукували їх по всій Європі, також і по українських землях. Вони носили високі бляшані шоломи, і це видовжувало їх постаті. Прусське

військо визначалося особливою дисципліною і докладною муштрою, так що служило за взір іншим державам. Але цей високий рівень король добував гострими варварськими карами. Офіцерів Фрідріх Вільгельм добирав з-поміж місцевої шляхти, щоб притягнути її до державної служби. В організації війська найпершим співробітником короля був дессауський князь Леопольд I, суворий, але веселий вояк, що безнастанно уліпшував військо; він, між іншим, завів у війську рівний крок. Вояки незвичайно його любили, а ще більшу популярність добув він собі тим, що оженився з міщанкою, донькою аптекаря.

Фрідріх Вільгельм I дбав дуже, як і «великий електор», про те, щоб піднести хліборобство. У державних землях завів довголітні держави, так що державці могли дбати про інтенсивну культуру. Він хотів мати здоровий селянський стан й у своїх доменах зніс підданство. Шляхті заборонював уживати гострих засобів проти підданих. Число населення у Пруссії збільшив тим, що прийняв 20 тисяч селян, яких зальцбургський єпископ прогнав за вірність протестантизму. Вони сколонізували багато запущених ґрунтів. Король протегував також промисловість, і в тих часах розпочався експорт пруського сукна до Росії.

До науки й мистецтва король був байдужий, але в 1717 р. завів обов'язок загалного навчання, утворив багато народних шкіл і дбав про освіту вчителів.

Фрідріх Вільгельм I поруч із «великим курфюрстом» був головним засновником могутності пруської держави. Завдяки його такій пильній праці й організаційним заходам Пруссія добула основи, що на них могла розвинутися в велику європейську силу.

12. МІЖ БАЛТІЙСЬКИМ ТА ЧОРНИМ МОРЯМИ

Швеція в другій половині XVII ст. Коли королева Христіна зрелася шведської корони, наслідником став її небіж Карл X Густав (1654—1660). Він наново підняв славу шведської зброї і своїй державі запевнив провідне становище у Східній Європі. Проти кандидатури Карла виступив польський король Ян Казимир і наново підніс претензії польськ-ваза до шведського престолу. Це дало почин до довголітньої шведсько-польської війни. Шведські війська ввійшли у Великопольщу й Лівонію та здобули Варшаву й Краків. А

тому що рівночасно проти Польщі виступили Богдан Хмельницький і Московщина, Ян Казимир мусив залишити свою державу і втікати на Шлезьк. Але Карл не зміг утримати здобутих широких просторів. Проти небезпечно-го зросту Швеції виступили цісар, Данія, Голландія. Неприхильне становище займали також Московщина та Пруссія. Карл рушив проти Данії, перевів своє військо по замерзлому морю до Зеландії і розпочав облогу Копенгагена. Король Фрідріх III мусив погодитися на некорисний мир і віддати Швеції деякі острови, між іншим Борнгольм (1658 р.). Але невдовзі війна відновилася, і тоді Данія за допомогою союзників добула

Петро I

собі кращі умови. У тому самому часі Ян Казимир зорганізував наново сили Польщі, і шведи поспішно уступили на північ. Коли умер Карл X, прийшло до миру в Оліві коло Данціґа 1660 р. Швеція не добула ніяких нових провінцій, але також не втратила нічого з своїх територій; Ян Казимир зрікся прав до шведського престолу. З уваги на те, що всі сусіди були ослаблені, Швеція утримала за собою провід на Балтійському морі.

За Карла XI (1660—1697) найважливішою державною справою була направа фінансів, що дуже підупали з причини довгих війн. Король наказав передусім так звану редукцію доменів, тобто відібрання державних земель із приватних рук. Магнати, в яких руках були ці маєтності, противилися тому, але король знайшов допомогу з боку міщан, селян, духовенства та дрібної шляхти й переводив свої плани з незвичайною енергією. Все, що коли-будь належало до корони, він відбирав безоглядно, і багато магнатських родів втратило своє значення. Король обнизив також самовільно наполовину державні борги, зараховуючи до них заплачені проценти. Такими гострими засобами він довів державний скарб до рівноваги.

Боротьба з вельможами допомогла Карлові XI утвердити абсолютну владу. У 1693 р. шведський сейм прийняв так звану декларацію суверенності: король як суверенний володар мав право видавати закони за своєю волею, не потребував склика-

ти сейму і взагалі не був відповідальний «перед ніким на землі». Ніколи ще королівська влада у Швеції не була така широка. Але своєї влади Карл XI уживав на скріплення сили держави: намагався підняти промисловість у дусі меркантилізму, опікувався гірництвом, будував нові дороги й канали, збільшував військо. Залежні від Швеції провінції у Північній Німеччині, Лівонії й Іспанії він використовував до крайніх меж, а це розбуджувало серед їх населення ненависть до шведів.

Карл XII. Північна війна. Син Карла XI, Карл XII (1697—1718), коли батько помер, мав тільки 15 років, але за дозволом Станів перебрав владу в свої руки. Молодий вік короля заохотив сусідів виступити проти Швеції. Здавалося, що недосвідний володар не зможе оборонити держави і шведська імперія втратить своє провідне становище. До протишведського союзу увійшли Росія, Данія і Саксонія з Польщею. Московський цар Петро Великий за найважливіше своє завдання уважав добути Московщині доступ до Балтійського моря і бажав добути собі побережжя Фінського заливу. Данський король Фрідріх IV хотів відібрати утрачені недавно надморські провінції, а Фрідріх Август, саксонський курфюрст і польський король, виступив із претензіями Польщі до Лівонії.

Рівночасно ударили данці на Гольштайн, що був у союзі зі Швецією, польсько-саксонські війська на Ригу, а цар на Естонію. Почалася так звана Північна війна 1700—1721 рр. Але на дивовижу всієї Європи Карл XII не налякався грізної коаліції, але скорим виступом погромив ворогів. Насамперед він вирушив із флотом проти Данії і напав на столичний Копенгаген. Фрідріх IV відразу упокорився, прийняв мирні умови Карла XII і покинув союз із Петром та Августом у 1700 р.

Після цієї перемоги Карл перекинув своє військо до Естонії і під Нарвою переміг московське військо. Перемога була блискуча, бо шведів було всього 8000, а москалів рахували на 40000. З Естонії король перейшов до Лівонії в 1701 р., обсадив Курляндію і загрозив Польщі війною. У 1702 р. увійшов до Варшави, переміг польсько-саксонське військо під Клішевом і здобув Краків. Під впливом цих успіхів шведської зброї поляки відвернулися від Августа, а Карл XII перевів вибір на короля свого прихильника, Станіслава Лещинського, в 1704 р. Невдовзі шведські війська увійшли до Саксонії і дійшли до Ляйпціга. Фрідріх Август мусив прийняти некорисний мир в Альтранштеті 1706 р.; він зрікся польської корони й союзу з Росією. Обидва королі з'їхалися тоді разом, і сучасники зазначували, як незвичайно вони відрізнялися один від одного. Курфюрст був зразком елегантного кавалера на французьку мо-

ду, любив оточувати себе жіночим товариством і навіть під час нещасливої війни улаштував величаві бенкеті. Зате Карл був передусім воювачем. Не любив розкоші, зимою й літом носив простий жовнірський мундир з мосяжними гудзиками та високі рейтарські чоботи, не відхилявся від ніяких воєнних трудів, вдоволювався простими стравами, не пив вина. І цей суворий воєвода диктував мир елегантному курфюрстові.

Жертвою саксонсько-шведського порозуміння упав лівонський шляхтич Райнгольд Паткуль. Він разом з іншими панами виступав проти шведської влади у Лівонії й особливо проти шведських ревізицій, від яких дуже

терпіло населення. Він був посередником між Августом і Петром і довів до їх союзу. Але на домагання Швеції Август видав тепер Паткуля. Карл віддав його на муки й засудив на смерть за зраду держави.

Карл задержався на цілий рік у Саксонії, відживив там своє військо й тоді розпочав похід проти третього противника, царя Петра. У 1708 р. він здобув Гродно й Вільно, перейшов Березину і попрямував на Смоленськ. Але, бачучи труднощі походу серед околиць, спустошених московським військом, рішився перейти в Україну і тут злучитися з гетьманом Мазепою. Та цей несподіваний похід на південь показався помилкою, бо Мазепа зі своїми однодумцями до війни з Московщиною не був ще підготовлений. Цар Петро ударив наперед на шведські резерви під проводом Левенгаупта, що поспішали на допомогу Карлові, і розбив їх під Лісною на Білій Русі. Цим він відрізав Карла від його балтійської бази. Мазепа й запорожці злучилися з Карлом, але разом шведсько-українські сили були ослабі, щоб протидіяти великій армії Петра. Під Полтавою 8 липня 1709 р. царські війська погомили шведів. Карл із Мазепою мусили уступити до Молдавії.

Занепад Швеції. Незважаючи на цю тяжку катастрофу, Карл не втратив енергії. У таборі в Бендерах він зібрав розбиті

Гетьман Іван Мазепа

полки й почав приготувляти їх до дальшої боротьби. Певелося йому приєднати собі султана, і Туреччина виповіла війну Московщині. Петро мусив чимскорше стягати військо на Україну, щоб виступити проти шведсько-турецької коаліції.

До зустрічі прийшло над рікою Прутом 1710 р. Цар Петро зі своїм військом загнався задалеко, й турки зі шведами окружили його табір. Ситуація була така тяжка, що Петро мало не попав у полон. Але він розпочав переговори з великим візиром, перекупив турецьких достойників і добився миру. Він зрікся Азова, зобов'язався не втручатися у справи Польщі й дозволити свободний перехід шведам через свої країни. Це перемир'я було новою катастрофою для Карла, — він втратив надію на перемогу. Незважаючи на це, він залишився на п'ять років у Бендерах, продовжуючи війну з Росією. Помагав йому Орлик, що через своїх висланників намагався викликати повстання на Правобережжі. Остаточно турки рішили позбутися Карла, напали на шведський табір і підпалили його. Король боронився хоробро, але таки турки його здобули і присилювали короля забратися з Туреччини. Король відбував подорож верхи, майже без перерви, через Угорщину й Німеччину упродовж 14 днів, і так заїхав до Штральзунда 1714 р.

За той час змінилися відносини у північних країнах. Три давніх противника Швеції знову обновили союз і почали війну на всіх фронтах. Август II випер із Польщі Лещинського і наново здобув польську корону. Данський король Христіан напав на Швецію. Цар Петро поширив свої здобутки на балтійських побережжях, займаючи Естонію, Лівонію і частину Фінляндії. Уперше появилася на Балтійському морі російський флот. До протишведського союзу приступив також пруський король Фрідріх Вільгельм I і заатакував шведське Помор'я. Між ворогами Швеції знайшовся також англійський король Георг, що, як власник Ганновера, хотів усунути шведів із Німеччини.

Карл XII з незвичайною енергією кинувся рятувати свою державу. Він не хотів погодитися на ніякий мир, а всю надію бачив у воєнній перемозі. Але не міг він уже дати ради численним ворогам. Він пробував боронити Штральзунд, але коли пруські війська здобули сусідні місця, мусив кинути Німеччину і переїхати до Швеції. Тут він зайнявся упорядкуванням господарських відносин. Шведський скарб так зубожів, що король був примушений випустити низькопробну монету, яку нарід не хотів приймати. В 1718 р. він рушив на Норвегію, щоб звідти прогнати москалів, але під час облоги пограничного замку Фрідріхштайн поляг від ворожої кулі. Смерть його прийшла так ненадійно, що сучасники думали, що король загинув з руки скритовбивника. Так марно покінчив

Загальний вигляд Стокгольма. XVII ст.

життя володар, що своїми походами зачудував всю Європу, загинув, нічого не доконавши.

Із смертю Карла XII покінчилося великодержавне становище Швеції, що від часів Густава Адольфа упродовж століття утримувала гегемонію на півночі Європи. Шведський сейм обрав королевою молодшу сестру Карла XII Ульріку Елеонору (1719—1720), а коли вона зреклася корони, — її чоловіка Фрідріха (1720—1751) з династії Гессен-Кассель. При тій нагоді обмежено королівську владу на річ державної ради, до якої належали представники аристократії. У 1721 р. Швеція підписала мир у Ніштадті і зреклася всіх територій по другому боці моря. Данія забрала частину Шлезвігу, Ганновер, князівства Бремен і Ферден, Пруссія — Західне Помор'я із Штетином, Росія — Лівонію, Естонію, Інгрію та частину Карелії. За ці втрати Швеція дістала невелике грошове відшкодування (4 мільйони талерів), але втратила європейське значення.

Петро Великий. Місце Швеції на Балтійському морі зайняла Росія під проводом царя Петра Великого (1689—1725). Петро, син царя Аلكсiя і Наталії Нарішкіної з визначного боярського роду, народився 1672 р. У десятому році життя збунтовані стрільці проголосили його царем, разом із братом Іваном. Регенцію в їх імені вела сестра Софія (1682—1689). З молодих років Петро проявляв цікавість до техніки і військовості і, як підросток, пробував зорганізувати собі свою гвардію. У Москві

він познайомився з переселенцями з Західної Європи, що мали тут свою колонію. Це були англійці, голландці і німці, здебільша купці і промисловці, люди доволі освічені, що своїм побутом значно перевищували московську аристократію. Через них він познайомився уперше з західним життям, наукою і технікою. Найбільший вплив на Петра мав шотландець Патрік Гордон, пізніше генерал, дорадник царя у військових справах. Гордон перебував також в Україні і залишив інтересні мемуари. Другим близьким приятелем молодого царя став швейцарець Франц Лефорт, товариш його забав.

Петро цікавився морем і флотом, відбув дві подорожі до Архангельська, що був тоді єдиним московським портом, і там почав студіювати будову кораблів. Під час війни Росії з Туреччиною він уперше вивів на Азовське море новий флот, побудований за голландськими зразками, і за його допомогою добув твердиню Азов (1696 р.).

Щоб краще пізнати життя Західної Європи й особливо розвиток техніки, Петро відбув у 1697—1698 рр. подорож по західних землях. Подорож відбулася під видом виїзду московського посольства до європейських держав під проводом Лефорта. Між 200 учасниками місії скривався й цар під іменем Петра Михайловича. Посольство виїхало з Риги, об'їхало побережжя Лівонії, Пруссії і Помор'я, відвідуючи значніші порти. Потім Петро поїхав до Берліна і через Німеччину до Амстердама. Тут за допомогою знайомих голландців він добув учителів математики, астрономії, будови кораблів та ін., відвідував музеї та лабораторії, студіював господарство та торгівлю Голландії, знайомився з ученими, ремісниками й робітниками, про все розпитувався і всього учився. Щоб краще пізнати техніку будови кораблів, він працював як простий робітник у теслі й коваля, а пізніше у корабельних майстернях Східноіндійської компанії. З Голландії їздив до Англії на запросини Вільгельма III, приглядався морським маневрам, найняв собі до Росії парусот техніків і робітників та закупив багато корабельних засобів для свого флоту. Поворотну подорож відбув через Німеччину й Австрію. У Відні вів довгі розмови з цісарем Леопольдом I про плани турецької війни. Бажав він іще їхати до Венеції і там познайомитися з будовою галер, але вістка про бунт стрільців приспішила його поворот. Їхав через Галичину і в Раві Руській вів переговори з Августом II про виступ проти Швеції.

Зв'язки царя з чужинцями і його захоплення західними обичаями викликали велике невдоволення серед представників консервативного боярства та міщанства. Петро підозрівав, що в обороні давнього ладу готові стати стрільці, що були царською гвардією, і перед своїм від'їздом вислав їх

на польську границю, а до Москви стягнув нові полки під проводом чужоземних офіцерів. Але стрільці збунтувалися і рушили на столицю. Заки Петро вернувся, генерал Гордон уже їх погромив і частину взяв у полон. Петро піддав бунтівників різномодним мукам і коло 1000 покарав смертю, а стрілецькі полки зліквідував. Регентку Софію, що була в порозумінні з бунтом, за кару Петро детронізував і віддав силоміць до монастиря.

Невдовзі почалася Північна війна. Спочатку Петрові не вельося, і Карл XII під Нарвою малими силами розбив велику московську армію. Але шведський король залишив Естонію, поспішаючи на захід, і тоді цар почав систематично здобувати шведські твердині і врешті захопив цілу Інгрію, а пізніше Естонію і Лівонію. В 1703 р. він заснував при усті Неви нову столицю Санкт-Петербург, до фортечних робіт уживаючи українських козаків. Це мало бути для Росії «вікном до Європи». Новий похід Карла XII в 1708 р. мало не знищив царських планів, але бій під Полтавою віддав у руки Петра перемогу. У Ніштадському мирі він задержав усі свої здобутки.

Ледве закінчилася шведська війна, як уже Петро кинув свої війська на інший фронт — на схід. Уже не перше експансія Московщини зверталася до Азії. Тепер Петро рішився завершити давні завоювання. Внутрішня боротьба, що почалася у Персії, дала йому змогу вислати з Астрахані флот на Каспій. У війні 1722—1723 рр. він здобув усі побережні твердині, від Дербента до Баку. У поході брали участь також українські полки. Але рівночасно проти Персії виступила Туреччина, і цар мусив порозумітися з султаном про поділ сфери впливів.

Рівночасно московська займанщина побільшувалася у Сибіру. В 1689 р. прийшло до першого російсько-китайського договору у Нерчинську: Китай застеріг собі область ріки Амуру. В 1697 р. московські козаки здобули Камчатку.

Реформи Петра. Завдяки усім перемогам дуже високо піднявся авторитет царської влади. Петро прийняв титул імператора і володів як повний самодержець. В управі держави він перевів реформи на зразок західного абсолютизму. На місце давньої боярської Думи він назначив Сенат як найвищу адміністраційну й судову установу. Усякі самоуправні колегії втратили своє значення, а вся влада була в руках царя і назначених ним урядовців. Всі важливі справи цар регулював своїми «указами». Петро змінив також основну церковний устрій: він зніс уряд московського патріархата і на це місце завів так званий Найсвятіший Синод як найвищу церковну установу, і сам назначував його членів. Столицю держави в

1712 р. Петро переніс з Москви до Петербурга. Старовинна, консервативна Москва з нехиттю відносилася до його реформ, і він волів будувати новий лад у новому центрі. Петербург він далі розбудовував і прикрашував новими будовами та палатами (Петергоф, Оранієнбаум). На сторожі столиці стояла позахідному укріплена фортеця Кронштадт.

Петро займався пильно піднесенням господарства своєї держави. Все перед очима він мав добробут західних країн і намагався піднести Росію до того самого рівня. Особливу його опіку стрічали ремесло і промисловість; він поширював годівлю овець, площу засіву конопель, тютюну й ін., щоб забезпечити нові майстерні сирівцями, протегував усюди гірництво, будував дороги, перекопував канали, щоб облегшити комунікацію на величезних слабо залюднених просторах. Війну з Персією вів головно тому, щоб добути Росії шлях експорту. Упорядкував фінанси держави, добув нові джерела доходів, так що не тільки сплатив борги по шведській війні, але й забезпечив свій скарб на дальші роки.

З незвичайною упертістю цар Петро намагався перевести до Московщини західну культуру. В 1716—1717 р. відбув ще одну європейську подорож через Данціг, Штетин, Копенгаген, Амстердам до Парижа, щоб ще раз приглянутися до західних обичаїв. Він очоче приймав на своєму дворі чужинців і приміщував їх на відповідальних становищах. Звернуа увагу також на освіту й заводив школи на західний зразок. Великою допомогою стали йому в тому українці, як Прокопович, Яворський та ін. Довгими десятиліттями всі вищі шкільні становища в московських землях займали вихованці київської Академії. Цар заснував у Петербурзі Академію наук, що почала перші наукові досліді.

Цар старався змінити, також московський побут, жадав, щоб люди вищих чинів носили європейські одяги, стригли бороди, примінювалися до західних культурних звичаїв. Але ці зверхні переміни викликали найбільшу опозицію. Як представник консервативної течії виступав навіть царський син Алексій, що критикував реформи Петра й відгрожувався, що колись приверне давні обичаї. Через те між Петром та сином прийшло до відкритої ворожнечі; цар у гніві віддав сина до в'язниці, і там він умер від тортур у 1718 р.

Для російської держави Петро мав незвичайне значення як творець новочасної Росії; але його ідеї не скоро ще прийнялися в московському громадянстві.

Катерина II. Петро визначив наслідницею свою другу жінку, Катерину I (1725—1727). Вона була донькою курляндського селянина і віддалася за шведського драгуна, але в

Марієнбурзі попала в російський полон і так сподобалася цареві, що він узяв її собі за дружину. В її імені рядив дорадник Петра Александр Меншиков як голова «таємної ради». Після смерті Катерини царем став Петро II (1727—1730), син Алексія; він застав Меншикова до Сибіру, а сам дістався під впливи боярського роду Долгоруких, залишив Петрові реформи і переніс столицю до Москви.

Катерина II

Коли Петро в короткому часі помер, таємна рада віддала престіл сестриниці Петра Великого, Анні Іоаннівні (1730—1740), вдовиці по курляндському князеві. Її дорадниками були курляндець Бірон і німці Остерман і Мініх. Анна була прихильницею Петрових реформ і знову перенесла свою резиденцію до Петербурга. Анна вела разом з Австрією війну проти Туреччини (1736—1739). Російські війська добули тоді Азов, Перекоп, Очаків і частину Молдови. Але Австрія склала передчасно мир, і Росія, залишена своїм силам, змогла задержати тільки Азов. Все-таки від того часу російська держава звертала велику увагу на Чорне море.

Анна назначила наслідником свого малолітнього сина Івана (1740—1741). За управу держави почали вести між собою боротьбу три міністри цариці. Консервативна партія використала це, детронізувала Івана і проголосила царицею наймолодшу доньку Петра I, Єлизавету (1741—1762). Нова цариця не цікавилася політикою, і всі державні справи вели в її імені любимці, що не раз бували знаряддям у руках інших держав. Росія спочатку стояла по стороні Франції і Пруссії, пізніше перейшла до союзу з Австрією.

Наслідник Єлизавети, Петро III (1762), був гарячим симпатиком прусського короля Фрідріха II, зірвав австрійський союз і став по стороні Пруссії. Він відкликав із заслання Бірона і Мініха та намагався провести деякі реформи, але консервативна партія виступила проти нього, і він упав жертвою заговору.

Царський престіл добула тоді жінка Петра, Катерина

Козацька корогва. 1762 р.

на II (1762—1796). Вона походила з німецької династії (князів Ангальт), але зуміла придбати собі симпатії аристократії та духовенства своєю обережною політикою, в якій вона лавірувала між консерваторами та прихильниками реформ. Зараз на початку свого володіння вона усунула з Москви чужоземні війська і всі вищі уряди розділила між росіянами. Таким способом вона зазначува-

ла, що хоч походить із чужого роду, але вестиме державу у російському дусі. У своїй політиці вона брала собі за взір Петра Великого, побудувала йому величезний пам'ятник і дбала про те, щоб здійснити його великодержавні наміри. Так само як Петро, вона змагала до поширення границь російської держави і піднесення її добробуту й культури.

Катерина мала значну освіту й залюбки вчитувалася у тодішню раціоналістичну літературу. З визначними представниками французької літератури стояла у постійній переписці, гостила у Петербурзі видавця славної Енциклопедії Дідро, допомагала йому у виданні великого твору і заявляла, що вона «серцем республіканка». Так само як Петро, намагалася перещепити до Росії західну культуру. Багато молодих людей висилала до європейських шкіл, особливо до Німеччини, заснувала нові школи різних типів, звернула увагу на освіту жіноцтва аристократичних родів. Але вся її культурна праця була не така глибока і консеквентна, як Петрова. Все ж таки її західні приклонники славили її як «Семіраміду півночі».

В управі держави проводила далі повний абсолютизм. Всі справи вирішувала сама за допомогою «таємної ради», або «кабінету», до якого допускала своїх любимців. Зреформувала в дечому центральну управу, поділила Сенат на кілька спеціальних відділів, побільшила число губерній.

Катерина відродила наново чорноморську політику Петра I. У першій турецькій війні 1768—1774 рр. російські війська зайняли Бессарабію, значну частину Молдови та Волощини, Добруджу та головні міста Криму. Російський флот уперше в'їхав на Егейське море й погромив турецький флот під Чесмою коло острова Хіос. На Пеллопоннесі греки підняли повстання проти турків. У мирі в Кючук-Кайнарджі 1774 р. Туреччина відступила Росії Правобережжя по Буг, зреклася зверхності над Кримом і кавказькими народами та дозволила

торгівлю на Чорному й Егейському морях.

У найближчому часі Катерина поширила свою владу на Крим. Царський генерал Потьомкін використав внутрішню боротьбу між татарами, переміг завзятий опір Орди й захопив цілий Кримський півострів у 1783 р. Для планів боротьби з мусульманським світом цариця приєднала Австрію. У 1787 р. відбувся з'їзд Катерини з цісарем Йосифом II у Херсоні, і тут складено було план дальшої орієнтальної політики. У другій турецькій війні 1787—1792 рр. російські війська знову зайняли Молдову, добули Очаків і перейшли Дунай. У мирі в Яссах 1792 р. російська границя пересунулася на ріку Дністер. Таким чином Росія добула собі український берег Чорного моря.

Під час тієї боротьби за море Катерина зруйнувала остаточно автономію України.

Заможний козак. XVIII ст.

Кінець козацької держави. В 1660-х роках осередки козацької держави почали переходити на Лівобережжя, де життя було спокійніше і населення густіше. Лівобічні гетьмани зрезигнували з самостійницької політики і погодилися на автономію під владою царя. Вони були представниками козаків-землевласників, що для розвитку господарства бажали миру і готові були жертвувати ширші державні аспірації. Цим шляхом ішов спочатку також гетьман Іван Мазепа (1687—1709). Він займався головно культурними справами, опікувався київською Академією, будував церкви, протегував мистецтво. Але безоглядний режим царя Петра, що намагався звести на ніщо автономію України, примусив гетьмана й старшину шукати оборони державності в союзі із Швецією.

Нещасливий вислід бою під Полтавою захитав козацьку автономію, але не зломив її остаточно. Гетьмани Іван Скоропадський (1708—1722), Павло Полуботок (1722—1724), Данило

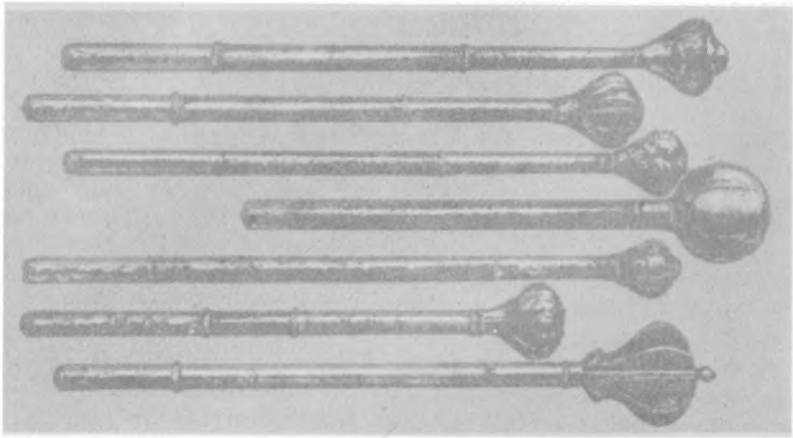
Апостол (1727—1734) і Кирило Розумовський (1750—1764) разом із старшиною всіма силами і засобами боронять останки самостійності, — то йдучи на компроміси з царським урядом, то видвигаючи давні традиції. З господарського боку Гетьманщина розвивалася успішно, а культура її проявляла високий рівень та багаті форми (архітектура, малярство, граверство, ужиткове мистецтво).

Щойно Катерина II довершила плани Петра I: в 1764 р. знесла гетьманство, а в 1782 р. скасувала останки державної автономії України. В 1775 р. була зруйнована також Запорозька Січ, що найдовше утримувала традиції самостійності.

Занепад Польщі. Експансія Росії за Катерини II звернулася також на Польщу. Польська держава вже від століття переживала внутрішню кризу, що все більше поглиблювалася. Після абдикації Яна Казимира королем став Михайло Вишневецький (1669—1673), син ворога козаків Яреми. Тоді проти Польщі виступила Туреччина, підпираючи козацького гетьмана Петра Дорошенка. Турки здобули Кам'янець і по Буцацькому мирі в 1672 р. зайняли Поділля. Ян III Собеський (1673—1696), славний войовник, добув престіл завдяки перемогам над турками. Його похід під Віднем у 1683 р. мав європейське значення, але Польщі не приніс реальної користі. Польська держава переходила все більше під впливи великих держав, спочатку Франції й Австрії, пізніше Росії. Владу захопили магнати, що уживали її для своїх егоїстичних цілей.

За австрійською допомогою королем став саксонський курфюрст Август II (1697—1733). Він наслідував Людовіка XIV і змагав до скріплення королівської влади. У Карловацькому мирі 1699 р. добув для Польщі Поділля. Але Північна війна, що її розпочав укупі з царем Петром, принесла йому спочатку самі невдачі, так що він мусив зректися польської корони. Його місце зайняв шведський ставленник Станіслав Лещинський (1704—1709). Пізніше Август II вернувся знову до Польщі, але країна була вже знищена війною і король не зміг перевести ніяких реформ. За Августа III (1733—1763) внутрішній занепад ішов ще далі. За впливи у державі вели боротьбу могутні магнатські роди (Потоцькі, Чарторийські й ін.), занепадала публічна мораль, розвинулася релігійна нетолеранція, підупали міста, селянство дісталось у повну залежність від шляхти.

Останній польський король Станіслав Август Понятовський (1764—1795) був кандидатом Катерини II і в своїй політиці був цілком залежний від Росії. Зате він намагався підняти польське господарство й культуру, заснував військову школу, опікувався письменством, збирав твори мистецтва. За впливи в державі вели змагання дві партії — одна

Козацькі булави й пірначі. XVIII ст.

філоросійська, друга консервативно-національна, що зв'язалися у два ворожих союзи (конфедерація у Радомі 1767 р. і Барі 1768 р.). Їх боротьба привела Польщу до повної анархії і стала причиною до першого розбору польської держави в 1772 р. Росія забрала Білорусь по Двину, Австрія — Галичину, Пруссія — устя Вісли і землі по р. Нотець.

Тоді зорганізувалася так звана патріотична партія, що намагалася провести у державі найконечніші реформи. Так званий чотирилітній сейм у 1788—1792 рр. ухвалив збільшити число війська, поширити податки шляхти і зреформувати устрій міст. Конституція 3 травня 1791 р. скріпила королівську владу, завела спадщинність престолу, зліквідувала «ліберум вето». Але ці реформи не були на руку могутнім сусідам, і 1793 р. прийшло до другого розбору Польщі: Росія забрала білоруські й українські землі до лінії Дінабург — Пінськ — Збруч, Пруссія — Великопольщу.

Польські патріоти відповіли на це повстанням під проводом Тадеуша Косцюшка в 1794 р. У перших боях під Рацлавицями повстанці перемогли й опанували західні землі та Варшаву. Але під Мацейовицями Косцюшко програв рішальний бій і дістався у російський полон. Тоді три сусіди Польщі приступили до третього її поділу в 1795 р.: Росія добула Литву по Німан і Підляшшя та Волинь до Бугу, Пруссія — Варшаву й частину Підляшшя, Австрія — землі по два боки Вісли до Піліци і Бугу (з Холмщиною).

13. ПРОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ

Раціоналізм. У половині XVIII ст. духове життя верхів громадянства опанував новий культурний напрям — раціоналізм. Назва його походить від того, що його прихильники у своїх дослідах опиралися виключно на розумі, відкидаючи всякі інші сили людського духу. Попередниками раціоналістів були гуманісти, що також бажали оперти знання на досвіді. Але ідеї гуманізму занепали в XVI—XVII ст. під час релігійних воєн, коли весь світ цікавився передусім церковними справами. Наукові досліди, оперті на основах обсервації й експериментів, розпочалися наново при кінці XVII ст. Особливе значення мали відкриття англійського вченого Ісаака Ньютона (1642—1727), що перший сформулював закони загального тяжіння і відкрив перед наукою нові, широкі перспективи. Теоретиком англійського раціоналізму був філософ Джон Локк (1632—1704). У своїх писаннях він тримався погляду, що людина не має вродженого знання, як це доказували давніші філософи, а добуває його з досвіду — чи то зверхнього, обсервуючи світ, чи внутрішнього, досліджуючи свої переживання. Локк був прихильником конституційної монархії і за мету держави уважав охорону свободи й природного права людини до життя. Інші англійські філософи, так звані деїсти, займалися дослідом релігії та моральності. Деякі з них доказували згоду християнської науки з розумом, інші виступали проти всякої об'явленої релігії і признавали тільки філософічне поняття божества.

До популяризації і поширення раціоналістичних ідей серед громадянства прислужилися найбільше французькі письменники, особливо три найвизначніших: Вольтер, Монтеск'є і Руссо.

Франсуа Вольтер (1694—1778) скінчив єзуїтську школу і студював право, але славу добув собі як талановитий публіцист. У своїх «Англійських листах» він познайомив французьке громадянство з політичними відносинами і розвитком культури Англії та рівночасно піддав критиці устрій життя Франції. У своїх дрібних статтях, розправах і памфлетах він зачіпав усі ділянки тодішнього життя — письменство, науку, релігію, суспільні відносини, державний лад, а його ідке перо добуло йому незвичайну популярність в інтелектуальних колах. Він виступав також проти абсолютизму і через те двічі був засуджений на в'язницю в Бастилії, а врешті мусив утікати до Англії. У 1750—1753 рр. він перебував у гостині в пруського короля Фрідріха II і мав великий вплив на його державні реформи.

Барон Шарль де Монтеск'є (1689—1755) був уче-

ним правником і президентом трибуналу в Бордо. Він проживав довгий час в Англії, розслідував докладно устрій англійської держави й став прихильником конституційної монархії. У славних «Перських листах» він виступив із критикою французького громадянства. У «Дослідах про причини величі і занепаду римлян» він підкреслював значення політичної свободи для розвитку держави. У головному своєму творі «Дух прав» Монтеск'є дав теорію новочасного державного ладу, що опирається на поділі влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Шарль де Монтеск'є

Цей його трактат мав незвичайне значення для розвитку парламентаризму в Європі.

Ж а н - Ж а к Р у с с о (1712—1778), син женецького годинникаря, мав молодість дуже бурхливу, на мандрівці перейшов Італію і Францію, був учителем музики, слугою, магіком, ченцем. Але в пізнішому віці виявився як незвичайно талановитий письменник, що всіх захоплював безпосередністю своїх почувань. Найславніший його твір «Суспільна угода» був присвячений дослідям первісного громадянства. Руссо виступав як прихильник повної рівності людей і демократичного устрою. У «Розмові про нерівність» письменник виявляє себе як ворог культури, що зродила нерівність, і проголошує поворот до природи. «Еміль» дає вказівки, як виховувати молодь згідно з природою. «Нова Елоїза» малює ідеальне життя на лоні природи. У своїх «Признаннях» Руссо описав з незвичайною щирістю своє безталанне життя. До теорій Жан-Жака Руссо нав'язували пізніше різні радикальні течії, що змагали до основних перемін у громадянстві.

Огляд знання, опертого на раціоналістичних тезах, дала славна французька Енциклопедія (1745—1780) у 35 томах. Головними редакторами її були Дені Дідро і Д'Аламбер. Ці «енциклопедисти» гостро осуджували давній лад як незгідний з розумом і людською природою, з погордою відносилися до минулого, славили поступ і домагалися політичних та соціальних реформ.

Поглядами раціоналізму перейнялися деякі володарі, і так

Франсуа Вольтер

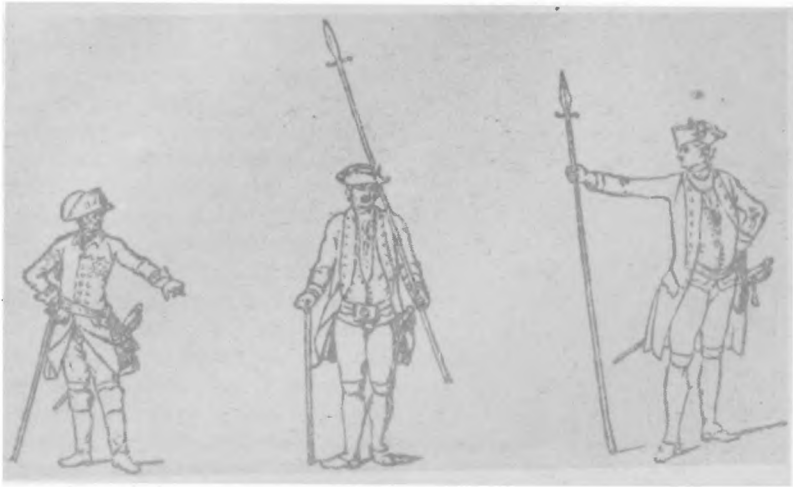

Жан-Жак Руссо

постав так званий просвічений абсолютизм, що в ім'я поширення культури проводив різні реформи.

Фрідріх Великий. Найвизначнішим представником просвіченого абсолютизму був прусський король Фрідріх II Великий (1740—1780). Його батько Фрідріх Вільгельм хоч був дуже ощадний, не жалував коштів, щоб дати синові якнайширшу освіту, та утримував для нього найкращих французьких учителів. У програму навчання входили релігія, французька мова, рахунки, нова історія та географія. У компанії кадетів королевич мав привчитися військового знання, а взагалі мав учитися ощадності й поміркованості. Молодий Фрідріх найбільше захоплювався французькою літературою, з якою осново познайомили його учителі, а також залюбки грав на флейті. Менше подобався йому військовий примус і педантизм, якого вимагав його батько. Коли ж на дрезденському дворі познайомився з буйним товариським життям, почав чимраз більше проявляти невдоволення з твердого режиму, який приписав йому батько. Врешті у 18-му році життя за намовою двох учителів рішився утекти до Англії. Але цей план став відомий старому королеві, він наказав винного учителя за дезерцію* повісити, а сина у першому гніві хотів позбавити наслідства, а пізніше призначив до адміністраційної служби як простого урядовця. В інструкції він наказав, що королевич має навчитися, «що ніяка держава не може існувати без господарства і доброго ладу та що добро держави залежить від того,

* Віроломність.

Пруські вояки часів Фрідріха II

чи володар все розуміє й є добрим господарем і економістом». Фрідріх поволі вжився у нову тверду школу, зрозумів мету державної праці, і врешті батько привернув його до своєї ласки. Але Фрідріх не залишив і своїх давніх замишлень, і в замку, який йому батько дарував, зібрав собі гурт освічених людей, з якими він дискусував на суспільні й мистецькі теми, віддавався музиці, читав старих і нових письменників, займався філософією. Тоді він й увійшов у переписку з Вольтером і став прихильником раціоналізму та ідей Освічення. В 1739 р. він склав трактат під назвою «Антимаккіявель», в якому виступив проти Маккіявеллі за те, що він не признавав моралі в політиці. Фрідріх приймав тут погляд раціоналістів, що держава постала шляхом угоди та що володар має обов'язок служити народові. «Король є найпершим слугою своїх народів», — ці слова стали його гаслом. «Не народи існують для володаря, але володар живе для народів».

Коли Фрідріх II став королем, почав вводити в життя свої погляди. До себе як володаря ставив дуже суворі вимоги. Цілий його день, від 4-ї ранку до 10-ї'вечором, був докладно урегульований: 10 годин він призначав на державні справи, чотири на студії, дві для товариства. Такої самої праці він жадав від своїх урядовців. Керму держави вів сам особисто. Міністрів уважав тільки за помічників, що виконували його плани. Своєю ініціативою виказував у всіх ділянках державного життя.

Фрідріх II

Одним із перших його актів був закон про релігійну толеранцію 1740 р. «У моїй державі, — заявив він, — всі релігії повинні мати толеранцію; кожний має право добувати спасіння на свій спосіб». Сам Фрідріх до християнства відносився байдуже і скоріше був прихильником деїзму, але не відкидав основ християнської моралі. Досить ласкаво ставився до католиків, вибудував їм церкву в Берліні, з папою був у доброму порозумінні.

Фрідріх хоч і знав раціоналістичну доктрину про рівність людей, на практиці

уважав неможливим знесення поділу на класи. Він тримався погляду, що кожний стан має свою функцію в державі: шляхта має постачати офіцерів і вищих урядовців, міщани — вести торгівлю і промисли, селяни — управляти землею. Але нижчі стани він мав в особливій опіці і дбав про те, щоб підняти їх освіту та освідомлення. В 1763 р. Фрідріх видав закон про загальний обов'язок навчання: батьки повинні були посилати до школи дітей від 5-ти до 13-ти років. Він заснував багато народних шкіл, утворив окремі семінарії для підготовки учителів. На бажання короля міністр Цедліц перевів реформу гімназій, щоб молодь привчити до більш самостійного думання. Фрідріх відновив діяльність Академії наук, але надав їй французький характер. До німецького письменства відносився з презирством і не дуже вірив у його розвиток.

Велике значення мала реформа пруського права. Перші розпорядки короля змагали до того, щоб приспішити вимір справедливості. Один із його міністрів, Коцеї, доказав неймовірної речі, а саме впродовж нецілого року полагодив 2400 процесів, що протягалися довгими роками. Король жадав, щоб судівництво було об'єктивне і всім рівно служило та щоб форми його були якнайпростіші, «згідно з розумом і ладом держави». В 1784 р. вийшов новий пруський кодекс, складений на нових основах, у дусі епохи Освічення, незвичайно поступовий на свій час. Мірабо, один із провідників французької революції, сказав, що той кодекс на ціле століття випередив свій час. Скоро переклали його на різні мови і наслідували в різних державах.

Громадянський характер мали також заходи короля, присвячені господарству. Як і давніші пруські володарі, він із великою увагою відносився до хліборобства, осушував багна, перекопував канали, закладав нові гостинці, переводив доцільну колонізацію. В особливій опіці він мав околиці, знищені війною, звільнював селян від податків, давав допомогу зерном і худобою, — в одному році роздав він 35000 коней. Промисловість вів у дусі меркантилізму, підпомагаючи промисловців охоронними митами. За його часів постало до 300 нових мануфактур, тобто фабрик, між іншим порцеляни, тютюну, шовку; морвою обсаджено багато гостинців.

Розвиток господарства і добробуту дозволяв збільшити державні податки. Фрідріх спровадив собі урядовців-французів, у числі 200 чи навіть 500, і вони зреорганізували йому податкову систему на кращий французький лад. Заведено тоді так звані режі, тобто державні підприємства і монополії (соляні, тютюнові, продажу солі), і збільшено мита й акцизи. Фінанси держави організовував державний банк у Берліні з капіталом 8 мільйонів талерів.

Більшу частину державних доходів Фрідріх зуживав на потреби армії. Він зліквідував гвардію велетнів, «синіх хлопців», яких так любив його батько, натомість побільшив своє військо до 200 000 — нечуваного в Європі числа. Прусська армія проходила окреме вишколення, якого пильнували генеральні інспектори, та відбувала щорічні маневри, а офіцери добували фахову освіту у військовій академії. Свій високий рівень Фрідріхове військо виявило невдовзі на полях боїв.

Австрійсько-пруськi війни. На переломі XVII—XVIII ст. держава австрійських Габсбургів зайняла найперше місце в Середній Європі. Після щасливих війн із турками до давніх габсбурзьких посіlostей прилучено Угорщину, так що межі держави оперлися на Дунаї. У тому самому часі, після суцесійної війни, австрійський рід добув також великі простори в Італії та Бельгії. Так постала велика габсбурзька монархія, що почала відігравати важну роль і на заході, і на сході Європи.

Цісар Карл VI (1711 — 1740) звернув увагу на те, щоб використати економічні можливості своїх країв, і зайнявся розбудовою торгівлі. Він проголосив Трієст та Фіуме вільними портами і намагався скермувати туди левантійський торговельний рух. Також в Остенде, у Бельгії, він заснував Східноіндійську компанію, що ввійшла у зв'язки з Азією. Але ці широкі плани цісаря розбудили підозріння інших держав. Проти Австрії виступили Англія та Голландія, і цісар мусив зректися своїх торгових планів.

Медаль цесаря Карла VI

Становище Карла погіршилося також через те, що він не мав синів, до яких могла б перейти його держава. Щоб забезпечити існування держави, Карл VI в 1713 р. проголосив «п р а г м а - т и ч н у с а н к ц і ю» — закон, який урегулював справу спадщини в династії Габсбургів. Він вирішив, що габсбурзькі країни відтепер мають творити неподільну цілість, отже коли б вимерла мужеська лінія, право спадщини мали б також жінки.

На основі цих постанов після смерті Карла на габсбурзькому престолі засіла його донька М а р і я Т е р е з і я (1740—1780). Її чоловіком був лотарінгський князь Франц, тим-то австрійська династія почала називатися габсбурзько-лотарінгською. Князь Франц згодом дістав цісарську корону як Франц I (1745—1765). Але держави, неприхильні зростові Габсбургів, не хотіли признати Марію Терезію дідичкою Австрії, і через те виникла так звана sukcesійна австрійська війна (1740—1748).

Головну причину до боротьби дав Фрідріх II. Він спочатку заявив готовість підперти Марію Терезію, якщо вона відступить йому частину Шлезька. Коли ж вона на це не погодилася, Фрідріх виповів війну й увійшов зі своєю армією на Шлезьк. По стороні Пруссії стали також Франція, Іспанія, Баварія та інші держави, і розгорілася війна. Фрідріх II виявився як незвичайно талановитий полководець, що незрівнянною стратегією і тактикою перемагав усіх своїх противників (бої під Мольвицями, Хотужицями, Гогенфрідбергом та ін.). Фрідріх був прихильником так званої стратегії притомлювання і своїми походами та нападами змучував противника, щоб той утратив надію на перемогу, а тоді одним умілим ударом розбивав ворожі полки. Війну закінчено миром в Аахені в

1748 р., некорисним для Австрії: Марія Терезія мусила зректися Шлезька на річ Пруссії, а також віддала Бурбонам Парму в Італії.

Кілька років пізніше австрійсько-пруське суперництво довело до нової Семилітньої війни (1756—1763). По боці Фрідріха стояла тільки Англія, проти нього — Австрія, Росія, Франція, Швеція, Саксонія та інші німецькі держави. Фрідріх скорим походом добув Саксонію й увійшов до Чехії, але мусив уступати під натиском австрійських і російських військ і знайшовся в дуже важкому становищі, окружений з різних сторін. В австрійській армії визначилися тоді талановиті генерали Даун і Лаудон, і австрійці почали перемагати пруські війська (під Колліном, Гохкірхом). Усе ж Фрідріх не піддавався й у ряді світлих перемог (під Росбахом, Ляйтеном, Цорндорфом та ін.) привернув собі давню славу. Ця довга й кривава війна не принесла значніших територіальних змін. У мирі в Губертсбурзі 1763р. Фрідріх затримав Шлезьк.

Мадярський офіцер. XVIII ст.

Реформи Марії Терезії і Йосифа II. Австрійська держава з боротьби з Пруссією вийшла територіально поменшена, але скріплена внутрішньо. Серед війни й спільної небезпеки різні провінції наблизилися одна до одної і сильніше прив'язалися до династії. Особливо Угорщина, що перше вороже відносилася до Габсбургів, тепер стала по стороні Марії Терезії і підпомагала її військом і всякими засобами.

Марія Терезія перевела різноманітні реформи, що мали на меті поліпшити устрій держави. Передусім вона дбала про те, щоб завести одноцільну адміністрацію в рівнорідних країнах своєї монархії, завела окремі міністерства: внутрішніх справ, промисловості та інші, поліпшила судівництво, проголосила новий кодекс (Немезіс Терезіана), притягнула до оподаткуван-

Марія Терезія

ня шляхту і духовенство, зреформувала школи. Ці переміни цісарева проводила дуже обережно, рахуючись з установами різних країн і обичаями населення.

У більш радикальному напрямі йшов її син Йосиф II (1780—1790), що спочатку був співрегентом матері, а потім зайняв її місце. Він був прихильником просвіченого абсолютизму й у своїх змаганнях наслідував Фрідріха II. Але він не був поміркованим і багато справ вирішував похапцем, необдумано. Фрідріх Великий говорив про нього, що він наперед робить другий

крок, а щойно опісля перший. Він не жалував ніяких народних обичаїв, ні звичок громадянства, не розумів значення традиції і всі справи вирішував на основі раціоналістичних теорій.

Найголовнішими стали його релігійні реформи. Він був прихильником релігійної толеранції й її основи проголосив едиктом у 1781 р. Він писав так: «Ніхто не має бути караний за приналежність до тої чи іншої релігії, ніякої людини не можна силувати приймати Євангелію держави, якщо це є проти його переконання. Сцени осоружної нетолеранції треба цілком прогнати з моєї держави. Толеранція є виявом того благородного настрою, що панує тепер в усій Європі». На основі того едикту католицька церква займала далі перше місце, але не католики добули право будувати церкви, публічно відбувати богослуження й основувати школи. Також жиди дістали громадянські права.

Але рівночасно Йосиф II намагався піддати всі віросповідання під нагляд держави. Він заборонив єпископам входити у зв'язки з папою без свого дозволу, не дозволяв висилати ніяких грошей до Рима, обмежив духовний суд нунціїв, противився апеляціям до Апостольської Столиці та ін. Усі пастирські листи єпископату проходили цензуру влади. Цісар почав втручатися в справи релігійного культу, виступав проти різних обрядів, що їх уважав за прояви забобонів, заборонював почитання реліквій, обмежував процесії та процї, не дозволяв святити овочі, дзвонити, щоб запобігти бурям, і т. п. Він видав окремий патент про подружжя, що регулював цю справу як цивільну угоду. Цісар виробив таксу, скільки може бра-

ти парох від парохіян за різні церковні богослуження. Особливо завзято виступав цісар проти монастирів. Він зарядив знесення всіх тих орденів, що ведуть тільки контемпляційне* життя і «не утримують шкіл, не служать хворим, не проповідують, не сповідають, не визначаються студіями». Так зніс він 700 мужських і жіночих монастирів й усунув понад 30000 ченців. Так само ліквідував багато монастирських церков. Ці реформи проводив цісар також в Галичині, що від 1722 р. перейшла від Польщі під австрійську владу. Будинки знесених монастирів він призначив на уряди, суди, шпиталі. Із сконфіскованих церковних маєтностей утворив релігійний фонд, призначений на утримання духовенства, школи й гуманітарні установи. Тоді утворено також семінарії для виховання духовенства, між іншим греко-католицьку у Львові.

Йосиф II, австрійський цісар

Йдучи за теоріями раціоналізму, Йосиф II змагав до того, щоб підняти добробут нижчих класів населення. Патентом з 1781 р. він зніс кріпацтво і дав селянам особисту свободу. Селянин міг залишити своє село та переселитися на інше місце й віддаватися іншим заняттям. Пан стратив право судити підданих. Селяни підлягали публічному судівництву. Йосиф II завів рівні податки для всіх громадян, без огляду на класову приналежність. Заведено так званий кадастр, тобто новий помір ґрунтів, і на цій основі визначувано висоту податку. Також право мало бути рівне для всіх; появилася новий цивільний і карний кодекс.

Як усі володарі просвіченого абсолютизму, Йосиф II намагався піддати наглядові держави все господарське життя. Держава будувала нові шляхи (т. зв. цісарські гостинці), протегувала гірництво, закладала фабрики, дбала про те, щоб

* Споглядацьке.

підняти рівень хліборобства. Обмежено привіз чужосторонніх виробів, а відкрито нові дороги для експорту, особливо на Балканський півострів. Йосиф II протегував також внутрішню колонізацію і до різних провінцій спрямовував німецьке населення. Ці колоністи мали давати місцевому населенню зразки як вести господарство, а разом мали бути опорою для державної влади. В тих часах у Галичині постало багато німецьких колоній.

Проти раптових цісарських реформ у деяких країнах повстала опозиція. Особливо невдоволена була Угорщина, бо її устрій Йосиф II порушив найбільше. Він не коронувався на угорського короля, не скликав сейму, поділив край на нові округи і завів у них цісарську адміністрацію, а в урядах замість латинської мови завів німецьку. У деяких околицях почалися розрухи, але цісар здушив їх військовою силою.

Ще більший спротив викликали цісарські реформи в Бельгії. Тут прийшло до відкритого повстання в 1787 р., в якому злучилася партія аристократична з демократичною. Цісарський намісник був примушений стримати всі нові розпорядки і на якийсь час заспокоїв країну. Але Йосиф II домагався, щоб реформи проводити далі. Тоді повстання спалахнуло знову, і Бельгія в 1790 р. проголосила незалежність під назвою Злучених Бельгійських Держав. Тоді вже у Франції розпочалася Велика революція, і Бельгія стала осередком європейської війни.

Серед цих подій помер цісар Йосиф II. «Я мав нещастя бачити, як усі мої плани занепадають», — такі мали бути його останні слова. Він залишив пам'ять реформатора-фантаста, що не рахувався з реальними відносинами й наперекір усій традиції провадив ідеї епохи раціоналізму.

Наслідник Йосифа II його брат Л е о п о л ь д II (1790—1792) був також прихильником реформ, але поводився більш обережно й гострі розпорядки брата відкликав або злагіднив і тим заспокоїв зворохоблені провінції.

Розпущення ордену єзуїтів. Фрідріх II і Йосиф II були найбільш визначними представниками просвіченого абсолютизму і найбільш всесторонньо реалізували ідеї своєї епохи. До тих самих поглядів схилилася також Катерина II. У своїх реформах вона здійснювала деякі вимоги раціоналістичних доктрин, хоч відсталий Схід ще не доріс до сприймання західних ідей. Просвічений абсолютизм добув собі також прихильників у Південній Європі. Тут він проявився головно у боротьбі з католицькою церквою, що була наймогутнішою з середньовічних установ і не хотіла піддатися під провід абсолютної держави, а особливо в боротьбі з орденом єзуїтів.

Маркіз Помбаль,
іспанський міністр

Папа Климент XIV

Єзуїти від початку свого існування були сильною підпорою католицької церкви і заслужилися незвичайно в боротьбі проти реформації. Їх ділом було те, що від половини XVI ст. реформація перестала поширюватися, а в деяких країнах цілком підупала. Єзуїти підняли наново авторитет Рима і причинилися до оздоровлення церковного життя. Велике значення мали єзуїтські школи, що виховували молодь у католицькому дусі і таким способом утверджували католицтво у нових поколіннях. Єзуїти займалися також політикою і на дворах різних володарів були впливовими дорадниками, а не раз навіть кермували всім політичним життям. Через те орден єзуїтів дійшов до великої могутності і багатства, і ніякий інший орден не міг з ним рівнятися. Але саме тому проти ордену звернулися представники раціоналізму, вбачаючи в єзуїтах головних противників своїх ідей і реформ.

Наперед почалася боротьба проти єзуїтів у Португалії. Орден дійшов тут до великої могутності за короля Жуана V (1706—1750), що сам був вихованцем єзуїтів і не щадив грошей та дарів для ордену, будував нові монастирі й церковні установи і віддавав державу під єзуїтський вплив. Але за короля Жозе I (1750—1777) виступив проти єзуїтів міністр маркіз Помбаль. Головною метою його діяльності було визволення державної влади з-під впливу шляхти й духовенства. Він зреформував фінанси, усунув приватних державців податків і на

Іх місце поставив урядовців, протегував промисловість згідно з теоріями меркантилізму, розвинув торгівлю й утворив нові компанії для зв'язків з Індією і Китаєм та енергійно виступав проти розбишацької шляхти. В 1755 р. столицю Португалії Лісабон знищив страшний землетрус, в якому знайшло смерть 30000 людей. Це припинило праці держави, але Помбаль не знеохотився і провадив далі свої реформи. Тоді проти нього почали виступати єзуїти. Вони з невдоволенням дивилися на зріст королівської влади й шукали маловажної причини, щоб міністра усунути. Помбаль заснував тоді товариство для управи винограду і дав йому привілей виключного закупу овочів по означеній ціні. Це шкодило інтересам єзуїтських виноградників, і єзуїти підняли проти міністра народне повстання в Оporto. Але Помбаль здушив цю революцію й рішуче виступив проти ордену, закидаючи йому, що він підкопує авторитет держави. В 1757 р. він усунув з королівського двору всіх єзуїтів і звернувся до папи Бенедикта XIV з проханням розглянути провини ордену. Папська комісія признала єзуїтів винуватими й заборонила їм вести всякі торгові інтереси в Португалії і колоніях, а також відібрала право сповідати. Коли ж єзуїти не вгамувалися і навіть звернулися проти короля, Помбаль в 1759 р. наказав усіх членів ордену ув'язнити і відіслав їх до Церковної Держави. Це викликало велике напруження між Римом та Португалією, але Помбаль не завернув зі свого шляху. Він перевів реформу шкіл і настановив у них світських учителів — як у народних школах, так і в університетах. Це був найбільший реформатор, якого коли-будь мала Португалія.

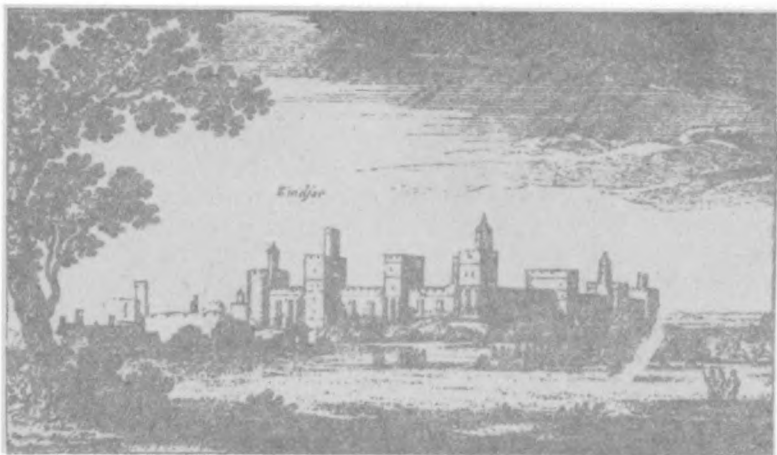
За прикладом Португалії пішла також Іспанія. В 1767 р. граф Аранда, міністр Карла III (1759—1788), розпустив єзуїтський орден і також відіслав єзуїтів до Риму. Але Церковна Держава не хотіла їх прийняти, і їх корабель довго скитався по морю, поки вигнанців не прийняли на Корсиці. У тих самих роках прогнано єзуїтів також із неаполітансько-сицилійської держави і з Парми. Апостольська Столиця пробувала боронити орден, але тоді проти єзуїтів повстала також Франція і разом з іншими державами виступила з домаганням розпустити орден. Папа Климент XIV пішов назустріч тим і в 1773 р. розпустив цілий орден. Великі єзуїтські маєтності призначено на релігійні й громадські потреби. Прогнані єзуїти знайшли захист тільки в некатолицьких державах — у Пруссії та Росії. Наново об'новлено орден єзуїтів у 1814 р.

14. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ І СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

Карл II. Карла II (1660—1685), що його Англія з радістю вітала після занепаду республіки, завів надії громадянства. Це була легкодошна людина, що любила бавитися, утримувала великий двір і піддавалася впливам своїх любимців і любок. Він не навчився нічого з історії перших Стюартів і змагав далі до того, щоб королівську владу зробити незалежною від парламенту. У церковних справах Карл підпірав англіканську церкву через те, що вона була найбільш залежною від влади, але тайно протегував католиків. У заграничній політиці він піддався під вплив Людовіка XIV, продав Франції Дюнкерк і підпомагав французького короля в його імперіалістичній політиці. Карл вів також війну з Нідерландами (1664—1667), але Англія не добула з цього ніяких користей.

Політика короля противилася давнім традиціям Англії, але спочатку народ, перевтомлений довголітньою внутрішньою боротьбою, не дуже проти неї виступав. Опозиція зродилася пізніше. До першого удару прийшло в релігійній справі. Англійський парламент складався з гарячих прихильників англіканської церкви і з ненавистю ставився до католиків та пуритан, забороняючи неангліканам займати які-будь уряди, закладати школи, відбувати богослуження та ін. Тим часом Карл все більше прихилився до католицизму і в 1671 р. на основі так званого права диспензації видав толеранційний акт, яким зніс кари проти інших віросповідань. Парламент не признав того королівського розпорядку й ухвалив так званий тест-акт, що тільки той, хто склав присягу на супрематію (владу короля у церкві), може одержати уряд або стати послом до парламенту. Внаслідок цієї ухвали мусив зректися уряду великого адмірала флоту брат короля, Яків, князь Йорку, що був католиком.

У скорому часі почалося загальне переслідування католиків. Причину до цього дали чутки, немовби католики уладили заговор проти короля і хотіли його вбити. Тоді ув'язнили коло двох тисяч людей і багато католицьких священиків покарали смертю. Парламент виступив із проектом, щоб позбавити прав до престолу князя Йорку за його католицькі переконання. Карл спротивився тому і втретє розпустив неслухняний парламент. Але мусив був прийняти ухвалений парламентом закон, так званий «г а б е а с к о р п у с» з 1679 р., про незайманість особи англійського громадянина. На основі цього закону не можна було ув'язнити нікого без письмового наказу су-

Віндзорський палац за Карла II

ду, в якому були б зазначені причини ув'язнення. Ув'язненого ставили перед суд в означеному терміні (звичайно у трьох днях); не вільно було його замикати в іншій в'язниці, тільки в його графстві. Зазначено також випадки, в яких обвинуваченого можна випустити за порукою. Це був основний акт англійських свобід, що доповнив давні постанови Великої хартії вольностей з 1215 р.

В англійському парламенті витворилися тоді дві партії, що прийняли імена *в і г і в і т о р і*. Ці назви мали спочатку жартівливе значення. Вігами звали шотландських селян-пресвітеріян, що повставали проти англіканської церкви; назва походила або від пива, що було поширене між народом, або від нагаїв, що ними поганяли худобу. Торі звали католицьких ірландців, що виступали як розбишаки. Цю назву виводять від ірландських слів, що значать «Прийди, о королю!» Обидві партії вийшли від давніх партій «круглоголових», тобто демократів, і «кавалерів» — аристократів. Віги виходили з теорії про суверенність народу, державу розуміли як угоду між народом і королем і признавали народові право детронізувати короля, що не шанує народних прав. Торі стояли на засадах божеського походження королівської влади і спадщинності корони та жадали від народу безоглядного послуху королеві, допускаючи тільки легальну опозицію.

Внаслідок поділу на партії опозиція ослабла, і Карл II міг не рахуватися з нею. Він розпустив четвертий парламент, покарав смертю проводиря вігів Рассела і рядив Англією як абсолютний монарх. Вмираючи, він прийняв католицьку віру.

Друга англійська революція. Яків II (1685—1688) без перешкод зайняв престіл по братові. Вступаючи на престіл, він заявив, що буде шанувати конституцію і права англіканської церкви. Але на ділі він змагав до того, щоб скріпити свою владу і довести до перемоги католицької церкви. Парламент, що складався у більшості з торі, не виступав досить рішуче проти королівських планів, і Яків сміливо проводив свою лінію. Його силу скріпила перемога над повстанням шотландців.

Карл II, англійський король

У Шотландії виступав проти короля Яків Менмет, якого уважали за сина Карла II. Він зібрав собі в Голландії ватагу шотландських емігрантів і проголосив себе королем. Але королівське військо розбило його полк, Менмет попав у полон, і Яків наказав його покарати смертю. Та сама доля стріла й 300 його товаришів, а 800 запродано було в неволю до Західної Індії.

Цю перемогу Яків використав на те, щоб обсадити військо прихильними собі католиками. Всупереч текст-актові він назначив багато католиків офіцерами, а парламент не смів навіть проти цього запротестувати. Окрема комісія правників під проводом канцлера Джефріса постановила, що король може нарушувати постанови парламенту на основі права диспензації. Тоді Яків пішов іще далі і в 1687 р. проголосив акт толеранції для католиків і пресвітеріян і допустив їх до всіх урядів без обов'язкової англіканської присяги. Всі важніші уряди й становища він обсаджував католиками, а англікан усував. Коли ж до Лондона приїхав папський нунцій, король вітав його з незвичайними почестями. Англіканські єпископи внесли протест проти католицької політики короля, і тоді Карл наказав їх ув'язнити. Але суд оправдав єпископів, а народ вітав звільнених як мучеників, навколішках приймаючи їх благословення.

Все-таки проти короля ніхто не виступав гостріше, бо торі обороняли королівську незайманість. Всі мали надію, що цей режим закінчиться зі смертю Якова, бо він мав дві доньки, ви-

Англiканських єпископiв везуть до в'язниці. 1688 р.

ховані по-протестантськи, й одна з них добула б по ньому престiл. Але несподiвано в 1688 р. народився королеві син, якого він мiг виховати в католицькому дусi, — отже, надiї на змiну системи впали. Тодi почалася друга англiйська революцiя.

Представники вiгiв явилися в Нiдерландах i запросили на престiл доньку Якова Марiю та її чоловiка Вiльгельма III, що був намісником З'єднаних Нiдерландiв. Вiльгельм мав великий авторитет у нiдерландцiв як оборонець вiд наїзду Людовiка XIV. Усе ж Генеральнi Стани спочатку нерадо зустрiли пропозицiю англiйцiв, бо боялися, що їх держава знайдеться знову в огнi вiйни. Але Вiльгельм переконав своїх землякiв, що опанування Англiї матиме для Нiдерландiв тiльки кориснi наслiдки, бо двi союзнi держави зможуть легше опертися французькому iмперiалiзму.

В кiнцi 1688 р. Вiльгельм зi своїм флотом причалив до берегiв Англiї. На його кораблi був англiйський прапор iз написом «За протестантську релiгiю й свободний парламента!» Якiв спочатку хотiв боронитися, але скоро переконався, що не може поклатися на своє вiйсько, вiдслав королеву з сином до Францiї, а пiзніше й сам пустився втiкати. Велику державну печатку він сам кинув у Темзу. Але на побережжi перехопили його рибалки й завернули до Лондона. Усе ж йому пощастило виїхати до Францiї.

Тим часом Вільгельм в'їхав до Лондона і взяв владу в свої руки (1689—1702).

Так покінчилася без проливу крові друга англійська революція, що її назвали «славною».

Вільгельм III. На початку 1689 р. зібралася в Лондоні так звана конвенція, тобто парламент, якого не скликав король, щоб санкціонувати державний переворот. Торі та віги спочатку гостро виступили одні проти одних, бо кожна партія мала іншу теорію влади, але остаточно погодилися між собою й видали спільну декларацію. Король Яків виступив проти конституції королівства, зірвав угоду між володарем і народом і за порадою єзуїтів та прихильних йому людей порушив основні закони. Врешті він утік із королівства й через те зрікся влади. Престіл уважається тому за опорожнений. Зібрання на основі дотеперішнього досвіду уважає за неможливе, щоб у протестантській державі рядив «папістичний» король. Конвенція передає корону спільно Вільгельмові та Марії. Королева добула престіл на основі спадщинного права, але Вільгельм мав залишитися при владі навіть після її смерті.

Яків II, англійський король

Вільгельм затвердив складену парламентом **д е к л а р а ц і ю п р а в** 1689 р. Король зобов'язався не виконувати права диспензації, не накладати податків і данин без згоди парламенту, не утримувати постійного війська. Парламент мав збиратися частіше. Суд був не залежний від уряду. Міністри відповідали перед парламентом, і король не мав права ласки щодо них. У церковних справах обов'язував тест-акт, але протестантські сектанти (пуритани та інші) діставали свободу богослуження, якщо складуть присягу королеві. Католикам відновлено толеранцію. У Шотландії парламент жадав знесення єпископальної церкви і заведення пресвітеріянської, але для інших віросповідань забезпечено толеранцію. Декларація прав із 1689 р. стала основою, на якій спирався від того часу англійський парламентаризм.

Але нова влада не відразу добула собі признання в цілій державі. В Шотландії виступив в обороні Якова маркіз Дендін

і зібрав собі значну ватагу прихильників. Щойно по трьох роках королівські війська знищили цю ворохобно. Ще більш небезпечне було повстання в Ірландії. Ірландці здавна з ненавистю відносилися до англійців. Вони боролися своєю кельтською культурою й католицьку віру, а також господарську незалежність, бо англійці забирали їм землю. Від часів Кромвелля, що безжалісно нищив ірландців, відносини ще погіршилися. Ірландський намісник Тірконнел не признав влади Вільгельма і підняв повстання в імені прогнаного короля. Повстання розвинулося так, що в 1689 р. Яків II за допомогою Людовіка XIV зібрав військо, причалив до Ірландії і зайняв Дублін. Тут він зібрав ірландський парламент і дуже гостро виступив проти англійців: загарбані Кромвеллем землі рішено повернути давнім власникам, а 2500 англійських колоністів засуджено на заслання. Взагалі ірландці змагали до повного відірвання від Англії.

Але в 1690 р. проти Якова виступив Вільгельм зі своїм військом і над рікою Боїн цілком розбив його полки. Яків мусив був знову втікати до Франції і вже більше не пробував добути собі англійський престіл. Людовік XIV дав йому на садибу замок у Сен-Жермені і все трактував його як легального англійського короля.

Ірландія тяжко відпокутувала за своє повстання. Англійці використовували брутально свою перемогу. Англіканське віросповідання добуло права державної церкви, хоч прихильників його було дуже мало. Католикам залишено їх церкви, але вони не мали права належати до парламенту, займати урядів і засновувати шкіл. Великі простори землі віддано англійським землевласникам, а ірландці опинилися в ролі державців без усяких прав.

У закордонній політиці Вільгельм вів далі протифранцузьку лінію, і тепер обидві морські держави, Англія і Нідерланди, солідарно виступили проти Людовіка XIV. В 1692 р. англійсько-нідерландський флот добув славу перемогу над французами під Ля-Гогом у Каналі. У мирі в Райсвайку 1697 р. Людовік XIV остаточно признав Вільгельма королем Англії.

В останніх роках Вільгельма важною подією в економічному житті Англії були засновини державного банку в 1694 р. Банк дістав право видавати «ноти», що могли служити до виплати замість монети. Таким способом покладено основи під державний кредит.

Анна. Георг I та Георг II. Наслідницею Вільгельма стала сестра його жінки Марії, Анна (1702—1714). В її імені рядив лорд Марльборо, провідник вігів, що був також начальним вождем англійської армії. Він перевів в 1708 р. повну унію

Англійські типи. XVIII ст.

Англиї і Шотландії в одне королівство Великої Британії. Обидві країни стали спільною митною областю, що давало значні торговельні користі Шотландії, бо вона могла брати участь у світовій англійській торгівлі. Пресвітеріанській церкві були забезпечені окремі права.

У тому часі велася іспанська сукцесійна війна (1700—1713). Марльборо належав разом із князем Євгенієм і Гейнсі до «європейського тріумвірату», що поклав собі за мету знищити могутність Людовіка XIV. Англійські війська добули ряд перемог і в 1704 р. добули Гібралтар. Людовік намагався викликати повстання у Шотландії і вислав туди свій флот із претендентом Яковом III, сином Якова II, але не добув ніяких успіхів. В Утрехтському мирі 1713 р. Велика Британія добула частину французьких колоній у Північній Америці.

Анна була жінкою данського короля Георга I і мала 17 дітей, але всі вони померли перед нею. Через те на основі рішення парламенту англійський престіл перейшов до ганноверської династії. Перший з цього роду, Георг I (1714—1727), був легкодушною людиною, перебував найбільше у Ганновері, не вивчив добре англійської мови, не цікавився державними справами, навіть рідко бував на раді міністрів. Через те пере-

вагу у державі здобули парламент і залежний від нього уряд. У парламенті більшість мали то торі, то вігі. Торі опиралися на великій земельній власності й творили консервативну партію; вігі були представниками торгівлі, промислу і грошової аристократії та намагалися перевести корисні для себе реформи. Пізніше вони перетворилися в ліберальну партію. Король призначував усіх міністрів із парламентарної більшості. Через це вибори до парламенту мали велике значення в Англії, і партії здобували собі вплив широкою агітацією, а не раз і перекупством. За Георга I більше значення мали вігі; їх уряд під проводом Уолпола утримався 25 років.

Георг II (1727—1760) був більше самостійний, ніж батько, але також вів політику скоріше в інтересах свого Ганновера, ніж Англії. В австрійській сукцесійній війні (1741—1748) Англія підпирала Австрію і через те попала у війну з Францією та Іспанією. Війна велася і в Європі, і в колоніях, але не дала перемоги ні одній стороні. В 1745 р. претендент Яків III востаннє намагався добути собі Шотландію, але даремно.

Англійські колонії в Індії. Англія від часів Єлизавети почала поширювати свою владу на морі і впродовж двох століть побудувала велику колоніальну державу.

У 1600 р. почала свою діяльність Східноіндійська компанія; в 1601 р. відбулася перша англійська експедиція на Суматру й Яву; в 1612 р. постала перша англійська оселя в Сураті в Індії. В 1639 р. англійці осадили свою колонію в Мадрасі, в 1651 р. в Гуглі коло Калькутти. Карл II в 1661 р. одержав, як віно своєї жінки, португальської королівни, Бомбей. Але тому що утримання цієї колонії коштувало йому забагато, він відступив її Східноіндійській компанії. Всі ті перші колонії займали тільки невелику смугу побережжя і в торгівлі були дуже залежні від місцевих володарів. Тому один із директорів компанії, Джезуа Чайльд, висунув план поширити англійську територію збройною силою. В 1685 р. він добув від уряду десять військових кораблів і почав вести війну з великим моголом Аурунгсебом. Але індійський флот розбив англійців, і вони тільки грішми і покірними проханнями добули собі мир. Але коли влада великого могола ослабла, компанія добула собі Калькутту в 1696 р. і заснувала тут сильний форт. Таким способом Бомбей, Мадрас і Калькутта були першими основами англійського панування в Індії.

Але в розвитку своїх колоній Англія зустріла перешкоди з боку Франції. Французи мали в Індії не такі значні оселі (Пондішері, Чандарнагар, Маге), проте французька компанія виказувала більше ініціативи в своїх колоніях. Французький

Індійська святиня

Уоррен Гастінгс, губернатор Індії

губернатор з Пондішері, Дюма, добув собі такий вплив на півострові, що під його опіку віддавалися родини місцевих набобів (намісників). Його наслідник Дюпле задумав уладити в Індії французьку колоніальну державу і виперти звідти цілком англійців. Під час австрійської сукцесійної війни він збройною силою зайняв англійський Мадрас у 1746 р. Але в Аахенському мирі Франція мусила повернути Англії це місто. Дюпле у переговорах з індійськими володарями поширив французькі землі і добув собі такий вплив, що великий могол наділив його почесним титулом набоба.

Проти французької експансії почав боротьбу Роберт Клайв, офіцер британської компанії. Він приєднав собі деяких індійських князів і в союзі з ними почав атакувати союзників Франції. Цим він викликав таке замішання, що французька торгівля почала занепадати і французька компанія мусила відкликати Дюпле в 1754 р. Це означало, що Франція резигнує зі своїх широких планів. Тоді Клайв почав розбудовувати англійські колонії.

В 1756 р. молодий 18-літній намісник Бенгалії Сураджа напав на Калькутту і добув англійський форт. Залозу, що дісталася у полон, зачинив у такій тісній коморі, що 120 людей там задушилося. Клайв з 900 європейцями і 1500 місцевими союзниками рушив проти ворога. Він добув назад Калькутту, зайняв французьку колонію Чандарнагар за те, що французи не дали допомоги калькуттській залозі, і врешті під Плассі 1757 р. розбив велике військо Сураджі. Тоді в Бенгалії він осадив прихильного англійцям набоба і добув від нього велику те-

риторію коло Калькутти. В 1761 р. англійці здобули також Пондішері та Маге, так що французи цілком залишили Передню Індію — вона перейшла цілком під владу Англії.

Але здобуті терени довго не могли дійти до господарського розвитку. До Індії почали напливати усякі авантюристи, що шукали легкої наживи і гнобили та використовували місцеве населення. Через те безнастанно приходило до повстань і завзятої боротьби. Англійські урядовці також не визначалися чесністю, а дбали тільки про власне збагачення. Сам Клайв вернувся з великим майном і за свої заслуги дістав гідність лорда. Його пізніше вислали до Індії зреорганізувати адміністрацію, але його противники обжалували за зловживання. І хоч від процесу його звільнено на тій підставі, що він віддав державі «великі і важливі прислуги», він сам наложив на себе руку (1774 р.).

У тому ж часі парламент ухвалив так званий регуляційний закон (1773 р.), яким піддав Східноіндійську компанію під контроль уряду; тоді встановлено генерального губернатора, що мав кермувати всією адміністрацією, і вищий суд у Калькутті. Перший губернатор, Уоррен Гастінгс (1774—1785), вів успішно війну з індійськими повстанцями. Але і його також обжаловано за хабарництво. В 1784 р. парламент ухвалив так званий східноіндійський закон (білл), яким встановлено контрольну палату, що мала нагляд над цивільною і військовою організацією. Справи Індії стали для Англії ще більш важними від часу, коли вона стратила великі простори в Америці.

Американські колонії. У Північній Америці першою англійською колонією була Вірджинія, названа так на честь королеви-дівичі Єлизавети в 1584 р. Але ця колонія проіснувала тільки два роки. Нову колонізаційну акцію почали вести торгові компанії — лондонська, плімутська і лондонсько-брістольська. В 1607 р. засновано Джемстаун у Вірджинії, що в недовгому часі розвинувся завдяки управі тютюну. До робіт почали уживати тут негрів. Вірджинією управляв губернатор із радістю, якої частина була визначена урядом, а частину вибирали колоністи. Такий устрій перейняли також інші колонії. На півночі, у так званій Новій Англії, основниками колоній були пуритани, що залишали батьківщину через релігійні переслідування. Їх першими оселями були Плімут (1620 р.), Массачусетс із Бостоном (1630 р.), Род-Айленд (1636 р.) та ін. Католики заснували собі Меріленд, названий від імені королеви Марії. Між Новою Англією та Вірджинією посередині були нідерландські і шведські оселі; на півночі, у Канаді, поселялися французи.

Американський порт Бостон. XVIII ст.

За Карла II на полудні постала названа від імені короля Кароліна (1663 р.). У другій війні з Нідерландами (1664—1667) англійці добули нідерландські колонії (т. зв. Нові Нідерланди). Карл II відступив їх своєму братові Якову, князеві Йорку, і той перехрестив столицю колонії Новий Амстердам на Новий Йорк у 1664 р. Дальшу колонізацію збільшила дуже секта квакерів, що шукала свободних просторів для свого віросповідання. Провідник квакерів Уільям Пен заснував 1681 р. Пенсильванію із столицею у Філадельфії. У Пенсильванії був устрій свободніший, ніж в інших колоніях, і панувала повна свобода віри, тому тут почало осідати найгустіше населення, і ця колонія розвивалася дуже добре. Після успішної іспанської війни 1713 р. Англія добула від Франції Нову Шотландію, Нову Фаундландію і Гудзонський залив. Ще більші успіхи принесла англійцям Семилітня війна. В 1759 р. під Квебеком англійські війська звели рішальний бій із французами і внаслідок того здобули Канаду з Новою Шотландією та цілий край на схід від Міссісіпі.

Щодо господарського розвитку, то у північних колоніях розвивалися риболовля, скотарство й хліборобство. Тут осідали найбільше селяни, що вели свої невеликі господарства. На півдні, в гарячій стремі, розвинулися плантаційне господарство, управа тютюну, цукрової тростини, бавовни, яку ведено за допомогою негрів-невільників.

Устрій англійських колоній опирався на засади самоуправи під наглядом держави. На чолі колонії стояв губернатор. Спочатку губернаторів призначували компанії, що основували

оселі, опісля їх права перейшли на короля. Колоністи вибирали свою репрезентацію — н а р о д н е з і б р а н н я, а воно знову призначувало прибічну р а д у губернатора. У всіх колоніях були ці три органи влади, хоч у подробицях устрій був різномірний.

Хоч колонії мали широку самоуправу й усі внутрішні справи вирішували самостійно, проте з економічного погляду були цілком залежні від Англії. На основі навігаційних актів із часів Кромвелля весь вивіз із Америки і привіз до неї міг відбуватися тільки на кораблях із матірнього краю. Колоніям не вільно було засновувати фабрик, — сирівці можна було перероблювати тільки в Англії. До того ще колоністи мусили платити податки, ухвалені англійським парламентом, так само, як англійські громадяни. Ці важкі умовини розбуджували все більше невдоволення в Америці і врешті стали причиною революції.

Американське повстання. Відносини колоній до Англії загострилися після Семилітньої війни. Державний борг дуже зріс під час війни, і парламент мусив ухвалити значні податки. Тоді багато товарів обложено привозовими митами. Це особливо обтяжувало колонії. Але серед американських колоністів зросла вже свідомість своєї сили. Англія тільки завдяки війську американців перемогла французів і тим дуже поширила свої території. Колоністи відчували, що вони не потребують уже опіки матірнього краю і самі можуть вести свої державні справи. І вони почали виступати проти нових податків. При тому вони підняли принципіальне питання: чи парламент, де нема американських послів, має право обтяжувати американських громадян. Англійський уряд з уваги на цю опозицію зніс митні розпорядки. Але парламент ухвалив так званий стемплевий податок від судових документів, урядових актів і часописів. За несплату цього податку винуватих мав судити англійський суддя без участі присяжних. Ці ухвали викликали ще більше роз'ярення серед колоністів. Американці заявили, що парламент не має права трактувати їх як безправних підданих і відбирати їм права, що їх мають усі громадяни. Американські колонії не прийняли стемплевого закону, а для оборони громадянських прав зав'язався союз «синів свободи». Остаточно парламент мусив скасувати цей податок, натомість ухвалив портову оплату від чаю, скла, паперу і малярських фарб. Але американці не хотіли погодитися на ніякий рід оподаткування. Купці Бостона рішили не приймати ніякого з оподаткованих товарів, а за їх прикладом пішли також інші колонії, через що англійська торгівля понесла величезні втрати. Треба було скасувати й ті податки. Залишено було тільки мито

від чаю. Ця хиткість уряду, що все міняв свої постанови, підтримувала американців в їх опозиції. Ідея боротьби з Англією охоплювала все ширші кола. Врешті прийшло до вибуху.

В грудні 1773 р. гурт колоністів, переодягнених на індіан, вночі напав на англійський корабель, що стояв у пристані в Бостоні, і викинув із нього весь вантаж чаю ціною 18 тисяч фунтів. Англійський парламент відповів на цей замах цілим рядом ухвал: бостонську пристань замкнено для торгівлі, конституцію колонії Массачусетс знесено і границю Канади, що не мала конституційного устрою, пересунено на південь, на некористь колоній. А найважливіше було те, що до Бостона призначили воєнні кораблі з англійським військом.

Але колонії не хотіли піддатися волі Англії. У Філадельфії в вересні 1774 р. зібрався континентальний конгрес, тобто з'їзд представників усіх колоній, і ухвалив декларацію прав, що належать колоніям на основі права природи, англійської конституції та їх давніх свобод. Вислано рівночасно адреси до короля й англійського народу, але порішено зірвати торгівлю з англійськими портами. Колонії почали зброїтися і виступили проти англійської армії.

Провід над американським військом взяв Джордж Вашингтон (1732—1799). Він походив із Вірджинії, працював як мірничий, а пізніше господарив на власній землі, став командантом вірджинської міліції і був депутованим своєї колонії на Конгресі. Він визначався великим патріотизмом і безкорисністю та виказав незвичайний організаційний талант. Він узявся створити одноцільну американську армію, а це не була легка річ, бо члени міліції були обов'язані до служби тільки на кілька місяців і неохоче піддавалися дисципліні. Поодинокі колонії дбали тільки про свої інтереси і не розуміли потреби об'єднання. До того ж не було грошей, і тяжко було добути їх від колоністів. Але Вашингтон ніколи не попадав у зневіру, а безнастанно освідомлював своїх земляків і розбуджував у них американський патріотизм. Він був справжнім творцем американської свідомості й американської державності.

Вашингтон врешті довів до того, що 4 липня 1776 р. Конгрес прокламував об'єднання 13-ти колоній у Сполучені Штати. Ідеологія цієї декларації опиралася на теза раціоналізму. Всі люди родяться рівні, і всі мають свої природні права. Для їх забезпечення народ творить уряд. Коли уряд не відповідає цій меті, народ може його усунути й уладити собі другий уряд, що забезпечував би його добробут.

Англійський уряд знехтував ці права, й тому Сполучені Штати стають самостійною державою. Ця декларація зробила велике враження в Європі, а поскільки вона нав'язувала до поширених ідей, то пригорнула до повстання багато прихильників.

Війна з Англією. Війна з Англією розвивалась дуже повільно. Англіїці щойно по двох роках зібрали більше військо, понад 50 тисяч, у тому більшу частину німецьких охотників. Вашингтон міг протиставити їм ледве 17000 міліції, слабо озброєної і нездисциплінованої. Англіїці трьома арміями ударили на повстанців. Вашингтон не міг дати їм ради, мусив залишити Нью-Йорк і Філадельфію та в різних сутичках (під Трентоном, Прінстоном, Брендівайном) поніс значні втрати. Уперше повелося американцям перемогти під Саратоґою 1777 р.: великий англійський відділ числом 7000 людей, оточений повстанцями, мусив був тут скапітулювати.

Американці дістали для себе також допомогу з Європи. Висланником унії до європейських держав був Бенджамін Франклін (1706—1790). Він походив із Бостона, дійшов власною працею до маєтку, заснував у Філадельфії друкарню, видавав часопис, а пізніше був генеральним поштмейстером колоній. Він належав до віросповідання квакерів і вславився популярними писаннями, наприклад «Мудрість бідного Річарда». Ім'я в науці здобув собі як винахідник громозводу. Коли почався спір з Англією, він їздив до Лондона як посередник, але виїхав звідти тільки з тим, що його позбавили уряду поштмейстера. В 1776 р. він поїхав до Парижа й тут залишився як посол Сполучених Штатів аж до 1785 р. Він добув собі незвичайну популярність — як у двірському товаристві, так і серед письменників. В Академії Д'Аламбер привітав його словами: «Видер небу грім, а тиранам скиптр». Завдяки його заходам Франція почала підпирати повстання, спочатку тайно, субсидіями і людьми. Тоді до Америки виїхало багато визначних французів, між іншими маркіз Лафайет, що пізніше вславився у революції, а також охотники від інших народів (Косцюшко).

Пізніше, після перемоги під Саратоґою, Франція склала зі Сполученими Штатами вже явний договір союзу в 1778 р. В недовгому часі почалася французько-англійська війна, в якій по стороні Франції стояли також Іспанія, Нідерланди, Португалія, Пруссія та ін. Так американська справа перейшла в європейські змагання.

В самій Америці воєнні події розвивалися далі доволі мляво. Англіїці, зайняті війною на інших фронтах, не могли вис-

Облога Гібралтару. 1782 р.

лати туди свіжих сил, а повстанці також не були в силі виставити більшого війська. Щойно в 1781 р. поправилася ситуація американців: на допомогу їм прийшло 6000 французів і наспіла більша грошова допомога. Тоді американці разом із союзниками вдарили на англійську армію під Йорктауном і після завзятого бою взяли у полон 11000 людей. Ця перемога закінчила фактично війну за самостійність Америки, пізніше були вже тільки дрібні сутички.

В Англії вже перше уважали боротьбу з колоніями за безцільну і шукали порозуміння з повстанцями. Англійський уряд в 1778 р. погоджувався на те, щоб дати колоніям право самооподаткування. Але уступкам для повстанців спротивився рішуче міністр Уільям Піт (лорд Четем). Важко хворий, не маючи вже змоги утриматися на ногах, він явився в палаті лордів і виголосив свою останню промову, в якій доказував, що політика слабості не лицює Англії. Також король Георг III (1760—1820), прихильник абсолютизму, не погоджувався на переговори.

Але пізніше Англія відчула вже втому по довгій війні. Боротьба велася на різних фронтах: в Індії, в Америці, на Середземному морі, коло самої Англії. В 1779 р. французько-іспанська ескадра заатакувала англійське побережжя. В цей час в Ірландії також почалися заворушення. В 1779—1782 рр. Гібралтар був у тяжкій облозі іспанців. Вороги обступили англійські укріплення від моря і від суші та вживали різних засобів, щоб узяти фортецю (між іншим пливучих батареї-ко-

раблів), але Гібралтар боронився і не піддався тільки завдяки незвичайній чуйності генерала Еліота.

Все те разом змусило Англію до переговорів та до підписання миру з Францією у Версалі 1783 р. У цьому мирі визнано незалежність Сполучених Штатів.

Сполучені Штати. Сполучені Штати хоч і здобули собі самостійність, але довгий ще час не могли налагодити в себе належної державної організації. Як на початку війни, так ще більше при її кінці давав себе відчутти партикуляризм окремих колоній, що не хотіли піддатися одній спільній владі. Конгрес не мав потрібного авторитету і не міг спонукати до послуги своїх членів. Особливо не міг він дати собі ради з боргами, що їх довелося поробити на воєнні потреби. Деякі штати були знищені війною і не могли налагодити свого господарства, в інших упало правне життя і поширилася анархія. Навіть невсипущий у праці Вашингтон, як тільки настав мир, усунувся від публічного життя і віддався господарським заняттям на своєму хуторі. Коли Конгрес звернувся до нього, щоб ужив свого впливу проти зловживань, від відповів: «Вам потрібний не мій вплив, а влада».

Справою організації державної влади зайнявся адвокат Александер Гамільтон, що був ад'ютантом Вашингтона у війні. Він опрацював проект конституції, в якому намагався поєднати окремішність поодиноких штатів з ідеєю одноцільної держави. Він розвів акцію у всіх штатах, змагаючи до того, щоб переконати всіх, що потрібна спільна влада. Спочатку стрічав він загальну нехоть й опір, але поволі зумів прихилити до себе різних діячів і врешті свій проект зреалізував. В 1787 р. конституційне зібрання (конвент) усіх штатів ухвалило **к о н с т и т у ц і ю** Сполучених Штатів.

Законодавчу владу має **К о н г р е с**, що складається з сенату і палати репрезентантів. До **с е н а т у** кожний штат, без огляду на свій простір, висилає двох представників. Вибирає їх законодавче зібрання штату на 6 років. Щодва роки уступає одна третина представників. У сенаті має провід віце-президент союзу. Членів **п а л а т и р е п р е з е н т а н т і в** вибирають усі громадяни держави загальним голосуванням. Кожний штат має більше чи менше число послів відповідно до числа населення. Конгрес вирішує законодавство для цілого союзу, податки і позички, торговельні закони, бюджет держави, монетарну систему, справи війни й миру, договори з іншими державами та ін. Виконавчу владу має **п р е з и д е н т**, вибраний всіма громадянами. Він виконує ухвали Конгресу, призначає урядовців, має провід над армією і флотом, веде переговори тощо. Президент має право вето щодо

Джордж Вашингтон

Шестидоларова банкнота
США. XVIII ст.

ухвал Конгресу, але коли обидві палати двома третинами голосів приймуть закон, спротив президента відпадає. За свою діяльність президент відповідає перед Конгресом. Судову владу має в останній інстанції найвищий трибунал. Конституція забезпечувала широкі громадянські права, у першій мірі свободу релігії. Інші справи, що не належали до союзної влади, кожний штат вирішував сам для себе. У кожному штаті була інша конституція, своя законодавча влада (сенат і палата репрезентантів), свій уряд. Таким способом конституція 1787 р. залишила широку автономію штатам, але рівночасно творила зверхню владу для цілого союзу. Ця конституція з деякими змінами залишилася до найновіших часів.

Першим президентом обрано Вашингтона. Він урядував упродовж двох каденцій (1789—1797) і своїм тактом та державним розумом зумів утихомирити партійну боротьбу й увести в життя постанови конституції. Від того часу почався швидкий розвиток Сполучених Штатів.

15. ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII ст.

Регенція Філіппа Орлеанського у Франції. Людовік XIV, що мав такі великі заслуги для розвитку своєї держави, усе ж залишив Францію в економічному занепаді. Довгі війни, що їх вів король з усією Європою, вичерпали державний скарб, і не тільки нічого не залишилося з оцадностей Кольбера, але держава попала ще в значні борги. Тим-то наслідники Лю-

довіка XIV мусили безупинно боротися з фінансовою кризою, й вона остаточно довела до революції.

За життя Людовіка XIV повмирали члени королівської родини, призначені на наслідників, а саме син і внук, так що престіл дістався його правнукові, Людовикові XV (1715—1774), що мав тоді всього 5 років. В його імені регенцію обняв орлеанський князь Філіпп (1715—1723). Це був дуже талановитий князь, найталановитіший, як запевняли, з французької династії. Він визначався як адміністратор і полководець, а також як учений, маляр і музикант. Але свій великий талант розтратив у легкодушному товаристві «золотої молоді», в пиятиці й любовних авантюрах і закінчив життя передчасною смертю.

Філіпп бачив перевтому французького громадянства та його знеохочення абсолютною владою, що її з такою безоглядністю проводив у життя «король-сонце». Він привернув паризькому парламентові право реєстрації королівських декретів, а містам дозволив свободний вибір урядовців. З великою увагою досліджував він справу державних фінансів. Тягар величезних боргів обтяжував бюджет, а великі податки нищили населення. Треба було шукати інших джерел доходу. Регент познайомився з шотландським банкіром Джоном Лоу, а той піддав йому думку заснувати державний банк на зразок лондонського й амстердамського, щоб добути для держави кредити. Лоу спочатку дістав дозвіл заснувати приватний акційний банк у 1716 р. Завдяки доброму проведові банк розвивався успішно, так що процентова стопа від позичок дуже обнизилася (з 30 на 6 і навіть 4 проценти), а рівночасно почали підноситися торгівля й промисловість. Тоді перемінено банк на «королівський» у 1718 р. Та, на нещастя, Лоу, заохочений успіхами, пустився на широкі колоніальні інтереси в Америці.

Уже за Генріха IV осіли перші французи в Канаді. Рішельє дуже протегував цю колонізацію і утворив для Канади окреме товариство, так звані «сотні». Але число колоністів збільшувалося поволі, і вони займалися головно скуповуванням хутра від індіанських племен. Єзуїти заснували тут свої місії і навертали на християнство індіанців. Товариство «сотні» остаточно зрелося своїх прав на річ держави 1663 р., і Кольбер зорганізував Канаду на кращий лад. З пізніших губернаторів заслужився особливо для цієї країни граф Фронтенак.

У Канаді французи добилися аж до Великих озер, а звідти до ріки Міссісіпі. Один із відважних дослідників, Ля Саль, доїхав згори аж до устя Міссісіпі і цілу країну, під іменем Л і у і з і а н и, взяв під владу Франції в 1682 р., побудувавши

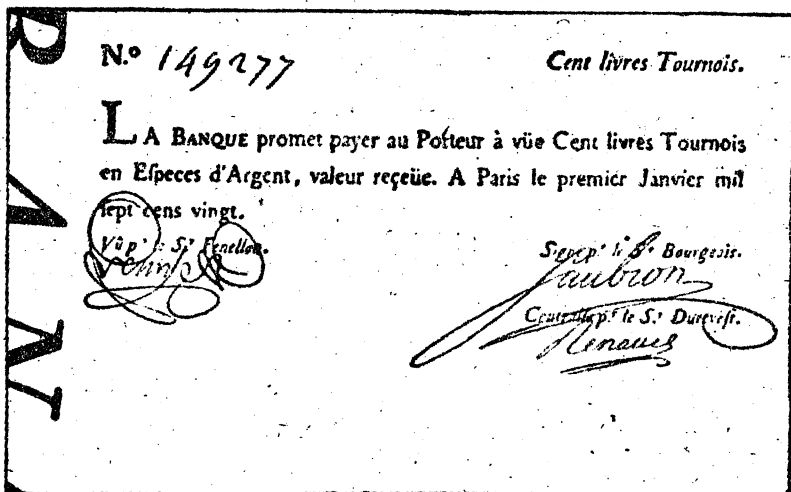
форт Сен-Луї. Цією великою країною зацікавився Лоу й утворив акційне товариство для її експлуатації та поставив його в тісний зв'язок зі своїм банком. Дотеперішні успіхи Лоу так заохотили громадянство, що акції були розкуплені дуже швидко. Банк дістав право збирання державних податків, тютюнової монополії, право бити монету, почав також вести інтереси в Африці та Індії. Завдяки цим підприємствам акції банку добули собі таку популярність, що всі капітали і депозити перемінювано на ноти банку, а ціна акцій зросла удванадцяттеро. Найбільшу користь із банку мав французький скарб, бо банк уділив йому позички півтора мільйона ліврів на 3 проценти. Ця позичка дала можливість санувати фінанси, а сам регент при тій нагоді сплатив свої борги.

Джон Лоу, директор французького банку

Але світлі інтереси, які обіцяв Лоу, показалися ілюзорними. Місто Новий Орлеан, засноване на Міссісіпі, що мало бути центром підприємств, не дійшло до розвитку. Не знайдено також золота, що мало бути в тих околицях. Через те у громадянстві почало підійматися недовір'я до банку, й акції почали падати в ціні. Щоб підперти банк, Філіпп назначив Лоу генеральним контролером фінансів, тобто міністром скарбу, і видав драконівський едикт, що нікому не вільно мати більше як 500 ліврів у золоті. Але паніки не можна було вже стримати. Всі почали позбуватися акцій. Прийшов нечуваний банковий крах. Лоу зрікся уряду й утік до Венеції і там вмер у недостатку. Французькі громадяни понесли внаслідок банкрутства Лоу величезні втрати, — деякі втратили все майно. Держава хоч і зменшила свій борг, усе ж через співучасть у цих операціях втратила довір'я народу.

Людовік XV. В 1723 р. управа держави перейшла в руки Людовіка XV. Народ стрічав молодого короля з незвичайною симпатією, але невдовзі виявилось, що він не визначається ані таланом, ані зацікавленням до державних справ. Увесь свій час посвячував двірським розвагам і цинічно заявляв, що за ціль життя уважає розкоші й безділля. У перших роках міністром Людовіка був його вчитель, єпископ Флері, 70-літній

Цінний папір банку Лоу

старець, що продовжував традицію давніх великих міністрів, утверджував абсолютизм, вів мирну політику й був роз'ємцем у різних європейських справах. Він зніс зненавиджений шляхтою ґрунтовий податок, а державні доходи віддав в оренду, чим добув деякі доходи для скарбу. Але всі приходи йшли на утримання королівського двору.

Коли цей досвідчений міністр помер, Людовік почав усе більше підлягати впливам своїх улюблениць. Особливе становище займала маркіза Помпадур, жінка одного з королівських шамбелянів. Це була жінка розумна й освічена та визначалася великою культурою, так що надавала тон усьому аристократичному товариству. Але вона була дуже амбітна й визначалася жадобою влади. Помпадур цілком запанувала над королем, так що він в усьому йшов за її порадою. Вона роздавала уряди і відзначення, з державної каси брала гроші скільки тільки хотіла, і навіть засідання державної ради відбувалися часто в її покоях. Хто б відважився щось сказати або написати проти всемогутньої маркізи, того без суду, на основі тайного королівського наказу замикали у Бастилі. Після смерті маркізи Помпадур вплив на короля здобула графиня Дюбарі, але вона менше втручалася в політику.

За Людовіка XV розтратне життя вищих класів дійшло до найвищого розвитку. «Все життя було забавою, цілий край — одним великим салоном». На розваги і забави видавали тоді нечувані суми. В 1751 р. королівський двір коштував понад 60

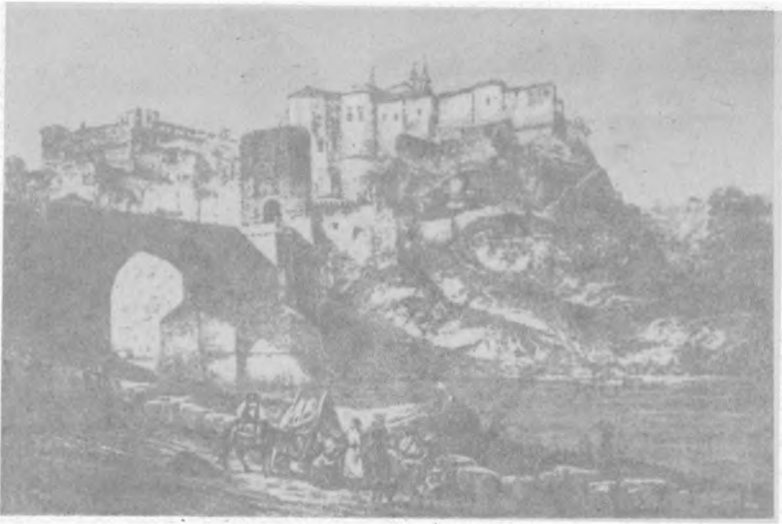
мільйонів ліврів, тобто четвертину доходу держави. Великі суми йшли на утримання почесних урядовців, служби великої королівської стайні, на театри, маскаради, лови. Сам Людовік дуже любив лови й власноручно вбив 1400 оленів. Короля наслідуючи всі вельможі. Князь Моріс Саксонський у своїм замку в Шанборі наказав щоднини приготувати обід на 140 осіб, тримав 400 коней і видавав на театр 600 000 франків. Навіть під час війни один пан дбав про те, щоб перевищити другого розкошами й розтратністю. За військом посу-
вася довгий ряд возів із музикантами, танцюристами, акторами і всякими дамами. У перервах між боями відбувалися концерти, бали, вистави. В 1746 р. перед боєм під Року улюблена акторка Фавар заповіла зі сцени: «Завтра з причини битви не буде вистави, післязавтра вистава, як звичайно».

Маркіза Помпадур

Через таку розтратність занепало багато аристократичних родів і незвичайні втрати поносив державний скарб. Рівночасно Франція вела війни, що також коштували великі суми. Скарб попадав у чимраз більший дефіцит. Не плачено вже платень навіть двірській службі. Міністри скарбу радили собі різними надзвичайними податками. Так, наприклад, були накладені окремі оплати на власників дорогого каміння і золота, підвищено оплати від привозних до Парижа товарів, видержавлено тютюнову монополію. Врешті королівський едикт наложив спеціальний податок на церковні маєтності. Це викликало рішучий протест духовенства, і церква по довгій боротьбі таки добула давні права. В 1759 р. державний дефіцит перейшов уже 200 мільйонів. Міністр фінансів виступив із планом оподаткувати вищі стани, але парламенти (трибунали) цей проект відкинули. Так Франція йшла до чимраз гострішої кризи.

У заграничній політиці Людовік XV не міг виказатися ніякими успіхами. В Індії уряд не підпер раціональних проєктів губернатора Дюпле і втратив найцінніші колонії на річ Англії. Після Семилітньої війни Франція мусила зректися Канади й усіх територій по ріку Міссісіпі. Так до економічного

Альказар, іспанська фортеця-монастир

банкрутства прилучився також занепад авторитету у міжнародній політиці.

Іспанія. Перший з Бурбонів на іспанському престолі, Філіпп V (1701—1746), був людиною слабовитою і без енергії. Державними справами кермувала амбітна його жінка Єлизавета, з італійського роду Фарнезе з Парми. Співробітником її був кардинал Джуліо Альбероні. Він походив із бідної родини з околиць П'яченци, присвятився духовному званню, перебував як учитель у Франції, а потім переїхав до Мадрида і тут став дорадником королеви та добув кардинальську порфиру. Він розвів всесторонню організаційну діяльність, побільшив військо й флот, побудував нові твердині та порти, заснував моряцьку школу, розвинув промисловість, спроваджував чужесторонніх учителів, щоб вивчити населення нових ремесел. Амбітний міністр намагався знівечити Утрехтський мир і повернути іспанську імперію в давніх границях. В 1717 р. він вислав іспанський флот на Сардинію і зайняв острів, а в 1718 р. опанував частину Сицилії. Але проти іспанських планів повстав «почвірний союз» — Франція, Англія, Голландія і цісар, — і в Гаазькому мирі в 1720 р. привернено попередній стан річей. Альбероні мусив уступити з уряду й виїхав до Риму. Управу держави вела далі сама Єлизавета. Умілою політикою здобула нові князівства для своїх синів: для Дон Карлоса неаполітансько-сицилійське

королівство, для Дон Філіппа — Парму і П'яченцу.

Фердінанд VI (1746—1759), син Філіппа, був так само без таланту, як і батько, та проводив час на слуханні славного співака Фарінееллі.

Реформи в дусі раціоналізму почав проводити Карл III (1759—1788). Це він зніс в Іспанії орден єзуїтів у 1767 р. Виконавцем планів короля був міністр граф Аранда. Він вів гостру політику проти церкви, піддав монастирі наглядові світської влади, школи передав світському духовенству, на церковні маєтності наложив податок.

Кардинал Альбероні

Аранда продовжував політику Альбероні і намагався оздоровити господарство Іспанії. Селяни були вповні залежні від вищих класів, були «нужденними невільниками церкви й панів». Через великі податки хліборобство не оплачувалося, селяни кидали землю, і багато ґрунтів лежало облогодом. Зате поширилася дуже годівля овець, що приносила шляхті більші користі, як управа землі. Безчисленні отари овець випасалися по пасовищах і неужитках, а пани не дозволяли селянам загороджувати їх поля та після жнив уживали їх на випас овець. Аранда намагався колонізувати запуснені простори чужосторонніми поселенцями — німцями й швейцарцями.

Уряд бажав також оживити іспанську торгівлю. Вже давніше Іспанія була залежна від чужого імпорту, а після суцесійної війни ця залежність стала ще більша. В 1734 р. до Кадіса приплинуло 596 англійських кораблів, 228 французьких, 147 голландських і 33 інших країн. Упала також іспанська монополія торгівлі з американськими колоніями: всі великі держави наввипередки висилали контрабанду до Америки. Самі колонії всупереч наказам уряду підтримували цю заборонену торгівлю і самі між собою вели торгівлі зносинами, не оглядаючися на матерній край. Іспанія мусила рахуватися з тими перемінами і приміняти до них свою господарську політику.

Реформи Аранди були занадто радикальні для консервативних іспанців, і в 1773 р. він уступив з уряду. Але він знайшов своїх оборонців і наслідувачів у так званих «патріотичних

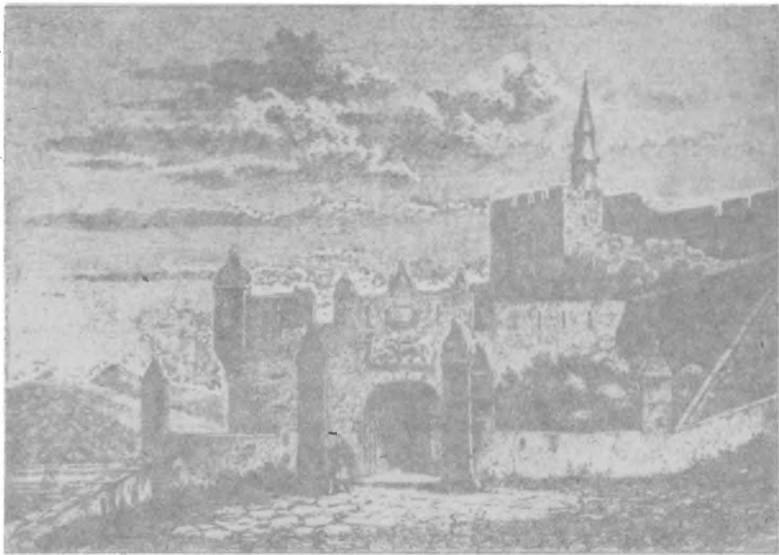
товариства», що поширювали ідеї раціоналізму. Ці поступові гурти нав'язали зносини з іншими країнами, цікавилися розвитком промисловості й комунікації, закладали нові школи, студіювали господарські відносини.

В останніх роках свого володіння Карл III робив спроби збройною рукою побільшити державу. Він уладив похід на Марокко й Алжир у 1776 р., але без успіху. Пізніше взяв участь у війні за визволення Сполучених Штатів та добув Менорку й Флориду в 1783 р. Але англійський Гібралтар оборонився від нападу іспанців.

Північна Італія. Італія від середніх віків залишилася поділена на кілька держав і впродовж XVI—XVIII ст. не об'єдналася в одну цілість. Багатство італійських міст, великий розвиток промисловості, торгівлі і культури, осередне положення півострова серед важких шляхів — все те стягало на Італію увагу сусідніх держав, і все наново починалася боротьба за неї. У середньовіччі до опанування Італії змагали німецькі володарі; в XVI і XVII ст. змагання за неї вели Габсбурги і Франція; у XVIII ст. перехрещувалися тут впливи Австрії й Іспанії. Серед цієї боротьби одні італійські держави дісталися під управу чужих династій, інші затримали свою незалежність.

У Північній Італії наймогутнішою державою була Венеція, але її значення почало меншати. Розвиток Венеції опирався на торгівлі з Туреччиною і володіннях, які вона мала на Балканському півострові й сусідніх островах. Але між Туреччиною та Венецією часто приходило до непорозумінь і навіть війни, звичайно некорисної для республіки св. Марка. В 1573 р., незважаючи на перемогу під Лепанто, Венеція мусила відступити туркам острів Кіпр, але утримала свої торгові привілеї. В 1669 р. після двадцятип'ятилітньої оборони в руки турків попав Крит. В 1699 р. у війні з турками Венеція добула Морею, але вже в 1718 р. мусила її зректися. З давніх широких володінь у XVIII ст. залишилися при республіці тільки Корфу і Далматія. Торгівля Венеції почала підупадати також через те, що Австрія відкрила свої пристані у Трієсті і Фіуме. Устрій республіки залишився без змін. Венецька аристократія вороже відносилася до всяких перемін і не допускала до себе свіжих елементів; через це держава внутрішньо закріпостилася і втратила творчий розгін.

Мілан, що у середньовіччі мав провідну роль у Ломбардії, від 1545 р. належав до Іспанії, а в 1714 р. перейшов під владу австрійських Габсбургів. Парма й П'яченца в 1545 р. дістали титул князівств і були під владою династії Фарнезе, але в 1730 р. дісталися під владу іспанських Бур-

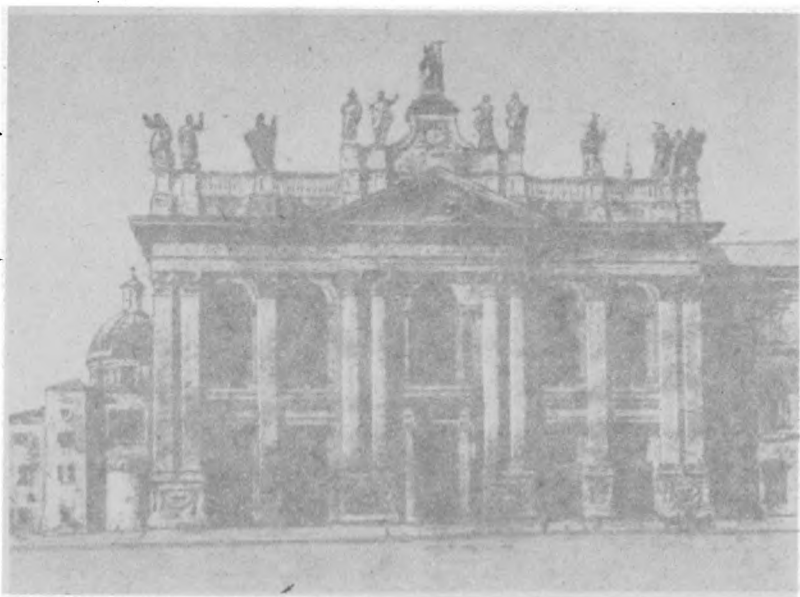
Венеційська брама на півострові Морея

бонів. М а н т у я мала свою династію Гонзаго, але в 1708 р. перейшла також до Австрії. М о д е н а до кінця XVIII ст. утрималася як незалежна держава під династією Есте.

Князівство С а в о й я простягалось у Західних Альпах від моря аж до Женеви. У XVI і XVII ст. ця країна була часто предметом боротьби між Габсбургами та Францією. До більшого значення ця держава дійшла за Віктора Амадея II (1675—1730), що в Утрехтському мирі дістав Сицилію і титул короля, але в 1720 р. замінив Сицилію на Сардинію. Савойсько-сардинська держава відіграла пізніше важну роль як центр об'єднання Італії.

Стара республіка Г е н у я так само не раз була в небезпеці від сусідів, а саме Франції, Австрії і Савойї, але пощастило їй утримати незалежність. Устрій Генуї був аристократичний, але серед тяжких умов патриціят мусив поробити деякі уступки нижчим класам. До Генуї належала Корсика, але населення часто підіймало повстання проти республіки, що накладало на край тяжкі податки. У 1768 р. острів Корсику прилучила до себе Франція.

До Флоренції в 1530 р. вернулася родина Медічі, яких перше прогнала революція Савонароли. Козімо I (1537—1574) об'єднав під владою Флоренції сусідні міста і в 1569 р. прийняв титул князя Т о с к а н и. Це був енергійний князь із широкою освітою, ішов за традиціями свого роду, дбав про добробут

Фасад Латеранського палацу в Римі

країни, опікувався мистецтвом і письменством, так що панегіристи називали його другим Августом. Його наслідник Франко Марія (1574—1587) виказав велике зацікавлення до промислових і торговельних підприємств, а особливу славу здобув собі своїми любовними пригодами. Фернандо I (1587—1609) вів великі торговельні підприємства і дуже збагатив свою державу. Він заснував нову пристань Ліворно, прийняв до Тоскани морисків, прогнаних з Іспанії, і за їх допомогою поширив флорентійську промисловість. Завдяки великим фінансовим засобам Тоскана могла утримати повну незалежність у боротьбі між Іспанією і Францією, що хотіла розтягнути над нею свою опіку. За Козімо II (1609—1621) тосканська держава утрималася на високому рівні добробуту і культури. За Фернандо II (1621—1670) і Козімо III (1670—1723) піддалася під впливи Габсбургів і розтрачувала великі суми на позички своїм могутнім сусідам. Тоді у Тоскані зросло дуже значення духовенства. Через неврожаї підупало хліборобство, а епідемії знищили населення, — і багата перше країна почала занепадати. В 1737 р. вимер рід Медічі, а тосканський престіл дістав лотарінгський князь Франц Стефан, чоловік Марії Терезії. Від того часу Тоскана залишилася при лотарінгсько-габсбурзькій родині. Князь Леопольд (1765—1790), пізніший

цесар, перевів у Тоскані реформи просвіченого абсолютизму, так як його брат Йосиф II в Австрії. Він зреформував право, зніс інквізицію, зменшив число монастирів, розтягнув податки на шляхту, поширював освіту.

Рим, Неаполь і Сицилія. Найбільший авторитет в Італії мала Церковна Держава. Її границі впродовж століть залишалися ненарушені, й територія Апостольської Столиці простягалася від Рима до Равенни. При кінці XVI ст., коли притихла релігійна боротьба, на папському престолі засів Сикст V (1585—1590), один із найвизначніших пап, політик із широким поглядом і зручний адміністратор. Він згноби гострими засобами повстання римської шляхти (т. зв. бандитів) й привернув у державі правний порядок. Папа врятував від загибелі пам'ятники старовинного мистецтва, між іншими Колізей, колону Траяна та ін., закінчив будову церкви св. Петра, побудував великі водопроводи, побільшив ватиканську бібліотеку — взагалі всюди виказував енергійну ініціативу. Климент VIII (1592—1605) склав угоду з французьким королем Генріхом IV і поблагословив Берестейську унію. Павло V (1605—1621) намагався утримати на давньому рівні політичний авторитет папства і навіть наложив інтердикт на Венецію за її вороже ставлення до духовенства. Григорій XV (1621—1623) заснував колегію кардиналів для поширення віри (1622 р.), що стала осередком католицьких місій. Урбан VIII (1623—1644) цікавився поширенням унії і висказав історичні слова до українських єпископів: «Через вас, маю надію, навернеться весь Схід». Інокентій X (1644—1655) відкинув Вестфальський мир за його постанови, некорисні для церкви. Інокентій XI (1676—1689) підпірав протитурецьку лігу і виступав проти імперіалізму Людовіка XIV. Климент XI (1700—1721) протиставився поширенню габсбурзьких впливів в Італії. Бенедикт XIII (1724—1730), домініканець, визначався простим чернечим життям. Климент XII (1730—1740) звертав велику увагу на поширення ватиканської бібліотеки. Климент XIII (1769—1774) скасував орден єзуїтів.

Південну Італію займала неаполітансько-сицилійська держава під владою іспанських королів. Сицилія належала до Іспанії від 1282 р., Неаполь — від 1504 р. В обох країнах управу вели віце-королі. Іспанський уряд накладав на свої провінції високі податки; значні суми йшли також до Рима, бо папи від норманських часів вважалися сеньорами Південної Італії. Велика посідість належала до шляхти й духовенства, народ платив тяжкі податки і жив у нужді та темноті. Не раз приходило в різних місцях до ворохобні і повстань.

Після поділу іспанської імперії обидві країни перейшли до Австрії (Неаполь у 1713 р., Сицилія в 1720 р.), але тільки на короткий час, бо в 1735 р. неаполітансько-сицилійське королівство дісталось іспанським Бурбонам як так звана секундогенітура, призначена для молодших членів династії. Карл III (1735—1759) за допомогою міністра Тунучі упорядкував фінанси, обмежив права шляхти й духовенства, заопікувався селянством. Він поставив багато величавих будов і розпочав розкопи в Геркуланумі та Помпеї. За Фернандо IV (1759—1825) Танучі, йдучи за прикладом Іспанії, закрити багато монастирів, усунув єзуїтів і переводив реформи в дусі просвіченого абсолютизму.

Данія. Упродовж XVIII ст. Данія розвивалася успішно і на господарському полі, і в ділянці культури. Фрідріх IV (1699—1730) у Північній війні побільшив Шлезвіг і зв'язав його сильніше з Данією. Данська торгівля значно розвинулася, флот збільшився, і данські моряки шукали для своєї держави нових теренів. Гренландська компанія обновила зв'язки з Гренландією, а норвезький пастор Егед почав повертати ескімосів на християнську віру. Король опікувався селянством і в державних маєностях скасував підданство. Завів також суворі кари проти тих панів, що лихо поводитися зі своїми підданими. Христіан VI (1730—1746) продовжував господарську політику свого батька. Але на своєму дворі завів строгий етикет, так що люди з нижчих верств не мали вже свобідного доступу до короля, і через те упали давні щирі зв'язки володаря з народом. Христіан дістався під вплив надвірного проповідника Блюме, що домагався суворого релігійного життя. Король наказав гостре святкування неділі з дворазовим богослуженням, заборонив у неділю всякі забави, доручив замикати театри. Установлено окремих церковний інспекторат, що пильнував тих розпорядків, а над пресою настановлено сувору цензуру.

Фрідріх V (1746—1766) скасував церковні розпорядки й усунув пересадний двірський етикет. Король визначався веселою вдачею, умів добути собі любов народу і дбав про його потреби. Короля підпомагав у його замислах міністр Бернсторф, що добув собі славу тим, що звільнив своїх селян від підданчих робіт і віддав їм на власність землю з обов'язком платити невеликі чинші. Король наказав розparcelювати частину своїх маєностей і старався розпродати їх між селянством, але виявилось, що селяни не мали змоги цих ґрунтів закупити, і власність шляхти збільшилася знову. Фрідріх був прихильником меркантилізму і протегував промисловість. Постали тоді в Данії фабрики сукна, шовку, заліза та зброї.

Ганс Фрідріх Штруензе,
данський міністр

Фрідріх V, данський король

Данські кораблі вели торгівлю на Середземному морі та в Західній і Східній Індії.

Часи Фрідріха V названо золотим віком мистецтва й науки. Королівська академія в Копенгагені розвинула широку діяльність, так що дорівнювала іншим світовим академіям. Особливо славні стали її наукові збірки. З дорученням короля Карстен Нібур відбув наукову подорож на Схід (1761—1767), що мала велике значення для дослідів над арабською і перською старовиною. В Данії вів свою діяльність визначний педагог Базедов. До великого розквіту дійшов данський театр, якого представником був Людвіг Гольберг. Данське письменство стояло під впливом Німеччини.

Христіан VII (1766—1808) був людиною слабого характеру, дбав тільки про розваги й забави. Необмежений вплив на нього мав Ганс Фрідріх Штруензе, спочатку прибічний лікар, потім всемогутній міністр. Штруензе був гарячим прихильником раціоналізму і в дусі просвітніх ідей переводив основні реформи у данській державі. Він поліпшив адміністрацію, завів у ній централізацію, усунув з уряду шляхту, а урядовцями назначав кваліфікованих людей без огляду на їх класову приналежність. Зреформував судівництво, уводячи простішу процедуру і зробивши суддів незалежними, для чого визначував їм постійні пенсії. Щоб звільнити державу від великого боргу, обнизив платні дворян і зніс королівську гвардію, якої утримання коштувало дуже дорого. Усунув перестарілі цехові приписи

і деякі монополії, столичному Копенгагену надав новий міський устрій. Щоб підняти господарський стан селянства, означав докладно обов'язки підданих і замінив данини в натурі на гроші. Облегшив суворі церковні приписи, а пресі забезпечив повну свободу. Всі ці реформи Штруензе переводив незвичайно поспішно, так що впродовж півтора року вишло 600 різнорідних едиктів. Король довіряв йому так, що розпорядки міністра обов'язували навіть без королівського підпису.

Але проти сміливого реформатора зростала все більша опозиція. Шляхта не могла йому дарувати, що нарушив її відвічні права й уряди доручав своїм ставленикам. Духовенство ненавиділо його за вільнодумство і за те, що навіть королеві виховував у поглядах Руссо. Багато ворогів набув також тим, що все зазначував своє німецьке походження і відкрито заявляв, що не має часу вчитися данської мови. Коли ж ще Штруензе нав'язав любовний зв'язок із молодого королевою і не скривався з тим, шляхта зробила заговор і добула від короля наказ ув'язнити міністра. Суд видав на нього засуд смерті, і Штруензе дав голову під топір ката, а після смерті ще його тіло четвертовано в 1772 р. Королева дістала розвід і невдовзі умерла. Тоді всі реформи Штруензе упали і настала повна реакція.

Швеція. У Швеції від смерті Карла XII провід у державі мала аристократія. Вели з собою боротьбу дві партії: «капелюхів», що опирались на Франції, і «шапок», що шукали підмоги в Росії. Аристократична управа знищила Швецію, так що загрожувала їй доля Польщі, що також упадала через шляхетську анархію. В 1743 р. Швеція втратила частину Фінляндії на річ Росії. Жінка короля Адольфа Фрідріха (1751—1771) Луїза Ульріка, сестра Фрідріха Великого, пробувала піднести королівську владу, але ця спроба не повелася.

Владу шляхти усунув шойно король Густав III (1771—1792). Він поводився спочатку дуже обережно, прийняв усі домагання, що їх накидали йому вельможі, і святочно коронувався. Але пізніше приєднав собі гвардію та залогів по замках і в 1772 р. перевів державний замах. Армія виповіла послух Станам, і сейм під дулами гармат мусив погодитися на зміну конституції. До рук короля перейшла вся виконавча влада, призначування урядовців, військо, фінанси, загранична політика. Король призначив державну раду з 17 осіб, але вона мала бути тільки дорадчим тілом. Сейм втратив свої давні права: міг збиратися тільки на наказ короля і радити над справами, що їх король віддавав йому до розгляду. Таким способом Швеція стала абсолютною монархією.

Густав III використав свою владу на господарський і культурний розвій своєї країни. Він зреформував судівництво, зніс тортури, привів фінанси до рівноваги, завів спиртову монополію, протегував гірництво й промисловість, особливо фабрики сталі, закладав шпиталі та дома сиріт, дав свободу пресі. Густав був прихильником французької культури, уладив Академію за французькими зразками, опікувався театром і оперою, підтримував шведське письменство, мистецтво й науку. Світову славу добув собі ботанік Карл Лінней (1707—1778).

Густав III, шведський король

У закордонній політиці Густав III змагав до того, щоб Швеції повернути давнє світове становище, що його вона мала за Густава Адольфа, Карла Густава і Карла XII. Він увійшов у союз із Францією і без дозволу Станів розпочав війну з Росією (1788—1790), маючи надію повернути втрачені давно провінції над Фінським заливом. Момент до війни був відповідний, бо Катерина II була зайнята війною з Туреччиною, а Англія і Пруссія були лихо настроєні до російських завоювань. Але під час облоги твердині Фрідріхсгам у Фінляндії офіцери з аристократичних родин підняли проти короля бунт, закидаючи йому, що він не мав права зачинати війни без дозволу парламенту, і звернулися за допомогою до Катерини. Але Густав відкликався до народу і за допомогою селян здушив шляхетський бунт. Свою перемогу використав для скріплення королівської влади. Сейм, стероризований тим, що ув'язнено 30 членів опозиції, ухвалив у 1789 р., що король має право без дозволу Станів вести війну, зніс державну раду і дав дозвіл міщанам займати уряди та купувати лицарські землі. Так Густав став цілком абсолютним володарем.

Тим часом добра ситуація для ведення війни минулася. Коло Свенсзунда шведи добули ще 1790 р. велику морську перемогу, так що росіяни втратили 55 кораблів і 14000 людей, але не змогли вже перенести війни на суходіл. Мир у 1790 р. затвердив дотеперішні границі між обома державами.

Шляхта не залишила своєї ворожнечі до короля. Знову прийшло до заговору, і під час маскового балу один із давніх офіцерів гвардії пострілив Густава, й король від рани помер.

16. КУЛЬТУРА XVI—XVIII ст.

Природничі науки. В нових часах наукові досліді перейшли з рук духовенства до світських людей. Це були представники шляхти або міщанства, найчастіше професори університетів або надвірні вчені різних князів. Основою дослідів була обсервація, якої методи вказав англійський філософ Френсіс Бекон (1561—1626). Учені не шукали вже знання у давніх письменників, що мали такий авторитет у середньовіччі, а самі збирали матеріал, експериментували, роздумували і таким шляхом доходили до наукових висновків. Поле обсервації поширилося незвичайно завдяки двом винаходам голландців: мікроскопа (1590), що дозволяв оглядати недоглядні для ока предмети, і телескопа (1609), що дозволяв обсервувати небесні тіла. До зросту науки немало причинилися наукові товариства й академії, що відбували постійні сходини й були осередками, де збирано висліди праці учених різних народів.

Найбільший розвиток виказала в тих часах астрономія. Геліоцентрична система Коперника не прийнялася відразу, і треба було довгої боротьби з давніми традиціями, щоб утвердити правдивий погляд на будову світу. Але астрономи не устали в праці, збирали все нові обсервації і розбудовували свою науку.

Прихильником науки Коперника був німецький астроном **Йоганн Кеплер** (1571—1630). Він походив з незаможного шляхетського роду і все життя терпів нужду. Спочатку він учив у Граці, але через протестантські погляди втратив посаду. Пізніше був надвірним астрономом цісаря Рудольфа II в Празі і Валенштайна в Сагані, але протектори оплачували його слабо. У своїм головнім творі «Нова астрономія» він подав славні закони про рух планет. Італієць **Галілео Галілей** (1564—1642) з Пізи був надвірним астрономом тосканських князів, цікавився особливо фізикою і став основником наукової механіки. На вістку про винахід далековиду в Голландії сам собі зладив такий інструмент і ужив його до обсерваторії неба. Він відкрив кільце Сатурна, зміни в світлі і величині Марса та Венери і дійшов до погляду, що планети не мають власного світла. Спочатку не оголошував своїх відкриттів, щоб

не звернути против себе підозрінь духовенства. Але коли заявився за Коперниковою системою, примушено його до заяви, що не буде більше навчати про рух Землі. Перекази про те, що його віддано на тортури і що він сказав про Землю «А все-таки вона рухається», не є певні. Під кінець осліп, але все ще віддавався науковій праці.

Нові погляди на світ розвивав далі англійський астроном Ісаак Ньютон (1642—1727). Він замолоду визначався незвичайним талантом, без труду вивчався всієї до того часу відомої математики, винайшов (рівночасно з Ляйбніцом) ріжничковий рахунок, а пізніше основи науки про краски.

В 1666 р. велика епідемія вигнала його з Лондона на село. Там обсервація яблук, що падали з дерева, навела його на відкриття теорії про гравітацію. Свої погляди він зібрав у творі «Математичні основи філософії природи». Ця книжка, як висловився Лаплас, — це «найбільший твір людського розуму». П'єр-Сімон Лаплас (1749—1827); французький математик, у книжці «Небесна механіка» виступив із теорією про стання Сонячної системи з первісної мряковини.

На полі математики в XVII—XVIII ст. учені Декарт, Ляйбніц та інші створили аналітичну геометрію, диференціальний й інтегральний рахунок та ін.

До розвитку фізичних дослідів причинився найбільше італієць Еванджеліста Торічеллі (1608—1647), що винайшов барометр і дав основу до науки метеорології. Проблемами оптики займався Ньютон, а голландець Гюйгенс (1629—1695) виступив з теорією про світло як рух.

Відкриття нових частин Землі дало основи до широкого розвитку ботаніки й зоології. При різних високих школах і наукових товариствах заведено ботанічні сади і звіринці, де досліджувано екзотичну флору і фауну. Шведський учений Карл Лінней (1707—1778) у своїй праці «Система природи» подав класифікацію усіх рослин. Француз граф Жорж Бюффуа (1707—1788) дав систематичний опис тварин у своїй «Історії природи».

Ісаак Ньютон

Рембрандт. «Зањаття з анатоμії»

Поступали також уперед дослїди над людським тїлом. Андреа Везалїй (1514—1564), надвїрний лїкар Карла V і Фїліппа II, у своїй працї «Будова людського тїла» подав основи новочасної анатоμії. Але іспанська інквізиція засудила смїливого ученого на смерть і цю кару замїнила на примусову прощу до Святої Землї. В дорозї він згинув у катастрофї корабля. Англієць Вїльям Гарвей (1587—1658) перший вїдкрив обїг кровї і став основником фїзіологїї. Але практична медицина не скоро зумїла використати цї вїдкриття; щойно у XVIII ст. появилися першї клїніки, що почали систематичнї науковї обсервацїї.

Історія, право, фїлологія. До розвитку історичних студїй причинився значно гуманїзм, що цїкавився особливо минулим старовинного свїту. Дослїдники тїєї епохи наслїдували залюбки визначних грецьких і римських істориків і дбали про прагматичне зображення подїй. Появився тодї цїлий ряд історїй рїзних мїст, провїнцїй і держав, опертих на пильних джерельних дослїдах. Найширше заложене було видавництво кардинала Цезаря Баронїя «Церковнї аннали», що обїмали історїю церкви вїд 1198 р.

Нові погляди на завдання історіографії появилися в Англії під впливом перших основників раціоналізму. Погляди Френсіса Бекона, що наука має опиратися тільки на фактах, що їх дає обсервація, вплинули також на істориків, що почали звільнюватися від догматизму і тверезими очима дивитися на минуле. Під впливом англійців розвинули свої погляди французькі раціоналісти: Вольтер накликавав до того, щоб історики студіювали розвиток обичаїв різних народів, Монтеस्क'є виказував, що римські установи були вислідом природної еволюції. У цьому напрямі Девід Юм написав «Англійську історію від часів Юлія Цезаря до славної революції», а Гіббон — «Історію занепаду й упадку римської держави». У Німеччині Самуїл Пуфендорф у своїм «Вступі до історії найвизначніших держав» домагався, щоб дослідники вияснювали історичні події на основі внутрішнього життя держав.

Чимраз більшу увагу присвячували дослідники сучасності. Появилися великі видавництва, що збирали актуальний політичний матеріал, як «Європейський Театр», «Французька Газета» та ін. Для пізнання епохи велике значення мають численні мемуари, особливо славні спомини князя Сюллі (міністра Генріха IV), князя Сен-Сімона з XVIII ст., пані Севіньї та ін.

Наука права мала двох талановитих представників. Француз Жан Боден (1530—1596) у трактаті «Про державу» розглядав державний устрій різних часів. Він відкидав середньовічну феодальну державу, а заявлявся прихильником сильної монархічної влади. Боден поручав також релігійну толеранцію.

Міжнародне право студіював нідерландець Гуго де Грот, відомий під іменем Г р о ц і й (1583—1645). Він був всестороннім гуманістом, студіював філософію, право й богослов'я. Як прихильник Ольденбарнефельда був ув'язнений і потаємно зі скринькою книг утік до Франції. Коли ж пробував повернутися, уряд Нідерландів засудив його на вічне прогнання. Пізніше був шведським послом у Парижі. Особливу славу придбав йому трактат «Про право війни і миру». Він відкинув середньовічне поняття Божого царства і за джерело права уважав спільне правне почування всіх народів. Епоха раціоналізму розвинула з того теорію «природного права».

Від часів гуманізму тривало замилювання до класичної філології. В XVI ст. вона процвітала найбільше у Франції. Учений друкар Генріх Стефанус почав видавати «Скарбницю грецької мови», що стала основою пізніших словників й енциклопедій. Йосип Юст делла Скала й Ісаак Каузабонус вели

досліди над старовинною хронологією, інскрипціями і нумізматикою. У XVII ст. на перше місце виступили нідерландці. Особливо вславилися родина Фосіїв, Юст Ліпсій, Гуто Гроцій та Ян Гроновій, що виготовили критичні видання старовинних авторів. Першу збірку римських інскрипцій видав Ян Грутер, професор і директор бібліотеки в Гайдельберзі. У XVIII ст. славу найбільшого філолога мав Тіберій Гемстергайс, що визначився таким талантом, що вже в 20-му році життя був професором математики й історії в Амстердамському університеті. Але ще більше ім'я добув собі на кафедрі грецької мови, так що став творцем нової філологічної школи. Англієць Річард Бентлі увів до філології методу суб'єктивної критики.

Філософія. Філософія в цій епосі доходить до незвичайного розвитку. Гуманізм познайомив сучасників із різними філософічними системами класичного світу і розбудив зацікавлення до філософічних проблем. На цьому ґрунті почала виростати новочасна філософія, головню в Італії, Франції та Англії. Перші її адепти трималися науки давніх майстрів і ділилися на прихильників Арістотеля, так званих періпатетиків, і його ворогів — рамістів, названих так від імені Петра Рамуса (1515—1572), що запевняв, що вся наука Арістотеля опирається на хибних основах.

За наукою Бекона йшов **Томас Гоббс** (1588—1679) і відкидав усе, чого не можна обхопити змислами, також поняття Бога. Він досліджував також початки громадянства і доказував, що спочатку була «війна всіх проти всіх» і порядок завели шойно сильні володарі, він був прихильником монархічної влади.

Французький філософ **Рене Декарт** (Картезій; 1596—1650) як на джерело пізнання вказував на думку. «Я думаю — отже я існую», — це вихідна точка картезіанської філософії.

Цей філософський напрям, що за основу пізнання бере ідею (думку), названо ідеалізмом. Проти теорій Декарта виступав **Блез Паскаль** (1623—1662) і виказував, що самого розуму не вистачає: щоб пізнати останні причини речей, потрібне Боже об'явлення.

Погляди Картезія критикував також **Барух Бенедикт Спіноза** (1632—1677). Він був амстердамським жидом, але з причин своїх релігійних поглядів виступив із жидівської громади, прийняв християнство, але до ніякого віросповідання не хотів приступати; утримувався з шліфування оптичного скла. Основна думка його філософії була така: існує тільки одне безконечне єство (Бог) з безконечни-

ми атрибутами, а людина може розслідувати тільки два з них — думання і простір. Цей пантеїзм Спінози мав пізніше вплив на різних визначних письменників, між іншим на Гьоте.

Німецький учений Готфрід Вільгельм Ляйбніц (1646—1716) визначався незвичайно широким знанням, студіював право, історію, теологію, математику, природничі науки та ін. У своїй філософії стояв на тому, що треба погодити механічне появлення світу з релігією, і на місце мертвих атомів ставив живі ества, «монади»; найвищою монадою світу є Бог. Цю систему назвали догматизмом, бо основні твердження її не можуть бути доказані. Натомість англієць Девід Юм (1711—1776) у своїх дослідах проявляв науковий скептицизм.

Найвизначнішим німецьким філософом XVIII ст. був Іммануїл Кант (1724—1804), довголітній професор у Кенігсберзі. У своїх творах, як «Критика чистого розуму» та інших, він означає границі людського пізнання і шукає основ, на яких опираються мораль, право, естетика й ін. Свою філософію Кант назвав критичним ідеалізмом, бо не брав догматично основних ідей, як його попередники, але наперед досліджував їх науковими методами. Філософія Канта була закінченням епохи раціоналізму і дала підстави під філософію XIX в.

Письменство. Англійська література мала свій перший золотий вік в XVI ст. На першому місці стояв театр, що мав в Англії велику популярність і добував протекцію аристократії і володарів; король Генріх VIII утримував своїм коштом три театри, а Єлизавета щедро нагороджувала артистів. Англійська драма розвинулася із середньовічних містерій, що відбувалися спочатку при церквах, пізніше перейшли до рук міщанства. З веселих інтерлюдій постала комедія, що особливо подобалася народним масам. Вільям Шекспір (1564—1616) своїм генієм поставив англійську драму на такому недосяжному рівні, що інші народи потребували цілого століття, щоб дорівняти Англії. Шекспір стояв на межі між середньовіччям та новими часами і з рівним мистецтвом умів зображувати прості феодалні типи, як і нове покоління з його складнішою психікою. Між поетами XVI ст. перше місце займав Едмунд Спенсер (1552—1599), автор «Королеви русалок», що своїх тем шукав у середньовічному лицарському побуті.

Англійська революція і перемога суворого пуританізму перервала свобідний розвиток літератури. Найбільшим поетом тієї епохи був Джон Мільтон (1608—1674), гарячий оборонець народних прав, автор «Утраченого раю». Під кінець

Готгольд Ефраїм Лессінг

Іммануїл Кант

XVII ст. почав розвиватися роман. Даниель Дефо (1661—1731) написав тоді свого «Робінзона» на основі пригод шотландського моряка Селькірка. Джонатан Свіфт (1667—1745) склав «Подорожі Гуллівера», що були сатирою на тодішнє англійське громадянство. Обидва романи залишилися улюбленою лектурою молоді. Дещо пізніше появився класичний «Вікарій з Векфільда» Олівера Голдсмита (1728—1774).

У Франції золота епоха письменства припадає на часи Людовіка XIV. «Король-сонце» умів цінити літературу як підпору влади і не щадив грошей, щоб утримати на своєму дворі найвизначніших письменників. Теоретиком нової літератури, що дістала назву **к л а с и ц и з м у**, був Нікола Буало-Депрео (1636—1711), що у своєму творі «Мистецтво поезії» на основі старовинних зразків зібрав естетичні приписи. У драмі обов'язкова стала тоді так звана **потрійна єдність** — події, місця й часу, тобто подія мала відбуватися увесь час на тому самому місці і в часі, не довшому як один день. Найвизначнішим драматургом був **П'єр Корнель** (1606—1684), автор «Сіда», що в своїх творах представляв великі героїчні постаті. **Жан Расін** (1639—1699), творець «Федри» й «Іфігенії», по-мистецьки зображував людські пристрасті. Як автор комедій добув собі незвичайне ім'я **Жан-Батіст Мольєр** (Поклен; 1622—1673). Він скінчив єзуїтську колегію у Парижі і розпочав правничі студії, але пізніше став актором у директором королівського театру. Мольєр створив «комедію характерів», а його «Тартюф», «Скупець», «Мізантроп» та ін. залишилися вічно живі. Як автор уславився

Джонатан Свіфт

Жан-Батіст Мольєр

Ляфонтен (1621—1695). Дидактичну мету мали «Пригоди Телемака» архієпископа Фенелона (1651—1715), що був вихованцем онуків Людовіка XIV. Три великих представники раціоналізму — Монтеस्क'є, Вольтер і Руссо — вславилися також як першорядні знавці стилю.

В Італії славу Данте продовжував Торквато Тассо (1544—1595), творець великої епопеї «Визволений Єрусалим». Поетичний талант він одідичив по батькові і вже у 18-му році життя був славним поетом на дворі князя Есте у Феррарі. Але пізніше через різні життєві труднощі він попав у меланхолію, так що передали його до дому божевільних. Під кінець життя відбулася його коронація на поета-лауреата. В XVII—XVIII ст. Італія не дала ніяких замітних творів, хоч було багато другорядних письменників.

Іспанія мала свій золотий вік на переломі XVI і XVII ст. Найбільше ім'я добув Мігель Сервантес Сааведра (1547—1616). Він походив із заможної лицарської родини, заробляв на життя як писар, пізніше служив у війську і в бою під Лепанто втратив руку. Під час повороту з походу попав у руки піратів і прожив п'ять років у тяжкій неволі. Пізніше служив як скарбовий урядник і через безпідставне підозріння попав до в'язниці. Там написав «Життя і діла славного лицаря Дон Кіхота з Манчі» — сатиру на лицарське життя, що дала йому безсмертну славу. Лопе де Вега Карпіо (1562—1635), як казали, вчився рівночасно говорити і віршувати. В 11-му році життя писав перші поеми. Він брав

участь у поході Великої армади на Англію, був тайним секретарем князя Альби, держав різні уряди в Мадриді, але остаточно став священиком. Він пробував своїх сил у різних родах поезії, але тривке значення має як автор комедій. Він написав їх 1500, деякі впродовж 24 годин!

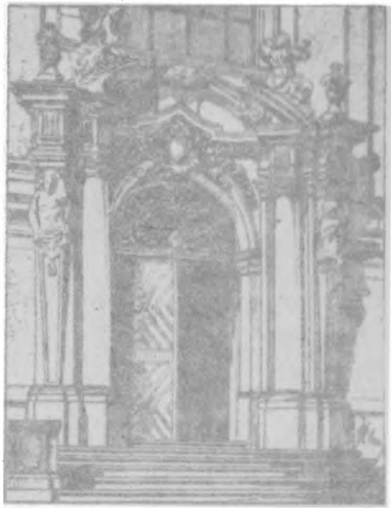
Рівну славу добув собі П е д р о К а л ь д е р о н д е л я Б а р к а (1600—1681). Життєпис його подібний до Веги: вже в молодих роках славився як поет, потім воював в Італії і Нідерландах, був надвірним поетом Філіппа II і вкінці прийняв свячення. З його великої літературної спадщини найбільше значення мають його драми, повні почувань, поетичної сили, патріотизму і відданості королеві та церкві.

Португалія мала одного великого поета — це Л у і с д е К а м о е н с (1524—1578), автор епічної поеми «Лузіади», в якій оспівано морські виправи Васко да Гама.

Основи під розвиток н і м е ц ь к о ї літератури поклав Лютер своїм перекладом Святого Письма, що став зразком літературної мови. Одначе релігійна боротьба і Тридцятилітня війна не дали відповідного середовища для письменницької творчості. В XVII ст. популярний роман «Сімплісіссімус» Гріммельсгаузена, релігійні пісні та ін. Представником штучної поезії був Мартін Опіц (1597—1639), що взявся зреформувати німецьку поезію за класичними зразками. На початку XVII ст. появилася літературна критика (Готшед, Бодмер, Брайтінгер), що познайомила німців із розвитком французької й англійської літератури і викликала живіший письменницький рух.

Основником новочасного письменства стала велика трійця — Клопшток, Віланд і Лессінг. Кожний з них працював в іншому напрямі. Ф р і д р і х Г о т л і б К л о п ш т о к (1724—1803) дав велику епопею «Мессіада», мистецькі оди та патріотичні драми, розбудив захоплення німецькою старовиною і вказав своїм сучасникам шлях до великої творчості. Х р і с т о ф М а р т і н В і л а н д (1733—1813) увів до поезії незвичайно легку мову і принадний стиль. Його «Оберон» став зразком блискучої романтичної епопеї, в «Агатоні» він дав спробу психологічного роману, а також перший переклав Шекспіра. Г о т т о л ь д Е ф р а ї м Л е с с і н г (1729—1781) добув собі вплив своїми естетично-критичними писаннями («Листи про найновішу літературу», «Лаокоон» та ін.), в яких виступав проти мертвого знання попередньої епохи, досліджував закони мистецтва на основі аналізу класичних творів і дав зразки ясного і сильного стилю. Він виступав також як поет, а особливий успіх мали його драми. На полі, приготуванні цими трьома письменниками, під кінець століття вирости могутні постаті Гьоте і Шіллера.

Мистецтво. Мистецтво ренесансу дотривало у Західній Європі до середини XVI ст., на Сході — до початків XVII ст. Проста форма, певні й ясні правила в архітектурі й орнаментиці дозволяли навіть другорядним майстрам давати визначні твори. Але великим мистцям тісні межі стилю не дозволяли віддавати уповні всіх замислів і поривів. Вже Мікельанджело пробував вийти поза класичні приписи й став батьком нового стилю, названого б а р о к к о. Назва походить, правдоподібно, від португальського вислову на означення перил, що визначалися

Барокковий портал

неправильними формами. Барокковий стиль витворився перш за все в церковній архітектурі і для неї став особливо характеристичний.

Бароккова будова церков мала звичайно план грецького хреста з видовженою головною навою і покрита була куполом. Фасад і стіни поділені були на поля пілястрами і гзимсами, але пілястри виступають сильно з мурів, а гзимси висувуються наперед і приймають ламані або заокруглені форми. Барокко покидає спокійні лінії ренесансу, а вводить лінії хвилясті, неправильні. Бароккові колони часто приймають спіральну форму, пілястри бувають вужчі вдолі, а ширші вгорі, луки часто перериваються в середині, щоб дати приміщення статуям святих. Взагалі архітектурні форми затрачують свою властиву мету і служать декоративним цілям. Барокко визначається багатством декорації. Особливо вівтарі перевантажені різномірними оздобами у виді вінків, мушлів, квітів, картушів (оздоблених щитів), фігур та ін. Але ціла будова завдяки великому просторові, могутнім філярам і сильно зазначеним гзимсам дає враження могутності й величі. Барокковий стиль прийнявся особливо в єзуїтських церквах і був зовнішнім проявом відношення і сили католицької церкви. У новім стилі побудовано також багато палат володарів, між іншими Версаль, що своїм широким планом репрезентував велич абсолютної монархії. Із будівничих того часу особливо відомий був француз Франсуа Мансар (1598—1666); від його імені дістали назву спеціально будовані «мансарди».

Орнамент у стилі рококо

У різьбі й малярстві барокко намагається передати рух, почування, пориви і пристрасті. Людська постать затрачує спокій, так характеристичний для ренесансу, рухи стають повні виразу, не раз афектовані, одяги — немов розвіяні вітром. Мистці радо використовують міфологічні теми, даючи своїм героям величаві постаті і сильну мускулатуру, релігійне малярство майстерно зображує святих мучеників.

В часах Людовіка XV появився у Франції новий стиль — р о к о к о. Назву його виводять від якогось роду мушлів, бо мотив мушлі відігравав тут значну роль. Стиль рококо не проявлявся у нових формах будівництва, а тільки в орнаментіці. У протиставленні до барокко, що визначалося тяжкими орнаментами, у рококо виступають

мотиви легкі й принадні — у виді гірлянд, гілячок, листя, квіток, мушлів, розеток, сполучених у ніжні цілості або порозкиданих довільно на площі стіни.

Стиль рококо тривав ледве чверть століття — у Франції близько 1725—1750 рр., в інших країнах дещо пізніше. На його місце прийшов класицизм, або стиль Людовіка XVI. Відкриття у Помпеї і Геркуланумі, що викликали велике враження в освіченому товаристві, зробили знову модним старовинний світ. Архітектура прийняла знову класичну простоту, фасади будов визначалися простими лініями, античними колонами і фризами, скромною орнаментикою.

XVII століття видало кілька визначних малярів, що переважно не були зв'язані з тодішніми мистецькими напрямками, а йшли своїми оригінальними шляхами. Про голландських мистців з Рембрандтом на чолі була вже мова в іншому місці. У Бельгії на першому місці стояли Пітер Пауль Рубенс (1577—1640), славний портретист й історичний маляр, й Антоніс Ван Дейк (1599—1641), автор багатьох портретів, іконографічних мальовил та ін. Іспанець Дієго

Родрігес де Сільва Веласкес (1599—1660) вславився сценами з життя народу, Бартоломей Стефан Мурільо (1618—1682) — жанровими композиціями і мадоннами.

У XVIII ст. нема вже таких знаменитих майстрів. У Франції представником епохи рококо був Антуан Ватто (1684—1721), маляр аристократичного товариства, що у своїх мальовилах зображував сцени з двірського життя. Півстоліттям пізніше у тих самих колах здобув славу Жан Фрагонар (1732—1806). В Англії почало розвиватися уперше національне малярство, якого представниками були Вільям Гогарт і Джошуа Рейнольдс.

Товариське життя. Наука, письменство і мистецтво творили основи культури, якими поволі переймалися вищі верстви тодішнього громадянства, шляхта і міщанство. Ця все численніша еліта едналися в різні гуртки, товариства і врешті в так звані літературні салони. Салони постали у Франції у першій половині XVII ст. Ініціативу до них дали не мужчини, а освічені жінки, що мали амбіцію зайняти провідне місце в товаристві. Такі сходини відбувалися в означених днях, на них ведено дискусії на літературні та наукові теми, тут виступали письменники, мистці й учені з доповідями на різні теми. Перші салони причинилися немало до піднесення товариської культури, бо дами вимагали, щоб панове покинули грубі звички, принесені з воєнних таборів, щоб не уживали тривіальних висловів і взагалі щоб змінили обичаї щоденного життя. Дискусії, ведені в салонах, розвивали ораторські таланти, впливали на розвиток мови, учили подавати найтрудніші проблеми у зрозумілій, легкій і гарній формі.

Салони були посередниками між наукою і літературою, з одного боку, та громадянством — із другого. Не один поет завдячував свою славу щасливому виступові перед освіченим товариством; не одна наукова ідея знайшла тут своїх протекторів. Завдяки тому являється все більше професійних письменників, що всі свої сили присвячують літературі. Вони ще не могли жити з літературних заробітків, бо за книжки плачено дуже мало; але талановитий письменник часто знаходив протектора в особі короля чи якогось вельможі, що давав йому постійну пенсію. Також поправляється становище акторів, бо театр знаходить більше зрозуміння і своїх меценатів.

Пізніше рівень салонів почав занепадати, і вони не виходили поза межі звичайних товариських сходин. Товариське життя видосконалено тоді до найвищого ступеня, витворилися ок-

Антуан Ватто. «Візд до Кіфери»

ремий етикет і «версальські» манери. Кожне слово, кожний рух, кожна усмішка була мистецьким твором. Добре вихована людина мала панувати над собою в усіх обставинах і не проявляти назверх своїх почувань. Навіть чоловік із дружиною прилюдно трималися загального етикету. До такого способу життя приучували дитину від наймолодших років, а у вихованні найважливішу роль відігравав учитель танців. Молодь училася зручних фраз і дотепних віршиків та пописувалася ними перед старшими. Аристократичне товариство проводило життя серед балів, обідів, гостин, вистав, ловів, прогулок, танків і веселих розмов, не допускало до себе поважних думок і поважних питань.

Двори вельмож тих часів були прикрашені величавими садами і парками. В XVI—XVII ст. були вони закладені за так званою італійською системою, яку видосконалено у Франції. Сад був немов продовженням будинків. Всі алеї були удержувані в геометричних формах, ішли у простій лінії або творили кола. Терен вирівнювали й виписували тераси. Всі дерева були стрижені у різні фантастичні форми, як піраміди,obelіски, вази, лебеді та ін. Воду замикало у басейни, обмуровані камінням або мармуром, з водограями і фонтанами. Алеї і басейни були прикрашені статуями, що зображували німф, фавнів та ін. У XVIII ст. модними стали парки в англійському стилі, де природа мала бути якнайменше порушена. Отже, за-

лишали в них первісний терен, із горбами, долинами, ярами, з річками та ставками. Мистець-огородник тільки доповнював природу, дерева розміщував в естетичних групах, із річок творив каскади, через долини перекладав містки, будував штучні скелі, ставив захисні альтани. Від часу, коли поширилася наука Руссо про «поворот до природи», такі «природні» парки поширилися по всій Європі.

Вся та висока культура обгортала тільки вищі класи громадянства — шляхту і багате міщанство. Суспільні низи не брали участі в культурній творчості і не користали з її здобутків. Вони тільки своїм трудом і потом доставляли вигоди і розваги своїм панам. Ніколи суспільні протиривенства не були такі гострі, як у цій епосі. Незважаючи на всі теоретичні роздумування філософів-гуманістів і спроби реформ освічених володарів, прірва між пануючими і поневоленими не вирівнювалася, але поглиблювалася. Вищим верствам, що жили у добробуті й культурі, здавалося, що вони створили ідеальний лад, якого ніщо не зможе ні нарушити, ні змінити. Тим часом ці протиривенства підготовляли події, що незабаром виявилися в усій своїй силі.

Мадонна у стилі барокко

ЗМІСТ

СЕРЕДНІ ВІКИ

1. Візантійська держава	5
2. Держава і культура арабів	28
3. Франкська держава	45
4. Цісарство і папство	64
5. Франція й Англія	81
6. Хрестоносні походи	99
7. Західна Європа в XIV—XV ст.	111
8. Східна Європа	127
9. Культура середньовіччя	142

НОВІ ЧАСИ

1. Географічні відкриття	163
2. Гуманізм і ренесанс	180
3. Карл V і реформація в Німеччині	198
4. Франція та Англія в XVI ст.	215
5. Рим та Іспанія	230
6. Тридцятилітня війна	255
7. Абсолютизм у Франції та революція в Англії	273
8. Данія і Швеція	292
9. Східна Європа в XVI—XVII ст.	301
10. Франція за Людовіка XIV	315
11. Австрійсько-турецькі війни. Пруссія	335
12. Між Балтійським і Чорним морями	350
13. Просвічений абсолютизм	364
14. Велика Британія і Сполучені Штати Америки	377
15. Друга половина XVIII ст.	393
16. Культура XVI—XVIII ст.	408

Крип'якевич Іван Петрович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

У трьох книгах

книга 2

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВІ ЧАСИ

Художнє оформлення *Євгена Муштенка*
Художній редактор *Олексій Григій*
Технічний редактор *Людмила Швець*
Коректори *Алла Бараз, Людмила Іванова*

Здано до складання 11.07.95. Підп. до друку 16.10.95. Формат
84×108/32. Папір газетний. Гарн. Та"с. Вис. дру", Ук. дру" ар". 22,26.
Ум. фарбовідб 22,47. Обл.-вид. арк. 27,6. Вид. № 3618. Зам. № 122.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001, Київ, Хрещатик, 10.

Свідоцтво про державну реєстрацію
№ 05591690 від 23.04.94.

Видавництво і друкарня «Тавріда»,
333700 Сімферополь, вул. Ген. Васильєва, 44.

Крип'якевич І.

К82 Всесвітня історія: У 3 кн. Кн. 2.
Середньовіччя і нові часи. — К.: Либідь,
1995. — 424 с.; іл.
ISBN 5-325-00459-X (кн. 2).

У другій книзі «Всесвітньої історії» видатного українського історика Івана Крип'якевича висвітлюються дві значні епохи у поступові людства — середньовіччя й нові часи.

Для викладачів, науковців, студентів, усіх, хто цікавиться всесвітньою історією.

0503010000-086

К **Без оголошення**

ББК 63.3(0)

224-95